

ΟΡΦΕΙΒΙΟΣ

ΠΕΝΤΕΛΗ

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
ΕΩΣ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΜΕΡΟΣ Β'

ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ

Π Ε Ν Τ Ε Λ Η

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
ΕΩΣ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΜΕΡΟΣ Β΄

2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	10
Πρόλογος.....	11
Κεφάλαιο 1 – ΧΩΡΙΑ & ΠΑΛΑΙΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΒΥ- ΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ (Ιστορία, Μνημεία, Περι- γραφή Τοπίων)	
	12
1. ΓΑΡΓΗΤΤΟΣ – ΠΑΛΛΗΝΗ	12
α. Χριστιανικοί – μεσαιωνικοί χρόνοι – Τουρκοκρατία	
β. Νεότεροι χρόνοι	
– <i>Επισκέψεις περιηγητών</i>	
– <i>Αρχές 20ου αιώνα</i>	
– <i>Τα χρονικά αγοραπωλησίας της Παλλήνης</i>	
– <i>Αναφορές για την Παλλήνη</i>	
2. ΠΙΚΕΡΜΙ – ΝΤΡΑΦΙ – ΝΤΑΟΥ – ΡΑΦΗΝΑ.....	18
α. Βυζαντινή εποχή – Τουρκοκρατία	
β. Γεγονότα το διάστημα 1845 – 1923	
γ. Η περιγραφή του Κώστα Πασαγιάνη (1931) για το Πικέρμι και την Ραφήνα	
3. ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ.....	27
α. Χριστιανικοί – μεσαιωνικοί χρόνοι	
β. Οι επί Τουρκοκρατίας «επίσημοι» κάτοικοι της Παλαιάς Πεντέλης	
γ. Ο παλιός μύλος	
δ. Επισκέψεις περιηγητών – παλιές περιγραφές του τοπίου	
– <i>Denton J. Snider</i>	
– <i>Κώστας Πασαγιάνης</i>	
ε. Νεότεροι χρόνοι	
– <i>Τα πανηγύρια της Αγίας Τριάδας</i>	
– <i>Μικρασιάτες πρόσφυγες και η πρώτη κατοίκηση της Παλαιάς Πεντέλης</i>	
– <i>Οι κατασκηνώσεις</i>	
– <i>Η οδός Αμαρουσίου - Πεντέλης</i>	
– <i>Υδροδοτικά έργα</i>	
– <i>Ο συνοικισμός Πλαιζάνς</i>	
– <i>Τα ιταλικά οχυρά</i>	
4. ΝΕΑ ΠΕΝΤΕΛΗ.....	39
5. ΔΙΟΝΥΣΟΣ.....	41
α. Χριστιανικοί – μεσαιωνικοί χρόνοι	
β. Οι ονομασίες Διόνυσος και Ραπεντώσα	
γ. Νεότεροι χρόνοι	
δ. Επισκέψεις περιηγητών – παλιές περιγραφές του τοπίου	
– <i>Ξένοι περιηγητές</i>	
– <i>Η περιγραφή του Κώστα Πασαγιάνη</i>	
– <i>Μια περιγραφή για το Διόνυσο το 1931</i>	
6. ΣΤΑΜΑΤΑ – ΑΜΥΓΔΑΛΕΖΑ – ΡΟΔΟΠΟΛΗ.....	45
α. Χριστιανικοί χρόνοι – μεσαίωνα	
β. Νεότερα χρόνια	
– <i>Επισκέψεις περιηγητών</i>	
– <i>Η ονομασία Σταμάτα</i>	
– <i>1912-1974</i>	
7. ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ.....	47
α. Φραγκοκρατία – Τουρκοκρατία	

β. Η ονομασία Μπογιάτι	
γ. Νεότερα χρόνια	
δ. Η ονομασία Άγιος Στέφανος και ο νέος οικισμός	
8. ΚΗΦΙΣΙΑ.....	49
α. Χριστιανικοί χρόνοι	
β. Φραγκοκρατία – Τουρκοκρατία	
γ. Το τζαμί της Κηφισιάς και η οθωμανική κρήνη	
δ. Το παλιό υδραγωγείο	
ε. Εντυπώσεις περιηγητών	
– <i>Enliyah Chelebi</i>	
– <i>Richard Chandler</i>	
– <i>Edward Dodwell</i>	
– <i>William Gell</i>	
– <i>Sir John Hobhouse</i>	
– <i>Christopher Wordsworth</i>	
– <i>Henri Baird</i>	
– <i>Henri Bell</i>	
– <i>Κώστας Πασαγιάνης</i>	
– <i>Βαϊδέκερ</i>	
στ. Γεγονότα το διάστημα 1821-1902	
9. ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ – ΝΕΑ ΜΑΚΡΗ.....	62
α. Χριστιανικοί χρόνοι	
β. Από την τουρκοκρατία έως τα νεότερα χρόνια	
γ. Εντυπώσεις περιηγητών	
– <i>Richard Chandler (1765)</i>	
– <i>Edward Dodwell (1801-1806)</i>	
– <i>Sir John Hobhouse (1809-1810)</i>	
– <i>William Turner (1811-1816)</i>	
– <i>Thomas Jolliffe (1817)</i>	
– <i>William Gell (1819)</i>	
– <i>Peter Edmund Laurent (1819)</i>	
– <i>Christopher Wordsworth (1832)</i>	
– <i>John Lloyd Stephens (1834-1835)</i>	
– <i>Charles Greenstreet Addison (1838)</i>	
– <i>Henri Martyn Baird (1856)</i>	
– <i>Henri Belle (1868-1874)</i>	
– <i>James George Frazer (1917)</i>	
δ. Ο μεσαιωνικός πύργος της Οινόης	
ε. Η μοναχή Μακαρία	

Κεφάλαιο 2 – Η ΔΟΥΚΙΣΣΑ ΤΗΣ ΠΛΑΚΕΝΤΙΑΣ

	86
1. ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	86
α. Η γέννηση, ο γάμος και η ζωή της Σοφίας στη Γαλλία	
β. Το ταξίδι στην Ελλάδα	
γ. Το ταξίδι στην Ανατολή και ο θάνατος της Ελίζας-Καρολίνας	
2. ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΕΛΗ.....	87
α. Επιστροφή στην Αθήνα	
β. Επισκέπτες της Δούκισσας και οι εκδρομές στην Πεντέλη	
γ. Η ανέγερση των κτιρίων στην Πεντέλη	
3. ΛΟΙΠΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	91
α. Η απόπειρα απαγωγής της Δούκισσας από τον Μπίμπιση	
β. Η φωτιά της οδού Πειραιώς	
γ. Μια νέα θρησκεία	

4. ΤΟ ΤΕΛΟΣ.....	93
5. ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΟΥΚΙΣΣΑ ΤΗΣ ΠΛΑΚΕΝΤΙΑΣ.....	95
α. Albert Denison Londesborough (1849)	
β. George William F. Howard (1854)	
γ. Henri Baird (1856)	
δ. Henry Wise (1857)	
ε. Denton J. Snider (1886)	
6. ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΔΟΥΚΙΣΣΑΣ ΤΗΣ ΠΛΑΚΕΝΤΙΑΣ.....	96
α. Ο αρχιτέκτονας των κτιρίων	
β. Το Καστέλο της Ροδοδάφνης	
– Ο προ της εισόδου χώρος	
– Περιγραφή του Καστέλου	
– Αναφορές περιηγητών	
– Το Καστέλο μετά το θάνατο της Δούκισσας	
γ. Η Maisonette	
– Περιγραφή του κτιρίου	
– Οι κληρονόμοι της Maisonette	
δ. Η Plaisance	
ε. Η Tourelle	
στ. Ο τάφος	
ζ. Γέφυρες	
– Η μικρή γέφυρα του δάσους	
– Η πεντάτοξη γέφυρα των λατομείων	
η. Η κρήνη των διαβατών	

Κεφάλαιο 3 – ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΩΝ ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΒΟΥΝΟ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

	119
1. EVLIYAH CHELEBI (1667-1670).....	119
2. EDWARD DODWELL (1801 – 1806).....	119
3. NICHOLAS BIDDLE (1806).....	120
4. BARON JOHN CAM HOBHOUSE BROUGHTON (1809-1810).....	120
5. PETER EDMUND LAURENT (1818-1819).....	121
6. WILLIAM GELL (1819).....	121
7. CHRISTOPHER WORDSWORTH (1832-3).....	121
8. JOHN LLOYD STEPHENS (1834-1835).....	122
9. OCTAVIAN BLEWITT (Πριν από το 1839).....	122
10. HANS CHRISTIAN ANDERSEN (1840-1841).....	123
11. WILLIAM MURE (1842).....	124
12. G. A. PERDICARIS (1845).....	124
13. GEORGE COCHRAN (1845).....	124
14. REBECCA B (STETSON) MEDBERRY – SARAH EMILY WALDO YORK (1847).....	125
15. ALBERT DENISON LONDESBOROUGH (1849).....	126
16. JOHN WEALE (1850).....	126
17. RANDAL WILLIAM MAC GAVOCK (1854).....	127
18. HENRI MARTYN BAIRD (1856).....	127
19. HENRY AUGUSTUS WISE (1857).....	128
20. JANE ANTHONY EAMES (1860).....	130
21. EMILY ANNE SMYTHE, EMILY A. BEAUFORT (1861).....	131
22. HENRI BELLE (1868).....	131
23. HENRY MARTYN HARMAN (1873).....	132
24. DENTON J. SNIDER (1879).....	132
25. RICHARD RIDLEY FARRER (1880).....	133
26. ISABEL J. ARMSTRONG (1893).....	134

27. CHARLES DUDLEY WARNER (1914).....	134
---------------------------------------	-----

Κεφάλαιο 4 – ΛΟΙΠΕΣ ΠΑΛΙΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ & ΧΑΡΤΕΣ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΙΚΟΥ

135

Κεφάλαιο 5 – ΟΙ ΛΗΣΤΕΣ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

	140
1. Ο ΜΠΙΜΠΙΣΗΣ.....	140
2. Ο ΚΙΤΣΟΣ.....	141
α. Ο ληστής	
β. Η απόπειρα σύλληψης του Κίτσου και η περίπτωση του ιερέα	
γ. Η Βρύση του Κίτσου	
3. ΟΙ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΔΕΣ.....	143
α. Οι ληστές	
β. Η απαγωγή των λόρδων στο Πικέρμι	
γ. Το κυνήγι των κτηνοτρόφων της Πεντέλης	

Κεφάλαιο 6– ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ

	147
1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΕΛΗ.....	147
2. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ.....	148
3. ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ.....	148
4. ΛΟΙΠΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	149

Κεφάλαιο 7 – ΟΙ ΡΕΤΣΙΝΙΑΡΗΔΕΣ

	151
1. Η ΕΝΟΙΚΙΑΣΗ ΤΩΝ ΔΑΣΩΝ.....	151
2. ΟΙ ΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ.....	151
3. Η ΡΗΤΙΝΟΣΥΛΛΟΓΗ.....	152

Κεφάλαιο 8 – Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΦΥΜΑΤΙΩΣΗΣ

153

Κεφάλαιο 9– Η ΠΕΝΤΕΛΗ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

	156
1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ.....	156
2. ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ.....	158
3. ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ.....	163
4. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ.....	163
5. ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ.....	164
5. ΑΛΛΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ.....	165

Κεφάλαιο 10 – Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΡΕΙΒΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΕΛΗ

	170
1. Η «ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ» ΤΗΣ ΟΡΕΙΒΑΣΙΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΝΑΒΑΣΕΩΝ (1847-1916).....	170
2. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ: Ο ΠΡΩΤΟΣ ΟΡΕΙΒΑΤΗΣ.....	179
3. ΟΙ ΕΚΔΡΟΜΕΣ ΤΟΥ Ο.Σ.Α.....	181

4. ΚΟΡΥΦΗ ΠΕΝΤΕΛΗΣ, ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΡΕΙΒΑΣΙΑΣ / ΟΙ «ΚΟΥΚΟΙ» ΚΑΙ Ο Ο.Σ.Α.....	182
--	-----

Κεφάλαιο 11 – ΤΑ ΠΑΛΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ

1. ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΛΑΤΟΜΗΣΗΣ	187
2. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΝΟΣ ΠΑΛΙΟΥ ΛΑΤΟΜΕΙΟΥ.....	187
α. Κατρακύλα	
β. Το γύφτικο	
γ. Οι κατοικίες των λατόμων: Καλύβια, καζάρμες	
3. ΤΟ ΛΑΤΟΜΕΙΟ ΤΩΝ ΒΑΥΑΡΩΝ.....	188
4. ΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΟΥ ΚΛΕΑΝΘΗ.....	189
5. ΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ.....	192
α. Περιγραφή των λατομείων	
β. Η οδός μεταφοράς των μαρμάρων	
γ. Το μάρμαρο της περιοχής	
δ. Επιγραφές	
6. ΤΟ ΛΑΤΟΜΕΙΟ ΣΤΗ ΡΑΠΕΝΤΩΣΑ (ΔΙΟΝΥΣΟΒΟΥΝΙ).....	204
α. Η Αγγλική Εταιρία Μαρμάρων	
β. Ο Thomas Bowman	
γ. Μετά τον Bowman	
δ. Το λατομείο της Ραπεντώσας	
7. ΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΛΟΥΛΑ (ΑΝΟΙΧΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ).....	210
α. Ιστορικό	
β. Έργα αποκατάστασης	
γ. Περιγραφή του «επάνω» λατομείου	
– Οδοί και μονοπάτια	
– Η κατρακύλα	
– Τα κτίσματα	
– Η θέση θέας	
– Επιγραφές	
δ. Περιγραφή του «κάτω» λατομείου	
– Οδοί και μονοπάτια	
– Κτίσματα - δεξαμενές	
– Η κεντρική πλατεία και το ανάγλυφο του λατόμου	
8. ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑ ΤΩΝ ΛΑΤΟΜΩΝ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΘΕΣΕΙΣ.....	232
α. Το απομονωμένο λατομείο	
β. Το λατομείο του δάσους	
γ. Τα κτίσματα και η δεξαμενή στο Σουληνάρι	
δ. Λατομεία Bowman Α΄	
– Οι καζάρμες	
– Το «κυκλώπειο τείχος» και τα λαξευτά σκαλοπάτια	
– Το μεγάλο κτίριο	
– Η δεξαμενή	
– Άλλα κτίσματα – επιγραφές	
ε. Λατομεία Bowman Β΄	
στ. Λατομικές «γλίστρες»	
9. Η ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΗ ΓΡΑΜΜΗ.....	249
10. ΣΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΔ ΠΛΕΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΟΚΚΙΝΑΡΑ.....	251

Κεφάλαιο 12 – ΟΙ ΛΑΤΟΜΟΙ

1. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΟ ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΕΛΗ.....	252
-----------------------------------	-----

2. ΣΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ.....	252
α. Οι συνθήκες διαβίωσης – η ζωή του λατόμου	
β. Διηγήσεις των λατόμων	
3. Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ.....	255
4. ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ - ΘΑΝΑΤΟΙ ΛΑΤΟΜΩΝ.....	256
5. ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ.....	259
6. ΛΟΙΠΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	261

Κεφάλαιο 13 – ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ

	262
1. ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΔ ΠΛΕΥΡΑΣ.....	262
α. Περιγραφή	
β. Ίχνη – κατάλοιπα - επιγραφές	
– Ίχνη εξόρυξης	
– Ημίεργα – λεκάνες – πελεκημένοι όγκοι	
– Καλύβια – «γύφτικα» – κρύπτες	
– Επιγραφές	
2. ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΘΕΣΕΙΣ.....	269
α. Κοκκιναράς	
β. Διόνυσος	
γ. Μαυρηνόρα	
δ. Αγριλίκι	
ε. Σταμάτα	

Κεφάλαιο 14 – Η ΣΠΗΛΙΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

	275
1. ΑΠΟ ΤΟΝ 17 ^ο ΕΩΣ ΤΟΝ 19 ^ο ΑΙΩΝΑ.....	275
α. Η Σπηλιά ως καταφύγιο των Μαρουσιωτών κατά την τουρκοκρατία	
β. Επισκέπτες – Εκδρομείς	
2. ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ 1947-1977.....	279
α. Συναυλιακός χώρος	
β. Επισκέπτες – εκδρομείς	
γ. Παρελειπόμενα της νεότερης ιστορίας	
– Ατυχήματα – Θάνατοι επισκεπτών	
– Η περίπτωση του Νικόλαου Τσίκα	
– Κυνηγοί θησαυρών	
– Βανδαλισμοί	
– Διατάγματα, προτάσεις και αποφάσεις για την προστασία της Σπηλιάς	

Κεφάλαιο 15 – ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ

	290
1. ΓΕΓΟΝΟΤΑ.....	290
2. ΤΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΔΙΟΝΥΣΟ.....	291
5. ΤΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΟΧΥΡΟ ΤΗΣ ΡΑΦΗΝΑΣ (ΛΟΦΟΣ ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ).....	294

Κεφάλαιο 16 – Ο ΣΤΡΑΤΟΣ

	296
1. Η ΠΕΝΤΕΛΗ ΩΣ ΑΝΑΡΡΩΤΗΡΙΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ.....	296
2. ΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ.....	296
3. ΔΥΟ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΑ ΔΥΣΤΥΧΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΔΙΟΝΥΣΟ.....	296

Κεφάλαιο 17 – ΛΟΙΠΑ ΠΑΛΑΙΑ ΙΧΝΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

	298
1. ΑΣΒΕΣΤΟΚΑΜΙΝΑ.....	298
α. Επιλογή τοποθεσίας	
β. Περιγραφή ενός ασβεστοκάμινου	
γ. Η διαδικασία καύσης και η παραγωγή ασβέστη	
2. ΦΡΑΓΜΑΤΑ.....	300
3. ΠΑΛΙΕΣ ΟΔΟΙ.....	301
α. Οι οδοί του Γαργητού	
β. Οι οδοί του Διονύσου	
4. ΤΑ ΓΕΦΥΡΙΑ ΤΗΣ ΠΥΡΝΑΣ.....	302
5. ΤΟ «ΚΑΣΤΡΑΚΙ» ΤΟΥ ΚΟΚΚΙΝΑΡΑ.....	303
6. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ ΤΟΥ ΚΟΥΦΟΥ.....	304
7. ΤΑ ΕΡΕΠΙΑ ΤΟΥ ΒΑΛΛΑΝΑΡΗ.....	305
8. ΠΑΛΙΟΙ ΦΟΥΡΝΟΙ ΤΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ.....	307
9. ΟΙ ΚΙΟΝΕΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ.....	307
10. ΠΕΤΡΙΝΑ ΕΙΚΟΝΟΣΤΑΣΙΑ.....	309
11. Η ΚΑΜΑΡΑ – ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ.....	310
12. ΔΙΑΦΟΡΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ & ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ.....	310
13. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ.....	313
α. Από Παλαιά Πεντέλη	
β. Από Νέα Πεντέλη	
γ. Από Κοκκιναρά	
δ. Από Διόνυσο	
ε. Από Μαυρηνόρα	
στ. Από Αγριλίκι	
ζ. Από Σκάρπα	
η. Από Σταμάτα	
θ. Στην κορυφή	

Κεφάλαιο 18 – ΘΡΥΛΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

	333
1. ΘΡΥΛΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΔΟΥΚΙΣΣΑ.....	333
2. ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΜΑ ΤΟΥ ΝΤΑΒΕΛΗ.....	334
3. ΤΑ ΦΑΝΤΑΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΛΑΤΟΜΕΙΩΝ.....	334
4. ΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΡΕΤΣΙΝΙΑΡΗΔΩΝ.....	334
5. ΘΑΛΩΣΣΙ, Η ΣΤΟΙΧΕΙΩΜΕΝΗ ΛΙΜΝΗ.....	335
6. Η ΘΥΓΑΤΕΡΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑ.....	335
7. Ο ΜΑΓΟΣ ΤΗΣ ΠΥΡΝΑΣ.....	336
8. Η ΓΟΥΡΟΥΝΑ ΜΕ ΤΑ ΓΟΥΡΟΥΝΑΚΙΑ.....	336
9. Ο ΡΟΠΑΛΟΦΟΡΟΣ ΚΑΒΑΛΑΡΗΣ ΤΟΥ ΒΡΑΝΑ.....	336
10. ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ ΣΠΗΛΙΑΣ ΤΗΣ ΔΡΑΚΟΝΕΡΑΣ.....	336
Επίλογος.....	337
Βιβλιογραφία.....	338

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ τον Iranon για τις παρατηρήσεις του, καθώς φυσικά και για τη φιλοξενία των βιβλίων στην ιστοσελίδα του (www.iranon.gr). Ευχαριστώ τον Δρόσο Δρόλαπα για τις παρατηρήσεις, τις διορθώσεις και την επιμέλεια των κειμένων. Τέλος ευχαριστώ το βετεράνο της ελληνικής ορειβάσις Νίκο Νέζη για την παραχώρηση του πολύτιμου «πεντελικού» αρχείου του.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο αυτό αποτελεί τον τρίτο και τελευταίο τόμο του ιστορικού σκέλους της Πεντέλης. Στο προηγούμενο βιβλίο διανύσαμε την περίοδο από τους πρώτους αιώνες του χριστιανισμού έως τη νεότερη εποχή. Εδώ θα πραγματοποιήσουμε ξανά την ίδια ιστορική διαδρομή, παρακάμπτοντας το θρησκευτικό σκέλος στο οποίο αναφερθήκαμε διεξοδικά στο Α΄ μέρος, και εντρυφώντας στον «κοινωνικό βίο» του βουνού θα περιγράψουμε και θα αναλύσουμε πρόσωπα και γεγονότα, κάνοντας παράλληλα έκθεση των μνημείων και λοιπών ανθρωπίνων έργων κάθε εποχής που συνδέεται με την περίοδο αυτή.

Καλή ανάγνωση

Κεφάλαιο 1

ΧΩΡΙΑ & ΠΑΛΑΙΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ (Ιστορία, Μνημεία, Περιγραφή τοπίων)

Κατά την εποχή της επικράτησης του Χριστιανισμού στην Αττική, η Αθήνα δε θύμιζε σε τίποτε εκείνη την «ένδοξη αρχαία Αθήνα του φωτός, των τεχνών και του πνεύματος». Από «λίκνο του πολιτισμού» ξέπεσε σε μια ασήμαντη επαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι πρώτοι βυζαντινοί αυτοκράτορες (π.χ. Θεοδόσιος, Ιουστινιανός) εξέδωσαν μια σειρά διαταγμάτων που αφορούσαν την κατάργηση της αρχαίας θρησκείας, των Μυστηρίων, και των Ολυμπιακών Αγώνων. Όλοι οι αρχαίοι ναοί καίγονται ή γκρεμίζονται για να κτιστούν επί των ερειπίων τους οι ναοί της νέας πίστης, ενώ δεν άργησε να μπει λουκέτο σε βιβλιοθήκες και φιλοσοφικές σχολές. Μια αρχαία πόλη σε ερείπια, αρχίζει ξανά να «αναβαθμίζεται», παίρνοντας πλέον μια άλλη μορφή, μεσαιωνική. Τα ίδια φυσικά συνέβησαν και στην υπόλοιπη Αττική, αλλά και παντού στην Ελλάδα.

Στον Α' τόμο, κάποιο κεφάλαιο ήταν αφιερωμένο στους 23 αρχαίους δήμους που ιδρύθηκαν στις πλαγιές και στους πρόποδες του Πεντελικού. Με την επικράτηση του Χριστιανισμού, ίσως και λίγο νωρίτερα, οι δήμοι καταστράφηκαν, ερημώθηκαν, και κάποιοι χάθηκαν τελείως χωρίς να αφήσουν πίσω τους ούτε ίχνος. Στις θέσεις αυτές υπήρχαν πλέον είτε ασήμαντα χωριουδάκια είτε σκόρπιες κατοικίες βοσκών είτε τίποτε. Επίσης, οι αρχαίοι ορεινοί χώροι λατρείας αποτέλεσαν τόπο ασκητισμού, και στις θέσεις τους κτίστηκαν ασκητήρια και μοναστήρια όπως είδαμε στον Β' τόμο. Η μετατροπή των αρχαίων ιερών που βρίσκονταν στα πεδινά αλλά και ορεινά της Αττικής διήρκησε από τον 6^ο έως τον 8^ο αιώνα περίπου.¹

Εδώ θα προσπαθήσουμε να συνθέσουμε (στο βαθμό που μας επιτρέπουν οι ελάχιστες ιστορικές αναφορές) το ιστορικό σκέλος της περιόδου αυτής. Χρειάζεται να επισημάνω ότι στο κεφάλαιο αυτό εκτίθενται μόνο τα επίσημα μνημεία ή έργα των εν λόγω περιοχών. Τα απομεινάρια της άγνωστης στους περισσότερους ανθρώπινης δραστηριότητας βρίσκονται συγκεντρωμένα στο κεφάλαιο 17.

1. ΓΑΡΓΗΤΤΟΣ – ΠΑΛΛΗΝΗ

α. Χριστιανικοί – μεσαιωνικοί χρόνοι – Τουρκοκρατία

Είναι άγνωστο πότε ερημώθηκε ο αρχαίος δήμος Γαργηττός, όπως αμφίβολο επίσης είναι αν αργότερα υπήρξε εκεί ακόμα και κάποιο χωριό. Τα παλαιότερα ίχνη (μέχρι στιγμής) μεταχριστιανικής δραστηριότητας στον Γαργηττό βρέθηκαν σε ανασκαφή την περίοδο 2003-2004, όπου ήρθε στο φως εκτεταμένο αποθηκευτικό συγκρότημα αποτελούμενο από 12 κτιστούς σιρούς και 16 πίθους. Από τα κινητά ευρήματα, τα κατάλοιπα χρονολογούνται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.² Κατά το μεσαίωνα, η περιοχή λεγόταν Καρυττός ή Καρηττός (παραφθορά της αρχαίας ονομασίας), ενώ αργότερα μετονομάστηκε σε Γέρακα. Σύμφωνα με μια παράδοση, η ονομασία προήλθε από το «γεγήρακα», που υποτίθεται πως αναφώνησε ο Τιμόθεος όταν έφτασε στον Γαργηττό κουρασμένος από την πεζοπορία. Η πραγματικότητα όμως είναι ότι πρόκειται για παραφθορά του ονόματος του Λογοθέτη Ιέρακα, (βλ. Β' τόμο) στον οποίο ανήκε η εν λόγω περιοχή. Την εποχή εκείνη ιδρύθηκαν όπως είδαμε και όλα τα μεταβυζαντινά ασκητήρια του περίφημου ελαιώνα του Γέρακα. Στις αρχές του μεσαίωνα, όμως, και σύμφωνα με τα όσα γράφει ο Δ. Σουρμελής, η περιοχή λεγόταν Γιάννακας. Πρόκειται για μια κακοποιημένη εκδοχή της ονομασίας του αρχαίου δήμου Ιωνίδα, όπου σύμφωνα με το μύθο, ο γενάρχης των Ιωνιδών Ίων ήταν γιος του λαϊκού ήρωα Γαργηττού. Γράφει ο Σουρμε-

¹ Γιώργος Ιωαννίδης, «Σωζόμενα Μνημεία της Βυζαντινής Αθήνας», κεφ. 2. Παρατίθεται από “ΛΥΣ-ΣΑΡΕΑ”, www.users.sch.gr.

² www.yppo.gr, 1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

λής: «Επειδή ο πατήρ του Ίωνος Γαργηττός είχε το κράτος εις τον απ' αυτού δήμον, έπεται ότι ο υιός συνέστησε τον πλησιόχωρον δήμον, απ' αυτού ονομασθέντα Ιωνίδαί. Και ο δήμος ούτως υπέκυψε τον αυχένα υπό την φωνήν της βαρβαρότητος, και εκλήθη Γιάννακας, ως ο Ιωάννης Γιάννης. Τούτο είνε αδιαφιλονείκητον· και η φωνή Γιάννης είνε των πρώτων χρόνων του Μεσαίωνος, ως σημειούται εις τινα των Βυζαντινών Συγγραφέων. Ότε ο τόπος ούτος εγένετο κτήμα της Μονής Πεντέλης ο Γιάννακας μετωνομάσθη Γέρακας υπό των Μοναχών δια να πλησιάσει εις τον Γέροντα κατά την εύφημον φωνή των μοναζόντων προς τους προϊστάμενούς των».¹

Για τη γειτονική Παλλήνη δεν υπάρχει καμία αναφορά για τη βυζαντινή περίοδο. Ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή η περιοχή ήταν σχεδόν ακατοίκητη και έπαψε να αποτελεί πόλη, ούτε καν χωριό. Έτσι παρέμεινε και στη βυζαντινή εποχή.² Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, η Παλλήνη αποτέλεσε ιδιοκτησία του κυβερνήτη της Αττικής Αλφόνσου Φαντρίγκο (1317-1330). Στη θέση *Ματρίγκο* που είναι παραφθορά του επιθέτου Φατρίγκο, υπήρχαν θεμέλια κτισμάτων και πηγάδι, βόρεια του συνοικισμού Κάτω Χαρβάτι, που χρησίμευαν σαν καλοκαιρινό θέρετρο του Φαντρίγκο. Εκείνη την εποχή έγινε ο εποικισμός της Αττικής από Αλβανούς, οι οποίοι χρησίμευαν (στους ντόπιους) για την ασφάλεια της περιοχής από πειρατικές εισβολές, και τους παραχωρήθηκαν ολόκληρες εκτάσεις για καλλιέργεια. Στις εκτάσεις αυτές περιλαμβανόταν και η Παλλήνη. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, η Παλλήνη ανήκε εξ ολοκλήρου στους Τούρκους. Η αρχαία ονομασία της είχε λησμονηθεί και πλέον λεγόταν Χαρβάτι. «Χαρβάτι» είναι τουρκική λέξη και σημαίνει «Κροάτης», που σημαίνει πως ο ιδιοκτήτης ήταν Πασάς ή Μπέης Τούρκος από την Κροατία. Η ονομασία αυτή διατηρήθηκε έως το 1912. Αργότερα το Χαρβάτι αναγνωρίστηκε ως κοινότητα και επανήλθε η αρχαία ονομασία· η χρήση όμως του ονόματος Χαρβάτι συνεχίστηκε έως και τη δεκαετία του 1960, προφανώς από συνήθεια.

β. Νεότεροι χρόνοι

Επισκέψεις περιηγητών

Από την πληθώρα των ξένων περιηγητικών κειμένων για την Αττική φαίνεται πως ο Γαργηττός και η Παλλήνη άφηναν αδιάφορους τους ταξιδιώτες των προηγούμενων αιώνων. Πράγμα λογικό, εφόσον στον περιορισμένο χρόνο διαμονής τους στην Αττική προσπαθούσαν να συμπεριλάβουν στις περιοδείες τους μόνο τα πιο φημισμένα και ενδιαφέροντα (από αρχαιολογικής άποψης) σημεία της αττικής υπαίθρου, όπως η Βραυρώνα, ο Μαραθώνας, η Ελευσίνα, το Σούνιο, κ.ο.κ. Βασιζόμενοι στην υπάρχουσα περιηγητική βιβλιογραφία, γνωρίζουμε ότι μόνο δύο (μέχρι στιγμής) περιηγητές επισκέφθηκαν τον Γαργηττό και την Παλλήνη. Ο Άγγλος Christopher Wordsworth το 1832-3, ο οποίος είχε εντοπίσει αρχαίες επιγραφές εντοιχισμένες σε παλιά εκκλησία,³ και λίγα χρόνια αργότερα (1836), ο Σκωτσέζος περιηγητής George Finlay, που στα σημειώματά του δίνει μια περιγραφή των αρχαιοτήτων του Γαργηττού και των μεταβυζαντινών ασκητηρίων του ελαιώνα.⁴

Αρχές 20^{ου} αιώνα

Στη νεότερη εποχή, ο Γαργηττός αποτέλεσε αγροικία της γειτονικής Παιανίας. Τα κτήματά του χρησιμοποιούνταν από Αρβανίτες γεωργούς, ενώ κατά την περίοδο επαναλειτουργίας των λατομείων της Πεντέλης λειτούργησαν στον Γαργηττό μαρμαράδικα από νησιώτες.

Το 1930 οι μοναχοί της μονής Πεντέλης, θέλοντας να εκμεταλλευτούν τα πλούσια ύδατα της περιοχής, έφτιαξαν την περίφημη «Πηγή του Γέρακα» καθώς και υδραγωγείο. Σε διάφορα σημεία κατασκευάστηκαν πηγάδια τα οποία χρησιμοποιούνταν για τα περιβόλια και τις κατοικίες. Το νερό της πηγής γέμιζε μια στέρνα κάτω από τις λεύκες, και στη συνέχεια περνούσε σε μια δεύτερη στέρνα η οποία φτιάχτηκε για να ξεδιψούν τα ζώα. Κάποτε ο χώρος

¹ «Αττικά», σελ. 69-70, εν Αθήναις, 1854.

² www.pallini.gr

³ «Αθήνα-Αττική», σελ. 50, εκδ. Εκάτη.

⁴ «The journals and the letters of George Finlay», volume II, επιμ. J.M. Hussey, Αθήνα, 1836.

αυτός χρησίμευε και για κατασκήνωση. Η πηγή δεν έγινε μόνο αξιοθέατο αλλά και σημείο αναφοράς για την περιοχή.

Τα χρονικά αγοραπωλησίας της Παλλήνης

Το Χαρβάτι ήταν ένα τεράστιο αγρόκτημα 70.000 στρεμμάτων, και το ομώνυμο χωριό βρισκόταν στο κέντρο του αγροκτήματος. Το αγρόκτημα αυτό πέρασε στην ιδιοκτησία πολλών επιφανών προσώπων, Ελλήνων και ξένων.

Μετά την απελευθέρωση η Παλλήνη, που ήταν στην ιδιοκτησία των Τούρκων, αγοράστηκε από τον Γάλλο Ναύαρχο Μπουγιέρ που εκεί έκτισε το παλάτι του. Ύστερα από λίγα χρόνια αγοράστηκε από τον επίσης Γάλλο, Αλέξανδρο Λουδοβίκο Ντε Ρουζού, πρόξενο της Γαλλίας στις Κυκλάδες. Η περιοχή ήταν στην ιδιοκτησία του το διάστημα 1843-1855. Για το Χαρβάτι και τον Γάλλο πρόξενο γράφει ο Γάλλος δημοσιογράφος και συγγραφέας Edmunt About, ο οποίος έζησε στην Ελλάδα τη διετία 1852-1853: «Ένας Γάλλος, ο κ. Ντε Ροζού, πρόξενος Κυκλάδων, δημιούργησε μια αγροτική αποικία τρεις λεύγες μακριά από την Αθήνα, ανάμεσα στον Υμηττό και την Πεντέλη. Το χωριό λεγόταν Χαρβάτι. [...] Οι ειδικοί που είχαν δει το Χαρβάτι έλεγαν θαυμάσια πράγματα γι' αυτό και το αναφέρονε στα βιβλία τους. Ο κ. Ντε Ροζού πέθανε κατά την παραμονή του στην Ελλάδα, καταχρεωμένος και κατεστραμμένος, όπως λέγεται από το Χαρβάτι».¹

Επόμενος ιδιοκτήτης για ένα εξάμηνο ήταν ο Δήμαρχος Αθηναίων Κουτσικάρης και μετά απ' αυτόν η Δαμασκηνού.

Το 1874 το αγρόκτημα αγοράστηκε από τον εκ Ρουμανίας μεγαλοεφοπλιστή Ιωάννη Θεοφιλάτο αντί 226.000 δρχ. Από αυτόν ξεκίνησε η αμπελοφυτεία, ενώ ιδρύθηκε και εργοστάσιο κονιακοποιίας. Από τα 70.000 στρέμματα, 30.000 περίπου στρέμματα οργανώθηκαν σαν πρότυπο κτήμα, ενώ υπήρχε και προσωπικό, κολίγες από διάφορα μέρη της Ελλάδας αλλά και της Μικράς Ασίας. Επισκευάστηκε τότε και το παλάτι του Μπουγιέρ, το οποίο όμως λόγω της ληστοκρατείας έμεινε ακατοίκητο, ενώ μέσα σε αυτό σταυλίζονταν ζώα. Το 1900 το κτίριο αυτό αποτεφρώθηκε από πυρκαγιά.

Το χωριό τότε αποτελούνταν από τα εξής κτίσματα: 1) Τις κατοικίες των κολίγων (ανεπτυγμένες σε τέσσερις σειρές), 2) Το πανδοχείο (στη θέση του σημερινού Δημαρχείου), 3) Το σπίτι του επιστάτη δίπλα στον περιστερώνα, 4) Τον περιστερώνα, 5) Το παλάτι του τσιφλικά (στη θέση του Αγ. Τρύφωνα), 6) Την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, η οποία λένε ότι κατασκευάστηκε από τον Θεοφιλάτο, αλλά νομίζω ότι απλώς ανακατασκεύασε προϋπάρχον ερειπωμένο ναύδριο (στην εκκλησία αυτή ένευε συχνά ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης φιλοξενούμενος από τον φίλο του Θεοφιλάτο), και 7) Τον ανεμόμυλο, ο οποίος τροφοδοτούσε με νερό το σπίτι του τσιφλικά, και βρίσκεται πίσω από τη νεότερη εκκλησία του Αγίου Τρύφωνα.

Η Παλλήνη έμεινε στην ιδιοκτησία του Θεοφιλάτου για 30 χρόνια (1874-1904) οπότε και αγοράστηκε από τους Μαρία και Δημήτριο Καλλιφρονά αντί 650.000 δρχ. Το κτήμα τότε είχε συρρικνωθεί στα 16.000 στρέμματα. Εκείνη την εποχή, με πρωτοβουλία της Καλλιφρονά, κτίστηκε η εκκλησία της Παναγίας.

Το 1919 ψηφίστηκε ο νόμος 1072, εξαιτίας του οποίου η Παλλήνη παραχωρήθηκε σε μικροϊδιοκτήτες κατοίκους της περιοχής. Πιο συγκεκριμένα, απαλλοτριώθηκαν τα 2/3 του κτήματος, δηλαδή 10.000 περίπου στρέμματα, τα οποία διανεμήθηκαν σε 48 οικογένειες κολίγων, ενώ ένας κλήρος δόθηκε στην εκκλησία και ένας στο σχολείο. 11 στρέμματα δόθηκαν και σε επαγγελματίες. Οι προσωρινοί τίτλοι ιδιοκτησίας δόθηκαν το 1923, οι δε οριστικοί τίτλοι –παραχωρητήρια– αποκτήθηκαν το 1953.²

Αναφορές για την Παλλήνη

Με την Παλλήνη, και συγκεκριμένα το χωριό Χαρβάτι, ασχολήθηκαν διάφοροι ιστορικοί και λογοτέχνες, όπως ο Γάλλος συγγραφέας Edmont About που προαναφέραμε. Το 1862 ο Σουρ-

¹ «Η Ελλάδα του Όθωνος, η σύγχρονη Ελλάδα», εκδ. Αφοί Τολίδη, 1980.

² Βλ. Ιωάννη Οικονόμου: «Διαχρονικές αναφορές στην Παλλήνη Ελλήνων και ξένων συγγραφέων» και «Σύντομο ιστορικό της Παλλήνης», 1^ο Δημοτικό Σχολείο Παλλήνης (www.1dimpallin.att.sch.gr).

μελής στα «Αττικά» του γράφει για το Χαρβάτι: «*νυν δε έστι κτήμα Κουτζικάρη και Λελούδη επιμελεία των οποίων προκόπτει επί το βέλτιον και θέλει κατασταθεί κόμη των Μεσογειών ε-ξαιρέτος*».

Ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος¹ περιγράφει μια επίσκεψη πρώην Θεσσαλών κολίγων στο Χαρβάτι το 1917, και το γλέντι μαζί με τους ντόπιους που μόλις είχαν απελευθερωθεί από το ζυγό του τσιφλικά αφεντικού τους. Το Χαρβάτι ύμνησε ο Μιχαήλ Περάνθης στο έργο του «*Ο Κοσμοκαλόγερος*», όπως και η Λιλίκα Νάκου στο μυθιστόρημά της «*Παραστρατημένοι*».

Ο σατιρικός ποιητής Γεώργιος Σουρής, με αφορμή ένα γλέντι των οπαδών του Χαρίλαου Τρικούπη που έγινε στο χωριό, αφιέρωσε στο Χαρβάτι ολόκληρη την εφημερίδα του «*Ο Ρω-μηός*» της 27-5-1889. Την επόμενη μέρα, (28-5-1889) με το Χαρβάτι ασχολήθηκε και η εφημερίδα «*ΑΣΤΥ*». Επίσης, τακτικοί επισκέπτες της Παλλήνης ήταν οι λογοτέχνες Σωτήρης Σκίπης και Κώστας Βάρναλης. Όμως τη στενότερη σχέση με το Χαρβάτι, αλλά και με τον Θεοφιλάτο, φαίνεται πως είχε ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Τη συμπάθειά του για τους καλλιεργητές του αγροκτήματος εξέφρασε στο ποίημά του «*Ο επιτάφιος και η Ανάστασις εις τα Χωριά*». Έμμεση μνεία του χωριού (και του Θεοφιλάτου) κάνει και στο ποίημά του «*Αμ-μπριάτικος Ψάλλης*». Ο Παπαδιαμάντης, γοητευμένος από τη φιλοξενία του στο Χαρβάτι τον 15αύγουστο του 1886 έγραψε ένα αφήγημα με τίτλο «*Εκδρομή εις Χαρβάτι*», που δημοσιεύ-τηκε στις 18 Αυγούστου 1886 στην εφημερίδα «*ΕΦΗΜΕΡΙΣ*». Εκεί δίνει περιγραφή του χω-ριού, των κατοίκων, του Θεοφιλάτου αλλά και του Αλ. ντε Ροζού. Στην τελευταία παράγρα-φο της αφήγησης ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται σε ένα φοβερό σεισμό που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια του γλεντιού: «*Αλλά περί το μεσονύκτιον διέλυσε και χορόν και εορτήν και ευθυ-μίαν ο επισυμβάς τρομερός σεισμός, όστις τοιαύτας δεινοτάτας καταστροφάς επέπρωτο να προ-ξενήσει ατυχώς εις την Ελλάδα! Είθε η φοβερά αυτή δοκιμασία να είνε η τελευταία δια την ατυ-χή πατρίδα μου!*»

Ο Ι. Οικονόμου γράφει στο κείμενό του για την Παλλήνη ότι θέλησε να διαπιστώσει αν ο σεισμός ήταν πραγματικό γεγονός ή γράφτηκε «*συγγραφική αδεία*»: πράγμα που τον ώθησε να καταφύγει στο βιβλίο «*Οι Σεισμοί της Ελλάδας*» των Βασίλη και Κατερίνας Παπαζάχου. Εκεί λοιπόν γράφονταν τα εξής: «*Ο σεισμός αυτός ήταν 7,5 της κλίμακας Ρίχτερ και διάρκησε 34 δευτερόλεπτα. Το επίκεντρο ήταν στην Κυπαρισσία. Καταστράφησαν τα Φιλιατρά, οι Γαργα-λιάνοι και 123 χωριά και άλλες 10 πόλεις και 122 χωριά έπαθαν σημαντικές ζημιές, ενώ σκο-τώθηκαν 326 άνθρωποι και τραυματίστηκαν πάνω από 796. Ο σεισμός αυτής της βραδιάς έγινε αισθητός στην Κεφαλονιά, στη Ζάκυνθο, στα Γιάννενα, στο Ηράκλειο, κι εκτός Ελλάδος στην Τερζέστη, στη Μάλτα, στην Αίγυπτο, στη Συρία και στη Μικρά Ασία*».

Η Παλλήνη όπως ήταν παλιά. (Φωτ. «Παλληνεύς»)

¹ «Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα», εκδ. Μπουκουμάνης, 1973.

Παλιά φωτογραφία του Γαργηττού και της Παλλήνης, όπως φαίνονταν από την Πεντέλη. (Φωτ. από την εργασία «Το Πικέρι του χθες και του σήμερα», της Αντιγόνης Α., Μαριάννας Π., και Ράνιας Π.)

Ο Γαργηττός όπως ήταν παλιά. (Φωτ. Συλλόγου Γέρακα “Η ΠΗΓΗ”)

Η εκκλησία της Παναγίας παλιά και σήμερα. (Αρ. φωτ. «Παλληνεύς». Δεξ. φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο ανεμόμυλος όπως ήταν παλιά. (Φωτ. «Παλληνεύς»)

Ο περιστερόνας όπως ήταν παλιά. (Φωτ. «Παλληνεύς»)

Ο ανεμόμυλος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο περιστερώνας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

2. ΠΙΚΕΡΜΙ – ΝΤΡΑΦΙ – ΝΤΑΟΥ – ΡΑΦΗΝΑ

α. Βυζαντινή εποχή – Τουρκοκρατία

Φαίνεται πως η περιοχή του Πικερμίου (αρχ. Τείθρα) έως τα χωριά Ντράφι και Νταού (αρχ. Φηγαία και Φηγούς αντίστοιχα) ήταν τόπος κατοικίας κατά τη βυζαντινή περίοδο, αφού το 10^ο αιώνα μ.Χ. όλη αυτή η περιοχή ήταν κτήμα του Βυζαντινού άρχοντα Επικέρνη, κτήτορα

της μονής Ταώ. Κατά την τουρκοκρατία, το Πικέρμι συνέχισε να είναι τόπος κατοικίας, εφόσον στις αρχές του 16^{ου} αιώνα (1548) κτίστηκε η εκκλησία της Μεταμόρφωσης, η οποία ειconoγραφήθηκε με δωρεές κατοίκων του χωριού. Οι κάτοικοι ήταν ως επί το πλείστον βλάχοι κτηνοτρόφοι. Γύρω στα 1642 η περιοχή υπάγεται στον Καζά της Κηφισιάς, και υπόκειται σε φόρο 15 νοικοκυριά του. Ταυτόχρονα διατηρούνται και 9 τσιφλίκια στην περιοχή.

Ήδη από το 1672, η Ιερά Μονή Ασωμάτων - Πετράκη, είχε αγοράσει κτήματα στο Πικέρμι. Το 1814 όμως οι παπάδες αδελφοί Διονύσιος και Παρθένιος Πετράκης συγκρούστηκαν στα οθωμανικά δικαστήρια με τον εκπρόσωπο της Βαλιδέ Σουλτάνας Αλή Μπέη, αφού όλοι εμφανίζονταν σαν ιδιοκτήτες του κτήματος Πικέρμι-Ραφήνα. Στο τέλος συμφώνησαν, το μισό κτήμα να τεθεί στην εξουσία της Βαλιδέ Σουλτάνας και το άλλο μισό στους αδελφούς Πετράκη.¹

Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα η περιοχή παρακαμάζει και περνάει στην ιδιοκτησία της μονής Ταώ ως κτήμα «Βακουφικό».

β. Γεγονότα το διάστημα 1845 -1923

Το 1845 υπήρξε η περίοδος ανάπτυξης και του αυτόνομου πλέον οικισμού στο Ντράφι. Οι κάτοικοί του ασχολούνται με τη γεωργία, ιδιαίτερα με την αμπελοργία.

Το 1862 κτίζεται από τον Ανάργυρο Πετράκη το πρώτο πανδοχείο, το «Χάνι του Σκορδά». Στη συνέχεια αγοράστηκε από τον Αλέξανδρο Σκουζέ, που το 1895 έκανε διάφορες μετατροπές με εργολάβο τον Θεόδωρο Τσάκωνα. Το Χάνι ήταν για πολλά χρόνια κατάλυμα ανθρώπων και ζώων που χρησιμοποιούσαν τη διαδρομή Αθηνών - Μαραθώνα, και για αυτόν το λόγο βρίσκεται στο μέσο της διαδρομής.

Το 1869 το πανδοχείο λεηλατήθηκε από συμμορία ληστών των Λίγκου και Πατσιαούρα, οι οποίοι σκότωσαν τον ιδιοκτήτη. Το 1870 φιλοξενήθηκε εκεί ο Λόρδος Μάνγκανστερ και οι γραμματείς της Αγγλικής και της Ιταλικής πρεσβείας μαζί με τη συνοδεία τους. Κάποιοι από αυτούς χάρισαν σε ένα τσοπανόπουλο λίγα νομίσματα, και αυτό κοινοποίησε την οικονομική τους κατάσταση, με αποτέλεσμα την απαγωγή και κατόπιν σφαγή του Λόρδου και των συνοδών του από τους ληστές Αρβανιτάκηδες στη γέφυρα του Πικερμίου (βλ. κεφ. 5). Το Χάνι του Σκορδά έγινε ευρύτερα γνωστό από τον πρώτο μαραθώνιο δρόμο του 1896, όταν ο Σπύρος Λούης έκανε εκεί στάση για να ζητήσει ένα ποτήρι κρασί και να ρωτήσει πού βρίσκονται οι άλλοι. Εκεί πήρε τη μοναδική ανάσα για να κερδίσει την πρώτη θέση.²

Το Χάνι υπήρξε και ορμητήριο κυνηγών, όπου... διάσημοι κυνηγοί, όπως οι βασιλείς Γεώργιος Α΄, Κωνσταντίνος Α΄ και Κωνσταντίνος Β΄ έκαναν συχνά από εκεί το πέρασμά τους.

Στα «Ταξιδιωτικά» του Ανδρέα Καρκαβίτσα διαβάζουμε τα παρακάτω σχετικά με το Χάνι: *«Και οι ευτυχείς επιβάται της αμαξοστοιχίας, συνήντων καθ' όλον τον δρόμον, караβάνια όλα, πανηγυριστών, διαπορευομένων την οδόν, μέσω ίππων και όνων και συννέφων κόνεως και καύσωνος ανυποφόρου, είτε καθημένων χαμαί, παρά τα χωράφια κι εντός τάφρων, εν οικτρά καταστάσει κοπώσεως, ωσει απορρίματα φυγομαχούντος στρατεύματος. Ούτοι δε προκύπτοντες από των θυρίδων και των εξωστών ειρωνεύοντο αυτούς και τους περιεγέλων, αισθανόμενοι απόλασιν, εις την κατάστασίν των και χαιρεκακούντες δια το πάθημα εκείνων, φυσικά ως άνθρωποι και ως “ρωμοί”. Και άρχισαν να τους “δουλεύουν”:*

– *Ελάτ' απάνου ρε παιδιά, ελάτ' απάνου.*

– *Μπας κι επεινάσατε;*

¹ Βλ. Γκινωσάτης Παναγιώτης - Κανάκης Δημήτριος: «Περί του Γαιοκτητικού Καθεστώτος του Πικερμίου». Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μαρκοπούλου: “ΣΤ΄ Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής”, Μαρκόπουλο 1995, σελ. 355-359.

² Αντιγόνη Α., Μαριάννα Π., Ράνια Π.: «Το Πικέρμι του χτες και του σήμερα», σελ. 16-17 και Λαζάρου Νικόλαος: «Τα Χάνια της Ανατολικής Αττικής». Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Δήμου Αμαρουσίου: “Πρακτικά 8^{ου} Συμποσίου Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής», Μαρούσι 28-31 Μαΐου 1999” (Μαρούσι 2001), σελ. 160.

Σημειωτέον ότι το κομμάτι της μαραθώνιας διαδρομής από τον Μαραθώνα ως το Πικέρμι ήταν καθαρά ορεινό, περνούσε δηλαδή μέσα από την Πεντέλη, που τότε ήταν και εξαιρετικά δύσβατη.

- Μπας κι εδιψάσατε;
- Μπας και αποστάσατε; Και προσπερνώντας τους φώναζαν:
- Καλές αντάμωσες μες στου Σκορδά το Χάνι!

Κι εκείνοι οι ατυχείς, μανιώδεις, εξετόξευον ύβρεις και βλασφημίας, τας οποίας δεν ήκουον μεν οι επιβάται, έβλεπον, όμως τους εμπτυσμούς και τα πέντε δάκτυλα των χειρών των».¹

Μετά το θάνατο του Παρθένιου Πετράκη (1855) οι εκτάσεις (Πικέρμι-Ντράφι-Νταού-Ραφήνα) ενοποιήθηκαν και πάλι από τον Ανάργυρο Πετράκη το 1871 και από τη μονή Πετράκη το 1872. Στις 21 Φεβρουαρίου 1879 ο Περικλής Πετράκης πούλησε (με εξαίρεση δύο εκτάσεις στην περιοχή των "Πασάδων") στον Γεώργιο Σκουζέ, ο οποίος αναφερόταν ως τραπεζίτης. Στο συμβόλαιο γίνεται λόγος για «...των κατά τον Δήμον Κρωπίας της Αττικής κειμένων και συνερχομένων κτημάτων Πικέρνης και Αραφήνας άτινα συνορεύουσι αρκτικώς (βορείως) με Νταόν [σήμερα Νταού] και Χιροτζακούλι [σήμε. Γεροτσακούλι] (κτήματα της Μονής Πεντέλης) και με Ντράφι [σήμε. Ντράφι] (κτήμα Ηλία Πετρόπουλου), ανατολικώς με θάλασσας της Καρυστίας, μεσημβρινώς (νοτίως) με κτήματα της Μονής Πεντέλης (Πετρέζα, Έτωση, και Βαλανιδέζα) και δυτικώς με το χωρίον Χαρβάτι».

Η Ραφήνα, σε αντίθεση με τα Μεσόγεια όπου είχαν συγκροτηθεί οικισμοί από τους Αρβανίτες, ήταν μια έρημη περιοχή, εξαιτίας του φόβου για τους πειρατές. Ελάχιστοι αγρότες και νομάδες κτηνοτρόφοι εργάζονται σε κτήματα μεγαλοϊδιοκτητών.

Σε ένα συμβόλαιο από 21-2-1879 γίνεται αναφορά στις συμφωνίες των γαιοκτημόνων με βοσκούς και καλλιεργητές αμπελιών και δημητριακών, για τη δημιουργία ελαιοτριβείου και αλωνιών, και για τη χρήση των υδάτων προς άρδευση των καλλιεργειών. Σύμφωνα με την Άννα Μιχοπούλου: «Η μίσθωση των βοσκοτόπων έληγε την ημέρα της εορτής του αγίου Γεωργίου – όχι τυχαία, αφού παραδοσιακά τις μετακινήσεις των Σαρακατσάνων νομάδων κτηνοτρόφων από τα χειμαδιά προς τις θερινές ορεινές εγκαταστάσεις τους και αντίστροφα οριοθετούσαν οι εορτές των αγίων Γεωργίου και Δημητρίου αντίστοιχα».² Στους Σαρακατσάνους όλων αυτών των περιοχών αναφέρομαι στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Σημαντικό ρόλο στην όλη ιστορική πορεία του Πικερμίου και του Ντραφίου φαίνεται ότι διεδραμάτισε η παρουσία του Μεγάλου Ρέματος ή Βαλανάρη. Στις όχθες του εντοπίζεται ο μεγάλος νερόμυλος, ερείπια παλιάς γέφυρας και δεξαμενή, τα οποία σήμερα βρίσκονται εντός του κτήματος Ροσόλυμου. Ο υδατόπυργος κτίστηκε το 1876, σύμφωνα με επιγραφή η οποία βρίσκεται πάνω στο δυτικό τοίχωμα του πύργου, και συγκεκριμένα λέει: «ΜΙΑΟΣ ΤΟΥ – Ν.Δ. – Η.Π. – 1876». Σύμφωνα με τους Γκινοσάτη - Κανάκη: «Ιδιαίτερο νομικό καθεστώς υπάρχει για τα ύδατα του ρεύματος "Βαλανάρη". Σύμφωνα με πωλητήρια συμβόλαια των ετών 1894 και 1924 το κτήμα Πικέρμι, καθώς και το κτήμα Ντράφι είχαν την αποκλειστική χρήση των υδάτων του ρεύματος "Βαλανάρη", κατά 12ωρο έκαστο».³

Από το 1882 έως και το 1912 πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές στο Μεγάλο Ρέμα, κατά τις οποίες εντοπίστηκε πλήθος μοναδικών παλαιοντολογικών ευρημάτων, γνωστών ως Πικερμική Πανίδα. (Βλ. Α' τόμο). Οι ανασκαφές έγιναν από διάσημους καθηγητές της Ελλάδας και του εξωτερικού, οι οποίοι καθ' όλη τη διάρκεια των εργασιών και της μελέτης των ευρημάτων είχαν ως τόπο διαμονής το Χάνι του Σκορδά.

Στην απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδας το 1889 (δημοσιεύθηκε το 1890), στη Ραφήνα υπήρχαν 55 κάτοικοι, στο Πικέρμι 79, στο Ντράφι 41, στην Παλλήνη 177 και στο Χεροτζακούλι στο Μαραθώνα 70 κάτοικοι. Από τη Γεωργική Απογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1911 (δημοσιεύθηκε το 1914) βρέθηκε ότι στη Ραφήνα καλλιεργούνταν συνολικά 2.186 στρέμματα, όπου κυριαρχούσαν τα σιτηρά και τα σταφύλια, 3.500 στρέμματα σε αγρανάπαυση, 5.000 στρέμματα μη καλλιεργήσιμων βοσκών και 5.000 στρέμματα ιδιωτικών δασών. Το δυναμικό της κτηνοτροφίας αποτελούνταν από 1.200 πρόβατα, 1.000 αίγες και 100 όρνιθες.

¹ «Ταξιδιωτικά», εκδ. Νεφέλη, σελ. 227.

² «Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα (Ραφήνα) Αττικής τον 19^ο αιώνα», [http://www.emena.gr]

³ Γκινοσάτης Παναγιώτης - Κανάκης Δημήτριος: «Περί του Γαιοκτητικού Καθεστώτος του Πικερμίου». Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μαρκοπούλου: "ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής", Μαρκόπουλο 1995, σελ. 358.

Μετά το θάνατο του Περικλή Πετράκη το 1892, το τεμάχιο “Πασάδες” περιήλθε στους κληρονόμους του, και δύο χρόνια αργότερα (1894), λόγω πλειστηριασμού περιήλθε στην ιδιοκτησία της Ισαβέλλας Σκουζέ, η οποία πλέον φαινόταν κυρία ολόκληρου του κτήματος Πικέρμι-Ραφήνα.

Το 1913 η Ισαβέλλα Σκουζέ μεταβιβάζει με δωρεά στο γιο της Γεώργιο Σκουζέ το κτήμα Πικέρμι μαζί με το τμήμα των “Πασάδων”. Ο Σκουζές κατέληξε να έχει στην κυριότητά του όλη την τεράστια έκταση από τη Ραφήνα έως το Ντράφι.

Οι κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της εποχής καθιστούσαν ωστόσο επιτακτικό το αίτημα για την αποκατάσταση των αγροτών.

Το 1922 υποβάλλεται στον Πρόεδρο Πρωτοδικών Αθηνών η πρώτη αίτηση Σπαταναίων καλλιεργητών, οι οποίοι ζητούν –με βάση τον ισχύοντα τότε αγροτικό νόμο– την εξαγορά των περιοχών Πικέρμι, Πασάδες, Πατητήρια, Ράχη, Αγία Σωτεΐρα, Κρυσάνα, οδός Μαραθώνος, Ραφήνα, Δρίζα, Ρεύμα, Μαγαζί και Σαμπάνη.

Την ίδια εποχή συγκροτούνται οι Συνεταιρισμοί Αποκαταστάσεως Ακτημόνων Καλλιεργητών (ΣΑΑΚ) με σκοπό τη γεωργική αποκατάσταση των μελών τους.

Το 1925 ο Σκουζές μεταβιβάζει στην οικογένεια Ξηντάρα τμήματα του τεμαχίου “Πασάδες”, ενώ το κτήμα Πικέρμι μεταβιβάστηκε στους συνεταιρισμούς για την αποκατάσταση των αγροτών από τα Σπάτα, το Πικέρμι και το Λιόπεσι (σημερινή Παιανία).¹

Στα τέλη Αυγούστου του 1922, πολλοί πρόσφυγες από την Τρίγλια² κατέφυγαν ανάμεσα σε πολλές άλλες περιοχές και στην Αττική. Τον Μάιο του 1923 σχηματίστηκε μια επιτροπή από Τριγλιανούς που ξεκίνησαν να γνωρίσουν τη Ραφήνα. Έπειτα από μίας ημέρας ταξίδι έφτασαν στη Ραφήνα και διανυκτέρευσαν σε ένα ξενοδοχείο που υπήρχε κοντά στην ακτή. Κατέβηκαν στην παραλία και μίλησαν με τους ψαράδες, οι οποίοι τους πληροφόρησαν πως η περιοχή είχε πολύ καλό ψάρι. Κατόπιν ανέβηκαν στις πλαγιές της Πεντέλης για να δούν από ψηλά τα αμπέλια στον κάμπο, τα χωράφια και τα δάση του βουνού. Στη Ραφήνα τότε δεν υπήρχε ούτε χωριό. Υπήρχαν μόνο κτήματα των κολίγων, κάποιες αποθήκες του τσιφλικά Σκουζέ, μία ακόμα τεράστια αποθήκη πίσω από το ξενοδοχείο, ενώ πιο πέρα υπήρχαν πατητήρια και στάβλοι.

Το 1923, ο Θανάσης Πιστικίδης θα κάνει μια μικρή αναφορά στο τοπίο της Ραφήνας: «[...] οι αδελφοί Σταυρίδη [...], από χρόνια εγκατεστημένοι στην Αθήνα [...], ήξεραν ένα μεγάλο τσιφλίκι, που είναι 27 χλμ. μόνο μακριά από την Αθήνα. Το τσιφλίκι αυτό το λέμε Ραφήνα, είναι παραθαλάσσιο, έχει πολλά αμπέλια και μερικές ελιές. Το κλίμα είναι καλό [...]».³

Από το 1923 κι έπειτα, μαζί με τους Τριγλιανούς θα συνοικήσουν σταδιακά Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι, λιγνιτωρύχοι, ψαράδες και ναυτικοί, οι οποίοι έφτασαν εκεί από την Εύβοια, τις Κυκλάδες, την Πελοπόννησο, κ.λπ. Τέλος, έφτασαν και πολλοί επισκέπτες και παραθεριστές οι οποίοι σταδιακά έγιναν μόνιμοι κάτοικοι της Ραφήνας.

γ. Η περιγραφή του Κώστα Πασαγιάνη (1931) για το Πικέρμι και την Ραφήνα

Το 1931 ο περιηγητής Κώστας Πασαγιάνης μας δίνει μια λεπτομερή εικόνα των τοπίων του Πικερμίου και της Ραφήνας: «*Το μικρό χωριό, το Πικέρμι, πέφτει παράμερα από το δρόμο μας, στα πιο ψηλά ριζοβούνια της Πεντέλης, αριστερά όπως πάμε στη Ραφήνα. Το αντικλάδι του αμαξωτού δρόμου, που οδηγεί στο Πικέρμι, είναι λίγο πριν φτάσουμε στο Χάνι. [...] Αν πάρουμε το αντικλάδι αυτό του αμαξωτού δρόμου, που μας οδηγεί στο χωριό Πικέρμι, και προχωρήσουμε ένα μικρό διάστημα πιο πάνω, θα απαντήσουμε ένα ερημοκκλήσι. Λίγο πιο πέρα από το ερημοκκλήσι απαντούμε ένα μονοπάτι, που μας οδηγεί δεξιά μέσα στα χωράφια. Αν πάρουμε το μονοπάτι αυτό, θα πέσουμε μέσα από καλλιεργημένα χωράφια και αμπέλια, σε ένα πυκνό, σύσκιο, και ολόδροσο πλατανόρεμα. Τα βελουδωτά φυλλώματα των γέρικων πλατάνων κρύβουν το φως απάνω από τη ρεματιά και τη βυθίζουν σε ένα παράξενο και μυστικό σύθαμπο.*

¹ Γκινοσάτης - Κανάκης, ό.π.

² Παραθαλάσσιος οικισμός στην Προποντίδα, στην είσοδο του Κόλπου της Κίου.

³ Άννα Μιχοπούλου, «Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα».

Η δενδροσκέπαστη αυτή ρεματιά είναι η κοίτη του χείμαρρου Βαλανάρη. Στην αντίπερα ακροποταμιά της, κάτω από πυκνά πεύκα μεγάλοι και βαθυοί λάκκοι μας δείχνουν το μέρος, όπου έγιναν οι περίφημες παλαιοντολογικές ανασκαφές. [...]

[...] Από το χάνι του Πικερμιού ως στη Ραφίνα βαδίζουμε μέσα σε δάση. Δάση από πεύκα πυκνά και θαλερά φράζουν δεξιά και αριστερά το δρόμο μας, που τον πνίγουν οι σκόνες.

Πριν από τη Ραφίνα τρία χιλιόμετρα ο δρόμος αποδιχάζεται. Ο ένας δρόμος ανεβαίνει αριστερά, προχωρεί μέσα στο δάσος, περνάει την Καζάρμα, ακολουθεί τα τελευταία προσηλιακά ριζοβούνια της Πεντέλης, απέναντι από την Εύβοια, και πηγαίνει στο Μαραθώνα [...]. Ο άλλος δρόμος προχωρεί δεξιά, χαμηλότερα στα μεγάλα πεύκα και κατεβαίνει στα ωραιότερα ακρογιάλια της Ραφίνας.

Μόλις περάσουμε, λίγο πριν από τη Ραφίνα, ένα γιοφυράκι κάτω από τα μεγάλα πεύκα, ξανοίγουμε διάπλατη την Εύβοια αγνάντιά μας, πάνω από τη θάλασσα [...]

Στα αμμονδερά ομαλά ακρογιάλια της Ραφίνας κατεβαίνουν τα πεύκα ως στο γιολό. Τα ανατολικά ριζοβούνια της Πεντέλης, που κατεβαίνουν αριστερά μας από πάνω, χωνεύουν μέσα στη θάλασσα και σχηματίζουν ένα μικρό γραφικό λιμανάκι για τις ψαρόβαρκες. [...]

Όλα τα βουναλάκια γύρω και οι ακρογιαλιές της Ραφίνας κατάφυτες. Όλη η περιοχή παντού σκεπασμένη από πεύκα. Τα απαλοπράσινα χρώματα των πεύκων σμίγουν αρμονικά τις αχνογάλανες αποφεγγιές της ακύμαντης θάλασσας, που απλώνεται εμπρός, πέρα ως στα ακρογιάλια της Εύβοιας. [...] Ο δασοσκέπαστος λαιμός της Πεντέλης, που κατεβαίνει από πάνω ως τη θάλασσα, κρύβει ξοπίσω τη Χαλκίδα από τα μάτια μας».¹

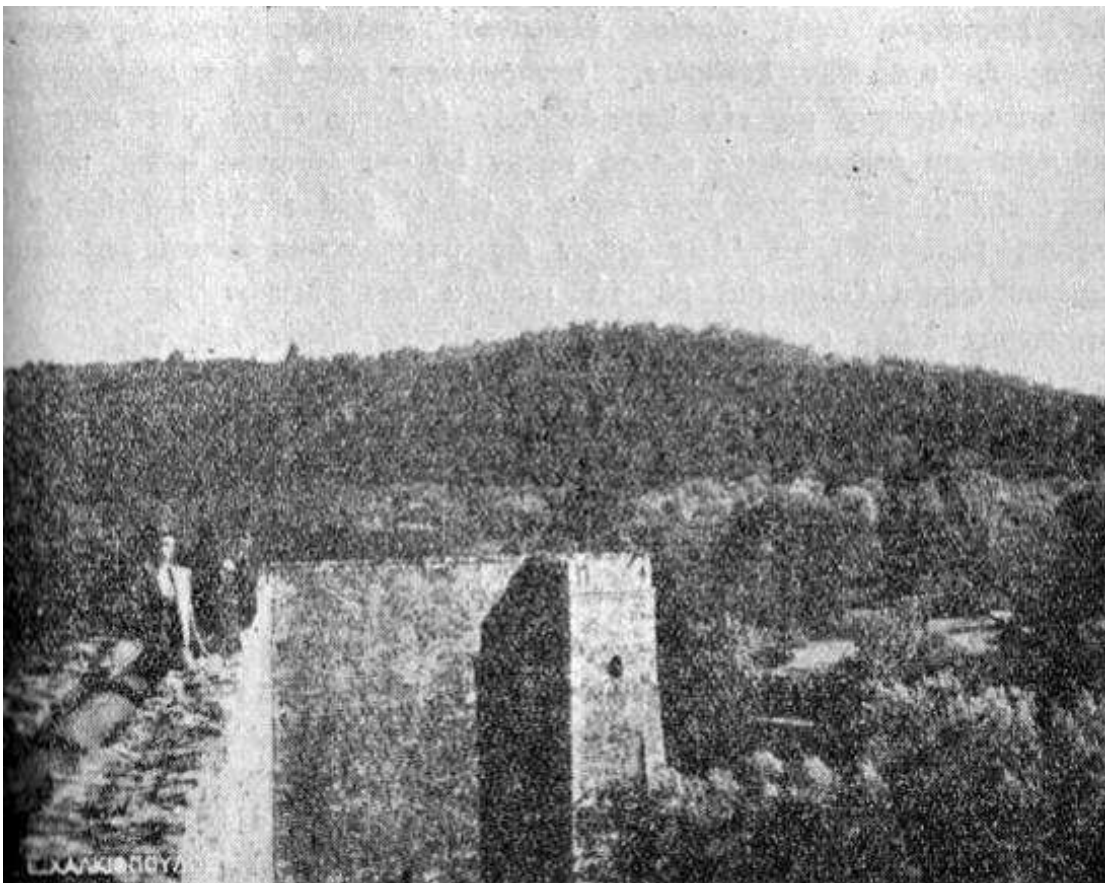

Η Ραφίνα όπως ήταν παλιά. (Φωτ. Από την «Ιστορία των Αθηναίων» του Δ. Καμπούρογλου)

Το Πικέρμι όπως ήταν παλιά. (Φωτ. από www.elia.org.gr)

¹ «Ελληνικά Ταξίδια», εκδ. Σιδέρη, Αθήναι 1931, σελ. 66-68.

Το Ντράφι όπως ήταν παλιά. (Πάνω φωτ. Από το βιβλίο «ΠΕΝΤΕΛΗ» του Τ. Κιλίφη.
Κάτω φωτ. Ε. Χαλκιάπουλος. «Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου», έτος Α΄, 1925, σελ. 65)

Γενική άποψη του νερόμυλου και του τείχους. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η είσοδος και το εσωτερικό του νερόμυλου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

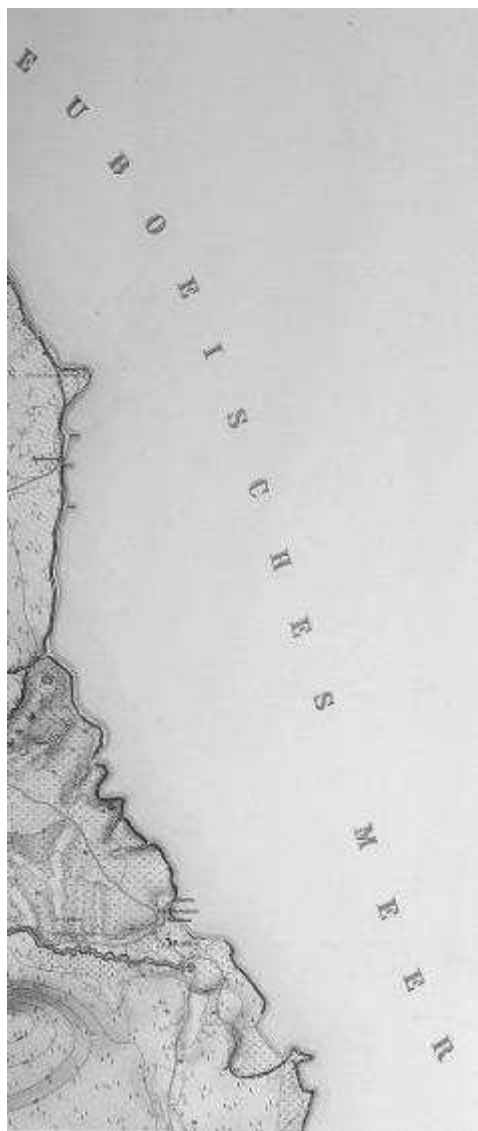
Ο νερόμυλος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η γέφυρα στο Ντράφι πριν μισογκρεμιστεί. (Φωτ. Νίκος Νέζης)

Σημερινή εικόνα της γεφυρούλας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Χάρτης Ραφίνας του Kaupert. («Karten von Attica», ΒΙ. ΙΧ., 1882)

3. ΠΑΛΑΙΑ ΠΕΝΤΕΛΗ

α. Χριστιανικοί – μεσαιωνικοί χρόνοι

Η μεταχριστιανική ιστορία του δήμου Πεντέλης έχει σαν επίσημη αφετηρία της την έλευση του Τιμόθεου και την ανέγερση της μονής στα τέλη του 16^{ου} αιώνα (βλ. Β΄ τόμο). Για εποχές παλαιότερες του 16^{ου} αιώνα δεν υπάρχει κανένα άλλο ιστορικό στοιχείο, εφόσον η περιοχή κατά την εποχή των αμώμων ήταν έρημη από κατοίκους και αποτελούσε τόπο ασκητισμού. Με την ανέγερση της μονής εκδιώχθηκαν οι χωρικοί του Γέρακα από την Αγία Τριάδα του Νερού όπου είχαν την εστία τους, ενώ αργότερα είχαν περιστασιακά εκεί τα μαντριά τους Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι.

β. Το αρχοντολόγιο της Παλαιάς Πεντέλης

Όπως περιληπτικά έγραψα στον Β΄ τόμο, στην Παλαιά Πεντέλη επί τουρκοκρατίας είχαν κτίσει τα αρχοντικά τους πλούσιες οικογένειες (Ταρωνίτες, Μισεραλιώτες και Βενιζέλοι), οι οποίες ζούσαν στην Πεντέλη κυρίως προς αποφυγή των επιδημιών που μάστιζαν τότε την Αθήνα, αλλά βεβαίως και για παραθεριστικούς λόγους. Από τα κτίσματα αυτά δε σώζεται ούτε ίχνος σήμερα. Τη θέση τους γνωρίζουμε από τον Διονύσιο Αλβανάκη, ο οποίος λέει ότι ο πύργος των Ταρωνιτών ή Ταρωνιδών βρισκόταν δίπλα στην πηγή της Αγίας Τριάδας του Νερού, ο οποίος μάλιστα ενέπνευσε κάποιον άγνωστο ποιητή να γράψει τούτο το δίστιχο: «*Ο Ταρωνίτης έκτισε Πύργον κοντά στη βρύσι / Για να μαζεύονται οι Αρχοντες να κάνουνε την κρίση*».¹ Για τους Ταρωνίτες γράφει ο Αλβανάκης (ό.π): «*Οι Ταρωνίται ούτοι, εν τούτοις κατήγοντο εκ του Λινάρδου Ταρωνίτου, όστις υπηρέτησε μεν εις τον ενετικόν στρατόν, αλλ' ήτο κατά πρόσχημα χριστιανός κατά βάθος δε τούρκος ως οι πρόγονοί του. Ο Λινάρδος ούτος Ταρωνίτης κατά το 1715 συνταγματάρχης ων, (Κολονέλλος), ετύγγανε φρούραρχος Παλαμηδίου, διηκόλυνε δε την άλωσιν αυτού υπό των Τούρκων, αποστομώσας τεχνικώς τα τηλεβόλα του Φρουρίου. [...] Οι απόγονοι τούτου τέλεον εξελληνισθέντες κατέλαβον πρωτίστην θέσιν μεταξύ των Αθηναίων και δη των Αρχόντων*».

Οι Μισεραλιώτες είχαν πύργο δίπλα στην πηγή, κοντά στη μονή, ενώ οι Βενιζέλοι έκτισαν στην περιοχή που αργότερα κτίστηκε το ανάκτορο της Δούκισσας. Σύμφωνα πάλι με τον Αλβανάκη (ό.π., σελ. 68): «*Κατά το 1676 είχεν αποσυρθεί εις Πεντέλην ο Ιωάννης Βενιζέλος εκ της ακολούθου αιτίας: Οι Αθηναίοι είχαν έλθει εις σύγκρουσιν μετά των τουρκικών αρχών και εν γένει των Αγάδων, ένεκεν καταπατήσεως των προνομίων αυτών υπό των τελευταίων. Απεστάλη τότε πρεσβεία εις Κων/πολιν παρά τω Κισλάρ-Αγά, όστις είχε υπό την προστασίαν του τα προνόμια εκείνα. Αρχηγός της αποστολής ταύτης ήτο ο Μιχαήλ Λίμπονας, ανήρ ευπαίδευτος, εις άκρον φιλόπατρις, τολμηρός, και εν γένει πολύτιμος. Ούτος κατώρθωσε ν' αναγνωρισθώσι τα προνόμια των Αθηναίων και να τιμωρηθώσιν οι Τούρκοι. Αλλ' ούτοι εκδικούμενοι κατεκρεούργησαν αυτόν, επεβουλεύθησαν δε και τον Ιωάννην Βενιζέλον, ούτινος γαμβρός υπήρχεν ο Λίμπονας. Ένεκεν τούτου ούτως ηνηγκάσθη να καταφύγη εις Πεντέλην*».

Στο αρχοντολόγιο της Πεντέλης συμπεριλαμβάνεται και η οικογένεια Γέροντα, αλλά αυτή δεν είχε πύργο (αρχοντικό) στην περιοχή.

γ. Ο παλιός μύλος

Ο μύλος που υπήρχε κάποτε απέναντι από τη μονή και δίπλα στη ρεματιά περιγράφεται γλαφυρότατα από τον Καμπούρογλου: «*Πώς να λησμονήση κανείς τον ποιητικότετον νερόμυλον της Στέρνας,² που ήγκμαζε και κατά τα έτη της πρώτης νεότητός μας ακόμη, χωμένος μέσα σε κισσούς και σε μυρτιές; Παρακολουθώ το νερόν που του έδιδεν άλλοτε τη δύναμιν και την κίνησιν – στοιχεία κάποιας ζωής κι αυτά.*

[...] *Από τον Πλάτανον το νερόν προχωρεί ολίγον και χύνεται στην μεγάλην στέρναν, που έχει ακούσει, αιώνας τώρα, τόσα τραγούδια, αλλ' εξακολουθεί να επαναλαμβάνη μόνο εκείνο που της κανοναρχεί η αμπολή.*

¹ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τόμ. Α΄ Ιερά Μονή Πεντέλης. Εν Αθήναις, 1905, σελ. 66.

² Εννοεί τη στέρνα της Αγ. Τριάδας, γιατί δίπλα στο νερόμυλο υπάρχει και δεύτερη στέρνα.

Από την στέρναν τότε το νερόν τρέχει εις ένα κτιστόν αυλάκι, το οποίον σχηματίζει την κορυφογραμμήν ενός μεγάλου και παλαιότατου τοιχώματος που είναι καταστόλιστον από πολυτρίχια.

Παραμερίζει κανείς τα κλαριά, προχωρεί επάνω εις τα χείλη του αυλακιού δύο βήματα εμπρός και ένα πίσω, και διευθύνεται προς το χείρον πελώριον στόμα της ζύλινης νεροσυρμής, που δέχεται το νερόν και το αφίνει να πέση με δύναμιν, σαν μικρός καταρράκτης, εις τον νερόμυλον.

Και τώρα που ερειπώθη από την αχρησίαν ο μύλος αυτός, νομίζει κανείς, ότι θα ιδή ακόμη να προβάλλη από την πορτίτσα του ο λιπόσαρκος γερω-μυλωνάς με το αλευρωμένον του κεφάλι, και ότι θα νιώση την ευωδία του αλέσματος, με το οποίον κατεσκευάζοντο κάτι περίφημα μικρά ψωμάκια, γνωστά εις τους επισκέπτες με το όνομα Καλογεράκια.

Και το νερόν εξακολουθεί να τρέχη τον κατήφορον και να ποτίζει ό,τι ευρίσκει εις τον δρόμον του, ίσως δια να μη λησμονηθή το προαιώνιον των πανηγυριών της Πεντέλης δίστιχον:

*Σαν της Πεντέλης το νερό που πάει το ρέμμα-ρέμμα
έτσι να πάει το αίμα του που λέει κακό για μένα».¹*

Σε μικρή απόσταση από τα ερείπια του μύλου βρίσκεται μια μεγάλη παλιά πετρόκτιστη στέρνα, η οποία φυσικά σήμερα έχει περιέλθει σε αχρησία. Μέχρι τις αρχές του 2000 στο μέσο της δεξαμενής υπήρχε ένας μεγάλος τιμεντένιος κώνος. Αργότερα εξαφανίστηκε από άγνωστη αιτία. Όταν αποφάσισα να φωτογραφήσω τη δεξαμενή αυτός έλειπε ήδη· υπάρχει όμως σε μια φωτογραφία στο βιβλίο «ΠΕΝΤΕΛΗ» του Τ. Κιλίφη.

δ. Επισκέψεις περιηγητών – παλιές περιγραφές του τοπίου

Η περιοχή της Παλαιάς Πεντέλης και ειδικότερα η μονή, αποτελούσε, όπως ήδη γνωρίζουμε, απαραίτητο σταθμό για όλους τους περιηγητές που είχαν σκοπό να επισκεφθούν τα αρχαία λατομεία και τη Σπηλιά (για τις περί μονής περιγραφές βλ. Β΄ τόμο). Μόνο δύο από αυτούς έγραψαν για το φυσικό τοπίο και είναι οι ακόλουθοι:

Denton J. Snider

«Το Μοναστήρι της Πεντέλης βρίσκεται σε μια όμορφη κοιλάδα περιβαλλόμενη από βουνά με εξαίρεση το στενό πέρασμα που μας οδηγεί στον ιερό περίβολο. Ρυάκια με καθαρό νερό το οποίο μεταφέρεται σε τεχνητά κανάλια στο μέσο ενός δάσους πλατάνων. Κατόπιν συγκεντρώνονται σε ένα ρεύμα [...] γυρίζοντας, κατά την πορεία του, τον τροχό ενός παλαιού μύλου. [...] ...μια πηγή γεμίζει μια μεγάλη δεξαμενή η οποία βρίσκεται στην αγκαλιά των βουνών απ' όπου το νερό διοχετεύεται στη διψασμένη πεδιάδα. Η δομή της Φύσης εκεί προτείνει την εσωτερική περισυλλογή, τη μελέτη της ψυχής και επίσης την εκκροή της ευπλαχνίας και της ευλογίας πάνω στον κόσμο».²

Κώστας Πασαγιάνης

«Στο πρώτο ύψωμα, στα ριζοβούνια της Πεντέλης, δεξιά όπως ανεβαίνουμε, πάνω στον όχθο τα ερειπωμένα τείχη κάποιου παλιού μικρού νερόμυλου. Αριστερά πρασινόχαρη μικρή ρεματιά κατάφυτη από μυρτιές και αγριοδάφνες. Στην απέναντι όχθη, αντίπερα, μια άσπρη εκκλησούλα, η Αγία Μαρίνα, χωμένη στους θάμνους τους πυκνούς και στα μαυροπράσινα κυπαρίσσια, που την παραστέκουν, κρυφοκοιτάει χαρωπά.

Ανηφορίζουμε ομαλά. Πεύκα πυκνά τώρα μας αγκαλιάζουν μικρά και μεγάλα. Ο αέρας του βουνού ευωδιασμένος από τα αρώματα των πεύκων μας χαϊδεύει και μας τονώνει. Φτερώνει τη διάθεσή μας. Μας εμμυχνώνει. Ανεπνέουμε ελαφρότερα, βαδίζουμε άκοπα.

¹ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», σελ. 67-68, εκδ. Καραβία, 1996.

² «A Walk in Hellas or the Old in the New», St. Louis: Sigma Publishing Co., 1892, σελ. 31.

Λίγο παραμπρός σταυρώνει ο δρόμος. Αριστερά μας κατεβαίνει καμπυλωτά στη μικρή ρεματιά· γυρίζει στριφτά ένα γεφυράκι προς τα κάτω, ακολουθεί τα ριζοβούνια της Πεντέλης και πηγαίνει στα Μελίτσια και στο Μαρούσι. Δεξιά μας οδηγεί στο μοναστήρι της Πεντέλης.

[...] Ανεβαίνουμε τώρα προς το Μοναστήρι. Λίγο ακόμη και φτάνουμε στο πρώτο παλάτι της δούκισσας Πλακεντίας. Ένας κεραμιδόχρωμος μαντρότοιχος ψηλός περικλείει τρία σπίτια στο ύψωμα και έπειτα κατεβαίνει στη μικρή κοιλάδα.

Τώρα έχει γίνει ξενοδοχείο. Μπορεί να φάει κανείς εδώ και να κοιμηθεί. Η θέα από την ταρατάσα μαγευτική. Από πάνω κρέμεται το βουνό της Πεντέλης. Εμπρός κατά την κοιλάδα απλώνονται τα Μεσόγεια της Αττικής. Υψώνεται ορθόκορμος ο Υμηττός απάνου τους. Ξεχωρίζει δυτικά η Αθήνα με τη λαμπρή θάλασσα του Σαρωνικού στο βάθος.

Λίγο πιο πάνω απαντούμε μια σύδεντρη ρεματιά με μεγάλα πεύκα και ένα ερειπωμένο νερόμυλο μες στη ρεματιά δεξιά μας. Έπειτα ένα τελευταίο δρόμο αριστερά μας, που οδηγεί στα λατομεία.

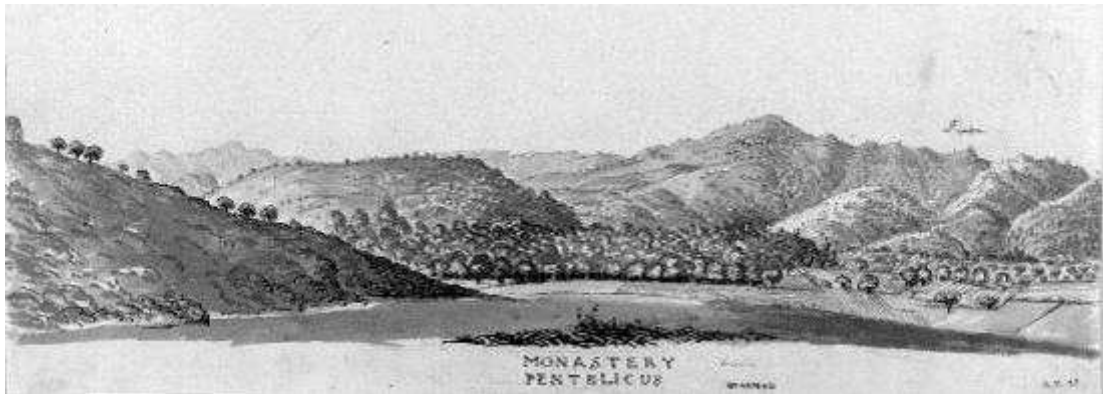
Προχωρούμε λίγο ακόμα δεξιά μας και βρισκόμαστε μπροστά στην ωραία τοποθεσία της Μονής. Δεξιά το πανδοχείο με την πλούσια κρουσταλλένια πηγή του, σκεπασμένο από μεγάλες λεύκες. Βρίσκει κανείς κρύα και ζεστά φαγητά.

Αριστερά, βαρυθέμελη σαν κάστρο και πλατύστηθη υψώνει η Μονή τον όγκο της πάνω από τις μεγάλες λεύκες. Ύψος 431 μέτρα από τη θάλασσα.

Πίσω από τη ραχούλα, που σηκώνεται πάνω από το Μοναστήρι, περικλειστος μέσα σε μάντρες ψηλές, ο μαρμάρινος τάφος της περίφημης Δούκισσας. Και χαμηλότερα μέσα στο πυκνό δάσος υψώνεται καλά διατηρημένο το μαρμαρένιο γοθικό παλάτι της, πιο άσπρο μέσα στην πράσινη θάλασσα των πεύκων.

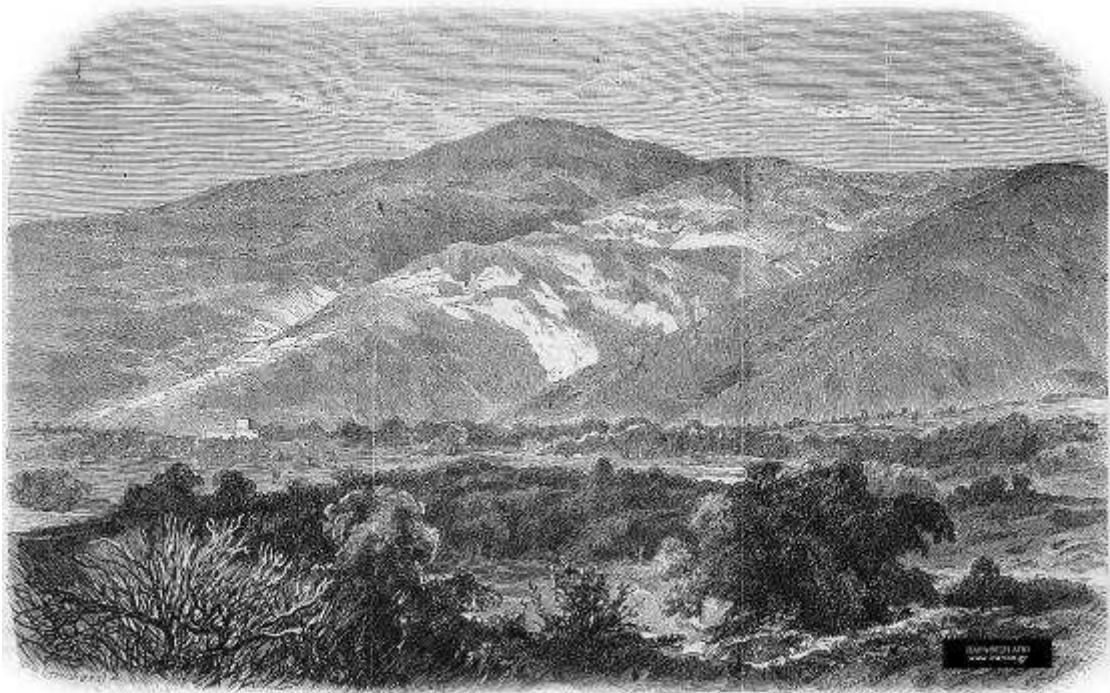
Ασύγκριτα μαγευτική η θέα από τον «περίπατο της Δούκισσας», που ανεβαίνει δεξιά από τον τάφο της, απάνω από το γοθικό παλάτι στο βουνό Κουφό (ύψ. 509μ.) γύρω το πευκοσκέπαστο, που κρύβει πίσω το Μοναστήρι».¹

Υπάρχουν αρκετές απεικονίσεις της μονής και του γύρω τοπίου από τους παλιούς ταξιδιώτες· ωστόσο μόνο τρεις εξ αυτών έδωσαν μια πανοραμική απεικόνιση της κοιλάδας της Παλαιάς Πεντέλης. Αυτοί είναι οι Théodore Caruelle d'Aligny, William Gell και Ph. Blanchard. Τα σχέδιά τους είναι τα παρακάτω.

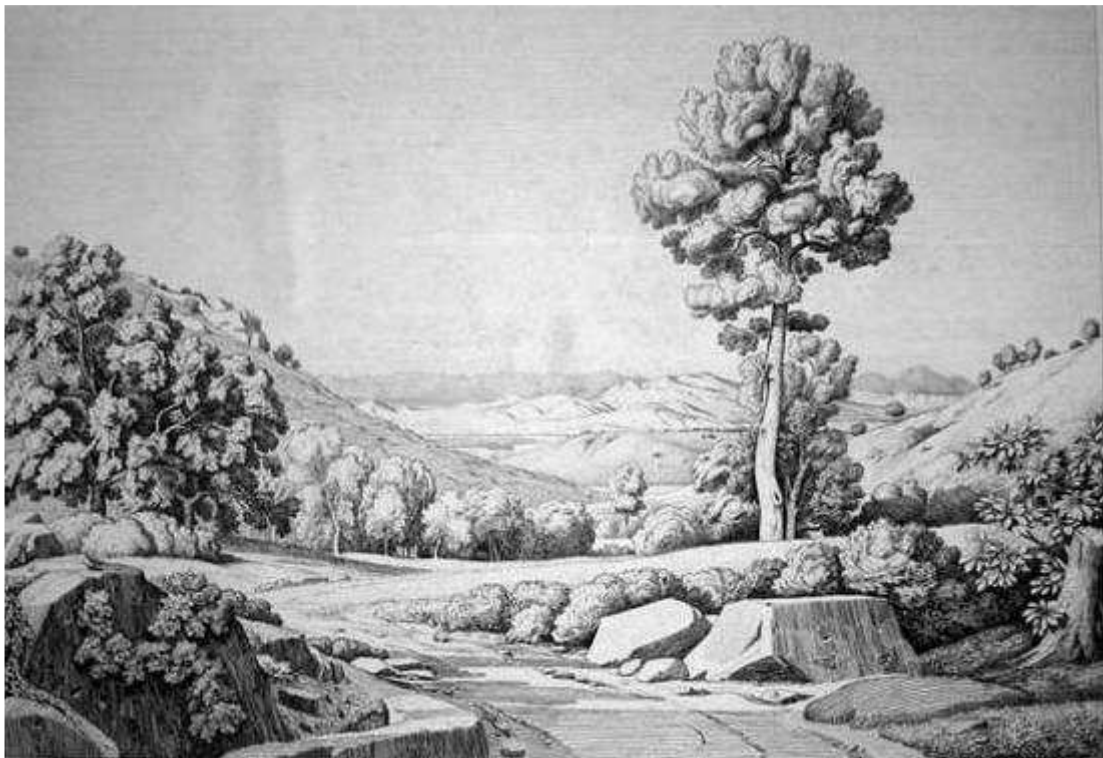

Παλαιά Πεντέλη. (Σχ. W. Gell)

¹ «Ελληνικά Ταξίδια», εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 1931, σελ. 55-57.

Η κοιλάδα της Παλαιάς Πεντέλης. Στο βάθος αριστερά φαίνεται η σκήτη της Αγίας Τριάδας του Νερού. Από γαλλικό βιβλίο έκδοσης 1865, του χαρακτή Ph. Blanchard, πιθανώς έργο του 1840. (Παρατίθεται από www.iranon.gr: «ΠΕΝΤΕΛΗ», Χρονικά, μέρος Ε')

Η Παλαιά Πεντέλη από το ύψος της Αγ. Τριάδας. (Σχ. Théodore Caruelle d'Aligny)

ε. Νεότεροι χρόνοι

Τα πανηγύρια της Αγίας Τριάδας

Η σκήτη της Αγίας Τριάδας φημιζόταν την παλιά εποχή για τα πομπώδη πανηγύρια της. Το 1867, ο Δ. Πανταζής θα αναφερθεί σε ένα μικρό άρθρο του σε αυτά: «*Το φιλέορτον είναι ευγένεια ην ευλαβώς εκληρονομήσαμεν παρά των ευκλειών ημών προγόνων, μεθαρμόσαντες εις τας χριστιανικάς εορτάς τας υπ' εκείνων γενομένας διασκεδάσεις και ευχωχίας όταν ετέλουν τας εθνικάς τους εορτάς και πανηγύρεις, με την διαφοράν ότι εκείνοι ήσαν ευλαβέστεροι εις την ασέβειάν των ή ημείς προς την ημετέραν ευσέβειαν· διότι το τους πλείστους ημών ελαύνον εις τας πανηγύρεις δεν είναι η ευλάβεια προς την εορτήν, αλλ' η προς την διασκέδασιν κλίσις.*

Τώρα τι λέγει ο Θεός όταν ούτω πομπεύωμεν τας αγίας μέρας, θα το μάθωμεν όταν δεν θα ήναι [sic] πλέον καιρός να μας ωφελήση η μάθησίς του.

Εν τούτοις ας μεταβώμεν εις Πεντέλην μετά του ομίλου των ευσεβεστάτων πανηγυριστών ίνα εορτάσωμεν δια παννυχίων χορών την εορτήν του αγίου Πνεύματος, και υπό τας εκεί γεραράς λεύκας, ως οι Δρυΐδαι των Κελτών και παρά τα διανγή και ψυχρότατα νάματα των πηγών, ας ευφρανθώμεν εις ανάμνησιν της γενεθλίου ημέρας της εκκλησίας.

Έως δέκα της ώρας λεπτά ανατολικάς της Μονής Πεντέλης επί λόφου καταρρύτου και ουχί πολύ φαλακρού κείται παρεκκλήσιον επ' ονόματι της Αγίας Τριάδας, όπου τελείται μυσταγωγίαν την Δευτέραν, υφ' ενός ή δύο της Μονής ιερέων.

Χάριν της εορτής ταύτης ή μάλλον εξ αφορμής της εορτής ταύτης συνέρχονται εις Πεντέλην εξ Αθηνών και των περιχώρων όσοι περισσότεροι δύνανται, οι πολλοί συν γυναιξί και τέκνοις και ίπτοις και οναρίοις, εν άρμασι δε και φορείοις οι κλασικώτεροι των πανηγυριστών».¹

Μία ακόμα περιγραφή των πανηγυριών της Αγίας Τριάδας μας δίνει ένας ανώνυμος αρθρογράφος το 1865: «*Την δε ακόλουθον ημέραν από πρωΐας, ίππους και όνους αναβάντες, διήλθομεν παρά το μικρόν κοιμητήριον του χωρίου εις την εν Πεντέλην πανήγυριν μεταβαίνοντες. Η ατραπός ην επράττουν τα ημέτερα υποζύγια περιστοιχίζετο υπό απεριγράπτου φυσικής καλλονής, η δε θάλασσα εφαινετο μακράν αργυρούν κάτοπτρον· ρεύμα μικρόν μεν αλλ' αποτόμους βράχους εγείρον περάσαντες, μεταξύ ανθηρών ροδοδαφνών και δάσους θάμνων και πευκών, απεκαλύψαμεν την πρώτην της δουκίσσης οικίαν επί της εις Πεντέλην αγούσης οδού, μετ' ολίγον δ' ηκούσαμεν σημαίνοντα και του μοναστηρίου τον κώδωνα. Άμαξαι πολλαί και ιππείς έσπευδον προς την μονήν· φθάσαντες δ' εις την υπό το μοναστήριον κοιλάδα είδομεν θέαμα θαυμάσιον· ίπποι βόσκοντες και άμαξαι απεζευμέναι, πλήθος δ' ανδρών, γυναικών και παιδιών τήδε κακέισε κινούμενοι, πανταχού μικραί πυραί το αρνίον οπτώσαι ανέδιδον καπνόν άφθονον μηδόλωσ επί των ανθρώπων διασκεδαζόμενον αλλ' ανεβαίνοντα κατ' ευθείαν εις τον ουρανόν.*

Η εν Πεντέλη πανήγυρις ετελέσθη, κατά το σύνηθες, υπό τας υψικόμους και αμφιλαφείς λεύκας της υπό την μονήν μικράς κοιλάδος. Εις την εορτάζουσαν της Αγίας Τριάδος εκκλησίαν επί της κορυφής του προς ανατολάς λόφου κειμένην, μικράν και παλαιάν εκκλησίαν, μόλις εχώρουν ολίγοι λάτραι, οι δε λοιποί περί την πύλην εσωρευόντο, ίνα ακούσωσι την λειτουργίαν. Παρά την εκκλησίαν ταύτην ύδωρ διαηγές αναβλύσι και εις ρυάκιον μεταβαλλόμενον πολυδινές καταρρέει δια της χλόης εις ευρυτάτην δεξαμενήν υπό πλατάνων και δρυών σκιαζομένην. Κατωτέρω δε και επί της κλιτύος του υψηλού λόφου κείται αυτή η μονή, “κτίριον κοινότατον ευρύ και τετράγωνον εν μέσω έχον εκκλησίαν”. [...]

...απήλαυσα γλυκητάτης σκιάς εκτεινομένης υπό τινών δένδρων πεφυτευμένων επί των οχθών διαηγούς ρυακίου. [...]

Ομολογουμένως ο τόπος όπου κατ' έτος τελείται της Αγίας Τριάδος η πανήγυρις, είναι εκ των τερπνοτάτων της Αττικής· περίξ μεν λόφοι κατάφυτοι, δρυς, πεύκαι και πλάτανοι υψούνται υπέρ τους κομάρους και τας ροδοδάφνας, και ρυάκια αρδεύουσι την υβρίζουσαν εκείνην φυτείαν· υπό τας λεύκας συναθροίζονται οι πλείστοι των πανηγυριζόντων. Εκεί βάκχου αφθονία λύει τους πόδας των χορευόντων, και αρνίων ολομέλεια επί ξυλίνων οβελών οπτωμένη εκπέμπει κνίσαν και εις αυτούς του Διός τους ρόθωνας αγαπητήν. Τύμπανα δε και χορδαί και σύριγγες

¹ «Πεντελικά νέα και παλαιά», εφημ. “Αλήθεια”, αρ. φύλ. 400, 2/6/1867.

και θόρυβος και βοή ουρανομήκης και αυτών των Κορυβάντων και των Κουρήτων τον πάταγον δύναται να συγκαλύψωσιν, άπαντας εκκωφούντες και θεούς και ήρωας και βροτούς».¹

Ο δε Καμπούρογλου θα κάνει μια σύντομη αναφορά: «*Ιδία όλως σειρά εθίμων, θρησκευτικών και κοινωνικών εχόντων χαρακτήρα, εξετυλίσσετο κατά διαφόρους εορτάς του έτους, τινές των οποίων επανηγυρίζοντο εν Μοναστηρίοις και ερημοκκλησίοις: π.χ. την ημέραν της Αναλήψεως εν Καισαριανή, την Πεντηκοστήν εις Πεντέλην...*»²

Μικρασιάτες πρόσφυγες και η πρώτη κατοίκηση της Παλαιάς Πεντέλης

Η κατοίκηση της Παλαιάς Πεντέλης αρχίζει όταν οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής εγκαταστάθηκαν σε παράγκες γύρω από την Αγ. Τριάδα του Νερού το διάστημα 1923-1925. Ανάμεσα στους πρόσφυγες υπήρξαν και πολλοί φυματικοί που προσπάθησαν να βρουν γιατρεία στα δάση της Πεντέλης (βλ. κεφ. 8^ο). Φυματικοί υπήρξαν επίσης οι ποιητές Γιώργος Κοτζιούλας και Κώστας Κρυστάλλης, που έγραψαν ποιήματα για την Πεντέλη και τη διαμονή τους εκεί (βλ. κεφ. 9^ο).

Οι φυματικοί μετοίκησαν στη Νέα Πεντέλη, ενώ στην Παλαιά Πεντέλη άρχισαν να κτίζονται τα πρώτα σπίτια από εύπορες αθηναϊκές οικογένειες. Ο Λάμπης Σουβαλιώτης υπήρξε ιδρυτής της Κοινότητας Π. Πεντέλης και πρώτος πρόεδρος αυτής το 1934.

Οι κατασκηνώσεις

Από πολύ παλιά, η Παλαιά Πεντέλη αποτέλεσε τόπο παραθερισμού, αρχικά –όπως είδαμε– των πλουσίων στην εποχή της τουρκοκρατίας, των φυματικών στις αρχές του 20^ο αιώνα, και αργότερα πολιτών από όλη την Αθήνα και την Αττική, ακόμα και του στρατού.

Μία από τις κατασκηνώσεις ανήκε στο Σωματείο «ΝΕΑ ΣΙΝΑΣΟΣ», το οποίο ιδρύθηκε το 1924 από οικογένειες προερχόμενες από την κωμόπολη Σινασό της Καπαδοκίας. Η κατασκήνωση στην Πεντέλη λειτούργησε το 1948.

Το 1944 η εφημερίδα “Ελεύθερο Βήμα” έγραφε για τις κατασκηνώσεις: «*Όλη η Πεντέλη γύρω απ’ το μοναστήρι της, το γραφικό εκκλησάκι της Αγίας Τριάδος και το μισοτελειωμένο ανάκτορο της δούκισσας της Πλακεντίας είναι σπαρμένη με σκηνές. Δεν είναι οι παλιοί παραθεριστές που έπαιρναν τα βουνά από κάποια ιδιοτροπία πολλοί απ’ αυτούς. Τώρα έχουν δημιουργηθεί σ’ όλη τη χαρούμενη αυτή γελαστή έκτασι πολιτείες ολόκληρες όπου αναβαπτίζεται σωματικά και ψυχικά ένα μεγάλο μέρος της νέας γενεάς και όπου η ζωή μπαίνει σ’ ένα καινούργιο ρυθμό μακριά από τη δυστυχία και την ταπεινότητα του καθημερινού βίου της μεγάλης πολιτείας.*

Σ’ αυτή τη ζωή μάς έφερε μια ευγενική πρόσκλησις Συλλόγου. Επιχειρήσεις, οργανισμοί, ευγενικές και ανθρωπιστικές ιδέες εμπνευσμένες και εμπυχωμένες από μια ωραία πηγαία και ηθική πίστη έχουν δημιουργήσει σ’ όλη την περιοχή αυτή του βουνού με τον θρύλο της ομορφιάς και της λευκότητας των μαρμάρων του ωραίες και περιποιημένες κατασκηνώσεις. Καταφύγια μιας μαραμένης νεότητας και ενός κομματιού της ελληνικής φυλής με χλωμά τα μύλα των παρειών του, με σβησμένο το χαμόγελο, με την έκφρασι της θλίψεως, του πόνου και του ψυχικού θανάτου. Οι κατασκηνώσεις ανοίγουν την αγκαλιά τους για να φουσήξουν τη σφριγηλή ζωή να δώσουν χρώμα και υγεία στην έκφρασι και να απομακρύνουν τον ψυχικό μαρασμό. Χρειάζεται μια προεργασία και μια γιγαντιαία προσπάθεια για το έργο αυτό. Αλλά’ εκεί που υπάρχει η καλή θέλησις, ο ενθουσιασμός και η πίστις προς τη δημιουργία ενός μεγάλου και ανθρωπιστικού έργου, οι μεγάλες δυσκολίες εξομαλύνονται. Καταφύγια αναπαύσεως και σωματικής θεραπείας οι κατασκηνώσεις αυτές, αλλά και σχολεία όπου η μικρή παιδική ηλικία, μέσα σε μια ατμόσφαιρα που δημιουργεί με την ομορφιά τη γαλήνη και την αγριότητά της κάποτε η φύσις, δοκιμάζει μια ανάτασι ψυχική και παίρνει μια διαπαιδαγώγησι που τις περισσότερες φορές παρακολουθεί την ηλικία αυτή και πολλά χρόνια κατόπι και μακριά από την κατασκήνωσι. Μέσα στον ολοκάθαρο αέρα του βουνού και στο ρυθμό της καινούργιας αυτής ζωής με το γέλιο, το τραγούδι, το παιχνίδι, την πειθαρχία, αλλά και την ελευθερία, η σωματική τόνωσις συμβαδίζει με την ψυχική.

¹ Μ.: «Ποικίλα Λαλήματα», περιοδικό “Πανδώρα”, τόμ. 15^ο (1865), σελ. 190-191.

² «Ιστορία των Αθηναίων», τόμ. Β’, εν Αθήναις 1889, σελ. 244-245.

Ανασαίνουν οι πνεύμονες, αλλά και αναδημιουργείται η ψυχή του παιδιού. Ανανεώνεται η ψυχή αυτή η αγνή και η άπλαστη ακόμη με βάσεις πλέον αγνές και πλέον ηθικές.

Από τη Νέα Πεντέλη επάνω υψηλά στις κορυφές αντηχεί η χαρά των κατασκηνομένων αυτών παιδιών. Η Εθνική Τράπεζα, η Αγροτική, τμήματα του Οργανισμού της Χριστιανικής Αλληλεγγύης, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, το εργαζόμενο κορίτσι, το κέντρο νεότητας του δήμου Αθηναίων και η τόσο γνωστή για τη δράση της Φιλική Εταιρία των νέων, που την έχει ιδρύσει, την έχει εμπυχώσει και ευρύνει τόσο αποτελεσματικά ο κ. Γ. Πυρουνάκης, έχουν την ιδική τους κατασκήνωσι. Μια πολιτεία ξεχωριστή η κάθε κατασκήνωσι, με τον ίδιο σκοπό όλες, την υγεία και την ψυχική σφυρηλάτησι του μικρού παιδιού, αλλά με δική της οργάνωσι και δικό της πρόγραμμα λειτουργίας η καθεμιά. Λάμπει η χαρά στα πρόσωπα των παιδιών και των κατασκηνώσεων αυτών και το χαμόγελο ανθίζει στα χείλη όλων. Σε μερικές απ' αυτές τις κατασκηνώσεις, οι ιδιωτικές ταμειακές πηγές είνε γλίσχυρες, αλλ' η ενίσχυσις του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και ο ενθουσιασμός των ανθρώπων που εργάζονται με πίστι για την εκπλήρωσι των ιδανικών των κατασκηνώσεων αναπληρώνουν τις άλλες ελλείψεις κάποτε. Πόσος είναι ο αριθμός των κατασκηνομένων παιδιών; Αγόρια και κορίτσια σήμερα θα κατασκηνώνουν στην Πεντέλη πάνω από πέντε χιλιάδες. Όσο κι αν φαίνεται μικρός ο αριθμός αυτός, το έργο όμως είνε εκτάκτως σημαντικό. Τα παιδάκια αυτά ύστερα από μια εικοσαήμερο παραμονή ανανεώνονται με άλλα ισάριθμα και έτσι ο αριθμός των παιδιών που περνούν απ' τις κατασκηνώσεις αυτές είνε ογκώδης. Ό,τι δεν βρίσκουν κάτω από τη στέγη του σπιτιού των τα παιδάκια αυτά το βρίσκουν στην κατασκήνωσι. Ακόμη και το μητρικό χάδι, ακόμη και την πατρική στοργή. Η διαπαιδαγωγήσις τους όμως αποτελεί μια προσπάθεια που πρέπει να την προσέξη, να την παρακολουθήση το κράτος και να δοθή ευρεία ενίσχυσις και υλική και ηθική στις κατασκηνώσεις αυτές. Και έχουμε υπ' όψιν το σύστημα της λειτουργίας των κατασκηνώσεων της Φιλικής Εταιρίας των νέων, στην πρόσκλησι της οποίας χρεωστούμε τη γνωριμία και με όλες τις κατασκηνώσεις της περιοχής της Πεντέλης. Μια συγκινητική αποκάλυψις όλος ο παιδικός ψυχικός κόσμος κάτω από μια ατμόσφαιρα χαράς, γέλιου, τραγουδιού, εργασίας και αμοιβαίας αγάπης υπό την καθοδήγησι του ιδρυτού και εμπυχωτού της Εταιρίας και με την πολύτιμη συμβολή ευγενικών στελεχών, με την ίδια πίστι και τον ίδιον ενθουσιασμόν. Το χαρακτηριστικό των κατασκηνώσεων αυτών, που ίσως κατά την αντίληψι άλλων να είνε το μειονέκτημα, είναι η θρησκευτικότης, η δουλειά και η γυμναστική. Έτσι παρευρέθημεν προχθές σε μια υπαίθρια λειτουργία που εδημιούργησε και σε μας την ωραιότερη ψυχική ανάτασι. Παρακολουθήσαμεν τη δουλειά των μικρών παιδιών. Μια δουλειά που εκδηλώνει την επίδοσι και το ταλέντο του καθενός. Και χειροκροτήσαμε μια γυμναστική επίδειξι κοριτσιών και αγοριών που απεκάλυψε σωματική ευρωστία και ένα σφρίγος σωματικό ανάλογο με το ψυχικό που δημιουργείται σ' όλες αυτές τις κατασκηνώσει. Το βραδάκι μας βρήκε ακόμη στην πλατεία της Αγίας Τριάδος με τις βρύσες όπου κελαρίζει παγωμένο πάντα το νερό και με την προτομή του τραγουδιστή του χωριού και της στάνης».¹

Από τις κατασκηνώσεις της Πεντέλης δεν έλειψαν και περιπτώσεις γρίπης, όπως εκείνη που “χτύπησε” τις κατασκηνώσεις παιδων αρτεργατών στα τέλη της δεκαετίας του '50. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εποχής (1957), συνεργείο υγειονομολόγων του Υπουργείου Προνοίας ανέβηκε στις κατασκηνώσεις να πάρει αίμα από τα παιδιά για εργαστηριακή έρευνα, απ' όπου προέκυψε πως ήταν ελαφράς μορφής ασθένεια διάρκειας 48 ωρών. Το υπουργείο προχώρησε στην παρασκευή εμβολίου προς αποφυγή επιδημίας, ενώ ζήτησε ποσότητα εμβολίου από τις Η.Π.Α.²

Η οδός Αμαρουσίου - Πεντέλης

Το 1932 αποφασίστηκε η κατασκευή οδού που θα συνέδεε το Μαρούσι με την Π. Πεντέλη. Σε δημοσίευμα του Ελεύθερου Βήματος της εποχής διαβάζουμε: «Ο πρόεδρος της κυβερνήσεως αναγνωρίσας τα δίκαια αιτήματα της κοινότητος Αμαρουσίου ενέκρινε πίστωσιν 600 χιλιάδων δραχμών εκ του επαρχιακού ταμείου οδοποιίας δια την κατασκευήν της οδού Αμαρουσίου - Πεντέλης.

¹ Βασ. Ηλ., εφημ. Ελεύθερο Βήμα 12/9/44, σελ. 1.

² Εφημ. “Νεολόγος Πατρών”, αρ. φύλλου 24205, Τετάρτη 14/8/1957, σελ. 1.

Χθες ενεκρίθη και υπό του κ. νομάρχου η δημοπρασία επ' ονόματι του τεχνικού ομίλου αδελφών Κηρύκου. Το έργον θ' αρχίση μετά τινος ημέρας.

Η κοινότης Αμαρουσίου ευγνώμων δια την αποκατάστασιν της συγκοινωνίας του προαστείου των μετά του εξοχικού αυτού συνοικισμού εξέφρασε την ευγνωμοσύνην της προς τον κ. πρόεδρον της κυβερνήσεως και τον πολιτευτήν κ. Β. Δεληγιάννην».¹

Υδροδοτικά έργα

Από παλιά υπήρχαν βλέψεις για την εκμετάλλευση των πλούσιων υδάτων της περιοχής της Παλαιάς Πεντέλης λόγω του έντονου προβλήματος έλλειψης νερού των γύρω περιοχών.

Το 1889 έγιναν εργασίες από τον υδραυλικό του δήμου μηχανικό Σούλη προς ανεύρεση νερού στις περιοχές κάτω από τη μονή Πεντέλης.²

Σε ένα δημοσίευμα του 1939 διαβάζουμε τα εξής: «*Χθες ο Υπουργός-Διοικητής Πρωτευούσης συνοδουόμενος υπό του υγεινολόγου του ινστιτούτου Ροκφέλλερ κ. Ράιτ, του Διευθυντού Υγιεινής της Διοικήσεως Πρωτευούσης κ. Μεσσηνέζη και των προέδρων των κοινοτήτων Πεντέλης, Χαλανδρίου, Αγ. Παρασκευής μετέβη εις τα Μεταξάτα Πεντέλης ίνα λύση επί τόπου ζητήματα σχετιζόμενα με τον συνοικισμόν και την κοινότητα Πεντέλης και συζητήση τα δυνατόν της εκτελέσεως διαφόρων έργων προς εξύψωσιν του λαϊκού θερέτρου.*

Κατά την εν λόγω σύσκεψιν εξητάσθη το δυνατόν συγκρατήσεως των υδάτων εις ωρισμένα σημεία με μπαράζ, ίνα δια του τρόπου τούτου επιτευχθή ο εμπλουτισμός του εδάφους και επομένως η ενίσχυσις των φρεάτων Χαλανδρίου και Αγίας Παρασκευής, και ακόμη το δυνατόν της δημιουργίας μικρών λιμνών με τα ύδατα των οποίων θέλουν γίνη αρδεύσεις εις την περιοχήν. Απεφασίσθη όπως παρακληθή ο ειδικός του υπουργείου Συγκοινωνίας κ. Γούναρης και γνωματεύση επί του δυνατού της εφαρμογής των προταθέντων.

Εν τω μεταξύ απεφασίσθη όπως τοποθετεί «κρίος» (αντλία) δια την μεταφοράν του ύδατος εις τον συνοικισμόν Μεταξάτων, συγχρόνως δε όπως επισκευασθή το ταχύτερον το υπάρχον μικρόν υδραγωγείον δια την τόνωσιν της υδρεύσεως ολοκλήρου της περιοχής».³

Ο συνοικισμός Πλαιζάνς

Ήδη από το 1940 είχε αρχίσει το ξεπούλημα του δάσους, και τη θέση του έπαιρναν οι οικισμοί. Ένας τέτοιος ήταν και ο οικισμός Πλαιζάνς. Παρατίθενται παρακάτω τα σχετικά δημοσιεύματα της εποχής.

Τα ιταλικά οχυρά

Στο ύψωμα που βρίσκεται νότια του Κουφού υπάρχουν ερείπια της γερμανοϊταλικής κατοχής, συγκεκριμένα οχυρά κατασκευασμένα από τους Ιταλούς που ήρθαν στην Αθήνα τον Ιούνιο του 1941. Εξαιτίας των κτισμάτων αυτών το ύψωμα εκείνο ονομάστηκε «Λόφος Ιταλικών Οχυρών».

Η παλιά στέρνα. Ο κώνος απουσιάζει. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ 21/8/1932, σελ. 4.

² Εφημ. "Νέα Εφημερίς", αρ. φύλ. 150, 30/5/1889.

³ Εφημ. "Νέα Εφημερίς", αρ. φύλ. 2994, 6/12/1939, σελ. 4.

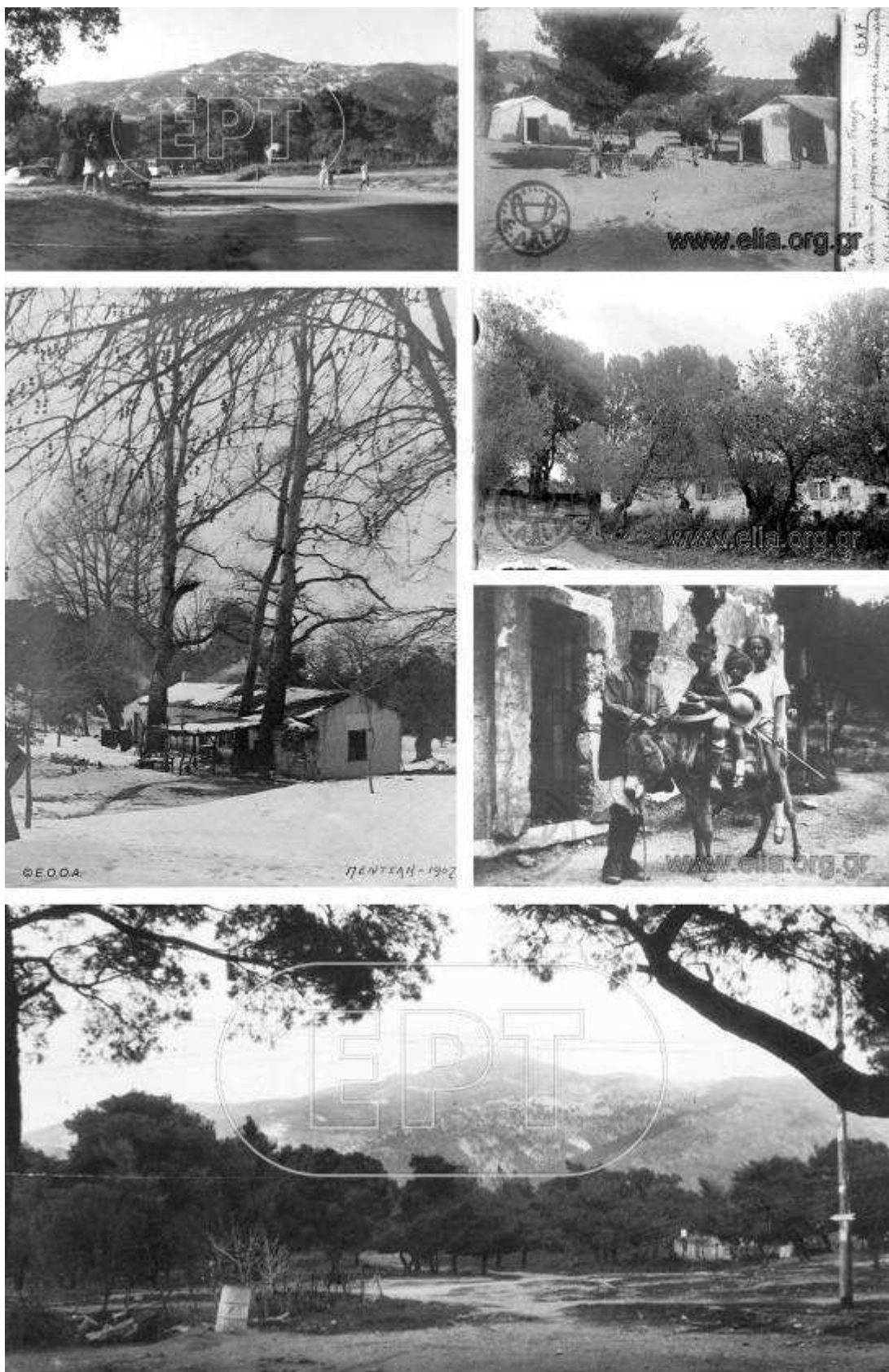
Η παλιά στέρνα με τον κώνο στο κέντρο.
(Φωτ. Από το βιβλίο του Τ. Κιλίφη «ΠΕΝΤΕΛΗ», τόμ. Β', σελ. 193)

Τα ερείπια του περίφημου νερόμυλου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα ιταλικά οχυρά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πάνω αριστερά και κάτω: Στο ύψος της Αγ. Τριάδας. (Φωτ. Αρχείο EPT). Στη μέση αριστερά, φωτογραφία του 1902 από το παλιό καφενείο της μονής. Εκεί σήμερα βρίσκεται η γνωστή ταβέρνα ο «Τέλης». (Φωτ. Αρχείο Ε.Ο.Ο.Α. Παραχωρήθηκε από Νίκο Νέζη). Δεξιά: κατασκηνώσεις, αταύτιστο κτίσμα, και φωτογραφία από μονή Πεντέλης ή από τον γειτονικό Αγ. Νικόλαο. (Φωτ. www.elia.org.gr)

Από τις κατασκηνώσεις της Πεντέλης. (Οι φωτογραφίες προέρχονται από Τ. Κιλίφη «ΠΕΝΤΕΛΗ», τόμ. Β', σελ. 186-187, και από τη «Γενική Ρυθμιστική Μελέτη Αναπτύξεως Πεντέλης», εκδ. Ι.Μ. Πεντέλης, 1975, σελ. 64)

4. ΝΕΑ ΠΕΝΤΕΛΗ

Η Νέα Πεντέλη, όπως είδαμε, είναι ένας οικισμός που δημιουργήθηκε ύστερα από τη συγκέντρωση εκεί όλων των εκδιωχθέντων από την Παλαιά Πεντέλη φυματικών. Αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι κατά την αρχαιότητα έδρευε κάποιος δήμος εκεί (βλ. Α΄ τόμο) –υπήρχε βωμός του Ασκληπιού στην κορυφή του Προφήτη Ηλία– είναι εξίσου άγνωστο αν η περιοχή ήταν κατοικήσιμη κατά τους βυζαντινούς και μεσαιωνικούς αιώνες. Ακόμα και για τα παλιά ναύδρια της περιοχής Άγιο Σίλα και Αγία Παρασκευή δε γνωρίζουμε χρονολογία ανέγερσης. Στο λόφο του Πρ. Ηλία, καθώς και χαμηλότερα προς τα Μελίσσια, υπάρχουν ερείπια καλυβιών που φαίνονται αρκετά παλαιότερα από την εποχή των φυματικών.

Σύμφωνα με τον Κιλίφη, η Κοινότητα Νέας Πεντέλης αναγνωρίστηκε στις 29/11/1947, ενώ τον Ιούλιο του 1950, ύστερα από πολλές διαπραγματεύσεις υπογράφηκε το ξεπούλημα της δασοβριθούς εκείνης περιοχής από τη μονή. Πέρα από τους φυματικούς, οικόπεδα αγόρασαν και πολλοί νησιώτες, κυρίως Παριανοί και Σαντορινιοί.

Από τους πρώτους κατοίκους της Ν. Πεντέλης ήταν ο οπλαρχηγός Μ. Τζικουτίδης με τα παιδιά του, κι εγκαταστάθηκε σε ένα τσαντίρι. Αργότερα ακολούθησαν οι πρόσφυγες της Μ. Ασίας.

Υπεύθυνος της λεηλασίας του δάσους ήταν ο τότε ηγούμενος Χρυσόστομος Δασκαλάκης (1938). Σημαντικό επίσης ρόλο στην κακοποίηση του βουνού έπαιξε και ο Οικοδομικός Συνεταιρισμός, πρόεδρος του οποίου εξελέγη ο γιατρός Χατζησταματίου, και τη δεύτερη χρονιά ο μηχανικός Ροζαλίων Μιχαηλίδης. Στις εκλογές του 1947 αναμίχθηκαν ο πλοίαρχος Γ. Καλλέργης και ο ποιητής και συγγραφέας Κώστας Καλαντζής. Αργότερα ο Καλλέργης παραιτήθηκε από πρόεδρος, παραχωρώντας τη θέση του στον Καλαντζή.

Σύμφωνα και πάλι με τον Κιλίφη, τα οικόπεδα πουλιόνταν δύο και τρεις φορές σε διαφορετικούς ιδιοκτήτες, γιατί δεν υπήρχαν συμβόλαια και κτηματολόγιο.

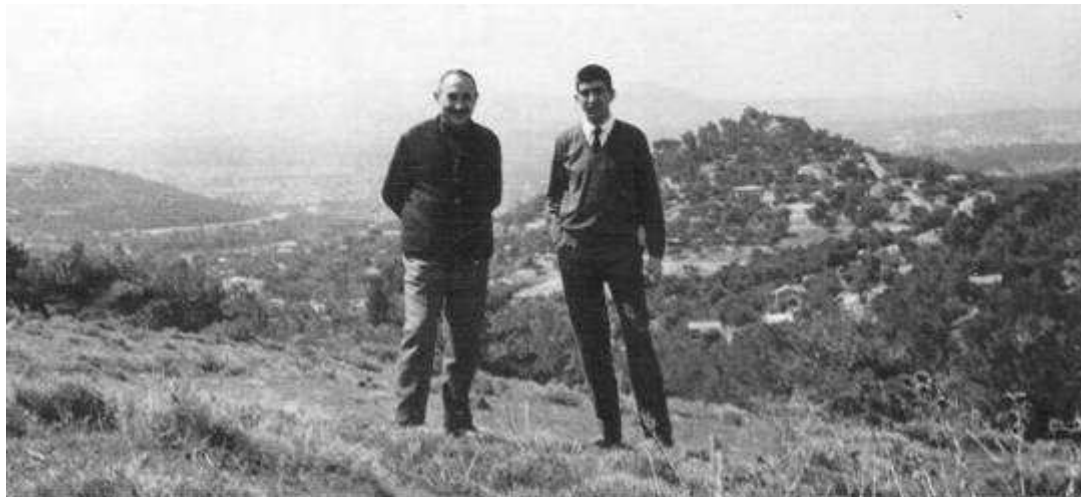
Στις 22/2/1948 έγιναν τα εγκαίνια της Κοινότητας, όπου πρώτος πρόεδρος εξελέγη ο Ν. Γρηγοριάδης.¹

Ακόμα, σύμφωνα με δημοσίευμα του 1945, η Ελληνική Περιηγητική Λέσχη διάλεξε την περιοχή γύρω από τη λίμνη Θάλωσι για την πρώτη μετά την Κατοχή τουριστική εκδήλωση. Πραγματοποιήθηκε συναυλία κλασικής μουσικής από την Κρατική Ορχήστρα Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του Θεόδωρου Βαβαγιάννη, παλαιού μέλους της Λέσχης και συνεργάτη της.

Η Ν. Πεντέλη κάποτε. (Φωτ. Από το βιβλίο «ΠΕΝΤΕΛΗ» του Τ. Κιλίφη, τόμ. Α΄, σελ. 335)

¹ Τ. Κιλίφη, «ΠΕΝΤΕΛΗ», τόμ. Α΄, σελ. 315-316.

H.N. Πεντέλη όπως ήταν παλιά. (Φωτ. από www.neapenteli-gr)

<p style="text-align: center;">ΘΑΛΩΣΣΙ</p> <p>Έτσι δε' α' κρηθόντες ής Πεντέλης κακὴ πάλαι... Η ἑλληνικὴ Πεντέλη δὲτε ἀνάθεσθαι τῶν καλλίστων... Καθὼς δὲ οὗτοι γὰρ ἀποφασίζουσι γόσσα τὰς ἀποδοτικὰς... Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ Οἱ ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... ἀποδοτικὰς δὲ οὗτοι γὰρ ἀποφασίζουσι γόσσα τὰς ἀποδοτικὰς...</p>	<p>Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας... Ἐπιδοκίμη δὲ ἀλλοτρίως ἀντιπελάστηται τῆς ἀρχαίας...</p>	<p style="text-align: center;">ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΡΧΗΣΤΡΑ ΑΘΗΝΩΝ</p> <p style="text-align: center;">* ΘΑΛΩΣΣΙ ΠΕΝΤΕΛΗΣ ΕΠΙΔΟΚΙΜΗ ΔΕ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣ ΑΝΤΙΠΕΛΑΣΤΗΤΑΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ</p> <p style="text-align: center;">* ΣΥΝΑΥΛΙΑ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΟΡΧΗΣΤΡΑΣ ΑΘΗΝΩΝ</p> <p style="text-align: center;">* ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΗ ΟΡΧΗΣΤΡΑ Ο. ΒΑΒΑΓΙΑΝΝΗΣ</p> <p style="text-align: center;">* ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ</p> <table border="0"> <tr> <td>1. Schubert</td> <td>Εὐγενέως εἰς α:</td> </tr> <tr> <td>2. Schubert</td> <td>Σομφωνία Νο. 3</td> </tr> <tr> <td>3. Schumann</td> <td>πρὸς βιολιόν τραγῳδία ἐν οργάνῳ</td> </tr> <tr> <td>4. Beethoven</td> <td>Σομφωνία Νο. 7</td> </tr> </table> <p style="text-align: center;">* ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΟΔΟΣ ΑΠ. 200</p>	1. Schubert	Εὐγενέως εἰς α:	2. Schubert	Σομφωνία Νο. 3	3. Schumann	πρὸς βιολιόν τραγῳδία ἐν οργάνῳ	4. Beethoven	Σομφωνία Νο. 7
1. Schubert	Εὐγενέως εἰς α:									
2. Schubert	Σομφωνία Νο. 3									
3. Schumann	πρὸς βιολιόν τραγῳδία ἐν οργάνῳ									
4. Beethoven	Σομφωνία Νο. 7									

Το δημοσίευμα σχετικά με τη συναυλία στο Θάλωσσι. (Αρχεῖο Νίκου Νέζη)

5. ΔΙΟΝΥΣΟΣ

α. Χριστιανικοί – μεσαιωνικοί χρόνοι

Μετά την ερήμωση του αρχαίου δήμου Ικαρία, η περιοχή θα πρέπει να παραδόθηκε στη Φύση. Το μόνο που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι πως από την παλαιοχριστιανική εποχή έως και τον 16^ο αιώνα η δασοσκεπής αυτή κοιλάδα υπήρξε τόπος ασκητισμού, όπως μαρτυρούν τα ερείπια παλαιοχριστιανικής εκκλησίας στο χώρο του ιερού του Διονύσου, καθώς και τα ασκητήρια του Προφήτη Ηλία και Αγίου Λουκά επί του κύριου όγκου του βουνού.

Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας η έκταση από τη Νέα Ερυθραία μέχρι τον Μαραθώνα, που βεβαίως περιλάμβανε και όλη την ορεινή και ημιορεινή περιοχή του Διονύσου και της Σταμάτας, αποτελούσε τσιφλίκι που περιήλθε στην κατοχή του Ασημάκη Ηλιόπουλου, μεγαλοκτηματία από τη Μ. Ασία, ο οποίος είχε τίτλους κατοχής από τον Σουλτάνο.

β. Οι ονομασίες Διόνυσος και Ραπεντώσα

Η κοιλάδα της αρχαίας Ικαρίας είναι αμφίβολο αν κράτησε την αρχαία ονομασία της και στα μεταχριστιανικά χρόνια· μάλλον λησμονήθηκε. Η νεότερη ονομασία *Διόνυσος* δόθηκε μόλις το 1888, ύστερα από τις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής στο χώρο του αρχαίου ιερού και θεάτρου του Διονύσου.

Η ονομασία Ραπεντώσα είναι αρβανίτικης προέλευσης και υπάρχουν δύο εκδοχές σχετικά με τη σημασία της. Η πρώτη λέει ότι σημαίνει «τόπος των γουρουνιών»,¹ ενώ κατά τη δεύτερη εκδοχή η ονομασία προέρχεται από την επίσης αρβανίτικη λέξη «Rrari» (πλατάνι) η «Rrapesi» (πλατανία).² Δεδομένου ότι πριν από τις μεγάλες πυρκαγιές η Ραπεντώσα διέθετε εκτεταμένο πλατανόδασος, η δεύτερη εκδοχή κρίνεται ως ορθότερη.

γ. Νεότεροι χρόνοι

Η νεότερη ιστορία του Διονύσου στιγματίστηκε από την έναρξη εξόρυξης μαρμάρου στο Διονυσοβούνι και στη βόρεια πλευρά του κύριου όγκου του Πεντελικού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Στην περίοδο αυτή θα αναφερθούμε εκτενώς στο σχετικό με τα λατομεία κεφάλαιο.

Τα λατομεία ήταν το πρώτο «χτύπημα» για την περιοχή. Το δεύτερο «χτύπημα» επήλθε τη δεκαετία του '60, όταν ο οικοδομικός συνεταιρισμός «Νέα Αιολίδα» κατάφερε με δικαστικούς αγώνες να πάρει το τμήμα της γης όπου βρίσκεται σήμερα ο Διόνυσος και να το εντάξει στο σχέδιο πόλης. Το 1971 ο Διόνυσος απογράφηκε ως αυτοτελής οικισμός με 836 κατοίκους.³ Από τότε η περιοχή τσιμεντοποιείται συνεχώς.

δ. Επισκέψεις περιηγητών – παλιές περιγραφές του τοπίου

Ξένοι περιηγητές

Ο Richard Chandler, που όπως είδαμε στο προηγούμενο βιβλίο περιέγραψε την επίσκεψή του στο ιερό του Διονύσου ύστερα από διανυκτέρευση στη Σταμάτα, δίνει μια περιγραφή του τοπίου: «*Τα δύο βουνά⁴ χωρίζονται από φαρδύ και βαθύ ρέμα, που στην αρχαιότητα ονομαζόταν Ερασινός.⁵ Το μονοπάτι βρίσκεται στο άκρο, άγριο και στενό, σκεπασμένο με πικροδάφνες, θάμνους και αειθαλή φυτά. Ένα δέντρο είχε πέσει πάνω στο μονοπάτι, αλλά περάσαμε από κάτω του και φτάσαμε στην πεδιάδα του Μαραθώνα στη γωνία που βρίσκεται πιο κοντά στην Αθήνα.*

¹ Λάζαρος Γεωργοκίτσος, (βλ. www.odosdionysou.blogspot.com και www.users.otenet.gr)

² Νίκος Νέζης: «Τοπωνυμικά της Αττικής», σελ. 314, εκδ. Ανάβαση, Αθήνα 2013.

³ www.greendionysos.blogspot.gr.

⁴ Δηλαδή ο κύριος όγκος της Πεντέλης και το Διονυσοβούνι.

⁵ Αναφέρεται στο ρέμα της Ραπεντώσας. Όμως η ονομασία που του αποδίδει (Ερασινός) οφείλεται σε κάποιο λάθος, διότι με αυτή την ονομασία είναι γνωστός ένας ποταμός στην περιοχή των Μεσογείων.

Βλέπαμε την Πεντέλη συνεχίζοντας στην ίδια κατεύθυνση, προς τη θάλασσα, και μια ψηλή και εντυπωσιακή κορυφή, όχι μακριά από την ακτή. [...]¹

...Διασχίσαμε μια ορεινή ράχη, το μονοπάτι ανώμαλο και πετρώδες, και φτάσαμε σε ένα δρόμο ο οποίος οδηγεί ακριβώς από την Αθήνα στον Μαραθώνα. Το μέρος αυτό έχει διατηρήσει την αρχαία του ονομασία, έχει πλούσια ύδατα, αλλά είναι τελείως ασήμαντο, έχοντας ελάχιστα σπίτια και κήπους. [...]²

Τη Ραπεντώσα επισκέφθηκαν επίσης οι περιηγητές James Skene, ο οποίος όπως είδαμε στο Α' μέρος σχεδίασε τα ασηκνήρια του Αγίου Λουκά και Αγίου Διονυσίου, ενώ πολύ αργότερα ο James George Frazer θα αναφερθεί επιγραμματικά στη Ραπεντώσα, χαρακτηρίζοντάς τη ως «ρομαντική λαγκαδιά».³

Η περιγραφή του Κώστα Πασαγιάνη

Λεπτομερέστερη περιγραφή της κοιλάδας του Διονύσου έχουμε από τον Κώστα Πασαγιάνη: «Από τον πλάτανον της Κηφισιάς, όπου σταματούν τα αυτοκίνητα από την Αθήνα, παίρνουμε τον ίδιο αμαξωτό δρόμο, που βγαίνει στο Μπογιάτι. [...]

Όλος ο δρόμος κατάφυτος δεξιά και αριστερά παιγνιδίζει μέσα στα πεύκα τα πυκνά.

Δύο περίπου χιλιόμετρα όξω από την Κηφισιά ο δρόμος σταυρώνεται με τη σιδηροδρομική γραμμή των λατομείων του Διονύσου, στο μέρος που κατεβαίνει και χωνεύει στον κάμπο η Πεντέλη.

Δύο περίπου ακόμη χιλιόμετρα από το σημείο αυτό φτάνουμε στη διασταύρωση του αμαξωτού δρόμου. [...] Ακολουθούμε τον αμαξωτό δρόμο δεξιά και βγαίνουμε στο Διόνυσο. Λίγο πριν φτάσουμε στο Διόνυσο μονοπάτι προς τ' αριστερά μας οδηγεί στη Σταμάτα.

Κάτω από τα λατομεία της Πεντέλης προς το Διόνυσο, όπου άλλοτε η αγγλική εταιρία μαρμάρων είχε τα μηχανοστάσιά της, προιονιστήρια κ.λπ. λίγο, λίγο τώρα γίνεται ένας εξοχικός συνοικισμός. Τα παλαιά χτίρια μεταμορφώθηκαν σε ξενοδοχεία και άλλα κέντρα, σπιτάκια ξύλινα νέα κτίστηκαν μέσα στα πεύκα και το καλοκαίρι πολύς κόσμος συχνάει στη δροσερή εξοχή με αυτοκίνητα.

Από τον μικρόν αυτόν συνοικισμό ανεβαίνει στα λατομεία μονοπάτι, που μπορούμε να ανεβούμε στην πιο ψηλή κορυφή της Πεντέλης και από το ανατολικό μέρος του βουνού να κατεβούμε στο μοναστήρι της Πεντέλης...»⁴

Ο ίδιος περιηγητής αναφέρεται επίσης στην ανάβασή του στη σκήτη του Προφήτη Ηλία στη Ρέα, περιγράφοντας το τοπίο και τη θέα που αντίκρισε από εκεί: «Ολόδροση τοποθεσία, γελαστή. Πεύκα ψηλά και μεγάλα πλατάνια, θάμνοι πυκνοί. Παντού φτέρες, μυρτιές κι αγριοθύμαρα. Μια βρυσούλα γάργαρα.⁵ Ένα φτωχό ρημοκκλήσι. Ασπρολογούν τα χυμένα σπλάχνα της Πεντέλης αποπάνω στα λατομεία του Διονύσου, σα χιονοστιβάδες που κατεβαίνουν. Αγναντεύουμε πέρα όλη την πρόσχαρη κοιλάδα, που απλώνεται αποκάτω μας...[...]

Ανεβαίνουν με τα γιορτινά τους και τα γιορντάνια τους στον Αηλιά, στις 20 Ιουλίου το καλοκαίρι, βοσκοί και βοσκοπούλες από τα περίχωρα και ψήνουν αρνιά και κοκορέτσια. Τραγουδούν ζέχαρα και χορεύουν το τσάμικο κι ανασταίνουν τον Πάνα και πανηγυρίζουν τον νέον Απόλλωνα».

Μια περιγραφή για το Διόνυσο το 1931

Περιγραφή του χωριού Διόνυσος μας δίνει ο Κοσμάς Ευαγγελάτος, παλιός κάτοικος της περιοχής: «Το 1931 πηγαίνω στο Διόνυσο. Ανηφορίζοντας από την Εκάλη τον δρόμο προς τον Διόνυσο, τη σημερινή Λ. Διονύσου, δεν υπήρχαν ούτε δρόμοι ούτε σπίτια. Δεξιά στη Ρέα πρώτο σπίτι που συναντάς ήταν του κ. Ταμβακόπουλου και απέναντί του, το διώροφο σπίτι του τότε γιατρού κ. Λεώπουλου. Υπήρχαν σκόρπια στη Ρέα 3 ή 4 σπίτια.

¹ Μάλλον εννοεί την όντως εντυπωσιακή κορυφή της Μαυρηγόρας ή την κορυφή του Αγρλικιού.

² «Travels in Asia, Minor and Greece: Or, An Account of a Tour», vol. I, London 1817, σελ. 179-188.

³ «Studies in Greek Scenery, Legend and History», London 1917.

⁴ «Ελληνικά Ταξίδια», σελ. 49-50, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 1931.

⁵ Η πηγή αυτή δεν τρέχει πια.

Ο δρόμος συνεχίζει προς Διόνυσο. 200 μέτρα πιο πάνω δεξιά, στο ύψος της Α. Καΐρη, ήταν το πέτρινο σπίτι του Μανώλη Μαγγίνα και λίγο πιο πάνω ήταν τα κονάκια των Δημητρίου και Παναγιώτη Αλεξανδρή. 200 μέτρα πιο πάνω και δεξιά, σήμερα στην οδό Στρατή Καρά, ήταν τα κονάκια των Μακροδημήτρηδων.

Στα 800 μέτρα πιο πάνω ήταν το Καζίνο του Διονύσου, δίπλα στο κτήμα Μπόμαν. Στο πίσω μέρος του κτήματος Μπόμαν ήταν ο σιδηροδρομικός σταθμός Διονύσου.

Το καζίνο το είδαμε να καίγεται και να χάνεται το 1937. Απέναντι από το καζίνο ήταν το Δημοτικό Σχολείο Διονύσου που έκανε ο κ. Μπόμαν. Επί της Α. Διονύσου βρισκόταν το σπίτι και το μαγαζί του κου Μπόμαν, απέναντι δε ακριβώς από την οικία Μπόμαν ήταν η ταβέρνα του Κουκουτσέα. Στην ταβέρνα του Κουκουτσέα μπορούσαν να τρώνε και οι φυματικοί, ενώ στην ταβέρνα του Μπόμαν, που την παραχωρούσε δωρεάν πολλές φορές σε ντόπιους κατοίκους, επιτρεπόταν να τρώνε μόνο οι εργάτες και σε καμία περίπτωση οι φυματικοί. Δίπλα ακριβώς από την ταβέρνα του Κουκουτσέα ήταν το ονομαστό Σανατόριο Αποστολίδη. Και στα 100 μέτρα πιο πάνω η είσοδος των Λατομείων. Ακριβώς απέναντι από την είσοδο των Λατομείων Μπόμαν ήταν το σπίτι που έμενε τότε ο Ναύαρχος Γεώργιος Μπουμπούλης. Εκεί ήταν και το τέλος του Διονύσου που ζέραμε. Πίσω από το σπίτι του ναυάρχου ήταν και το τέλος των γραμμών του τραίνου.

Το 1931 που ήρθα στο Διόνυσο, η λειτουργία του τραίνου είχε ήδη διακοπεί πριν μερικούς μήνες. Στο σταθμό όμως ευρίσκετο ακόμη ένα βαγόνι και εκεί έμενε μια οικογένεια. Προχωρούμε το χωματόδρομο με κατεύθυνση το σημερινό Κοινοτικό Κατάστημα. 150 μέτρα και αριστερά μας είναι η Βίλα όπου καθόταν ο Πρωθυπουργός Πάγκαλος. 200 μέτρα πιο κάτω η εκκλησία ο Άγ. Γεώργιος.

Αυτός ήταν ο Διόνυσος τότε. Διοικητικώς υπαγόταν στην Κοινότητα Σταμάτα. Ο Διόνυσος διοικείτο από τον κ. Θωμά Μπόμαν, που ήταν ιδιοκτήτης των λατομείων μαρμάρου. Το δάσος διοικείτο από τον κ. Ηλία Ηλιόπουλο.

Κάτοικοι στο Διόνυσο ήταν οι εξής: Ο κ. Μπόμαν και οι υπάλληλοί του. Οι βλαχοποιμένες, Αλεξανδρήδες και Μακροδημήτρηδες. Μετά ήταν οι αδελφοί Μαγγίνα, λατόμοι. Και μετά ήμουν εγώ, αυτοκινητιστής. Ήταν το 1933 που αγόρασα το υπ' αριθμ. 26061 λεωφορείο 15 θέσεων αντί 145.000 δρχ. και το βάζω στη γραμμή Διόνυσος - Αθήνα. Μέχρι τότε δεν υπήρχε Λεωφορείο για τον Διόνυσο. Λίγους μήνες μετά ο Παπανικολάου αγόρασε ένα μικρότερο λεωφορείο και το 'βαλε και εκείνος στην ίδια γραμμή και εκτελούσαμε από τρία δρομολόγια ο καθένας την ημέρα.

Το 1942 ήμουν μέλος της Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού διανομής τροφίμων και λοιπών εφοδίων στο Διόνυσο. Έτσι είχα κατάλογο όλων των τότε κατοίκων του Διονύσου. Ήσαν 349 ακριβώς.

Το παραπάνω σύντομο ιστορικό για το Διόνυσο όπως τον γνώρισα και τον έζησα αφ' ότου εγκαταστάθηκα σ' αυτόν το 1931».¹

Ο κατάφυτος Διόνυσος και τα λατομεία Μπόμαν. (Φωτ. από D-DAI-ROM. Αρχείο Iranon)

¹ «Η ζωή ενός Σκωτσέζου που έζησε και πέθανε στην Αθήνα» (www.users.otenet.gr).

Πάνω: Ο Διόνυσος όπως ήταν το 1928. (Φωτ. από το «Η ζωή ενός Σκωτσέζου που έζησε και πέθανε στην Αθήνα»). Μέση: Η Ρέα και ο Διόνυσος όπως ήταν το 1943. (Φωτ. Ε.Ο.Ο.Α. Παραχωρήθηκε από Νίκο Νέζη). Κάτω: Ο κατάφυτος Διόνυσος. (Φωτ. από D-DAI-ROM. Παραχωρήθηκε από Iranon).

6. ΣΤΑΜΑΤΑ – ΑΜΥΓΔΑΛΕΖΑ – ΡΟΔΟΠΟΛΗ

α. Χριστιανικοί χρόνοι – μεσαιώνας

Από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες η Σταμάτα υπήρξε τόπος ασκητισμού, όπως μαρτυρούν οι παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές εκκλησίες στις οποίες αναφερθήκαμε στον Β΄ τόμο. Σύμφωνα με πληροφορίες, εκεί υπάρχουν και παλαιοχριστιανικοί οικισμοί, τους οποίους όμως δεν κατόρθωσα να εντοπίσω.

Από την αρχαιότητα μέχρι και τα νεότερα χρόνια η Σταμάτα ήταν μια έρημη πυκνοδασωμένη περιοχή, όπου στις κοιλάδες της καλλιεργούνταν αμπέλια και δημητριακά, ενώ στα γύρω βουνά άκμαζε η κτηνοτροφία: «*Τα πλούσια χρώματα των καλλιεργησίμων περιοχών έδωσαν εξαιρετικής ποιότητας προϊόντα τα οποία κατέστησαν επώνυμα. Τα περίφημα περιβόλια της Σταμάτας, γύρω από το χωριό και κατά μήκος των ρεμάτων με τα άφθονα νερά τους, απέτέλεσαν το στολίδι της περιοχής και έδωσαν τα γευστικότερα προϊόντα. Επίσης τα βοσκοτόπια – χειμερινά και θερινά– έδωσαν την ευκαιρία να αναπτυχθεί στην περιοχή η κτηνοτροφία, και έτσι τα βουνά και τα ρουμάνια της να είναι γεμάτα από κοπάδια και οι φλογέρες των τσοπάνων να συναγωνίζονται η μια την άλλη, τουλάχιστον μέχρι των προ του πολέμου ετών. Ακόμα θυμάται κανείς πως όλη η περιοχή τις εποχές του θερισμού και του τρυγητού πλημμύριζε από ζωή και θύμιζε ένα μεγάλο πανηγύρι. Δεν είναι πολύ μακριά που στ' αλώνια του χωριού μαζεύονταν τα σπαρτά, και ήταν δάσος οι θημωνιές που περίμεναν τ' αλωνίσματά τους. Δεν είναι επίσης μακριά η εποχή που ο κάμπος της Σταμάτας τον καιρό του τρυγητού γέμιζε από ζωή με τις φωνές και τα τραγούδια των τρυγητάδων, και που τα βαρυφορτωμένα ζώα δημιουργούσαν συνωστισμό στα στενά μονοπάτια των χωραφιών που μετέφεραν σε καλάθους τα σταφύλια στα πατητήρια, όπου περίμεναν μπροστά στα φρεσκοπλυμένα βαρέλια να δεχτούν τη νέα σοδιά του μούστου».*¹

β. Νεότερα χρόνια

Επισκέψεις περιηγητών

Η Σταμάτα, παρ' όλη την ωραιότητά της δε βρισκόταν στη λίστα προτιμήσεων των ξένων περιηγητών. Ωστόσο, γνωρίζουμε με βεβαιότητα για τη διανυκτέρευση του Chandler στη Σταμάτα, μια μέρα πριν επισκεφθεί τον Διόνυσο και τον Μαραθώνα. Ο Hobhouse, επίσης, δίνει μια σύντομη περιγραφή της Σταμάτας: «*...Από τη σπηλιά του Πάνα, αφήσαμε την κοίτη του ποταμού ο οποίος χύνεται στα βορειοδυτικά ανάμεσα από δύο ψηλούς λόφους, οι πλευρές των οποίων είναι γκρεμοί από κοκκινωπούς βράχους, ενώ στις κορυφές τους υπάρχει πυκνό δάσος πεύκων. Η πορεία μας τώρα μας έφερε στα νοτιοδυτικά μέσω ενός απότομου ανήφορου, μέσα από δάση αειθαλών δέντρων, και ανάμεσα από μυρτιές, πικροδάφνες και τριανταφυλλιές.*

Σε μία ώρα και ένα τέταρτο φτάσαμε στη Σταμάτα, ένα αλβανοχώρι, το οποίο περιβάλλεται από λίγα καλλιεργημένα εδάφη, στη μέση ενός άγριου δάσους. Το μονοπάτι ήταν, από εκείνο το μέρος όχι και τόσο απότομο, αλλά παρά ταύτα πολύ άγριο, και μας κατήυθνε στα νοτιοανατολικά. Η Πάρνηθα βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση στα δεξιά μας, όπου ανάμεσα σε εμάς και στο βουνό υπήρχαν δασωμένοι στρογγυλοί λοφίσκοι, ο ένας πάνω στον άλλον. Σε λίγη ώρα γυρίσαμε προς την πλευρά του Πεντελικού, και κινηθήκαμε νότια-νοτιοδυτικά, κατεβαίνοντας μια βαθμιδωτή πλαγιά, και από ένα καλύτερο δρόμο, αλλά μέσα από πευκοδάση. Σε μια ώρα από τη Σταμάτα, πηγαίνοντας όμως γρηγορότερα από το κανονικό, φτάσαμε στο χωριό της Κηφισιάς...»²

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο James George Frazer θα δώσει περιγραφή του τοπίου και της διαδρομής που ακολούθησε από τον Μαραθώνα στην Κηφισιά, περνώντας από Σταμάτα και Διόνυσο. Κάνει λόγο επίσης για ένα κακοτράχαλο και κουραστικό μονοπάτι που ξεκινούσε από την Οινόη και κατέληγε στη Σταμάτα (γεμάτη πεύκα και στην εποχή του), ενώ σε κάποια

¹ Εφημ. «*Η ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΣΤΑΜΑΤΑΣ*»: «*Η Σταμάτα του χθες και του σήμερα*», βλ. www.palmina.gr.

² «*A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*», vol. I, Philadelphia (1817), σελ. 356.

σημεία γινόταν τόσο στενό, περνώντας ανάμεσα από βράχια και γκρεμούς, ώστε υπήρχε χώρος για να περάσει ένα μόνο άλογο. Κατά τη διάρκεια της διαδρομής τα δέντρα ήταν ελάχιστα, όμως οι βραχώδεις πλαγιές σε εκείνο το σημείο ήταν κατάφυτες από πολλών ειδών θάμνους.

Αναφέρει επίσης την ύπαρξη πηγής σκεπασμένη από πλατάνια (εννοεί μάλλον την πηγή Μακρυμπούρι), όπου το μονοπάτι που ακολούθησε συνδεόταν με ένα άλλο μονοπάτι που ερχόταν από τον Βρανά. Από εκεί είδε μια θαυμάσια θέα προς τη βαθιά λαγκαδιά. Από τη μία και από την άλλη πλευρά υψώνονταν τα βουνά γεμάτα πευκοδάση. Από τη Σταμάτα το μονοπάτι έφτανε στη ΒΔ πλευρά της Πεντέλης, για να μπει κατόπιν στην Κηφισιά. Αναφέρει ακόμα την ύπαρξη ενός τρίτου μονοπατιού που ξεκινούσε κι αυτό από τον Βρανά και κατέληγε στη Ραπεντώσα: «Είναι ένα ανώμαλο και απότομο μονοπάτι, μόλις και μετά βίας διαβατό, ακόμα και για το βαρύ πεζικό. Με μια απόσταση λίγο μεγαλύτερη από εννέα μίλια η διαδρομή ανηφορίζει και κατηφορίζει από μια ράχη η οποία έχει υψόμετρο περισσότερα από 2.500 πόδια πάνω από την πεδιάδα».¹

Το τοπίο της Σταμάτας περιγράφει στα κείμενά του και ο ταξιδιώτης Κ. Πασαγιάνης: «Παίρνουμε τώρα το δρόμο που ανοίγει μια πλατεία διπλή δενδροστοιχία από νεόφυτα κυπαρίσσια, αριστερά στην πρόσοψη του πανδοχείου [το οποίο βρισκόταν στο Μπογιάτι]. Θα βρούμε κατά κει ένα άλλο μονοπάτι που θα μας βγάλει από το Μπογιάτι στη Σταμάτα. Τρία χιλιόμετρα περίπου το διάστημα.

Το μονοπάτι περνάει ξυστά στην πλαγιά και κατεβαίνει σε μια γυμνή καλλιεργήσιμη μικρούτοσικη κοιλάδα. Ανεβαίνει από κει μια ραχούλα πράσινη και χώνεται μέσα στα πεύκα. Προχωρούμε τη βουνοπλαγιά μέσα στα πεύκα. Ακόμη λίγο κι αγναντεύουμε αριστερά μας τη Σταμάτα χαμηλά.

Μια γιγάντια λεύκα – μεγαλύτερη απ' όλες όσες μπορεί κανείς να απαντήσει στα περίχωρα των Αθηνών. Ολομόναχη κυριαρχεί στο ξέφωτο. Σκεπάζει θαρρείς σαν κλωσσαριά φιλόστοργα κάτω από τους θεριεμένους κλώνους της τα λίγα του χωριού σπιτάκια, που ανεβαίνουν προς τη γυμνή ραχούλα.

Κοντά στον τεράστιο κορμό του ωραίου δέντρου, να το πηγάδι του χωριού. Αραδίζουν εδώ δροσερές χωριατοπούλες και γεμίζουν τα λαγίγια τους νεράκι κρούσταλλο. Στον ίσκιο αποκάτω της λεύκας, δίπλα εκεί, να το μικρό το άσπρο εκκλησάκι. Μαντρογύριστο απόζω με μαύρα πρινάρια γύρω στον περίβολο.

Τους υψηλότερους κλάδους της λεύκας, που είχαν ανεβεί να φτάσουν τα σύννεφα, κατέβηκε απάνω τους μια μέρα και τους τσάκισε το αστροπελέκι. Κρίμα· γιατί από τότε θα είχαν φθάσει στα σύννεφα.

Η μοναδική ωστόσο η λεύκα, το δροσερό το πηγάδι στη ρίζα της, όπου έρχονται να αντλήσουν το νερό και τα κρυφά τους οι κοπέλλες, το ασπρουλό εκκλησάκι με αγριοπρίναρα στον ήσκιο τους, δίνουν όλη τη φυσιογνωμία στο χωριουδάκι, που τα απλά, ωραία σπιτάκια του ήρεμα, γαληνά, σαν προβατάκια στη χυτή άδεντρη ραχούλα.

Κι ο αργυροπράσινος φουντωτός κόσμος του πλούσιου φυλλώματος, που δεν έχει μαδήσει ακόμη στο καμαρωμένο δέντρο, κινούμενος ρυθμικά σε κάθε αλαφροφύσημα, δίνει ένα τόνο εξωτικό, μια παράξενη αρμονική αντίθεση στην ξερή γύρω λιτότητα του τοπίου».²

Η ονομασία Σταμάτα

Δεν έχει εξακριβωθεί μέχρι στιγμής η προέλευση της ονομασίας Σταμάτα. Πιθανολογείται πως είναι αλβανικής προέλευσης. Ο Νικόλαος Πολίτης παραθέτει μια εκδοχή προερχόμενη από κάποια τοπική παράδοση: «Στον κάμπο του Μαραθώνα έγινε μια φορά μεγάλη μάχη. Τούρκοι πολλοί με άρμενα πολλά ήρθαν να σκλαβώσουν τη χώρα και απ' εκεί να περάσουν στην Αθήνα, γιατί οι Έλληνες εφύλαγαν με πολλά πλεούμενα και τρικάταρτα τον Πειραιά. Εσυνάχτηκαν απ' όλα περίγυρα τα χωριά και από την Αθήνα, κ' έπιασαν πόλεμο φριχτό. Αν τους νικήσουμε, σου λέγει, εδώ, πάει, τους σπάσαμε· δε θα ιδούν τη στράτα να φύγουν. Επολέμησαν από την αυγή έως το βράδυ. Απελπισμένοι επολέμησαν οι εχτροί, αλλά πλέον απελπισμένοι πο-

¹ «Studies in Greek Scenery, Legend and History», London 1917, σελ. 172-173.

² «Ελληνικά Ταξίδια», σελ. 47-48.

λέμησαν οι Έλληνες. Το αίμα επήγε ποτάμι· έφτασεν έως τα ριζά του Βρανά και έως το Μαραθώνα αντίκρυ. Έσυρεν ως τη θάλασσα κ' έβαψε κατακόκκινα τα κύματα. Θρήνος και κακό έγινε. Τέλος ενίκησαν οι Έλληνες. Οι Τούρκοι έτρεξαν να γλυτώσουν στα καράβια. Οι Έλληνες τους εκυνήγησαν κ' εκεί, τους κατάσφαζαν, κανείς από τους εχθρούς δεν γύρισε πίσω. Έτρεξαν τότε δύο να φέρουν την είδηση στην Αθήνα. Ο ένας έτρεξε καβαλλάρης, ο άλλος πεζός κι αρματομένος. Ο καβαλλάρης επήγεν από το Χαλάντρι· ο πεζός έπιασε τη Σταμάτα. Φτεροπόδαρος ανέβηκε τον Αφορεσμό και κατέβηκε στο χωριό. Καθώς τον είδαν οι γυναίκες έτρεξαν κοντά του· «Σταμάτα», του φώναζαν, «σταμάτα!». Ηθελαν να τον ερωτήσουν τι απόγινε η μάχη. Εστάθηκε μια στιγμή να πάρει φύσημα, κ' έπειτα πάλι δρόμο. Τέλος φτάνει στο Ψυχικό· εκεί πήγε να ξεψυχήση, πιάστηκε η αναπνοή του, τα πόδια του έτρεμαν, τώρα έλεγε να πέση. Αντρείεεται τότε και παίρνει βαθύ ανασασμό, και μια και δυο, έφτασε τέλος στην Αθήνα. «Ενίκησαμε!» είπε, κ' έπεσε εντός κ' εξεψύχησε. Ο καβαλλάρης ταχυδρόμος ακόμα δεν εφάνηκε! Εκεί όμως που σταμάτησε ο πεζοδρόμος κ' εκεί που πήρε ανάσα, άφησε τ' όνομα του καμιάματός του. Το πρώτο χωριό τ' ωνόμασαν Σταμάτα, το δεύτερο Ψυχικό».¹

Αυτή η εκδοχή για την ετυμολογία του ονόματος στερείται κάθε σοβαρότητας. Είναι πασιφανές ότι πρόκειται για μεταποιημένη εκδοχή της αρχαίας μάχης του Μαραθώνα, μόνο που στη θέση των Περσών βρίσκονται οι Τούρκοι. Η ακριβής ετυμολογία θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού.

1912-1974

Ο οικισμός της Σταμάτας ανήκε μέχρι το 1912 στο δήμο Μαραθώνα. Με την εφαρμογή της τότε διοικητικής διαίρεσης, με την οποία καταργήθηκαν οι περισσότεροι διευρυμένοι δήμοι, η Σταμάτα εντάχθηκε στη νεοσύστατη κοινότητα Μαραθώνος όπου παρέμεινε μέχρι το 1929. Τη χρονιά αυτή η Σταμάτα αποσπάστηκε από την κοινότητα Μαραθώνος και αποτέλεσε έδρα ξεχωριστής κοινότητας στην οποία εντάχθηκαν επίσης οι οικισμοί Διόνυσος, Μπάλα (Ροδόπολη) και Ρωσσοχώρι (Δροσιά).²

Το 1922, την εποχή της προσέλευσης των προσφύγων της Μ. Ασίας στην Αττική, το κράτος παραχώρησε πρόχειρους καταυλισμούς στη Σταμάτα και στο Μπογιατί.³

Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού στην ευρύτερη περιοχή, γεγονός που δημιούργησε την ανάγκη να αναγνωρισθεί η αυτόνομη Κοινότητα Σταμάτας εσωκλείοντας στα διοικητικά της όρια πολλούς από τους οικισμούς αυτούς, ενώ άλλοι περιλαμβάνονται στα όρια του αχανούς Μαραθώνα (π.χ. Καλέτζι κ.ά.) στην Άνοιξη και στον Άγ. Στέφανο. Στην Μπάλα (Ροδόπολη) κατοικούσαν ελάχιστοι, που ασχολούνταν αποκλειστικά με αγροτικές εργασίες.⁴

Τα επόμενα χρόνια η έκταση της κοινότητας περιορίστηκε. Το 1950 η Δροσιά αποσπάστηκε σχηματίζοντας νέα κοινότητα, το 1965 αποσπάστηκε η Μπάλα σχηματίζοντας την κοινότητα Μπάλας (μετέπειτα κοινότητα Ροδόπολης), ενώ το 1974 ο Διόνυσος αποσπάστηκε από την κοινότητα και εντάχθηκε στην κοινότητα Μπάλας. Στη συνέχεια η κοινότητα Σταμάτας έμεινε αμετάβλητη μέχρι το τέλος του 2010, οπότε και καταργήθηκε και εντάχθηκε στο νεοσύστατο δήμο Διονύσου.

7. ΑΓ. ΣΤΕΦΑΝΟΣ

α. Φραγκοκρατία – Τουρκοκρατία

Στην περίοδο μεταξύ 1350 - 1455 μ.Χ., εγκαθίστανται στην ευρύτερη περιοχή του Μπογιατίου, μεταξύ Πάρνηθας και Πεντέλης, Αλβανόφωνοι εποικιστές ως αγρότες - κτηνοτρόφοι. Γενάρχες τους ήταν οι Μπούας, Λιόσης και Σπάτας. Οι Φράγκοι τους χρησιμοποίησαν ως εργάτες και στρατιώτες για την άμυνα της περιοχής.

¹ «Παραδόσεις», τόμ. Α', εκδ. Εργάνη, Αθήνα 1965.

² Εφημ. «Η ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΣΤΑΜΑΤΑΣ»: «Η Σταμάτα του χτες και του σήμερα», βλ. www.palmina.gr.

³ Ανάμνηση της μικρασιατικής κληρονομιάς αποτελούν τα ονόματα των καταυλισμών εκείνων των περιοχών, όπως Εύξεινος Πόντος, Προκόνησος κ.ά.

⁴ www.el.wikipedia.org.

Στην εποχή της τουρκοκρατίας, την ευρύτερη περιοχή του Μπογιατίου κατείχαν και καλλιεργούσαν οι Αρβανίτες, υπό όρους. Στα μέσα περίπου του 17^{ου} αιώνα, όταν αρχίζει η παρακμή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι μικρές καλλιέργειες των Αρβανιτών μετατρέπονται σε μεγαλύτερες εκτάσεις, τα λεγόμενα «τσιφλίκια», που τα κατείχαν πλούσιοι αγάδες, όπως ο «Μπογιατ-Αγά» που πιθανόν να έδωσε το όνομά του στην περιοχή.

β. Η ονομασία Μπογιατί

Υπάρχει όμως και μια δεύτερη εκδοχή για την ονομασία. Λέγεται πως αυτή προέρχεται από την αρβανίτικη λέξη «μπου» που σημαίνει «νερό». Η εικασία αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι η περιοχή έχει πολλά νερά και πηγές.

Κατά μια άλλη λαϊκή εκδοχή το όνομα της περιοχής προέρχεται από την τουρκική λέξη «μπογια», δηλαδή βαφή, επειδή εφύετο εκεί ένα χόρτο, «το ερυθρόθερμο» ή «ριζάρ», που από τις ρίζες του έβγαине κόκκινο χρώμα.

Άλλοι, βασιζόμενοι ίσως στην παρετυμολογία της λέξης, αναφέρουν πως υπήρχε ένας αγάς που έβαψε το άλογό του (Μπογια + άτι) και από εκεί προήλθε το «Μπογιατί».

Μια ακόμα διαδεδομένη εκδοχή είναι πως η ονομασία της περιοχής προέρχεται από το «μπουγάζι», ένα είδος ρεύματος αέρα που δημιουργείται συχνά στα μέρη αυτά, μιας και το Μπογιατί βρίσκεται σε υψόμετρο 358 μέτρων.

γ. Νεότερα χρόνια

Με την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Οθωμανούς, κάποιοι εύποροι Έλληνες αγόρασαν τμήματα του κτήματος Μπογιατίου από τους Τούρκους αγάδες της περιοχής. Ένας από αυτούς, ο Δ. Καλιφρονάς, αγόρασε μία έκταση 1260 στρεμμάτων, και μια άλλη έκταση αγοράστηκε από τον Γ. Βλάχο. Επόμενοι γαιοκτήμονες ήταν κατά σειρά οι εξής: 1862 Θ. Ηπίτης (δωρεά από τη μητέρα του), 1876 Κωνσταντίνος Κασσαβέτης, 1888 Κληρονόμοι Κωνσταντίνου Αλεξανδροπούλου, 1899 Αποστ. Γρηγορίου, 1900 Μιλτιάδης Σολωμός, 1911 Αναστάσιος Γάγαλης, 1918 Λέων και Μαρίης Εμπειρίκος.

Η έκταση του κτήματος Μπογιατίου το 1919, ανερχόταν στα 12.000 στρέμματα με τα όριά του να φθάνουν μέχρι την Βαρυμπόμπη, περνώντας το σημερινό όριο της Εθνικής οδού κατά περίπου 5.500 στρέμματα. Στο ανατολικό του όριο συνόρευε με το κτήμα Διονύσου - Σταμάτας που ανήκε στον Ηλιόπουλο.

Το 1924 μέρος αυτών των εκτάσεων απαλλοτριώθηκε και μοιράστηκε με τη μορφή κλήρων στους πρόσφυγες που ονόμασαν τη δική τους περιοχή «Μπογιατί». Έτσι στον παλιό αρβανίτικο οικισμό δόθηκε η ονομασία «Παλιό Μπογιατί».

δ. Η ονομασία Άγιος Στέφανος και ο νέος οικισμός

Η ονομασία αυτή επιλέχθηκε από τους Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες, με την εγκατάστασή τους στην περιοχή, το 1924. Κι αυτό, επειδή έφτασαν από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, όπου ήταν τα χωριά τους, στο λιμάνι του Αγίου Στεφάνου, για να αναχωρήσουν για την Ελλάδα. Έτσι το θεώρησαν ως «το τελευταίο σημάδι της πατρίδας τους». Στη συνέχεια ο οικισμός τους, που δημιουργήθηκε Βόρεια της σιδηροδρομικής γραμμής, ονομάστηκε επίσημα «Άγιος Στέφανος».

Το 1929 με το διάταγμα 24-6-1929 [Φ.Ε.Κ. 2171Α/1929] οι οικισμοί Μπογιατί, Άγιος Στέφανος και Νέα Ζώργιανη αναγνωρίστηκαν ως ξεχωριστή Κοινότητα με την επωνυμία «Άγιος Στέφανος», η οποία όμως σε πολλά επίσημα έγγραφα εξακολουθεί να ονομάζεται «Οίον» και «Μπογιατί». Σε έγγραφο του 1939 αναφέρεται η προσάρτηση της περιοχής Παλαιού Μπογιατίου από την Κοινότητα Αφιδνών στην Κοινότητα Αγίου Στεφάνου.

Το 1958 ο Άγιος Στέφανος έγινε Δήμος.¹

¹ Όλες οι παραπάνω πληροφορίες προέρχονται από το βιβλίο «Οίον Μπογιατί Άγιος Στέφανος – Το χθες στο Σήμερα και στο Αύριο» (βλ. www.2dimagstef.weebly.com).

ε. Η περιγραφή του Κ. Πασαγιάνη

Περιγραφή του τοπίου του Αγίου Στεφάνου έχουμε για άλλη μια φορά από τον πεζοπόρο της Αττικής Πασαγιάνη: «Όλος ο δρόμος από την Κηφισιά ως το Μπογιάτι, χλ. 8 φειδοτυλίγεται χαριέστατα μέσα εις δάση από πεύκα. Μόλις αφήσωμεν το δάσος, πρόσχαρον και φωτεινόν αγναντεύομεν εις την απέναντι χαμηλήν πλαγιά το μικρούτσικο το χωριδάκι. Μια έπαυλις εις τον γήλοφον και γύρω από αυτήν ολίγα πτωχικά σπιτάκια, ιδού το Μπογιάτι.

Μεγάλα πανύψηλα κυπαρίσσια διαγράφουν έντονα εις τον γλαυκόν ορίζοντα το πλαίσιον του μικρού χωριού, και άφθονος πηγή ποτίζει διαρκώς τους κήπους και τα καρποφόρα δένδρα που τα στολίζουν».¹

8. ΚΗΦΙΣΙΑ

α. Χριστιανικοί χρόνοι

Οι πρώτες μεταχριστιανικές αναφορές για την Κηφισιά αρχίζουν τον 3^ο μ.Χ. αιώνα, όταν στη βιογραφία του ιστορικού Πόμπλιου Ερρένιου Δεξίππου, αναφέρεται η μάχη που έδωσε εναντίον μιας στρατιάς Ερούλων (επιδρομείς γερμανικής καταγωγής) στην περιοχή της Κηφισιάς, υποχρεώνοντάς τους σε άτακτη φυγή. Κατά τους βυζαντινούς αιώνες οι αρχαίοι ναοί έγιναν βεβαίως εκκλησίες. Πέρα όμως από τις εκκλησίες στην Κηφισιά υπάρχουν και άλλα δύο μέχρι στιγμής βυζαντινά μνημεία. Το ένα βρίσκεται στην περιοχή της Δροσιάς όπου, σε σωστική ανασκαφή το 2009 αποκαλύφθηκαν τμήματα κτιρίου, δύο ληνοί (πατητήρια), σιροί και πιθάκια των βυζαντινών χρόνων. Κατά τους αρχαιολόγους τα ευρήματα αυτά δηλώνουν βιοτεχνική χρήση του χώρου.² Σιροί όμως υπάρχουν και σε οικόπεδο πολύ κοντά στην Παναγία Ξυδού, για τους οποίους μέχρι στιγμής δε βρήκα καμία σχετική αναφορά από τους αρχαιολόγους. Πιθανότατα και αυτοί να είναι της ίδιας εποχής. Στο σημείο εκείνο βρίσκεται παραταμένη και μια βάση αρχαίου κίονα.

Η αρχαία ονομασία διατηρήθηκε στα μεταχριστιανικά και νεότερα χρόνια ελαφρώς παραφθαρμένη. Ο συνηθέστερος τύπος ήταν Τζιβισιά, με πολλές παραλλαγές.³

β. Φραγκοκρατία – Τουρκοκρατία

Πολλούς αιώνες αργότερα, και συγκεκριμένα την περίοδο 1395-1402, ξένοι κυρίως αξιωματούχοι (Γάλλοι, Καταλανοί, Φλωρεντίνοι, Ενετοί), έκτισαν στην Κηφισιά τα εξοχικά τους, στην περιοχή που σήμερα απλώνεται ανάμεσα στο λόφο του προφήτη Ηλία και στα Αλώνια. Τα σπίτια αυτά είχαν μεγάλους κήπους όπου καλλιεργούσαν φυτά, φρούτα και λουλούδια. Γι' αυτές τις δουλειές χρησιμοποιούσαν Κηφισιώτες κηπουρούς και εργάτες.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας οι Κηφισιώτες υπέφεραν από την τυρρανία του διοικητή Χατζαλή (Χατζή Αλή), τη σκληρότητα του οποίου περιγράφει ο Παναγής Σκουζές στο «Χρονικό της Σκλαβωμένης Αθήνας» (1841).

Εκείνη την εποχή στην Κηφισιά είχαν εγκατασταθεί πολλοί Τούρκοι (φαίνεται πως η ομορφιά της κηφισιώτικης φύσης δεν τους άφησε ασυγκίνητους), οι οποίοι κατασκεύασαν τζαμί, κρήνη και λουτρό. Σύμφωνα με μαρτυρίες –σε χρόνους που δεν προσδιορίζονται ακριβώς– διέμενε στην Κηφισιά και ένας Τούρκος διοικητής της Αθήνας, που είχε κτίσει τον πύργο του στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Στο ίδιο σημείο βρισκόταν και ο οικισμός της Τουρκοκρατίας. Η θέση αυτή είχε ιδιαίτερη σημασία για τους Τούρκους, διότι –και όπως εξηγεί ο Γιώργος Πάλλης– «εξασφάλιζε αρκετά πλεονεκτήματα, καθώς βρισκόταν επάνω στο δρόμο που ένωνε την Αθήνα με τον Μαραθώνα και παρείχε

¹ «Αττικοί Περίπατοι», σελ. 81, εκδ. Ελευθερουδάκη, εν Αθήναις, 1922.

² Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού - Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής κληρονομιάς: «2000-2010: Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων», 1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, σελ. 37, Αθήνα 2012. (Βλ. www.yppo.gr)

³ Γ. Πάλλης: «Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία», σελ. 257.

άνετη κατόπτευση του πεδινού χώρου της Κηφισιάς, αλλά και μια ευρύτατης περιοχής μέχρι και την Πάρνηθα».

Σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, η εδαφική δικαιοδοσία της περιλάμβανε μία αρκετά μεγάλη έκταση: «Στα βόρεια εκτεινόταν μέχρι τις περιοχές Βιλτάνι και Αδάμες, στον Κηφισό. Ο ορεινός όγκος της Πεντέλης λειτουργούσε ως φυσικό όριο στα ανατολικά, ως το ύψωμα περίπου του Κοκκιναρά, με το ναό του Αγίου Γεωργίου. Προς τα νότια βρισκόταν το Μαρούσι και νοτιοδυτικά το Αράκλι και οι Κουκουβάουνες· με τα δύο τελευταία χωριά η Κηφισιά συνόρευε στη θέση Λυκόβρυση, η οποία βρισκόταν μάλλον στη δικαιοδοσία της. Στα δυτικά διερχόταν ο Κηφισός· η έκταση ανάμεσα στο ποτάμι και τον οικισμό ήταν σχεδόν πεδινή και εδώ απλωνόταν ο ελαιώνας, τα αμπέλια και οι άλλες καλλιέργειες των Κηφισιωτών. Την περιοχή αυτή διέσχιζε ένα μεγάλο ρέμα, που ξεκινούσε από την Πεντέλη, περνούσε τον Κοκκιναρά, συνέχιζε λίγο βόρεια του οικισμού και κατέληγε στον Κηφισό. Στο πρώτο τμήμα της διαδρομής του ήταν γνωστό ως ρέμα του Κοκκιναρά, κατόπιν, μετά τον οικισμό, ως Πύρνα και στη συνέχεια Γκόλφη ή Αγκόλφη».

γ. Το τζαμί της Κηφισιάς και η οθωμανική κρήνη

Στην Κηφισιά υπήρχε μεταξύ όλων των άλλων και ένα τζαμί το οποίο περιγράφει ο Α. Ορλάνδος: «Μετά την αποχώρησιν των Τούρκων το τζαμί εχρησιμοποιήθη προς στρατωνισμόν των διωκτικών της ληστείας αποσπασμάτων, αργότερον δε κατηδαφίσθη μετά της παρ' αυτό κρήνης. Δεν εξηφανίσθη όμως εξ ολοκλήρου. Ολόκληρος η νοτία του πλευρά διετηρήθη παρά τον πλάτανον και εις ικανόν μάλιστα ύψος. Διεσώθη δ' επίσης παρά την ΝΔ γωνίαν του τζαμίου και η βάσις του μεθ' ελικοειδούς κλίμακος μιναρέ. Επί της διατηρηθείσης δε πλευράς διακρίνεται σαφώς η μία των τεσσάρων αγίδων, αίτινες εβάσταζον τον καλύπτοντα την αίθουσαν της προσευχής ημισφαιρικών θόλον. Επί τη βάσει δε των σωζομένων λειψάνων κατηρτίσαμεν την παρατιθέμενην ενταύθα αναπαράστασιν της κατόψεως. Πότε ακριβώς ανηγέρθη το τζαμί της Κηφισιάς δεν γνωρίζομεν».¹

δ. Το παλιό υδραγωγείο

Σε μικρή απόσταση από τον τερματισμό του ΗΣΑΠ στην Κηφισιά βρίσκεται ένα πέτρινο κυκλικό κτίσμα με αψιδωτή πύλη δίκην πυργίσκου, το οποίο είναι ένα από τα παλιά υδραγωγεία της Κηφισιάς. Στο εσωτερικό του βρίσκονται κάποιες σκουριασμένες αντλίες. Άγνωστο πότε ακριβώς κατασκευάστηκε.

δ. Εντυπώσεις περιηγητών

Enliyah Chelebi (1667-1670)

«Πρόκειται για ναχιέ ξεχωριστό από την Αθήνα, με βαθμό ογδόντα ακτσέδες, που περιλαμβάνει: [...] χωριά. Είναι βακούφι κι ο βοεβόδας του είναι συγχρόνως και χακίμης. Ανήκει στην αριστοκρατία της πόλης. Υπάρχει σερντάρης και κεχαγιάς που –και οι δύο– κατοικούν στην πόλη.

Η κομώπολη έχει τριακόσια κεραμωτά σπίτια κι οι κάτοικοί της είναι μισοί σερήδες και μισοί καφίρηδες Ρωμιοί. Υπάρχουν: τζαμί, μεστζίτ, μεντρεσές, μεκτέπ, τεκές, χαμάμ, ένα ευρύχωρο και καθαρό χάνι και δέκα μαγαζιά. Περιτριγυρίζεται από ένα εύφορο κάμπο, φημισμένο για τ' αφράτα και τραγανά κεράσια του. Οι γύρω λόφοι είναι φυτεμένοι με λιόδεντρα και σε κάθε ράχη υπάρχει και μια εκκλησούλα».²

¹ «Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος», Αθήνα 1933, σελ. 228-230.

² «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σελ. 168

Richard Chandler (1765)

«Φτάσαμε στην Κηφισιά, ένα χωριό τοποθετημένο στο δυτικό άκρο του Πεντελικού, δίπλα σε ρεματιά.¹ Η περιοχή είναι γνωστή για την αφθονία καθαρού νερού και για την απολαυστική σκιά [των δένδρων] που κατευνάζει τη θερμότητα του καλοκαιριού. Υπάρχει ένα τζαμί, και σε αυτό συχνάζουν ακόμα οι Τούρκοι των Αθηνών που αποσύρονται εκείνη την εποχή στα σπίτια τους στο χωριό. Ο περίφημος κωμικός ποιητής Μένανδρος ήταν από το μέρος αυτό. [...]

Ο Ηρώδης ο Αττικός είχε τρεις αγαπημένους, τον χαμό των οποίων θρήνησε σαν να ήταν δικά του παιδιά. Τοποθέτησε αγάλματά τους με φορεσιές κυνηγών στους αγρούς και στα δάση, δίπλα στις πηγές και κάτω από τα πλατάνια, προσθέτοντας κατάρες για εκείνους οι οποίοι θα επιχειρούσαν να τα καταστρέψουν ή να τα μετακινήσουν. Μια από τις ερμαιϊκές στήλες βρέθηκε σε μια ερειπωμένη εκκλησία στην Κηφισιά και βρίσκεται ανάμεσα στα [σκορπισμένα γύρω από την εκκλησία] μάρμαρα, και δόθηκε από τον κ. Dawkins στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Αυτό αναπαριστούσε τον Πολυδευκίωνα... Μια ακόμα στήλη βρέθηκε από τον κ. Wood, και μια τρίτη στον Μαραθώνα».²

Edward Dodwell (1801-1806)

«Ο Κηφισός ξεκινάει από την Κηφισιά, όχι μακριά από τους δυτικούς πρόποδες του Πεντελικού και δίπλα στην εκκλησία του Αγίου Σωτήρα. Η πηγή του βρίσκεται σε βάθος και είναι εξαιρετικά καθαρή, και περικλείεται από τείχος από το οποίο αυτή αναβλύζει. Αν και την είδα τη θερμότερη εποχή του χρόνου, το νερό της πηγής ήταν άφθονο, ξεπηδώντας βίαια από το έδαφος. Πιθανώς έχει [η πηγή] κάποια υπόγεια σύνδεση με τα ρέματα στην πεδιάδα του Μαραθώνα. Δεν στερεύει ποτέ το καλοκαίρι, αν και ο Στράβωνας ισχυρίζεται το αντίθετο. Αυτό αντικρούει επίσης τον Πλούταρχο, που λέει ότι η Αττική είναι φτωχή σε τρεχούμενα ποτάμια. Μέσα στο χωριό της Κηφισιάς υπάρχει άλλη μια πηγή που ίσως θα έπρεπε να θεωρηθεί ως μία ακόμα πηγή του Κηφισού, μιας και αυτή ενώνεται με τον ποταμό».³

William Gell (1819)

Κατά την άφιξή του στην Κηφισιά επισκέφθηκε την περιοχή του μεγάλου πλατάνου του χωριού, στις ρίζες του οποίου υπήρχε μια από τις πηγές του Κηφισού. Κατόπιν ανέβηκε στο Κεφαλάρι, στην άλλη πηγή που βρίσκεται δίπλα στην εκκλησία Αγίου Σωτήρα. Είναι ο μόνος από τους περιηγητές από τον οποίο μαθαίνουμε ότι στην Πεντέλη υπήρχε παλαιό κάστρο: «Από την Αγία Σωτήρα φαίνονται τα ερείπια ενός κάστρου πάνω στο Πεντελικό, που λέγεται Κοκκιναράς».⁴ Υποθέτω πως θα εννοεί κάποια ερείπια στην κορυφή του υψώματος δίπλα στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στην Πολιτεία, εκεί που σήμερα υπάρχει ένα κατά πολύ μεταγενέστερο κτίσμα που λέγεται «Καστράκι». Βέβαια, ούτε εκεί ούτε πουθενά αλλού στον Κοκκιναρά υπάρχει κάποιο ίχνος από τα ερείπια που είδε ο Gell.

Sir John Hobhouse (1809-1810)

«Το μέρος αυτό είναι το πιο αγαπημένο αναχωρητήριο των Τούρκων των Αθηνών, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού και κατά τους φθινοπωρινούς μήνες... [...] Περιλαμβάνει 200 κατοικίες. Στο κέντρο (του χωριού) υπάρχει μια ανοιχτή θέση όπου υπάρχουν δύο πηγές και ένας μεγάλος πλάτανος κάτω από τα κλαδιά του οποίου βρίσκεται μια επίπεδη πελεκημένη ορθογώνια πέτρα η οποία χρησίμευε ως βάση για το μάζεμα νερού. [...]

Η Κηφισιά βρίσκεται στους πρόποδες της Πεντέλης, σε μια απαλή κατηφορία, περιτριγυρισμένη από ελαιόδασος και είναι πλούσια σε νερά από τα διάφορα ρυάκια που κατεβαίνουν από το βουνό, και από τις πηγές του μικρού παραπόταμου του Κηφισού οι οποίες, αφού εφοδιάσουν

¹ Εννοεί τη ρεματιά της Πύρνας, γνωστή σήμερα ως ρέμα Κοκκιναρά.

² «Travels in Asia, Minor and Greece: Or, An Account of a Tour», vol. I, London 1817.

³ «A Classical and Topographical Tour through Greece» (1819), σελ. 476.

⁴ «The Itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly», London 1819, σελ. 73.

τις πολλές κρήνες του χωριού και διασκορπιστούν στους γειτονικούς κήπους και στις φυτείες, ενώνονται στο τέλος σε ένα κανάλι σκεπασμένο με χαλίκια και χύνονται στην πεδιάδα και στους ελαιώνες της Αθήνας. Αυτή η μαγευτική τοποθεσία συνεχίζει ακόμα να απαντά στην ευχάριστη περιγραφή που δόθηκε από εκείνον,¹ που συχνά εδώ περιπλανιόταν μέσα από τις μεγάλες και σκιερές οδούς ή αναπαύοταν στην όχθη του αγνού κρυστάλλινου ρυακιού ξεχειλίζοντας από τα όρια των μαρμάρινων ιαματικών λουτρών σε χιλιάδες ρυάκια τα οποία αναμιγνύουν το μουρμουρητό τους με τη μουσική των πουλιών».²

Christopher Wordsworth (1832)

«Σήμερα κατευθυνόμαστε βορειοανατολικά βαδίζοντας από την Αθήνα προς το Πεντελικόν όρος. [...] Η πορεία μας διασχίζει την αθηναϊκή πεδιάδα και φθάνει ως την Κηφισιά...[...] Μια πηγή με διάφανο νερό και λίγες συστάδες σκιερών δένδρων που προσέθεταν φυσική γοητεία στην ξεκούραση του εύπορου και γενναιόδωρου φιλοσόφου³ παραμένουν ακόμα εδώ. Το χωριό διατηρεί ακόμα την παλιά του ονομασία. [...]

Στην Κηφισιά υπάρχει ένα σπήλαιο, αφιερωμένο στις Μοίρες, στις οποίες καταφεύγουν οι χωρικοί, κυρίως οι γυναίκες, για να μάθουν το πεπρωμένο ή, όπως λένε οι ίδιοι, για να δουν τη μοίρα τους.

Στον Όλυμπον, στον κόλυβον
στα τρία άκρα τ' ουρανού
όπου αι Μοίραι των Μοιρών,
ω ηδειά μου Μοίρα
ας έλθη τώρα να μ' ιδή

είναι μία από τις πιο χαριτωμένες μελωδίες που τραγουδούν για να επικαλεστούν το πνεύμα μόλις μπουν μέσα στο σπήλαιο. Πιστεύουν μάλιστα πως αν πέσει από την οροφή της σπηλιάς κάποιο χαλαρά στερεωμένο κομμάτι, αυτό σημαίνει πως η Μοίρα θα εισακούσει τις προσευχές τους».⁴

Κάπου αλλού θα γράψει πάλι για την Κηφισιά: «...κατηφορίζοντας [από τη μονή Πεντέλης] προς την κατεύθυνση της πεδιάδας των Αθηνών, στα νοτιοδυτικά, διασχίζουμε μια από τις πηγές του ποταμού Κηφισού. Μια άλλη βρίσκεται στην Κηφισιά, ένα μικρό χωριό στην πεδιάδα, στα δεξιά του δρόμου από το Πεντελικό προς την Αθήνα, σε μια απόσταση περίπου οκτώ μιλίων βορειοδυτικά της άλλης. Εκεί το ποτάμι αναβλύζει από τη γη από ένα τεράστιο πλάτανο και χύνεται μέσα σε μια πλατιά και ήσυχη λίμνη από καθαρό νερό, πάνω από την οποία, κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, κρέμονταν τα κλαριά και οι καρποί διάφορων δέντρων. Τα σπίτια του χωριού είναι σκορπισμένα ανάμεσα σε κήπους, αμπέλια και ελαιώνες».⁵

Henri Baird (1856)

«Πριν μπούμε στο βαγόνι ξανά, κατά την επιστροφή μας, πήγαμε να δούμε ένα όμορφο καταρράκτη του κύριου παραπόταμου του Κηφισού, όπου οι βράχοι που απλώνονται γύρω σε σχήμα μισοφέγγαρου σχηματίζουν σπήλαιο. Το καλοκαίρι αυτό το “Σπήλαιο των Νυμφών” πρέπει να είναι ένα μαγευτικό θέρετρο για τους Αθηναίους. Και η Κηφισιά, η μόνη περιοχή με αφθονία νερού, ήταν άλλοτε πολύ περισσότερο αγαπημένη τοποθεσία για τις βίλες των πλουσίων απ' όσο είναι τώρα».⁶

¹ Εννοεί τον Ρωμαίο συγγραφέα και λόγιο Αύλο Γέλλιο.

² «A Journey Though Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, During the Years 1809 and 1810», vol. I, σελ. 357, Philadelphia, 1817.

³ Εννοεί τον Ηρώδη τον Αττικό.

⁴ «Αθήνα - Αττική», εκδ. Εκάτη, σελ. 171-172.

⁵ «Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σελ. 120.

⁶ «Modern Greece. A narrative of a residence and travels in that country», σελ. 289, New York, 1856.

Henri Bell (1868-1874)

«...αφού προσπεράσουμε το Μαρούσι, ευχάριστο χωριό, χαμένο μέσα στα δέντρα, φθάνουμε στα πρώτα σπίτια της Κηφισιάς. Δεξιά και αριστερά εξοχικές κατοικίες, όπου οι οικογένειες της Αθήνας έρχονται το καλοκαίρι, για να βρουν λίγη δροσιά, δείχνουν τις χρωματισμένες τους προσόψεις με τις πράσινες περσίδες· καγκελόπορτες οδηγούν μέσα σε ανθισμένες αυλές, και το καθαρό νερό που πηγάζει από το βουνό, τρέχει χαρούμενο στα αυλάκια που το κατευθύνουν μέσα στους κήπους.

Το αμάξι μας σταματάει σε μια μικρή πλατεία που σκεπάζεται σχεδόν ολόκληρη από ένα τεράστιο πλάτανο, ο χοντρός κορμός του οποίου δεν αγκαλιάζεται ούτε από έξι άντρες. Κάτω από τη σκιά που δημιουργούν τα πυκνά κλαδιά του, οι καπνιστές έρχονται να περάσουν το απομεσημερο, σχηματίζοντας γραφικές ομάδες, όπου οι κόκκινοι τόνοι από τα φέσια και τα γιλέκα, μέσα στην καταπράσινη αντανάκλαση των φύλλων, προσφέρουν μια τέτοια ένταση και εναλλαγή αποχρώσεων που θα έκαναν τους ρεαλιστές μας να σκάσουν από το κακό τους. Το καλοκαίρι η πλατεία καταλαμβάνεται από τη φαναριώτικη κοινωνία. Οι κομψές τουαλέτες, η γαλλική γλώσσα που μιλιέται απ' όλους, περισσότερο και από την ελληνική, οι νεαροί διπλωματικοί ακόλουθοι που τριγυρίζουν ανέμελα από παρέα σε παρέα, όλα συντελούν στην αυταπάτη ότι μεταφέρθηκε κανείς σε κάποια μικρή λουτρόπολη. Παραμένουν εκεί ως τα μεσάνυχτα, απολαμβάνοντας τη δροσιά που εκπέμπουν τα υγρά δέντρα, καπνίζοντας –γιατί καπνίζουν όλοι, και οι κυρίες δεν υστερούν στο στρίμμο των τσιγάρων– κουβεντιάζοντας για ασήμαντα πράγματα που έχουν ωστόσο μεγάλη σημασία γι' αυτούς που τα συζητούν, και χωρίζουν όσο γίνεται αργότερα, αφού έχουν οργανώσει για την επόμενη μέρα εκδρομή με τα γαϊδουράκια, στη διάρκεια της οποίας οι γονείς θα παραμείνουν φυσικά στο σπίτι.

Όποιος αρκείται σ' ένα μικρό περίπατο με τα πόδια, η κοιλάδα των Νυμφών προσφέρει απολαυστικό καταφύγιο από τον καυτερό ήλιο. Κάτω από τα μεγάλα πλατάνια ένα ρυάκι πέφτει σαν μικρός καταρράκτης πάνω στα λευκά βραχάκια· μπορεί κανείς να καθίσει στην καταπράσινη πάντα χλόη, πράγμα πολύ σπάνιο για την Ελλάδα, και να διαβάσει τις γεμάτες ευαισθησία και ονειροπόληση κωμωδίες του ποιητή Μενάνδρου, τέκνου της Κηφισιάς».¹

John Murray (γύρω στο 1850)

«...κοντά στους πρόποδες του Πεντελικού βρίσκεται το μεγάλο χωριό της Κηφισιάς, το οποίο διατηρεί ακόμα το όνομα του αρχαίου δήμου στην ίδια θέση. Βρίσκεται 9 μίλια ΒΑ των Αθηνών, και ήταν το αγαπημένο καλοκαιρινό θέρετρο του Ηρώδη του Αττικού, που το στόλισε με κτίρια, κήπους και αγάλματα. Οι άφθονες πηγές και τα σκιερά άλση στην Κηφισιά, καθιστούν την περιοχή ακόμα ως καταφύγιο των σύγχρονων Αθηναίων κατά τους ζεστούς μήνες του καλοκαιριού. Υπάρχουν κάποια ευρήματα και άλλα ίχνη αρχαιότητας στην Κηφισιά· και οι πηγές της είναι οι κύριες πηγές που τροφοδοτούν τον Κηφισό...»²

Κώστας Πασαγιάνης (1922)

«Η Κηφισιά έχει βεβαίως ωραιότερα τοποθεσίαν του Μαρουσιού, αλλ' είνε ίσως περισσότερον αυτού εκτεθειμένη εις τον Βορράν. Επίσης έχει ασυγκρίτως πυκνότεραν και πλέον άφθονον βλάστησιν, θαλερά δάση από πεύκα, νερά τρεχούμενα, πλουσίας σύσκιους δενδροστοιχίας από ρωμαλέας υψηλάς λεύκας, ευθείας ρυμοτομημένας οδούς, μεγάλας επαύλεις και ξενοδοχεία καλά. Γύρω από τον σιδηροδρομικόν σταθμόν, όπου είνε συγκεντρωμένα τα καφεενία και ζαχαροπλαστεία, εξωραΐζει την περιοχόν θαλερόν και ωραιότατον, μικρόν πάρκον.

Το πυκνότερον και χαριέστερον πευκοδάσος της Κηφισιάς είνε το Στροφίλι, κατά το 15^{ον} χιλιόμετρον της οδού Αθηνών - Κηφισιάς - Τατοΐου. Η υψηλότερα δε και αρχαιότερα τοποθεσία αυτής είνε το Κεφαλάρι, του οποίου δυστυχώς εβυθίσθησαν τα διαυγή και άφθονα και πηγαία νερά, τόνον εξωραΐζοντα άλλοτε το ωραίον τοπίον.

¹ «Voyage en Grèce», Paris (1881), σελ. 79-81.

² «A Handbook for Travellers», (1854), σελ. 202.

Ανωθεν των υδραυλικών εγκαταστάσεων του Κοκκιναρά και όπισθεν των υπερκειμένων δασοσκεπών από πεύκα μικρών βουνολόφων, υπάρχει επί γραφικής τοποθεσίας των προς την Κηφισιάν υπορειών της Πεντέλης, χαριτωμένον ερημοκλήσιον του Αγίου Γεωργίου, περιβαλλόμενον από πεύκα και υπερύψηλα μεγάλα κυπαρίσσια.

Από την Κηφισιάν ημπορούμεν να εκδράμωμεν εις την Μονήν Πεντέλης, πεζοί ή με γαϊδουράκια. Ο δρόμος βατός, ανώμαλος και ακανόνιστος, αρχίζει επάνω από το Κεφαλάρι, δεξιά, και πηγαίνει παράλληλος προς τα ριζοβούνια του βουνού της Πεντέλης, ως που να συναντήση παρεμπρός τον πλατύτερον δρόμον του Μαρουσιού προς τη Μονήν, ύστερα από ένα μικρόν ρευματάκι.

Από την Κηφισιά υπάρχει και άλλος δρόμος βατός, δια την ανάβασιν εις την κορυφήν της Πεντέλης απ' ευθείας. Αλλ' είνε δύσβατος και ανώμαλος. Δεν τον συμβουλεύομεν άνευ οδηγού.

Επίσης υπάρχει άνωθεν του ερημοκλησίου του Αγίου Γεωργίου δύσβατον και τραχύ μονοπάτι, αναρριχώμενον από την κορυφογραμμή του βουνού και κατερχόμενον όπισθεν εις την δροσεράν τοποθεσίαν Προφήτης Ηλίας, όπου ορεινή ψυχροτάτη πηγή εντός του δάσους και φεράνυμον παρεκκλήσιον, εκείθεν δε εις τον Διόνυσσον και τα λατομεία. Απαραίτητος η πρόσληψις οδηγού.

Από τον πλάτανον της Κηφισιάς, προς βορράν, διευθύνεται η οδός Αθηνών - Καπανδριτίου - Καλάμου (χλμ. 44 και 800μ.) δεξιά δια του δάσους.

Τον αμαξωτόν δρόμον αυτόν ακολουθούμε, αν θέλωμεν να εκδράμωμεν εις τον Διόνυσσον, Μπογιατί, Κιούρκα κ.λπ., μέχρι του Καλάμου.

Παρά τον πλάτανον της Κηφισιάς είνε ανηρτημένη μία πινακίδα των διαφόρων κατευθύνσεων. Εις μικράν εκείθεν απόστασιν κατά την διασταύρωσιν των οδών δευτέρα τοιαύτη μας κατευθύνει αριστερά προς Τατόι, δεξιά προς το Μπογιατί και τον Διόνυσσον.

Παίρνομεν τον δρόμον δεξιά. Εξερχόμενοι της Κηφισιάς βαδίζομεν διαρκώς εντός του δάσους. Όλος ο δρόμος κατάφυτος δεξιά και αριστερά παιγνιδίζει φειδωτός μέσα εις τα πυκνότατα πεύκα που μας χαρίζει την ευτυχίαν.

Έξω από την Κηφισιά, κατά το 16 περίπου χιλιόμετρον, συναντάται ο δρόμος με την σιδηροδρομικήν γραμμήν των λατομείων του Διονύσου, ακριβώς εις το μέρος όπου χαμηλώνει και κατέρχεται εις την πεδιάδα η Πεντέλη. Ο δρόμος μας εξακολουθεί τερπνός πάντοτε μέσα εις το δάσος των ωραίων πεύκων. Παρεμπρός από την διασταύρωσιν φθάνομεν εις ένα μικρόν ερημικόν πανδοχείον, με καλό πηγαδίσιο νερό, όπου ημπορούμεν να σταθμεύσωμεν».¹

Βαϊδέκερ (1902)

«Η Κηφισιά κειμένη εις τους πρόποδας του Πεντελικού, κατά την πηγήν μάλιστα του Κηφισού ποταμού, όστις έδωκεν αυτή το όνομα, είναι εκ των ωραιότερων χωρίων του Δήμου Αθηναίων, το προσφιλές ενδιαίτημα της πλουτοκρατικής τάξεως της πρωτευούσης. Ο πληθυσμός αυτού ανέρχεται εις 1359 ψυχάς, κατά την τελευταίαν απογραφήν, αλλά κατά το θέρος είναι πολύ μείζων, ως εκ της παραθερίσεως εν αυτή πολλών ξένων, ερχομένων ίνα ζητήσωσιν υπό την σκιάν των δένδρων την δρόσον και την ανάπαυσιν από των βιωτικών μεριμνών. Ήδη μάλιστα οικοδομήθησαν λαμπράι επαύλεις μετά κήπων συνηρεφών, πρόκειται δε η εταιρία του σιδηροδρόμου, συνδρομή της Κυβερνήσεως να εξωραΐσει έτι το μέρος δι' άλσους, πιδάκων, ηλεκτρικού φωτός, κιοσκίων κ.λπ.

Ως νυν ούτω και κατά την αρχαιότητα η Κηφισία ην τόπος παραθερισμού των πλουσίων Αθηναίων, ιδίως κατά την ρωμαϊκήν εποχήν. [...] Η Κηφισία και εν τοις μετέπειτα χρόνοις υπήρξε τόπος παραθερίσεως. Επί τουρκοκρατίας οι εις την μαλθακότητα εθισμένοι Οθωμανοί είχαν ενταύθα τα αγροκήπια και τέμενος, όπερ, μετά την αποκατάστασιν, χρησιμεύον ως αστυνομικός σταθμός εκρημνίσθη ήδη ίνα ευρυνθή η περί τον Μέγαν Πλάτανον πλατεία, πέριξ της οποίας ιδρύθησαν μεγάλα και ωραία Ξενοδοχεία (Μελά και Δόστη) μεθ' εστιατορίων, καφενειών κ.λπ. Εκτίσθη και καλή βρύσις, δαπάναις δημοτικαίς. Εν τη προ των δύο μεγάλων ξενοδοχείων πλατεία, υπάρχει πλάτανος και κολοσσιαία λεύκη, εφ' ης υπάρχει άνδηρον κυκλοτερές εις ο ανέρχεται τις δια ελικοειδούς κλίμακος. Εκεί κείται και το μικρόν της Κηφισιάς Μουσείον, περιλαμβά-

¹ «Αττικοί Περίπατοι», σελ. 77-79, εκδ. Ελευθερουδάκη, εν Αθήναις, 1922.

νον τέσσαρας σαρκοφάγους εκ λευκού μαρμάρου...[...] *Εν Κηφισία υπάρχει και μικρόν εαρινόν θέατρον εντός του κήπου του ξενοδοχείου του κ. Δόστη.*

Εκ της πλατείας βαίνων τις προς τα Β.Α. δι' ωραιάς δενδροφύτου οδού φθάνει εντός ¼ της ώρας εις την Αγίαν Σωτείραν, παρ' η αναβρύει και ψυχρόν ύδωρ, το Κεφαλάρι, όπερ είναι κύρια πηγή του Κηφισού. Δένδρα υψηρή και δασύλλιον εκ πέτρων κοσμοῦσι την εκεί μαγευτικήν θέσιν, ην διαρρέει κελαρίζον το ύδωρ, όπερ συναγόμενον εν μεγάλη δεξαμενή ου μακράν, κινεί υδρόμυλόν τινα, σχεδόν αθέατον εκ των περιβαλλόντων αυτόν πυκνών δένδρων. Το ύδωρ του Κεφαλαρίου πηγάζει (300 λίτραι κατά λεπτόν) εκεί επί τόπου και συνάγεται εντός μακράς δεξαμενής (6 μέτρων βάθους και 4 πλάτους) μέρος του ύδατος τούτου δια σωλήνων μετοχετεύεται εις το εν Αθήναις Αδριάνειον υδραγωγείον. Εις το Κεφαλάρι υπάρχουσιν ωραία εστιατόρια, εν οις πρωτεύει το του Κ. Ευαγγελίου, συχνάζει δε πολύς, ιδίως κατά τις εορτάς, κόσμος τρώγων και διασκεδάζων υπό την σκιάν. [...]

Σήμερον το Β. ιδίως μέρος του χωρίου αποτελείται εξ ωραίων επαύλεων μετά κήπων λαμπρών, μετά δενδροφυτευμένων οδών, αίτινες οδηγούσιν εις διάφορα μέρη εκδρομών. Ούτω μία μεν οδός άγει εις Αμαρούσιον, παρ' ω κείται η παραδείσιος έπαυλις του μεγάλου εθνικού ευεργέτου Α. Συγγρού, τα Ανάβρυτα, μετά πλουσίας βλαστήσεως, λιμνών και ποταμίων τεχνητών αιτιολογούντων το αποδοθέν τω κτήματι όνομα, άλλη δε οδηγεί εις Πεντέλην διερχομένη και δια των νέων λατομείων μαρμάρου, άλλη δε, η ωραιότερα εις Δεκέλειαν, και άλλη εις Μενίδιον δια Λυκοβρύσεως.

Εκ της καταφύτου και κομψής πλατείας του σιδηροδρομικού σταθμού, όπου πολλάκις παιανίζει η μουσική και συγκεντρύεται κατά το θέρος όλος ο καλός κόσμος των Αθηνών, ευθεία δενδροφύτος οδός, η της Δεκελείας, έχουσα ένθεν κακειθεν μεγαλοπρεπείς επαύλεις, άγει εις έτέραν ρομαντικήν θέσιν Στρωφύλλι καλουμένην, όπου εν μέσω δάσους εκ πευκών, ευρίσκεται καφεστιατόριον μετά πίδακος. Εκεί όπου ευρίσκονται και οι ωραιότεραι επαύλεις, ων πρώτη η του Πρωτοπαπαδάκη, κατά δεύτερον δε λόγον αι πέντε του Πεζματζόγλου, ιδίου εκάστη ρυθμού. Εκ τούτων ωραιότερα η “Ισις” Αιγυπτιακού, είτε αι “Δρυάδες” Ελληνικού, τρίτη η “Σαμ-ελ-κασήμ” (αύρας πνοή) Περσικού, τετάρτη η “Ελλη” Γοτθικού, και τελευταία η Ελβετικού ρυθμού. Εκεί κατά το θέρος σταματά η αμαξοστοιχία, εκείσε δε πρόκειται να μεταφερθή και ο σιδηρ. σταθμός».¹

ε. Γεγονότα το διάστημα 1821 – 1922

Στη μετα-επαναστατική περίοδο, παραχωρήθηκαν κτήματα σε οικογένειες Κηφισιωτών που πολέμησαν στον αγώνα, όπως στους Κούρτηδες, στους Αναγνωστόπουλους και στους Βιλτανιώτες. Κτήματα δόθηκαν και στους οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου, που αρχικά ήταν εγκατεστημένοι στον Διόνυσο. Με το πέρασμα των χρόνων, την Κηφισία προτίμησαν ως τόπο παραθερισμού διάσημα ονόματα της εποχής: οι Σούτσοι, ο Ραγκαβής, οι Μαυρομιχαλοί κ.ά. Ιδιαίτερη προτίμηση στην Κηφισία έδειξε και ο βασιλιάς Όθωνας, ο οποίος πέρασε εκεί πολλά καλοκαίρια. Το Πάσχα του 1841 επισκέφθηκε την Κηφισία ο παραμυθός Χανς Κρίστιαν Αντερσεν (1805-1875). Στο βιβλίο του «*Οδοιπορικό στην Ελλάδα*», περιγράφει την Κηφισία των μέσων του 19^{ου} αιώνα, και δείχνει εντυπωσιασμένος από τον περίφημο πλάτανο, τα κλαδιά του οποίου σκίαζαν όλη σχεδόν την πλατεία του χωριού. Υπάρχουν ωστόσο κάποιες ενστάσεις για το αν ο Αντερσεν επισκέφθηκε πράγματι την Ελλάδα.

Το 1857 ο αρθρογράφος υπό το ψευδώνυμο «Λέων» θα γράψει για την Κηφισία της εποχής του: «22 Ιουλίου. “Ολίγοι υπάρχουσι περιηγηταί, οίτινες επισκεπτόμενοι τας Αθήνας, δεν μεταβαίνουσιν και εις την Κηφισίαν, χωρίον περιώνυμον δια της επαύλεως Ηρώδου του Αττικού”. Ταύτα έγραψε περί τας αρχάς του παρόντος αιώνος ο Πουκεβίλλος, ότε, περιηγούμενος την Ελλάδα, έφθασεν και εις την πόλιν του Θησέως. Αλλ' οποία από της εποχής, καθ' ην έγραφεν, επήλθε μεταβολή! Εάν τότε ανάμνησις απλή είλικυσεν αυτόν εις την περιώνυμον και αρχαιοτάτην ταύτην πόλιν, μίαν των δώδεκα αρχαίων πόλεων της Αττικής, ει και το όνομα μόνον απέμεινε, το δε μέγεθος αυτής αντιπαρήλθεν· εάν τότε ενθουσιών επεσκέφθη την έπαυλιν Ηρώδου του Αττικού, εις οποίαν έκπληξιν ήθελεν ευρεθή ο φιλέλλην ούτος και ευγενής την ψυχήν Πουκεβίλλος, εάν, ζών, ανέβαινεν εις Κηφισίαν σήμερον! Αντί “του τουρκικού κοιμητηρίου, όπερ κατά

¹ «Οδηγός της Ελλάδος», 1902, σελ. 95-97.

την είσοδον ηπήντησε, πεπληρωμένον επιτυμβίων λίθων, δια καλυμμάτων οθωμανικών εστολισμένων”, αντί του τουρκικού τεμένους και του μακρόθεν ορωμένου μιναρέ και των πολυαριθμών πύργων, αντί τέλος της όλως ασιατικής συμπεριφοράς των κεκλεισμένων οίκων και της νεκρικής σιωπής της δουλείας, ήθελεν ιδεί σήμεραν τας μεν οδούς του χωρίου τούτου στολιζόμενας υπό Ελληνίδων, πανταχού αντιλαλούσαν την Ελληνικήν φωνήν και την όψιν της ελευθερίας αντικατοπτριζομένην και επ’ αυτών των φύλλων των δένδρων, τον κώδωνα της Εκκλησίας κρούοντα καθ’ εσπέραν αντί της βαρείας και μυστηριώδους φωνής του Ιμάμου, τους υψηλούς των αγάδων πύργους ή εγκαταλελειμένους ή τροποποιηθέντας, παρ’ αυτοίς δε ανεγερμένους οικίας Ευρωπαϊκάς, τον μιναρέν εκλείψαντα, το τουρκικόν τέμενος μετεσχηματισμένον εις στρατόνα στρατιωτών Ελλήνων, και τέλος ήθελεν ανευρεί μεν την Πλάτανον ή ως εγχώριοι καλούσι ταύτην, “την Πλατάναν”, και τας ωραιάς πηγάς του χωρίου, ας εθαύμασεν, αλλ’ υπό την σκιάν μεν του προαιωνίου δένδρου, καθήμενον αντί του Τούρκου τοπάρχου και των αγάδων και Μπέδων, Βασιλέα της Ελλάδος Ευρωπαϊόν, φορούντα το ένδυμα του τόπου, παρ’ αυτό ισταμένους αξιωματικούς Έλληνας και στρατιώας και πολίτας Έλληνας, και το περιεργότερον πάντων, αυτόν του Σουλτάνου τον αντιπρόσωπον, ευρωπαϊστί ενδεδυμένον, προσφέροντα μεθ’ υποκλίσεως το σέβας αυτού εις τον άρχοντα του τόπου, τας δε πηγάς εκείνας ήθελεν ευρεί επίσης λαμπράς και κρυσταλλίνους, οποία υπήρχον κατά την εποχήν αυτού, αλλά κελαρυσούσας ήδη ουχί τον πένθιμον ήχον των θρήνων της αιχμαλωσίας, αλλά τον γλυκύν και ηδονικόν της ελευθερίας ύμνον. Οποία της ελευθερίας η επιρροή, οποία του χριστιανισμού η σωτήριος εργασία! Το πενιχρόν εκείνο χωρίον, όπου δούλοι συναγελαζόμενοι άλλοτε εβίουν, οποίον ήθελεν ανευρεί σήμεραν ο Πουκεβίλλος, επί των ερειπίων αυτού αναστηθέν!

Αλλά παρά την ιστορικήν ταύτην αξίαν, η Κηφισιά φέρει σήμεραν δια τον μακρόθεν κατερχόμενον εις την Ελλάδα, αξίαν άλλην. Εάν ο περιηγητής επιθυμή όπως ίδη τον πρώτον Βασιλέα του τόπου, προς ον από των περάτων της γης έσυρον αυτόν τόσαι αναμνήσεις, τον Βασιλέα του έθνους, ούτινος τα διαρκή κατορθώματα νηπιόθεν τας ακοάς αυτού έπληξαν, υποχρεούται, όπως αναβή την Κηφισιάν. Ο Βασιλεύς Όθων, αναπαυόμενος των αδιακόπων μόχθων, όσους συνεπάγει η Κυβέρνησις, διατρίβει από μηνός σχεδόν ήδη εν τω δήμω, όστις, μετ’ εκείνων του Μαραθώνος, υπήρχε, κατά τον Φιλόστρατον, το εύνον ενδιαίτημα Ηρώδου του Αττικού. Ο Βασιλεύς θέλει μείνει εν Κηφισιά [sic] δι’ όλου του θέρους, όπως τούτο έπραξε και εν έτει 1849, ότε πάλιν η Βασίλισσα Αμαλία περιηγείτο κατά την Γερμανίαν. Ως βλέπομεν, η Κηφισιά ητύχησε πάντοτε, όπως απολάβη της ευνοίας των αρχόντων των Αθηνών· διότι, και κατά την αρχαιότητα υπήρχε το εκλεκτόν θερινόν ενδιαίτημα των Αθηναίων, όσοι επλούτουν χρημάτων και κτημάτων. Τα ανά παν βήμα απαντώμενα μαρμάρινα αρχαία λείψανα, ικανά επιγραφά επιτύμβιοι της παλαιάς εποχής, τεμάχια αγαλμάτων και αγγεία εν τάφοις της Αθηναϊκής σχολής, μαρτυρούσι την ευπρέπειαν της παλαιάς Κηφισιάς.

Πού κατώκησε τω 1849 και πού κατοικεί σήμεραν ο Βασιλεύς; Εν τη Κηφισιά [sic] δεν υπάρχει βασιλικόν τι κτήμα. Η Ελληνική βασιλεία, μόλις εγειρόμενη επί των ερειπίων, όσα επεσώρευσε δουλεία τόσων αιώνων, και περί άλλων επειγομένη, ίνα φροντίξη εντονότερον, στερείται εισέτι των μέσων, όπως συσσωρεύη πλούτη, οποία άλλα στέμματα γηραιά κέκτηνται εν αφθονία. Η Κηφισιά ουδέ Οσβών, ουδέ Σαίν-Κλού, ουδέ Πετερχώβ ή Πόστδαμ έστι σήμεραν. Το στέμμα ουδέν κέκτηται οίκημα, ουδέν δε ανάκτορον ευρήσει ο ξένος περιηγητής. Ο Βασιλεύς της Ελλάδος, οσάκις αν θελήση, όπως μεταβή εις την Κηφισιάν, οφείλει να απευθυνθή προς τους ιδιώτας, οίτινες, όπως τύχωσι της εξαιρέτου τιμής, ίνα φιλοξενήσωσι τον Ηγεμόνα εν τοις οικήμασιν αυτών, σπεύδοντες προσφέρουσι ταύτα. Ούτω το μεν έτει 1849 ο Βασιλεύς κατώκησε την επί της οδοϋ, της αγούσης εις το σπήλαιον των Νυμφών, οικίαν του θρηνομένου έτι και προσφιλούς εις την μνήμην των εγχωρίων και παροίκων, του Παρέδρου Σπ. Οικονομίδου, καθό ούσαν τότε την μάλλον ευρύχωρον οικία· εφέτος δε την σχήμα μάλλον μικρού εξοχικού ανακτόρου ή ιδιωτικής οικίας έχουσαν έπαυλιν του μακαρίτου Μιχαήλ Τοσίτσα, μόλις ήδη περατωθείσαν. Κατά περίεργον δε σύμπτωσιν η οικία αύτη κείται εις την οδόν, την προς την δυτικήν πλευρά του λόφου της Κηφισιάς κεχαραγμένην και εις την Πλάτανον άγουσαν, επ’ αυτού του μέρους, όπου υποτίθεται ότι έκείντο τα ανάκτορα Ηρώδου του Αττικού, ων σήμεραν ουδέ ίχνος απέμεινε· ου μόνον επιγραφά εντός του περιβόλου της οικίας ευρέθησαν, αλλά και τινα μαρμάρινα ερείπια, εις το περίζ εισέτι ορώμενα, υποδεικνύουσιν, ότι επί του μέρους ή προς το μέρος τούτο έκείτο η έπαυλις του μεγαλεπβόλου εκείνου Έλληνοϋ.

Άλλως λαμπρότερα προς οικοδομήν επαύλεως θέσις δεν εδύνατο ίνα ευρεθή. Εξερχόμενος τις εις τον εξώστην του οίκου, βλέπει ενώπιον αυτού εκτετυλιγμένην ωραιότητα και μαγευτικήν σκηνήν, εικόνα ποικίλην, περιλαμβάνουσαν όρη, δάση, πεδιάδας, θάλασσαν και νήσους. Αιθρίας ούσης και δια του γυμνού οφθαλμού εισέτι διακρίνει τις προς βορράν μεν τα όρη της νήσου Ευβοίας, προς μεσημβρίαν δε πάντοτε τα όρη της Πελοποννήσου, την θάλασσαν της Σαλαμίνας, τον Πειραιά και τον ανακύπτοντα από της πυρκαϊάς του πολέμου ελαιώνα των Αθηνών. Προς δυσμάς της σκηνής ταύτης και κατά μέτωπον (διότι ο εξώστης βλέπει προς το μέρος τούτο) ανυψούται το του Πάρνηθος όρος, βαρύ και σοβαρόν και πεπληρωμένον δασών, εν γένει δε δια των διακλαδώσεων του σχηματίζον τα τερπνότερα και ζωγραφικότερα παρασκήνια. Ως τάτης της μαγικής ταύτης σκηνής χρησιμεύει ο ελαιών της Κηφισιάς και του Αμαρουσίου, όστις, κατά τα άκρα αυτού και προς τα βορειοδυτικά ενούται και οιονεί βυθίζεται εις δάσος νεαρών πευκών. Ωσει δε εξωγραφισμένα διακρίνονται επ' αυτού ικανά χωρία. Ουρανός επί τέλους κνανούς, Ελληνικός εν ενί λόγω, ήτοι αμέτρητος εις το ύψος και εις την στιλπνότητα, ακατάληπτος επικρέμαται πάντοτε της ωραίας ταύτης σκηνής».¹

Το 1870 οι Κηφισιώτες συνέστησαν συνεταιρισμό με την επωνυμία «Κοινότης Κηφισιάς». Επικεφαλίδα του Καταστατικού της Κοινότητας ήταν: «Κοινότης Κηφισιάς - Πρώτη Εταιρεία του Εξοχικού της Αττικής Λαού». Το 1882 γίνεται και η σιδηροδρομική σύνδεση Αθήνας - Κηφισιάς και έτσι όλο και περισσότερος κόσμος έφτανε στην Κηφισιά για παραθερισμό. Την εποχή εκείνη ο πληθυσμός της Κηφισιάς δεν ξεπερνούσε τους 700 κατοίκους. Τον αριθμό αυτό δίνει μια απογραφή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Αργότερα κτίστηκαν τα πρώτα ξενοδοχεία, ενώ στα 1900 ο πληθυσμός έφτασε τους 1.500 κατοίκους. Ανάμεσα σε αυτούς υπήρξαν και γνωστά ονόματα όπως Συγγρός, Καλβοκορέσης, Μπενάκης, Πεσματζόγλου, Ρετσίνας, Χωρέμης, Κασσαβέτης, Μελάς, Καζούλης.

Τέλος, σε δημοσίευμα του 1934 διαβάζουμε: «Το κοινοτικόν συμβούλιον Κηφισιάς εφήμισε χθες την διοχέτευσιν του χειμάρρου των Τριών Δένδρων της Πεντέλης εις το παλαιόν λατομείον Καλοβελί, ο πυθμίν του οποίου είνε πορώδης ώστε τα νερά του χειμάρρου δια του τρόπου αυτού να χρησιμοποιηθούν δι' εμποτισμόν της λεκάνης της Κηφισιάς. Το έργον θα στοιχίση 500 χιλιάδας δραχμών, θα εξασφαλίση δε τα προς άρδευσιν νερά της Κηφισιάς».²

Και ο Καμπούρογλου αναφερόμενος στον περίφημο πλάτανο της Κηφισιάς θα γράψει: «Εις τον πλάτανον της Κηφισιάς όμως λέγουν, ότι κατά τα αφελή χρόνια της πρώτης βασιλείας, έγειναν και σκάνδαλα. Φαίνεται όμως, ότι τα σκάνδαλα αυτά, τα οποία εξύφταναν τους μυστικούς των ιστούς μέσα εις την φαντασίαν των τότε λαογράφων, ήσαν απλώς και μόνον απόρροια της όλως αντιθέτου αντιλήψεως του κοινωνικού βίου, των απλοϊκών και αγαθών ανθρώπων του τόπου αφ' ενός και αφ' ετέρου του εισβαλόντος πολιτισμού, που τον χαρακτηρίζει απροσπέλαστος ευγένεια, αλλά και ανάπτυξις και λεπτότης, της πραγματικής αρχοντίας τα συστατικά στοιχεία, του πολιτισμού των Φαναριωτών, που παραθέριζον εις την Κηφισιάν, με πιάνα, με γαλλικά τραγούδια και με γυριστούς χορούς...

Τα σκάνδαλα πολλάκις εξετείνοντο μέχρι των περιφήμων Πλατάνων της Χελιδονούς με τις πέντε βρύσες. Εκεί έχει το κράτος του και ο φοβερός Δράκος, που εμφανίζεται ευτυχώς κάθε δεκαετίαν».³

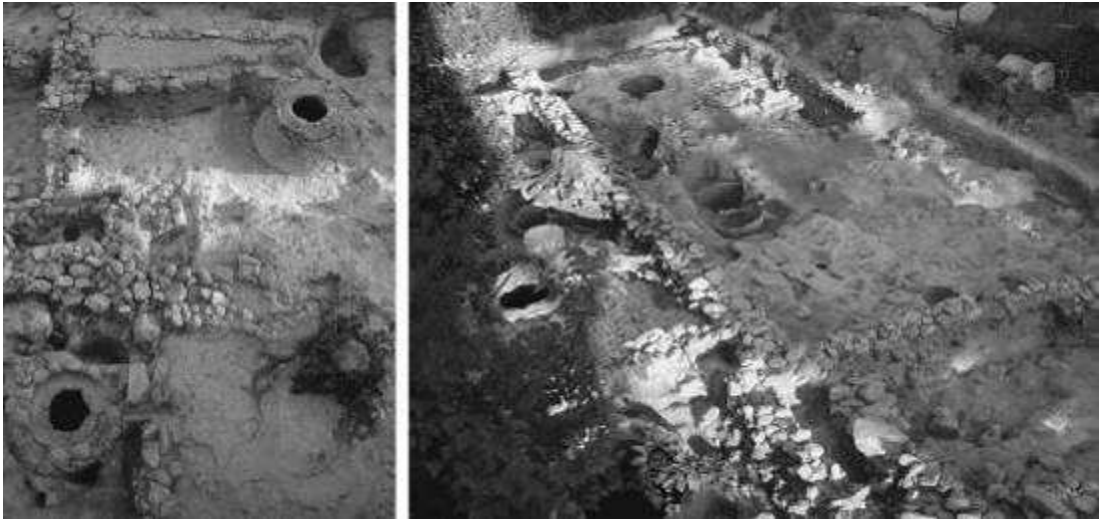
Στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Κηφισιά φιλοξένησε πλήθος προσφύγων. Οι πρόσφυγες βρήκαν καταφύγιο αρχικά σε εγκαταλειμμένα οικήματα, στάβλους και αποθήκες, ενώ ορισμένοι έστηναν πρόχειρα παραπήγματα. Πολύ αργότερα, στη δεκαετία του '60, στην Κηφισιά θα καταφύγουν και πολλοί Έλληνες από την Αίγυπτο.⁴

¹ Εφημ. "Αιών", αρ. φυλ. 1543, 25-7-1857, σελ. 3.

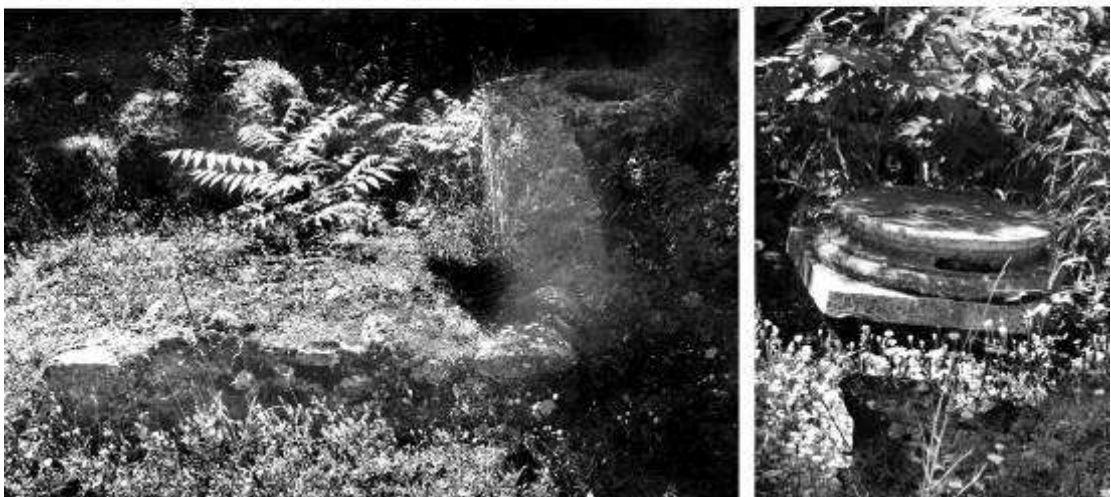
² Εφημ. "Αθηναϊκά Νέα", 8-7-34, σελ. 4.

³ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Καραβία, σελ. 73.

⁴ Πηγές: www.4dim-kifis.att.sch.gr, και www.ethnos.gr.

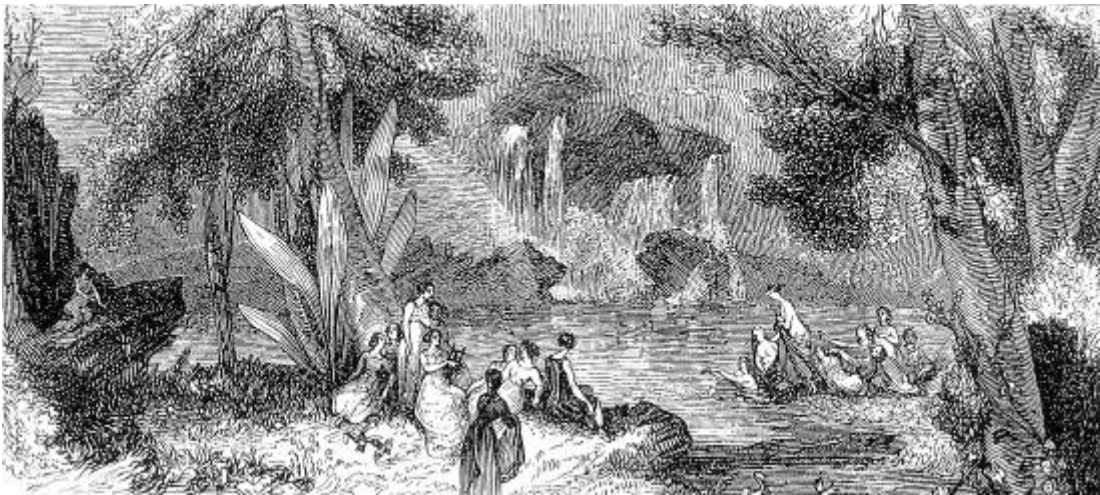
Τα βυζαντινά ερείπια της Δροσιάς. (Φωτ. «2000-2010: Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων», 1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, σελ. 37, Αθήνα 2012. [www.yppo.gr])

Οι βυζαντινοί σιροί στην Κηφισιά. Κάτω δεξιά η βάση του κίονα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

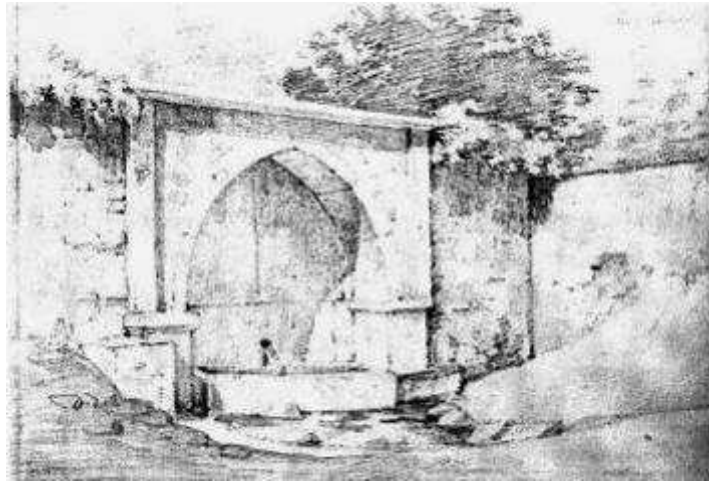
Ερείπια εκκλησίας στην Κηφισιά και από πίσω η Πεντέλη. (Σχ. J. Skene)

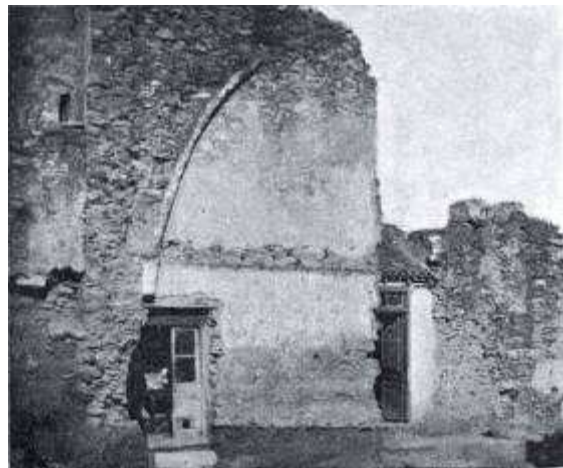
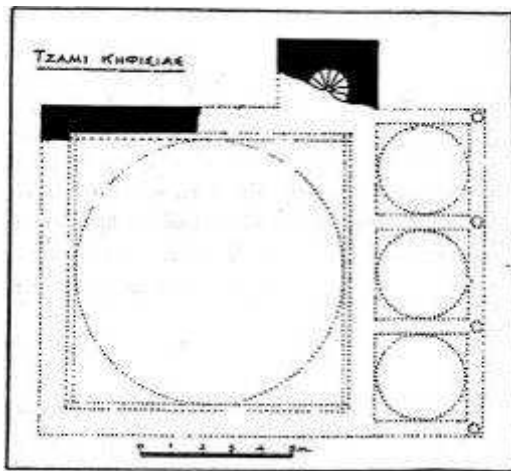
Το σπήλαιο της Κηφισιάς με τους καταρράκτες. (Σχ. Sargent)

Τοπίο της Κηφισιάς. (Σχ. Herve)

Η οθωμανική κρήνη σε σχέδιο του 1836 από τον C. Hansen.
(Παπανικολάου, Κρίστενσεν, Αθήνα 1818-1853)

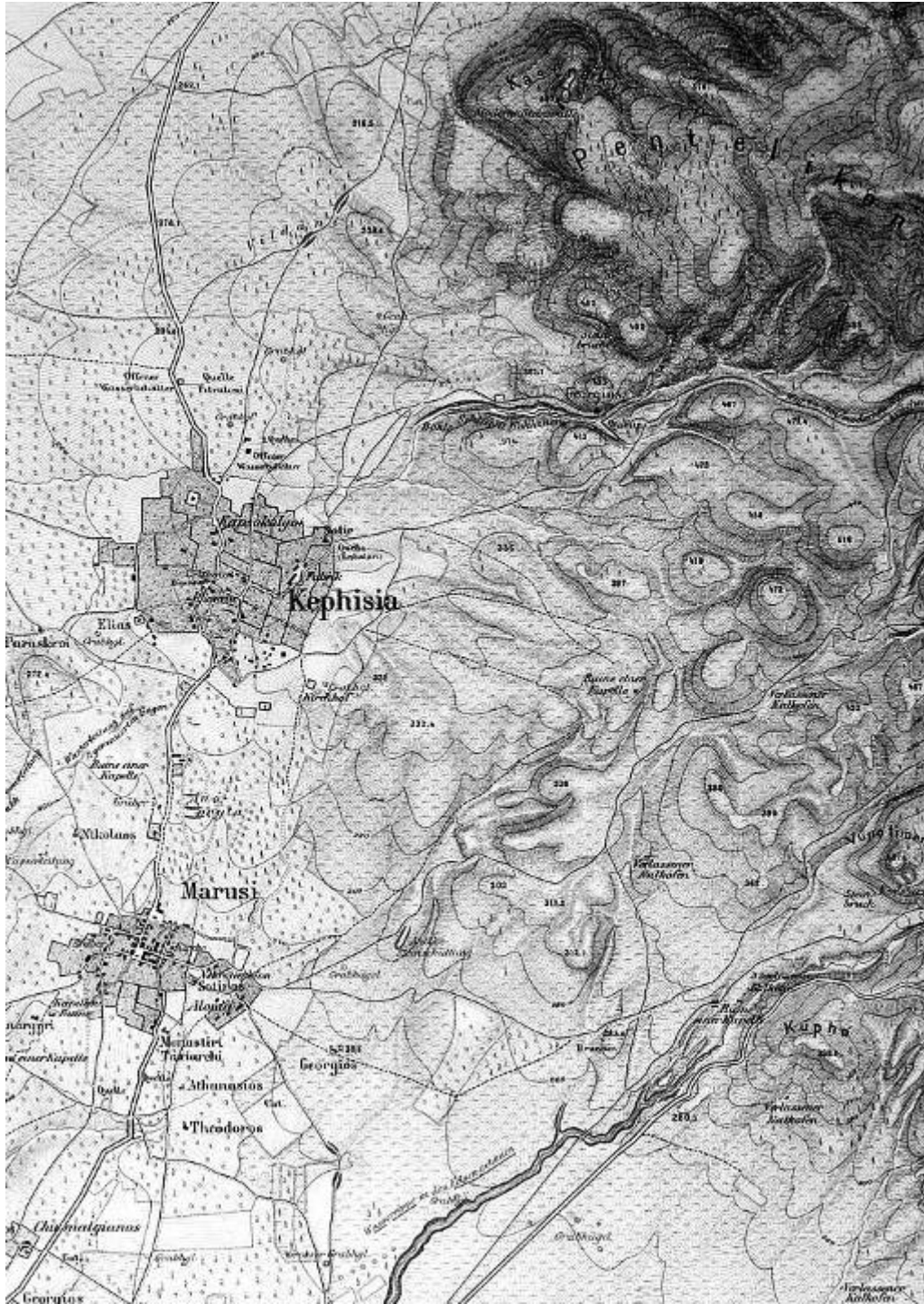
Αρ. Κάτοψη του τζαμιού. Δεξ. Ο νότιος τοίχος του τζαμιού. (Σχ. και φωτ. Ορλάνδος)

Το παλιό υδραγωγείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η Κηφισιά όπως ήταν παλιά. (Φωτ. 1&2 από www.elia.org. Φωτ. 3 από το βιβλίο του Δ. Καμπούρογλου, «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», σελ. 13, εκδ. Καραβία)

Χάρτης Κηφισιάς του Kaupert («Karten von Attica», B. IV, 1883)

9. ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ – ΝΕΑ ΜΑΚΡΗ

α. Χριστιανικοί χρόνοι

Ομοίως και για την περιοχή του Μαραθώνα και της Νέας Μάκρης οι πληροφορίες για την πρώτη χριστιανική περίοδο είναι ελλειπείς. Υπάρχει μόνο μια πληροφορία, σύμφωνα με την οποία ο Απόστολος Παύλος έστειλε στον Μαραθώνα επίσκοπο από τη Ρώμη το μαθητή του Φλέγωνα για τον εκχριστιανισμό της περιοχής.¹ Έπειτα από αυτό, ακολούθησε σύντομα η μετατροπή πολλών αρχαίων λατρευτικών χώρων σε εκκλησίες.

¹ Άννα Μιχοπούλου, «Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα».

β. Από την τουρκοκρατία έως τα νεότερα χρόνια

Κατά την τουρκοκρατία αρκετοί ξένοι περιηγητές (Dodwell, Wordsworth, Bell κ.ά.) εκδήλωσαν μεγάλο ενδιαφέρον για την πεδιάδα εκείνη που φιλοξένησε μια από τις ιστορικότερες μάχες της ελληνικής ιστορίας. Όλοι δίνουν την εικόνα μιας παντελώς έρημης περιοχής, με πολλά ξωκκλήσια και αρχαία ερείπια αλλά με ελάχιστα σπίτια, ενώ η πεδιάδα ήταν πλούσια σε νερό και καρποφόρα δέντρα. Όλα τα γύρω βουνά περιγράφονται ως κατάφυτα, ενώ κάποιιοι άλλοι περιγράφουν μια γυμνή πεδιάδα, αποτελούμενη ως επί το πλείστον από καλλιεργήσιμη γη.

Μέχρι και τις αρχές του προηγούμενου αιώνα ο Μαραθώνας, όπως και η Νέα Μάκρη, ήταν ένας τόπος ελώδης, ακατοίκητος, ένα άγριο μέρος που δεν παρείχε καμία προϋπόθεση να φιλοξενήσει ανθρώπους. Στη Νέα Μάκρη αρχικά υπήρχαν Σαρακατσάνοι βοσκοί που ζούσαν σε κονάκια στην περιοχή της Αγίας Μαρίνας και της Ανατολής, στους πρόποδες της Πεντέλης. Το 1923 εγκαθίστανται στην περιοχή πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία οι οποίοι αρχικά έμεναν σε σκηνές.¹ Εκεί θα μείνουν προσωρινά μέχρι να κατασκευαστούν τα πλινθόκτιστα σπίτια του συνοικισμού. Κάποιοι χρησιμοποίησαν διάφορα ετοιμόρροπα κελιά της μονής του Οσίου Εφραίμ, κάποιοι άλλοι χρησιμοποίησαν μια αποθήκη στην Ανατολή και κάποιοι άλλοι έκτισαν σπίτια στη Χάνα, το παλιό Λιοτρίβι, και οι υπόλοιπες οικογένειες εγκαταστάθηκαν σε στρατιωτικές σκηνές γύρω από το ναό του Αγίου Κωνσταντίνου. Το κτίσιμο των σπιτιών διήρκεσε από το 1924 έως το 1927, και τα σπίτια διανεμήθηκαν με κλήρο. Κατέβασαν νερό από τη μονή του Οσ. Εφραίμ, και η πρώτη βρύση φτιάχτηκε κάτω από το μεγάλο πεύκο της κεντρικής πλατείας. Έτσι, ο πρώτος οικισμός δημιουργήθηκε από πρόσφυγες Μακρηνούς και Λιβισιανούς από τη Μικρά Ασία, εξ ου και η ονομασία Νέα Μάκρη, από τη Μάκρη της Μ. Ασίας. Μέχρι τότε η περιοχή λεγόταν Ξυλοκέριζα. Όλα αυτά υπό την αιγίδα του ελληνικού κράτους, το οποίο έφτιαξε δύο οικισμούς από πλινθόκτιστα σπίτια για τους προϋπάρχοντες στην περιοχή Σαρακατσάνους. Το ελληνικό κράτος διέθεσε στους πρόσφυγες 7.368 στρέμματα για εγκατάσταση και γεωργική απασχόληση. Σε κάθε οικογένεια παραχωρήθηκε ένα οικόπεδο 500 τ.μ. στη θέση γύρω από την κεντρική πλατεία καθώς και έκταση με κλήρο –περίπου 40 στρέμματα κατατμημένα σε μικρότερες επιφάνειες– με σκοπό τη γεωργική εκμετάλλευση (ελιές, αμπέλια και ρητίνευση πεύκων).

Μέχρι το 1950-55 οι κάτοικοι ασχολούνταν κατά βάση με την αγροτική ζωή. Μετά το 1960 γκρεμίζονται τα παλιά σπίτια, η οικονομία και η απασχόληση των κατοίκων αλλάζει, ενώ άρχισαν να συρρέουν στην περιοχή κάτοικοι από την Αθήνα για μόνιμη εγκατάσταση. Υπήρξαν βέβαια και μεγαλοϊδιοκτήτες οι οποίοι αγόρασαν από τη Μονή Πεντέλης μεγάλες εκτάσεις, ενώ άλλες εκτάσεις αγοράστηκαν από συνεταιρισμούς. Νωρίτερα βέβαια, το 1930, 16 άτομα –εκ των οποίων οι περισσότεροι κυνηγοί– εξαγόρασαν από τη μονή Πεντέλης περίπου 2.000 στρέμματα. Βρέθηκαν δικαστικές επιστολές που έδειχναν πως η έκταση που τους παρέδωσε η μονή ήταν κατά 900 στρέμματα μικρότερη από αυτή που πλήρωσαν. Υπήρξαν βέβαια και οι Μαρουσιώτες καταπατητές, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν πριν από τον πόλεμο στη θέση Ζούμπερι. Αυτοί αργότερα εξαγόρασαν τις εκτάσεις τις οποίες κατείχαν με βάση το νόμο 3606 «περί εξαγοράς εκτάσεων κατεχομένων μέχρι το 1956» και έκαναν ιδιωτική πολεοδόμηση. Την ίδια εποχή κάτοικοι των Σπάτων εξαγόρασαν μια μεγάλη έκταση μεταξύ Αγίου Ανδρέα και Αγίας Μαρίνας. Το 1970 εγκαταστάθηκαν στη Ν. Μάκρη Θεσσαλοί Σαρακατσάνοι καλλιεργητές αναζητώντας εργασία στο Μαραθώνα.²

¹ Μετά την υπό των Τούρκων εκκένωση των μικρασιατικών πόλεων Μάκρη και Λιβίσι το '22, οι κάτοικοι σκορπίστηκαν στην Ελλάδα. Από αυτούς, 93 οικογένειες εγκαταστάθηκαν στη Νέα Μάκρη.

² Για τις πληροφορίες βλ. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Μαρία Μηλά, διπλωματική εργασία: «Αστική διάχυση και αυθαίρετη δόμηση στον παράκτιο χώρο. Προς τη διαμόρφωση μιας χωρικής πολιτικής για τις περιαστικές περιοχές. Το παράδειγμα του δήμου Νέας Μάκρης». Αθήνα, Φεβρουάριος 2009, σελ. 24.

γ. Εντυπώσεις περιηγητών

Richard Chandler (1765)

«Η πεδιάδα του Μαραθώνα είναι μακρόστενη. Στην αντίθετη πλευρά όπου βρίσκονται τα βουνά, όπου βρίσκεται και το χωριό, βρίσκεται η θάλασσα. Η Πεντέλη, με μια λίμνη στο άκρο της, όπως παρατήρησα από μία των κορυφών, είναι το νοτιότερο όριο. Στο άλλο άκρο βρίσκεται ακόμα μια ράχη, ο ισθμός ενός αξιοσημείωτου ακρωτηρίου, που λέγεται Κυνόσουρα. Αυτό βρίσκεται πέρα από ένα έλος ή λίμνη από το οποίο απορρέει ένα ρυάκι. [...] Πολλά υδρόβια πουλιά... [...] Το έδαφος είναι εξαιρετικά γόνιμο. Περάσαμε μέσα από αδιαπέραστες καλλιέργειες καλαμποκιού, και το κριθάρι αυτού του μονοπατιού στην αρχαιότητα λεγόταν Αχιλλειον, ίσως λόγω του ύψους του.

Ο Wheeler, ταξιδεύοντας στην πεδιάδα, πέρασε από τον Μαραθώνα και διέσχισε ένα ποτάμι, το οποίο κατεβαίνει από τα βουνά και καταλήγει στη θάλασσα. Μετά έφτασε σε μια πηγή... [...] Κάποιοι καλόγεροι, ή μοναχοί, από το μοναστήρι της Πεντέλης ασχολούνται με την αλιεία... [...]

Δίπλα στην πηγή υπάρχει μια ερειπωμένη πόλη και μία εκκλησία όπου υπέθεσε πως είναι η Τρικόρυθος. Ένα μίλι μακρύτερα ήταν ένα χωριό, το Σούλι, κατοικημένο από Αλβανούς που είχαν ένα άλλο χωριό με το ίδιο όνομα μέσα στα βουνά. Το κρύο τους ανάγκασε να κατεβαίνουν με τα βόδια τους το χειμώνα, και το καλοκαίρι με την ξηρασία και τις μύγες από τη λίμνη να συρρέουν, να επιστρέφουν. [...]

“Λίγο πιο πέρα από την πεδιάδα”, λέει ο Πausanίας, “είναι η σπηλιά του Πάνα”. Ζήτησα να μάθω για αυτή τη σπηλιά από ένα χωρικό που με πλησίασε καθώς στεκόμουν κάτω από μια ελιά. Με διαβεβαίωσε ότι δε βρισκόταν πολύ έξω από το δρόμο μου προς τον Μαραθώνα, και ανέλαβε να με καθοδηγήσει σε αυτή. Στην κοιλάδα που εισχωρήσαμε, κοντά στα υπολείμματα ενός μικρού κτίσματος, πιθανότατα τάφου, βρισκόταν κατα γης το ακέφαλο άγαλμα καθιστής γυναικάς».¹

Edward Dodwell (1801-1806)

«Σε δύο ώρες και σαράντα λεπτά από το Καπανδρίτι φτάσαμε στο χωριό του Μαραθώνα έχοντας περάσει πάνω από εννιά ρέματα, πολλά μικρά ξωκκλήσια και σκόρπια ίχνη της αρχαιότητας που δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα από πού προέρχονταν.

Το χωριό, το οποίο απέχει περίπου τρία χιλιόμετρα από τη θάλασσα αλλά με μικρότερη απόσταση από τους πρόποδες του Πεντελικού, είναι από τις πιο όμορφες τοποθεσίες της Αττικής και είναι πλούσιο με πολλών ειδών καρποφόρα δέντρα όπως καρυδιές, συκιές, ροδιές, αχλαδιές και κερασιές».²

Sir John Hobhouse (1809-1810)

«...Το πρωί της επόμενης μέρας ήταν αφιερωμένο στην εξέταση των τοποθεσιών του Μαραθώνα. Ένας λοφίσκος πριν την αγροικία όπου είχαμε κοιμηθεί, παρείχε μια θέα όλης της περιοχής. [...]

Το χωριό που σήμερα λέγεται Μαραθώνας βρίσκεται σε ένα βαθούλωμα ανάμεσα στους λόφους, ένα μίλι περίπου βορειότερα από τις αλβανικές αγροικίες. Κατοικείται από λίγους Τούρκους και πλαισιώνεται από κήπους. Ένας ποταμός που κάποτε λεγόταν Χάραδρος χύνεται από το σημείο που βρίσκεται το χωριό, και περνώντας από τις αγροικίες κάνει ελιγμούς πριν το λοφίσκο, κάνοντας στροφή προς τα βορειοδυτικά και συνεχίζει προς αυτήν την κατεύθυνση ώσπου χύνεται σε ένα μεγάλο έλος ή λίμνη... [...] Ο Χάραδρος ρέει κοντά στον ερειπωμένο πύργο³ και στις αγροικίες. [...]

Προχωρώντας για δύο μίλια με κατεύθυνση προς τα νότια της πεδιάδας, με την ακτή να είναι στα αριστερά, και σε μισό χιλιόμετρο απόσταση από την ακτή βρίσκεται ένα μεγάλο ύψωμα, με ύψος περίπου δέκα πέντε πόδια και περίμετρο τριάντα βήματα, το οποίο θεωρείται πως είναι ο

¹ «Travels in Asia Minor and Greece», London 1817, σελ. 184-188.

² «A Classical and Topographical Tour through Greece» (1819)

³ Εννοεί τον πύργο της Οινόης.

τύμβος των Αθηναίων ηρώων. Στέκεται μονάχος στο επίπεδο έδαφος, τραβώντας κατευθείαν την προσοχή, όχι μόνο σε αυτούς που ταξιδεύουν στην πεδιάδα, αλλά ακόμα και στα πλοία που πλέουν στο κανάλι ανάμεσα στο Νεγροπόντε [Εύβοια] και στο μέρος αυτό. Μια κάθετη τομή έχει ανοιχτεί στο χώμα, πάνω στην κορυφή (του τύμβου) από κάποιους αρχαιοδίφες: οπωσδήποτε πάρθηκαν διάφορα για σουβενίρ! Όταν στέκεσαι πάνω στον τύμβο με πλάτη προς τη θάλασσα, βλέπεις μια επίπεδη κοιλάδα στα βορειοδυτικά της μεγάλης πεδιάδας, το Πεντελικό στα νότια και τον χαμηλό απότομο λόφο στα βόρεια. Στο δυτικό άκρο αυτής της κοιλάδας είναι το μικρό χωριό Βραώνα κοντά στην περιοχή της αρχαίας Βραυρώνας...¹ [...]

Στο δυτικό άκρο της επίπεδης κοιλάδας εμφανίζεται κοντά στο νέο Μαραθώνα, από τον οποίο χωρίζεται με την απόληξη του χαμηλού λόφου, η περιοχή που πιθανότατα βρισκόταν το Ηράκλειον (ιερό του Ηρακλή). [...]

[...] Λιγότερο από ένα μίλι στα νοτιοανατολικά του τύμβου, και κοντά στη θάλασσα, υπάρχει ένα κομμάτι γης, όχι πολύ μεγάλο, που μοιάζει με νησί, εκεί που λιμνάζει το ρέμα το οποίο κυλάει από την κοιλάδα της Βραώνας, και το οποίο φαίνεται πως κάποτε λεγόταν Ερασίνοσ. Είναι εύκολο να περάσει κάποιος το βάλτο που περιβάλλει το νησί.

Στο μέρος αυτό υπάρχουν διάφορες επιτύμβιες στήλες, πέντε εκ των οποίων στέκονται όρθιες ενώ οι άλλες κείνται επί εδάφους. Το μήκος μιας από αυτές είναι οκτώμιση πόδια, και η περίμετρος πέντε πόδια. Δε φέρουν πάνω τους επιγραφές. Υπάρχει ακόμα ένα ορθογώνιο μάρμαρο, που μοιάζει με βάθρο· και μέσα στη λίμνη, στο ίδιο νησί, βρίσκεται ένα ακέφαλο άγαλμα καθιστής γυναίκας από εξαιρετικό και καλοδουλεμένο λευκό μάρμαρο.

Ο τύμβος των Αθηναίων έχει πάνω του επιτύμβιες στήλες, με τα ονόματα και τις φυλές των Αθηναίων που σφαγιάστηκαν στη μάχη. Τα υπολείμματα στο μικρό νησί θεωρείται από κάποιους πως έχουν να κάνουν με τα εν λόγω μνημεία....[...]

[...] Πέρα από τις αλβανικές αγροικίες όπου είχαμε αναπαυθεί, προς το βάλτο και το ακρωτήριο στα βορειοανατολικά, η πεδιάδα φαίνεται αρκετά καλλιεργημένη και πυκνά δασωμένη προς το ακρωτήριο. Βουβάλια τρέφονται στα βοσκοτόπια, κοντά στο βάλτο, ενώ υπάρχει και ψαρότοπος, όπου αφθονούν τα μεγάλα χέλια, και ανήκει στους καλόγερους της Πεντέλης. Σε μια πηγή, κοντά σε μια εκκλησία, από την πλευρά του βάλτου, ο κ. G. Wheeler είδε κάποια ερείπια, για τα οποία πίστευε ότι σηματοδοτούσαν την περιοχή της Τρικορύθου, της πόλης μετά τον Μαραθώνα, πάνω στην παραλία. Πέρα από την ερειπωμένη εκκλησία, ύστερα από ένα μίλι, υπάρχει ένα αλβανοχώρι· και τρία-τέσσερα μίλια μακρύτερα, προς το βορρά υπάρχει το Ταυρόκαστρο ή Εβραϊόκαστρο, στην περιοχή του Ραμνούντα... [...]

Έχοντας ξοδέψει κάμποσο χρόνο παρατηρώντας την πεδιάδα από διάφορα σημεία, και μετά την επίσκεψη στον τύμβο και στα ερείπια του βάλτου, ξεκινήσαμε την επιστροφή μας στην Αθήνα. Οι αποσκευές είχαν σταλεί από νωρίς το πρωί.

Προχωρώντας βορειοδυτικά του τύμβου, προς την κοιλάδα της Βραώνας, σε σύντομο χρονικό διάστημα περάσαμε από τα ερείπια μιας εκκλησίας. Από εκείνο το μέρος πήραμε μια βορειότερη κατεύθυνση προς το Μαραθώνα, και φτάνοντας στις όχθες του Χαράδρου, είχαμε τον ερειπωμένο πύργο και τις αλβανικές αγροικίες στα δεξιά. Διασχίσαμε το ποτάμι, το οποίο είναι αξιοσημείωτο, για ελληνικό ποτάμι, και προχωρώντας κατά μήκος της κοίτης για δέκα λεπτά φτάσαμε στο χωριό που λέγεται Μαραθώνας, εκεί όπου βρίσκονται οι δύο αγροικίες χαμηλότερα στην πεδιάδα

Στην ανατολική πλευρά του Μαραθώνα υπάρχει ένα σημείο, εκεί όπου μάλλον βρισκόταν η αρχαία πόλη, και δύο θραύσματα μιας παλιάς καμάρας φαίνονται ακόμα σε ένα από τους κήπους. Το χωριό έχει θέα κάτω σε μια στενή κοιλάδα, που περικλείεται από χαμηλούς λόφους στα δυτικά και ψηλούς γκρεμούς στην ανατολική όχθη [του ποταμού]· και μέσα από αυτή την κοιλάδα χύνεται το ποτάμι με κλίση προς τα δυτικά. Ο τύμβος, όλη η έκταση της πεδιάδας, η βραχώδης ράχη του ακρωτηρίου Κυνόσουρα, στο νοτιότερο άκρο, και το ψηλό ακρωτήριο πάνω από το Ράφτη είναι ορατά από τον Μαραθώνα. Στην πίσω πλευρά, στα βόρεια του χωριού, υπάρχουν υπάρχουν μεγάλοι λόφοι, μέρος της “αλυσίδας” των βουνών τα οποία συνθέτουν το βορειότερο όριο της πεδιάδας των Αθηνών και επίσης, από τη μία πλευρά το άκρο του Πεντελικού και από την άλλη το άκρο της Πάρνηθας. [...] Ο λόφος που βρίσκεται πίσω ακριβώς από τον Μαραθώνα λέγεται το βουνό του Πάνα.

¹ Εννοεί τον Βρανά. Πρόκειται για τη γνωστή λανθασμένη ταύτιση του Βρανά με την Βραυρώνα.

Από τον Μαραθώνα περάσαμε στη δυτική πλευρά, διασχίζοντας το ποτάμι για δεύτερη φορά, και κλίνοντας ελάχιστα εκτός δρόμου προς το βορρά για να δούμε τη σπηλιά του Πάνα, η οποία ενώ μνημονεύεται από τον Πανσανία ως αξιοθέατη, δεν έχει τίποτε εκεί μέσα που να σου τραβήξει την προσοχή. Κάτω από αυτή τη σπηλιά, η οποία απέχει ένα μίλι περίπου από τον Μαραθώνα, βρίσκονται κάποια μεγάλα βράχια [...] και κάτω από αυτά υπάρχει μια μεγάλη πηγή που ρέει παφλάζοντας, η οποία, μέσα από ένα τεχνητό κανάλι, γυρίζει ένα μύλο και κατόπιν χύνεται στον Χάραδρο».¹

Μαραθώνας. Στο βάθος ο Τύμβος. (Dodwell)

William Turner (1811-1816)

«Ψηλότερα προς το βουνό, στα χαμηλά του οποίου στέκονται έξι τύμβοι, βρίσκεται το μικρό Ελληνικό χωριό του Βρανά, όπου υπάρχουν μόνο έξι αγροικίες και μια μικρή εκκλησία. Τώρα δεν υπάρχουν Τούρκοι στο χωριό, οι οποίοι, στην Ελλάδα σπανίως επιλέγουν χωριά για την κατοίκησή τους. Φτάσαμε εκεί στις 6, και πήγαμε στο σπίτι του Παπά όπου μας έβαλαν σε ένα άθλιο γυμνό δωμάτιο, όπου η μόνη του επίπλωση αποτελούνταν από δύο χαλάκια. Εν τούτοις εδώ μας έφτιαξαν δύο άνετα κρεβάτια και ένα καλό δείπνο με αυγά και γάλα. Το βράδυ είχε φεγγάρι, αλλά παρ' όλο που βρισκόταν στο πρώτο τέταρτο δεν μπορούσαμε να δούμε στη λάμψη του την πεδιάδα από κάτω μας. Επειδή όπως αναφέρει ο Πανσανίας ακούγονται συχνά τη νύχτα πολεμικές κραυγές στην πεδιάδα, ρώτησα τον Παπά εάν υπήρξε αυτήκοος μάρτυρας σε κάτι τέτοιο. Μου είπε ότι την 1^η Μαΐου της χρονιάς εκείνης άκουσε τη νύχτα ένα πολύ δυνατό χλιμιντρίσμα αλόγων, κοντά στο σημείο όπου του είχαν πει ότι κάποτε είχε γίνει μια μεγάλη μάχη, και, επειδή υπάρχουν πολύ λίγα άλογα στη γειτονιά, δεν μπορούσε να το αποδώσει παρά σε υπερφυσικά αίτια. Πριν τρία χρόνια κάποιος βοσκός από ένα γειτονικό χωριό βρισκόταν με το κοπάδι του στο ίδιο σημείο, και τρόμαξε τόσο πολύ από τις κραυγές ανδρών και τα χλιμιντρίσματα των αλόγων ώστε παράτησε το κοπάδι μέσα στη νύχτα και έτρεξε πίσω στο χωριό. Και ακόμα, 18 χρόνια πριν 36 Τούρκοι που ζούσαν στο χωριό τρομοκρατήθηκαν τόσο πολύ βλέποντας ένα μικρόσωμο άνθρωπο πάνω σε άλογο να καλπάζει μέσα στο αδιάβατο βουνό (πίσω και σε μεγαλύτερη απόσταση από την πεδιάδα και ψηλότερα από τον Βρανά) κοντά στη μικρή εκκλησία, που έφυγαν από το χωριό και δεν ξαναγύρισαν ποτέ. Δεν είχε αμφιβολία, πρόσθεσε πως αυτό ήταν το φάσμα του αγίου Γεωργίου, στον οποίο είναι αφιερωμένη η εκκλησία. Αφού τον ρώτησα για όλους αυτούς τους περίεργους δεισιδαιμονικούς θρύλους, τους οποίους φάνηκε να πιστεύει ανεπιφύλακτα, ξαπλώσαμε και όντας πολύ κουρασμένοι από τους κόπους της ημέρας, κοιμηθήκαμε βαθιά ως το πρωί».²

¹ «A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810», vol. I, Philadelphia (1817), σελ. 350-356.

² «Journal of a Tour in the Levant», vol. 1, London 1820, σελ. 348-349.

Thomas Jolliffe (1817)

«Χθες πήγαμε έφιπποι στον Μαραθώνα, απόσταση από εδώ γύρω στα δώδεκα χιλιόμετρα· αλλά η διαδρομή είναι κατά ένα μέρος πάνω από τα βουνά και κατά τόπους δύσκολη. Καθώς κατηφορίζαμε προς την πεδιάδα αποκλίναμε της πορείας μας περίπου για ένα τέταρτο του χιλιομέτρου προς τα αριστερά, με σκοπό να εξερευνήσουμε μια σπηλιά, για την οποία είχε κάνει νύξη ο Πausanίας... [...] Απ' όσο παρατήρησα, δε διαφέρει (η σπηλιά) από άλλα υπόγεια κοιλάσματα, εκτός από το ότι έχει δύο εισόδους κοντά τη μία στην άλλη.¹ Κάθε μία από αυτές είναι χαμηλή και στενή, αλλά οδηγούν σε ένα θάλαμο επαρκώς μεγάλο ώστε να επιτρέπει σε κάποιον να σταθεί όρθιος. Εδώ, ωστόσο, δεν υπάρχει τίποτε το αξιοπρόσεκτο, εκτός από τις συνηθισμένες κρούστες από το νερό που στάζει. Δεν υπάρχουν βεβαίως επιγραφές ή αρχαία ίχνη κάθε είδους που θα μπορούσα να ανακαλύψω. Από τη δεισιδαιμονία των αρχαίων κατοίκων της περιφέρειας αφιέρωθηκε αυτός ο υπόγειος θάλαμος στον θεό Πάνα... [...]

Ένα ποτάμι ελίσσεται μέσα στην κοιλάδα, στη ρίζα του λόφου. Το νερό είναι καθαρό και το κανάλι σχετικά πλατύ αλλά γενικά ρηχό. Το θέατρο της μάχης είναι μεγάλη πεδιάδα, περιορισμένη στα ανατολικά από τη θάλασσα, στο νότο από μια οροσειρά, και από μια σπασμένη αλυσίδα λόφων στο βορρά. [...]

Το έδαφος είναι ανοιχτόχρωμο και αναμφίβολα καλλιεργημένο, αλλά υποβλήθηκε σε άκρως κακή καλλιέργεια. Ακρωτηριασμένα θραύσματα αγαλμάτων έχουν ξεθαφτεί από το άροτρο σε διάφορα σημεία... [...] Κοιμηθήκαμε σε ένα χωριό κοντά στο σημείο όπου είχαν στρατοπεδεύσει οι ενωμένες δυνάμεις Αθηναίων και Πλαταιέων, και μείναμε σε ένα πολύ ευρύχωρο δωμάτιο, το οποίο έβλεπε στα μονοπάτια του βουνού απέναντι».²

William Gell (1819)

Φτάνοντας στον Μαραθώνα, ο Gell επισκέφθηκε το μεσαιωνικό πύργο και το σπήλαιο του Πανός στην Οινόη, που λανθασμένα λέει ότι βρίσκεται στον Βρανά. Για τη σπηλιά και τη γύρω περιοχή γράφει τούτα: «Βόρεια αυτού του πύργου, στο άκρο του λόφου είναι δύο μικρά και χαμηλά ανοίγματα στο βράχο. Λέγεται πως αυτή είναι η σπηλιά απ' όπου ο Παν ξεπρόβαλε για να βοηθήσει τους Αθηναίους στη μάχη του Μαραθώνα. Καθώς σερνόμασταν μέσα από τη σχισμή, μια άμορφη μάζα σταλακτιτών ονομάζεται “Η Κολόνα”, αλλά υπάρχουν λίγα πράγματα στη σπηλιά που αξίζει να αναφερθούν. Ωστόσο, είναι πιθανό να βρεθούν στη σπηλιά επιγραφές και αναθηματικές προσφορές. Κοντά στον πύργο βρίσκεται μια ημικυκλική βάση ή πηγή. Το σημείο αυτό είναι αξιοσημείωτο για την ομορφιά των πικροδαφνών και είχε την ονομασία Ροδοδάφνη. Νότια του πύργου βρίσκεται άλλη μία μικρή σπηλιά».³ Κατόπιν κατευθύνθηκε προς τους τύμβους, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί στα έλη αλλά και στη βλάστηση της περιοχής που ήταν γεμάτη ελιές, αγριοτσικουδιές και αγιόξυλα.⁴

Peter Edmund Laurent (1819)

«Αφήνοντας τον Μαραθώνα ακολουθήσαμε την κοίτη του χειμάρρου, και, διασχίζοντας τα ερείπια μιας κωμόπολης κατεστραμμένης από την υπερχειλίση του, φτάσαμε κοντά στο κέντρο της πεδιάδας, απ' όπου, στρίβοντας δεξιά, φτάσαμε στο μικρό χωριό του Βρανά, που λέγεται πως είναι η αρχαία Βραυρών.⁵ Βρίσκεται κτισμένο στους πρόποδες δύο άγριων, απότομων βουνών⁶ καλυμμένων με κέδρους. Πέρασαμε τη νύχτα σε ένα άθλιο μοναστήρι, αφιερωμένο

¹ Η σπηλιά στην οποία αναφέρεται δεν είναι η σπηλιά του Πανός αλλά μια άλλη γειτονική σπηλιά. Τόσο οι αρχαίοι κάτοικοι του Μαραθώνα όσο και οι ξένοι περιηγητές μπερδευαν τη σπηλιά του Πάνα με τη διπλανή σπηλιά. (Βλ. Α' τόμο).

² «Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna», σελ. 229-231.

³ «The Itinerary of Greece», containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly». London, 1819. σελ. 58-62.

⁴ Το λεγόμενο lignum vitae, αγιόξυλο τύπου guaiacum

⁵ Θα υπήρχε προφανώς κάποια σύγχυση ανάμεσα στις ονομασίες Βρανάς και Βραυρών· η πρώτη θα θεωρείτο μάλλον ως μετεξέλιξη της δεύτερης.

⁶ Εννοεί τα βουνά Σκάρπα και Αγριλίκι.

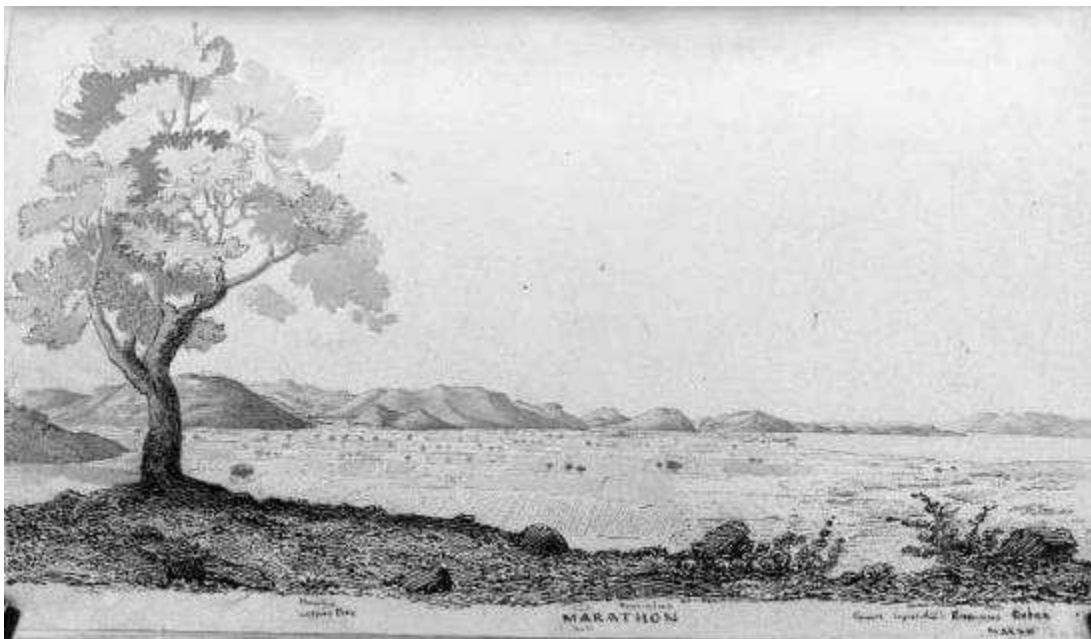
στον Άγιο Γεώργιο· από το εκκλησάκι οι μοναχοί έχουν μια θαυμάσια θέα της πεδιάδας του Μαραθώνα, της θάλασσας και της Εύβοιας. [...]

Νωρίς το επόμενο πρωί αφήσαμε τον Βρανά, και, ιππέυσαμε προς τα νοτιοανατολικά, φτάνοντας στο έλος το τόσο περίφημο εξαιτίας της σφαγής των Περσών. Στη μέση υψώνεται ένα νησί καλυμμένο με τα καλύβια ολίγων άθλιων Αλβανών. Βρήκαμε εκεί διάφορους κίονες από πρασινωπό μάρμαρο, κάποια υπολείμματα αγαλμάτων, και διάφορα ίχνη ύπαρξης ναών ή άλλων κτιρίων στο σημείο εκείνο. Σε κάποια απόσταση από εκείνο το μέρος φαίνονται οι τύμβοι οι οποίοι μνημονεύονται από τον Πανσανία. Ένας από αυτούς ανοίχτηκε κατόπιν διαταγής της Πριγκίπισσας της Ουαλίας· ελάχιστα κόκκαλα ήταν το μόνο αποτέλεσμα από την ανασκαφή. Δεν είχαμε χρόνο να επισκεφθούμε τους τύμβους ή να εξετάσουμε καλύτερα την πεδιάδα, διότι είχαμε υποσχεθεί να είμαστε στην Αθήνα το βράδυ, και δεν μπορούσαμε να αθετήσουμε την υπόσχεσή μας· επομένως, πήραμε το δρόμο της επιστροφής, ακολουθώντας το δρόμο από το Πεντελικό, που τώρα λέγεται Μεντέλη.

Το μονοπάτι είναι άγριο και απότομο· έβρεχε καταρρακτωδώς, και το ταξίδι μας δεν ήταν και τόσο ευχάριστο. Το βουνό είναι σκεπασμένο από μυρτιές, κυπαρίσσια και κέδρους· πεύκα υπάρχουν επίσης εδώ, παράγοντας αφθονία ρετινιού».¹

Η πεδιάδα του Μαραθώνα, ο Τύμβος, και οι ορεινοί όγκοι της Πεντέλης. (W. Gell)

Η πεδιάδα όπως φαίνεται από τους πρόποδες του Αγριλικιού. (W. Gell)

¹ «Recollections of a Classical Tour», London 1821, σελ. 120.

Christopher Wordsworth (1832)

«Η απόσταση από τον Ραμνούντα στον Μαραθώνα είναι έξι μίλια. Ο δρόμος κατηφορίζει από την Πάρνηθα σε μια νοτιοδυτική κατεύθυνση. Η πεδιάδα του Μαραθώνα απλώνεται από τα βορειοανατολικά στα νοτιοδυτικά. Μοιάζει σχεδόν με μισοφέγγαρο, οι άκρες του οποίου αποτελούνται από δύο ακρωτήρια, που προεξέχουν μέσα στη θάλασσα και σχηματίζουν τον ημικυκλικό του κόλπο, που στο μέγεθος είναι όσο η πεδιάδα, δηλαδή έξι μίλια. Μια γραμμή τραβηγμένη από το μέσο του τόξου του κόλπου με τέτοιο τρόπο ώστε να κόβει το κέντρο του τόξου της πεδιάδας, θα περάσει, αν προεκταθεί, κατά μήκος μιας κοιλάδας, στην οποία βρίσκεται το νέο χωριό του Μαραθώνα, και που χαμηλότερά του κυλάει ένας ποταμός, που σχεδόν χωρίζει την πεδιάδα σε δυο ίσα μέρη, πριν να χυθεί στον κόλπο. Σε όλες τις άλλες πλευρές προς την ξηρά, το μισοφέγγαρο της πεδιάδας ορίζεται από απότομα ασβεστολιθικά βουνά, που σκεπάζονται από πεύκα, ελιές, κέδρους και θάμνους καθώς και σχίνους, κυπαρίσια και μυρτιές. Κοντά σε κάθε κέρασ ή ακρωτήριο στις βόρειες και νότιες απολήξεις της πεδιάδας είναι δύο έλη σκεπασμένα με καλαμιές και βούρλα. Μεταξύ του νοτιότερου από αυτά και του κεντρικού ποταμού, στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, είναι ένας Τύμβος από κόκκινη αμμώδη γη, δέκα γυάρδες στο ύψος, διακόσιες περιφερειακά και χίλιες από την ακτή, που ονομάζεται ΣΟΡΟΣ.

Η πεδιάδα είναι ξερή και γυμνή και αποτελείται κυρίως από καλλιεργήσιμη γη, απολύτως επίπεδη. Δεν υπάρχουν φράχτες ούτε κατοικίες. Εδώ και εκεί υπάρχει ένα μικρό άσπρο καλύβι, ρημαγμένο, με μια χαμηλή πόρτα και στενά παράθυρα. Μερικά βόδια βόσκουν στο νότιο έλος και άλλα οργώνουν στην πεδιάδα. Σπανίως βρίσκεται κάποιος σκάφος αγκυροβολημένο στον κόλπο, που είναι εντελώς εκτεθειμένος από τα ανατολικά και νοτιοανατολικά. Το καλύτερο αγκυροβόλιο είναι στο κέντρο και στα βορειοδυτικά, όπου το βάθος είναι εφτά και οκτώ οργιές, και που βαθμηδόν μειώνεται προς την ακτή».¹

Σε άλλο βιβλίο του, ο Wordsworth γράφει κι αυτά για τον Μαραθώνα: «Υστερα από μιμίση ώρα πορείας από τον Ραμνούντα φθάνουμε στην πεδιάδα του Μαραθώνα. Είναι ακόμα απόγευμα κι ο ουρανός είναι σκοτεινός. Το τοπίο φαίνεται πολύ μονότονο. Η πεδιάδα απλώνεται σε μήκος έξι μιλίων παράλληλα με την ακτή, και λίγο περισσότερο από δύο μίλια προς τα μεσόγεια. Δεν έχει πράσινο και είναι ξηρή. Δεν υπάρχουν φράχτες και λιγοστά είναι τα φυσικά ή τεχνητά αντικείμενα που ξεχωρίζουν. Εδώ κι εκεί βλέπει κανείς καμιά καχεκτική αγριαχλαδιά, ενώ κοντά στην ακτή υπάρχουν μερικά χαμηλά πεύκα. Αραιά και πού κάνει την εμφάνισή του ξεχωρίζοντας από το ίσιωμα κάποιο ερειπωμένο μικρό, απόμερο παρεκκλήσι. Δε διακρίνεται κανένα σπίτι, εκτός ίσως από μερικά που βρίσκονται στις παρυφές της πεδιάδας. Λίγο πιο πέρα κάποιοι χωρικοί, που οργώνουν τη γη με τα μικρά αργοκίνητα βόδια τους, αποτελούν τα μοναδικά έμψυχα όντα που συναντά κανείς.

Εκείνο που τραβά την προσοχή σε τούτο τον επίπεδο και απομονωμένο τόπο και που είναι πιο περιβλεπτό απ' όλα, αφού υψώνεται πάνω από την επιφάνεια της πεδιάδας, είναι ο τύμβος...

Εκεί όπου η πεδιάδα πλησιάζει τη θάλασσα, από κάθε πλευρά υπάρχει ένα έλος. [...]

Παρατρέχοντας τις παρυφές της πεδιάδας προς τα δυτικά από τη βορειοδυτική γωνία, κάτω από το βουνό Σταυροκοράκι, φθάνουμε σε ένα ρέμα που ρέει από την κοιλάδα που βρίσκεται στα δεξιά μας. Στη δεξιά του όχθη υπάρχουν δύο αρβανιτοχώρια, ενώ αριστερά, μάλλον ψηλότερα, είναι το σημερινό χωριό του Μαραθώνα. [...] Από πάνω υπάρχει και ένας λόφος, που αποτελεί μέρος του βουνού Σταυροκοράκι, και που οι ντόπιοι το αποκαλούν Δήλι. [...]

Επιστρέφοντας στην πεδιάδα και ακολουθώντας τα ριζά των λόφων Κοτρώνι και Αργαλίκι, εκ των οποίων το πρώτο αποτελεί το νοτιότερο άκρο της κοιλάδας, ενώ το δεύτερο το όριο της πεδιάδας του Μαραθώνα, τερματίζουμε τη διαδρομή στη νοτιοανατολική γωνία της πεδιάδας».²

¹ «Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σελ. 108.

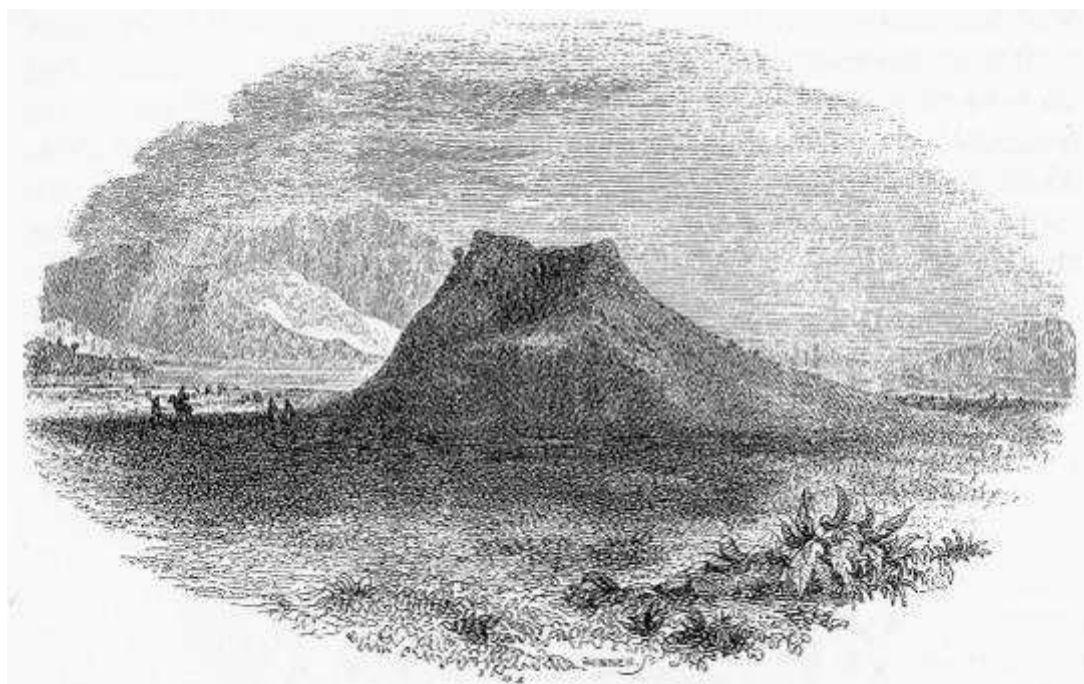
² «Αθήνα – Αττική», εκδ. Εκάτη, σελ. 51-54.

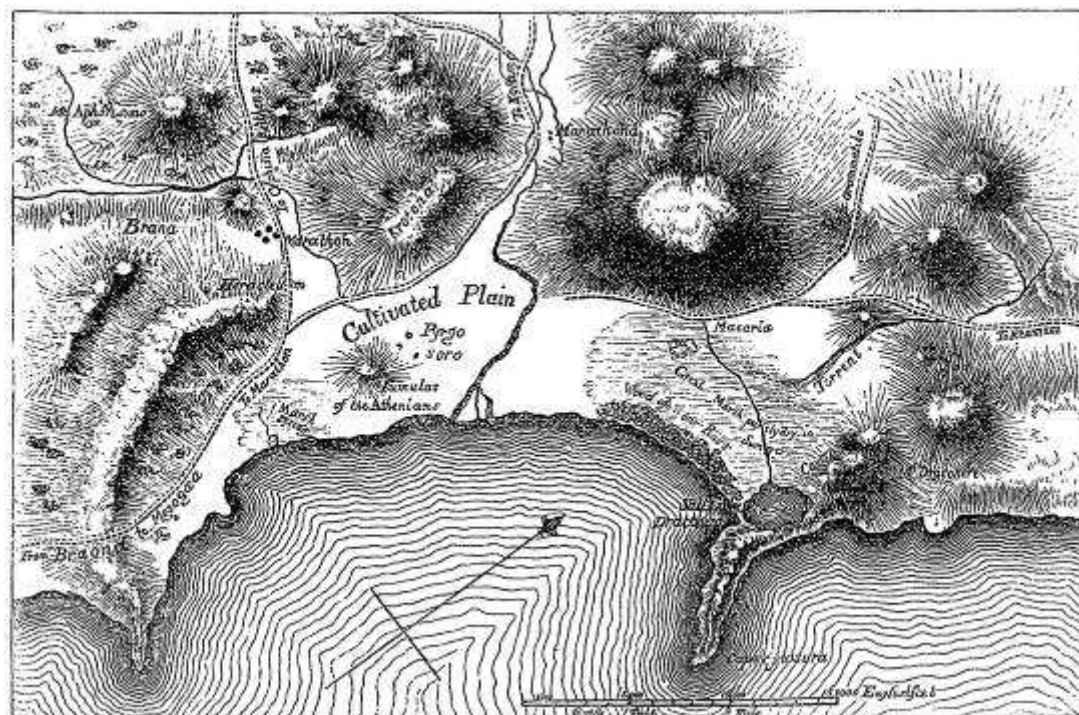
Ο Μαραθώνας όπως φαίνεται από τις κορυφές της Πεντέλης. (Από το βιβλίο του Wordsworth «Αθήνα-Αττική», εκδ. Εκάτη). Σημ: Τα μεγέθη των ανθρώπων πάνω στο Αγριλίκι έχουν αφύσικο μέγεθος, και κάνουν το βουνό να μοιάζει με γήλοφο!

Μαραθώνας. (Σχ. J. Wrightson. Από το βιβλίο του Christopher Wordsworth «Ελλάδα», εκδ. Εκάτη)

Μαραθώνας. Μπροστά ο Τύμβος και στο βάθος αριστερά η Πεντέλη. (Σχ. Captain Irton / Bonner. Από το βιβλίο του Christopher Wordsworth «Ελλάδα», εκδ. Εκάτη)

Χάρτης του Μαραθώνα. (Σχ. Evans. Από το βιβλίο του Christopher Wordsworth «Ελλάδα», εκδ. Εκάτη)

Κρήνη στο Μαραθώνα. (Σχ. Herve. Από το βιβλίο του Christopher Wordsworth «Ελλάδα»)

John Lloyd Stephens (1834-1835)

«...Νωρίς το πρωί αναχώρησα για την πεδιάδα του Μαραθώνα. Μίσθωσα ένα υπηρέτη στο ξενοδοχείο για να με συντροφέψει αλλά με γέλασε, και ξεκίνησα μόνο με τον μουλαρά μου. Ο δρόμος μας βρισκόταν κατά μήκος των χαμηλών του Υμηττού, στα σύνορα της πεδιάδας της Αττικής, σκεπασμένος από ελαιόδεντρα. Το μεσημέρι βρέθηκα στην κορυφή ενός ψηλού βουνού,¹ στη βάση του οποίου, ήσυχο και γαλήνιο, σαν να μην είχε ποτέ διαταραχτεί από τον πόλεμο, το περίφημο πεδίο της μάχης μεταξύ Ελλήνων και Περσών που εκτεινόταν ως τη θάλασσα. [...] Στα πόδια του βουνού βρεθήκαμε σε ένα ερειπωμένο μοναστήρι,² όπου κατοικούσε ένας γέρος ασπρογένης μοναχός. Σταμάτησα εκεί και γευμάτισα. Ο γέροντας μου πρόσφερε από το ταπεινό του απόθεμα ψωμί και ελιές, και κοιτούσε με ευχαρίστηση τη λαίμαργη όρεξή μου. Κατόπιν έσπευσα στο πεδίο της μάχης. Μπροστά και στο κέντρο βρίσκεται ένας μεγάλος σωρός χώματος, που σκεπάζει τους Αθηναίους που έπεσαν στη μάχη. Πήγα κατευθείαν στον τύμβο, ανέβηκα πάνω του, τύλιξα τα ηνία γύρω από το λαιμό του αλόγου, έκατσα στην κορυφή του και διάβασα την περιγραφή του Ηρόδοτου για τη μάχη. [...] Χιλιάδες, τα ονόματα των οποίων δεν ακούστηκαν ποτέ, και τα κόκκαλα των οποίων πιθανότατα δεν θάφτηκαν ποτέ, άξιζαν και αυτοί ένα αιώνιο μνημείο, όπως αυτοί στον τάφο πάνω στον οποίο κάθομαι. Αυτός ο λοφίσκος είναι ακόμα ένα ιερό ταφικό μνημείο. Έβαλα τον Ηρόδοτο στην τσέπη μου, μάζεψα λίγα χορτάρια σαν αναμνηστικό, κατέβηκα από τον τύμβο, καβάλησα το άλογο και “σάρωσα” τον κάμπο καλπάζοντας από το βουνό στη θάλασσα.

Είναι περίπου δύο μίλια σε πλάτος, και περιβάλλεται από βραχώδη υψώματα. Προς την ακρή το έδαφος είναι ελώδες, και στο μέρος όπου διέφυγαν οι Πέρσες στα καράβια τους βρίσκονται κάποια άγνωστα ερείπια. Σε διάφορα σημεία ο κάμπος έχει καλλιέργειες, και προς το βράδυ, στο δρόμο μου για το χωριό του Μαραθώνα, είδα ένα Έλληνα που όργωνε: και όταν του είπα πως είμαι Αμερικάνος, με χαιρέτησε ως φίλο της Ελλάδας. [...]

¹ Εννοεί το βουνό Αγριλίκι.

² Εννοεί τον Άγιο Γεώργιο στο Βρανά.

Σκόπευα να περάσω τη νύχτα στο χωριό του Μαραθώνα· όμως επικρατούσε τόση ακαταστασία με τις κατσίκες, τις κότες και τα παιδιά που επέστρεψα πίσω στο μοναστήρι στα πόδια του βουνού. Είχε μόλις νυχτώσει όταν έφτασα. Ο γέρος μοναχός βρισκόταν στην πόρτα του παρεκκλησίου, χτυπώντας δύο σανίδες, καλώντας το ποιμνίό του στον εσπερινό. Με τη μακριά λευκή γενειάδα του, το μαύρο σκούφο και το μακρύ μαύρο ράσο του, η εικόνα του και η πρωτόγονη ενασχόλησή του τον έκανε να μοιάζει σαν φύλακας-πνεύμα πλανώμενο στα όρια του Μαραθώνα, εις μνήμη της αρχαίας δόξας του. Ήρθε κάτω στο μοναστήρι να με παραλάβει και δίνοντάς μου ένα πατρικό καλωσόρισμα, άπλωσε ένα χαλί στο πάτωμα και επέστρεψε στο εκκλησάκι. Ακολούθησα, και είδα το μικρό του ποιμνίο να καταφτάνει. Ο γεωργός ήρθε από την πεδιάδα, και ο βοσκός κατέβηκε από το βουνό. Ο μοναχός πήρε το δρόμο για το ιερό, και όλοι γονάτισαν και έπεσαν μπρούμυτα στο βραχώδες πάτωμα. Τους παρακολουθούσα με μεγάλο ενδιαφέρον. Είχα δει πολλά από την ελληνική αφοσίωση (στα θεία) στις πόλεις και στα χωριά, όμως αυτό ήταν ένα θέαμα ασυνήθιστου ενδιαφέροντος να βλέπεις αυτούς τους άγριους και άνομους άντρες να έρχονται σε αυτό το μοναχικό βουνό να προσκυνήσουν...»¹

Η πεδιάδα και ο τύμβος. (Από το βιβλίο του Stephens)

Charles Greenstreet Addison (1838)

«7 Μαΐου. – Ιππεύσαμε προς την πεδιάδα του Μαραθώνα, μέσα από μία έρημη, άγρια, και ακατοίκητη περιοχή, και σε πέντε ώρες περίπου βρεθήκαμε σε μια μακρόστενη λουρίδα γης, κατά μήκος της ακτής, πάνω στην οποία φαινόταν ένας μεγάλος τύμβος, που δικαιολογημένα θεωρείται πως είναι αυτός που σκεπάζει τις στάχτες των Αθηναίων που έπεσαν στη μάχη. Κοντά στη θάλασσα, απλώνεται ακόμα ένα τμήμα του έλους, ο βάλλτος που υπήρξε τόσο μοιραίος για τους Πέρσες. Ο Πausanias, ο οποίος επισκέφθηκε το σημείο αυτό 600 χρόνια μετά τη μάχη, κάνει λόγο για στήλες που στήθηκαν στον τύμβο, πάνω στις οποίες υπήρχαν τα ονόματα των πεσόντων στη μάχη νεκρών. Καμία από αυτές δε βρέθηκε. Υπήρχαν ξεχωριστά μνημεία για τους Πλαταιείς, τους δούλους, και ένα για τον Μιλτιάδη, τον στρατηγό. Είναι μία έρημη εγκαταλειμμένη έκταση χωρίς ζωή, χωρίς καλλιέργειες, και χωρίς δένδρα, εκτός από κάποια ψωραλέα πεύκα εδώ και εκεί, ή λίγους θάμνους».²

Henri Martyn Baird (1856)

«Η πεδιάδα του Μαραθώνα βρίσκεται περίπου είκοσι δύο χιλιόμετρα έξω από την Αθήνα, και, μέχρι πρόσφατα, απαιτούνταν τουλάχιστον δύο μέρες για επίσκεψη και επιστροφή. [...]

Μια αδιάκοπη εναλλαγή ανήφορων μας έφερε στην κορυφή του περάσματος, που από εκεί πάνω είχαμε θέα το χωριό του Βρανά. Μια άλλη γραφική, και πυκνά δασωμένη χαράδρα μας οδήγησε στο άνοιγμα της πεδιάδας του Μαραθώνα, η οποία απλωνόταν μπροστά μας πανέμορφη. Το φόντο αυτής της θελκτικής εικόνας γέμιζε από τα βουνά της Εύβοιας... [...]

[...] Η ίδια η πεδιάδα έχει πέντε ή έξι μίλια μήκος, και δεν μπορεί να είναι λιγότερο από τρία μίλια στο κοντινότερο σημείο της παραλίας. [...] Οι αρχαίοι φαντάστηκαν την ομοιότητα ανάμεσα σε αυτή τη χερσόνησο και την ουρά ενός σκύλου, και έτσι την ονόμασαν Κυνόσουρα. Από το λοφίσκο όπου στεκόμασταν δεν μπορούσαμε να δούμε τον τύμβο. Βρίσκεται κρυμμένος πίσω από το βουνό που βρίσκεται στα δεξιά μας. Όμως το φαρδύ και ρηχό ποτάμι του Μαραθώνα

¹ «Incidents of travel in Greece, Turkey, Russia and Poland», Edinburgh 1839, σελ. 26-28.

² «Damascus and Palmyra: A Journey to the East», vol. I, Philadelphia 1838, σελ. 54-55.

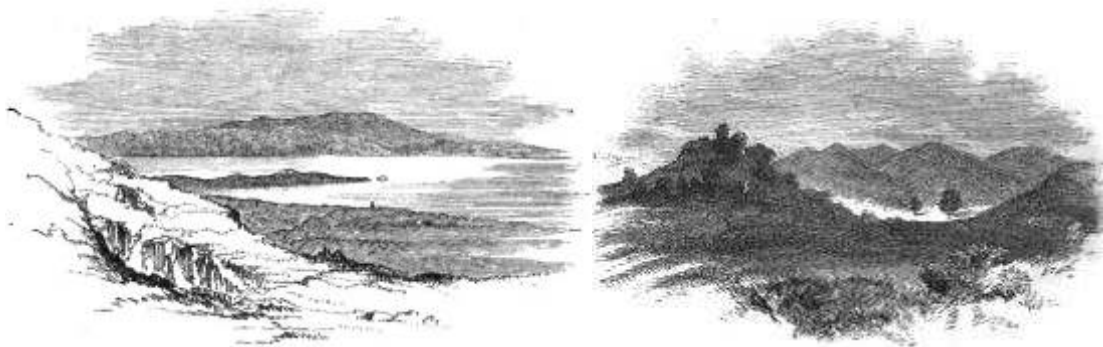
ήταν ορατό από απόσταση, φτάνοντας μέχρι τη θάλασσα, έπειτα από μια μαιανδρική πορεία εντός της πεδιάδας. Ένα κενό ανάμεσα στους λόφους στα δεξιά μας ήταν αρκετά πλατύ ώστε να δούμε το Πεντελικό καλυμμένο με φρέσκο χιόνι· και εκεί υπήρχε ένα ερειπωμένο μοναστήρι με ένα και μοναδικό ψηλό κυπαρίσσι στον κήπο του.

Ο Βρανάς ήταν ένα βολικό μέρος για να φάμε το πρωινό μας. Ο ήλιος δεν είχε ανέβει ακόμα ψηλά, αλλά μια διαδρομή αρκετών ωρών μας έκανε να τιμήσουμε τα απλά τρόφιμα τα οποία ο οδηγός μας, ο Γιώργος, έβγαλε από ένα ευρύχωρο καλάθι. [...]

Φτάσαμε στον τύμβο που υψώνεται πάνω από τους σφαιρισθέντες της μάχης του Μαραθώνα, επιλέγοντας μια ευθεία πορεία μέσα από τα λιβάδια. [...] Ο λοφίσκος, ή ο τύμβος, κάτω από τον οποίο βρίσκονται θαμμένοι 192 Αθηναίοι, πρέπει να έχει ύψος γύρω στα 30 πόδια. Αν το σχήμα του ήταν πάντοτε γωνιάδες, ο χρόνος το έχει στρογγυλέψει, εκτός όπου οι ιεροσύλοι ταξιδιώτες του αιώνα αυτού, ψάχνοντας για αιχμές βελών, τον έχουν ρημάζει από όλες τις πλευρές. [...] Από την κορυφή αυτού του μνημείου της αρχαίας δόξας, μπορούσα εύκολα να διακρίνω τις θέσεις που είχαν καταλάβει τα αντίπαλα στρατόπεδα είκοσι τρεις αιώνες πριν. [...] Ήταν δύσκολο για μένα να συνειδητοποιήσω πως η ήρεμη πεδιάδα την οποία κοιτούσα από 'κει πάνω υπήρξε ο τόπος μιας τόσο φοβερής σύγκρουσης, και ότι εδώ είχε κριθεί η μοίρα όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης. Τα ήσυχα λιβάδια κατείχαν τώρα λίγοι αγρότες που απασχολούνταν με το όργωμα. Σε απόσταση, προς τα βορειοδυτικά, φαινόταν ο βάλτος ο τόσο μοιραίος για τους φυγάδες [Πέρσες]. Δεν είχε τόσο νερό όπως τότε, παρόλο που είναι φθινόπωρο, μιας και αυτή ήταν η εποχή όπου έλαβε χώρα η μάχη.

Από τον τύμβο ιππεύσαμε για την παραλία, περίπου ένα μίλι νοτιοδυτικά, όπου φτάσαμε στα ερείπια ενός ναού της Αθηνάς, με την προσωνομία Ελλωτίς, ακριβώς όπως στην περίπτωση μιας ιταλικής εκκλησίας σε ένα αντίστοιχο σημείο, που θα μπορούσε σήμερα να είναι αφιερωμένη στην "Κυρά μας του Βάλτου". Όλα όσα απομένουν από αυτόν το ναό είναι τέσσερις ή πέντε κίονες, μια βάση στο μέσο μιας μάνδρας ή στήνης, και ένας βωμός ή βάθρο σε ένα γειτονικό χωράφι. Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση συνδεδεμένη με αυτόν το ναό ήταν η ανακάλυψη ενός από τα πιο αρχαία κομμάτια γλυπτικής που έχουν βρεθεί, απ' όσο γνωρίζω, στην Ελλάδα. Φέρει το όνομα του καλλιτέχνη, και είναι έτσι γνωστό, και είναι έργο του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Τόσο τέλειο είναι το κάθε περίγραμμα του προσώπου, και κάθε τσάκιση του υφάσματος, που λεγόταν πως άξιζε να τοποθετηθεί αυτό το μεγάλο ανάγλυφο σε γυάλινη θήκη. Τώρα βρίσκεται στη συλλογή των αρχαιοτήτων εντός του ναού του Θησέα στην Αθήνα. [...]

...έχοντας δει όλα όσα είναι τα πιο ενδιαφέροντα στο Μαραθώνα, στραφήκαμε στα δυτικά. Αντί να ακολουθήσουμε τα ίχνη μας προς τον Βρανά, κατευθυνθήκαμε στο σημερινό χωριό του Μαραθώνα, μέσα από μια μικρή κοιλάδα που βρίσκεται σε κάποια απόσταση προς το βορρά. Από εκεί ένας χείμαρρος εκρέει και ποτίζει την πεδιάδα. Φτάσαμε σε αυτό, αφότου περάσαμε από μια μαρμάρινη βάση που είχαμε στα αριστερά μας, η οποία υποτίθεται πως ήταν μνημείο προς τιμή του Μιλτιάδη. Δεν υπήρχε ευδιάκριτος δρόμος για το χωριό...[...] ...όστερα από ένα δύσκολο και κακοτράχαλο ανήφορο, φτάσαμε στο μονοπάτι από το οποίο είχαμε έρθει εκείνο το πρωί».¹

Τοπία του Μαραθώνα. (Από το βιβλίο του Baird)

¹ «Modern Greece: A narrative of a residence and travels in that country», N.York 1856, σελ. 283-289.

Henri Belle (1868-1874)

«Κατεβαίνουμε τις πλαγιές του βουνού, γλιστρώντας μέσα από κατσικόδρομους, διασχίζουμε ψηλά χόρτα και σε μιάμιση ώρα φθάνουμε στο χωριό Βρανά που βρίσκεται πάνω σε στενό φαράγγι και βλέπει στην πεδιάδα του Μαραθώνα. Στα πόδια της χαράδρας διακρίνεται ένα μοναστήρι κατεστραμμένο από τους Τούρκους. Τρία κυπαρίσσια στέκουν μελαγχολικά δίπλα στους ανασκαμμένους τάφους. Από εκεί η πεδιάδα του Μαραθώνα παρουσιάζει διαφορετική όψη, τριγυρισμένη από ψηλά βραχώδη και γυμνά βουνά, κλεισμένη στο βάθος από τη θάλασσα και τα βουνά της Εύβοιας με τη μυτερή κορυφή του όρους Όχη. Αυτή η εντελώς άδεντρη πεδιάδα είναι στην πραγματικότητα ένας βρωμερός βάλτος που αναδύει μολυσμένες αναθυμιάσεις, όταν ξεραίνεται από τις ακτίνες του δυνατού ήλιου. Διασχίζεται από τη χαλικοστρωμένη κοίτη ενός ξεροπόταμου, στις όχθες του οποίου φντρώνουν μερικές ροδοδάφνες. Τίποτα δεν είναι πιο θλιβερό από την ερημιά που συντηρεί τη θλιβερή και πένθιμη όψη στα εγκαταλελειμμένα πεδία της μάχης, όπου δεν απομένει πια τίποτε άλλο εκτός από τους τάφους μέσα στους οποίους κοιμούνται για πάντα οι πολεμιστές. Στο κέντρο της πεδιάδας, μέσα στους νερόλακκους που γυαλίζουν ανάμεσα στα βούρλα, διακρίνουμε ένα γήλοφο που ο οδηγός μας αποκαλεί η Σωρός, δηλαδή ο τύμβος. Είναι, πράγματι, το μνημείο που στήθηκε προς τιμήν των 192 Αθηναίων οι οποίοι έπεσαν στη μάχη. [...]

Καθώς φύσηξε μια κρύα πνοή στην πεδιάδα και πυκνή ομίχλη ανέβηκε από τα έλη, τυλίγοντας σιγά σιγά τους γύρω λόφους, καταφύγαμε στο μοναδικό κατοικήσιμο σπίτι του Βρανά.

Στο χωριό μάς περίμεναν τα άλογα που είχαν φθάσει κιόλας από την Αθήνα, και πρωί πρωί την άλλη μέρα ξεκινάμε προς τα νότια, με την πρόθεση να διασχίσουμε την Αττική ως το ακρότατο σημείο της, κατά μήκος της ανατολικής ακτής που βλέπει στην Εύβοια. Ο δρόμος παρακάμπτει το πεδίο της μάχης του Μαραθώνα και ανεβαίνει σε λόφους που αποτελούν τις ανατολικές υπώρειες του Πεντελικού. Στη συνέχεια περνάμε μέσα από δασική και ανώμαλη περιοχή, ανεβοκατεβαίνοντας πετρώδη λοφάκια, διασχίζοντας κοίτες ξεροπόταμων, έχοντας πάντα τη θέα της θάλασσας και των δαντελωτών ακτών της, που σχηματίζουν διαρκώς εναλλασόμενους πίνακες με τη διάταξη των γραμμών και την ατέλειωτη εναλλαγή των αποχρώσεων».¹

Μαραθώνας. (Από το βιβλίο του Henri Belle)

¹ «Voyage en Grèce», Paris 1881, εκδ. Ιστορητής, 1994, σελ. 81-90.

James George Frazer (1917)

Δίνει μια περιγραφή της τοπογραφίας του Μαραθώνα, χωρίς να προσθέτει κάτι καινούριο πέρα από την αναφορά του για μια λίμνη στη Δρακονέρα: «Στην αντίθετη ή ανατολική πλευρά [ενός λόφου στο Κάτω Σούλι] το μέγα έλος καταλήγει σε μια μικρή λίμνη αλμυρού νερού που λέγεται Δρακονέρα, δηλαδή το «Νερό του Δράκου» ή το «μαγεμένο νερό». [...]

[...] Ανάμεσα στα δύο έλη, το ένα στο βορρά, το άλλο στο νότο, ο κάμπος του Μαραθώνα είναι τώρα καλυμμένος με χωράφια καλαμποκιού. Αλλά προς το νοτιότερο άκρο του υπάρχει μια έκταση από αμπέλια, μαζί με ελιές και καρποφόρα δέντρα και διάσπαρτα πεύκα και κυπαρίσσια. Πιο μακριά προς το βορρά υπάρχουν απομονωμένες βελανιδιές εδώ και κει, και μια πράσινη ζώνη από φυτείες σταφίδας που απλώνονται από τους πρόποδες των λόφων στην ακτή, σπάζοντας την ομοιομορφία των ατέλειωτων χωραφιών από καλαμπόκι. Η πεδιάδα είναι ακατοίκητη. Τα χωριά βρίσκονται στους πρόποδες των βουνών ή στις γειτονικές στενές κοιλάδες. Σε μια γαλήνια φθινοπωρινή μέρα, κάτω από ένα κατάμαυρο ουρανό, η πλατιά έκταση της ερημικής πεδιάδας παρουσιάζει μια “ψυχρή” και ζοφερή όψη. Ούτε ένα ζωντανό πλάσμα δε φαίνεται εκτός ίσως από ελάχιστους χωρικούς στο βάθος που οργώνουν τη γη με ομάδες από αργοκίνητα βόδια».¹

Παρακάτω εκτίθενται όσες απεικονίσεις του τοπίου του Μαραθώνα δε συνοδεύονται από κάποιο κείμενο, ενώ παρουσιάζονται και παλαιοί χάρτες της περιοχής.

Ο Μαραθώνας όπως φαίνεται από την Οινόη. Στα δεξιά το Αγριλίκι. (Σχ. Stackelberg)

¹ «Studies in Greek Scenery, Legend and History», London 1917, σελ. 167-173.

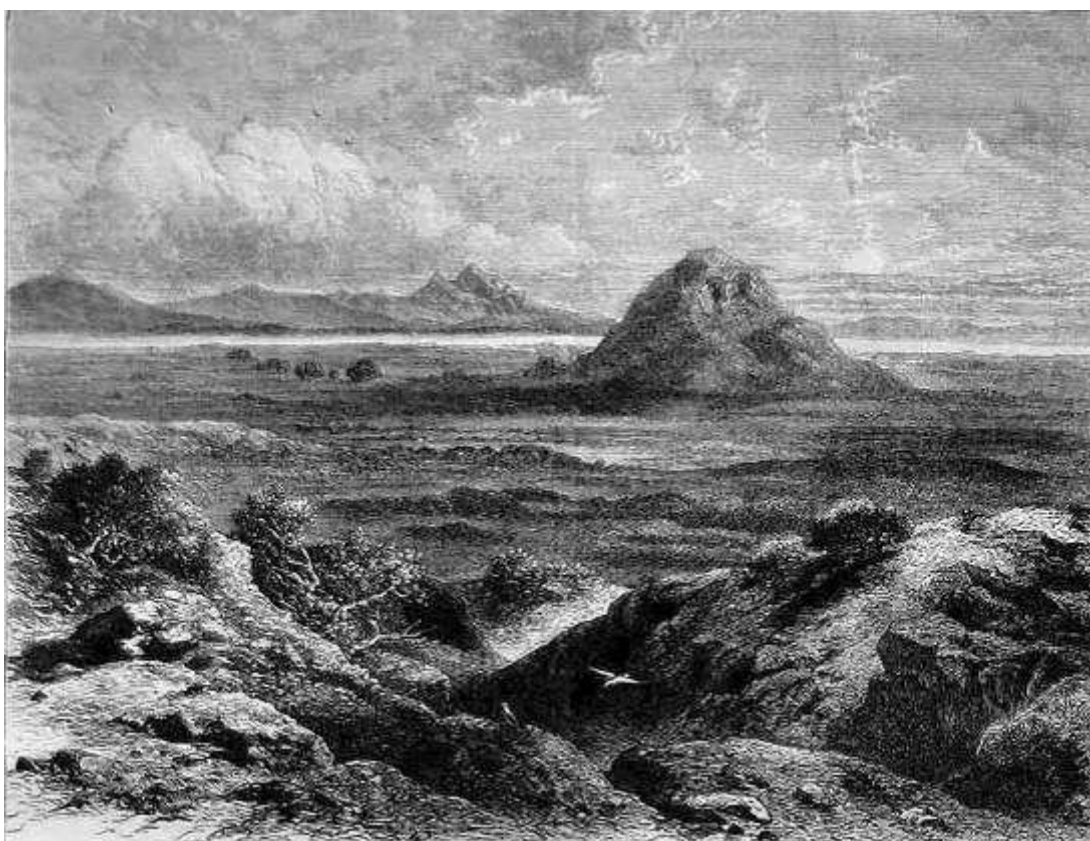
Το επιβλητικό δάσος της Πεντέλης και στο βάθος ο Μαραθώνας. (Σχ. Edward Lear, 1848)

Η πεδιάδα και ο τύμβος. (Σχ. του 1877)

Ο τύμβος των Αθηναίων και το Αγριλίκι. (Παρατίθεται από www.dekcampe.net)

Η πεδιάδα και ο τύμβος από τους πρόποδες του Αγριλικιού.

Η πεδιάδα όπως φαίνεται από τα υψώματα της Οινόης. (Παρατίθεται από www.dekcampe.net)

Ο Μαραθώνας όπως φαίνεται από την Πεντέλη. Σε πρώτο πλάνο το Αγριλίκι και στο βάθος η πεδιάδα. (Σχ. John Fulleylove, από το βιβλίο του Edith A. Browne «Greece Description and travel», 1874)

Ο τύμβος. (Από το βιβλίο του Sir John Pentland Mahaffy
«Greece - Description and travel»)

Πεντέλη - Μαραθώνας. (Από το βιβλίο της Vera Willoughby, «A Vision
of Greece described by Vera Willoughby», 1925)

γ. Ο μεσαιωνικός πύργος της Οινόης

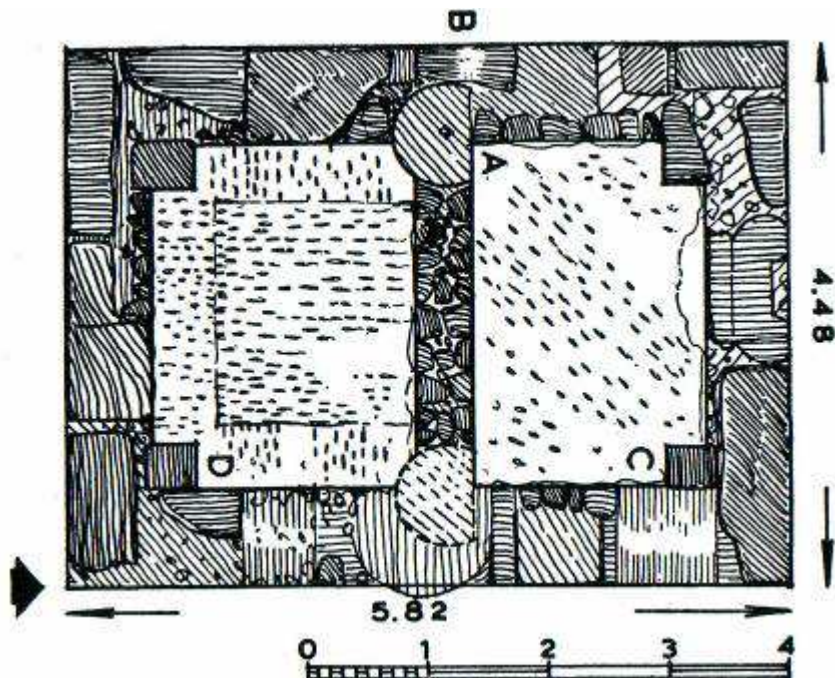
Κοντά στο Πύθιο του Απόλλωνα και στην εκκλησία των Αγ. Αποστόλων βρίσκεται ένας πύργος, που οι κάτοικοι λένε πως ήταν εξοχική κατοικία της οικογένειας Δελαρός. Χτίστηκε περίπου το 1250 μ.Χ. από τον Όθωνα Δελαρός, ιδρυτή του ελληνικού κλάδου του ομώνυμου οίκου ευγενών της Βουργουνδίας, που ήρθε στην Ελλάδα για να υποτάξει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και έλαβε την Αττικοβοιωτία, αναγορευόμενος ως «Κύριος των Αθηνών».¹

δ. Η μοναχή Μακαρία

Το 1945, κάποια μοναχή ονόματι Μακαρία βρέθηκε στα ερείπια της παλιάς μονής στην Ξυλοκέριζα. Από «θεία παρόρμηση» αποφάσισε να μείνει εκεί και έφτιαξε ένα κελί για τον εαυτό της. Πολλές φορές έφερνε στο νου της ότι εκεί κάποτε είχαν ζήσει άγιοι μοναχοί και προσευχόταν να της φανερωθεί κάποιος από αυτούς. Άκουγε, λέγανε, μια φωνή μέσα της που την προέτρεπε: «σκάψε και θα βρεις αυτό που επιθυμείς».

Έτσι, στις 3 Ιανουαρίου του 1950 της φανερώθηκε (από «θαύμα») ένα σημείο στο προαύλιο του μοναστηριού. Είχε μαζί της ένα εργάτη, τον οποίο έβαλε να σκάψει στο σημείο που ήθελε. Ο εργάτης στην αρχή ήταν διστακτικός, ήθελε να σκάψει οπουδήποτε αλλού εκτός από εκείνο το σημείο, όμως τελικά υπέκυψε στα παρακάλια της. Όταν ο λάκκος έφτασε γύρω στα 1,70μ. βάθος βρέθηκε ένα κεφάλι και – «ω του θαύματος!» – ξαφνικά όλος ο τόπος απέκτησε μια ευωδιά. Η μοναχή έβγαλε όλο το σκήνωμα και το τοποθέτησε σε μια θυρίδα που ήταν πάνω από τον τάφο. Επρόκειτο για κληρικό, του οποίου μάλιστα το ράσο είχε μείνει... άθικτο.

Το βράδυ, καθώς η μοναχή διάβαζε τον Εσπερινό άκουσε βήματα... από τον τάφο! Ο ήχος των βημάτων έφτασε ως την πόρτα της εκκλησίας. Εκεί πρωτοαντίκρισε τον άγιο. Από το ένα χέρι του αναδιδόταν μια φλόγα ενώ με το άλλο ευλογούσε! Τότε της ζήτησε να τον βγάλουν από τη θυρίδα που τον είχαν τοποθετήσει. Την επόμενη μέρα η μοναχή καθάρισε τα οστά και τα έβαλε σε μια θυρίδα στο ιερό του ναού. Το ίδιο βράδυ φανερώθηκε στον ύπνο της ο άγιος: την ευχαρίστησε και της φανέρωσε το όνομα του: Εφραίμ.²

Κάτοψη του πύργου. (Σχ. Ι. Τραυλός)

¹ Βλ. www.visitmarathon.gr, και www.kastra.eu.

² www.sigmalive.com

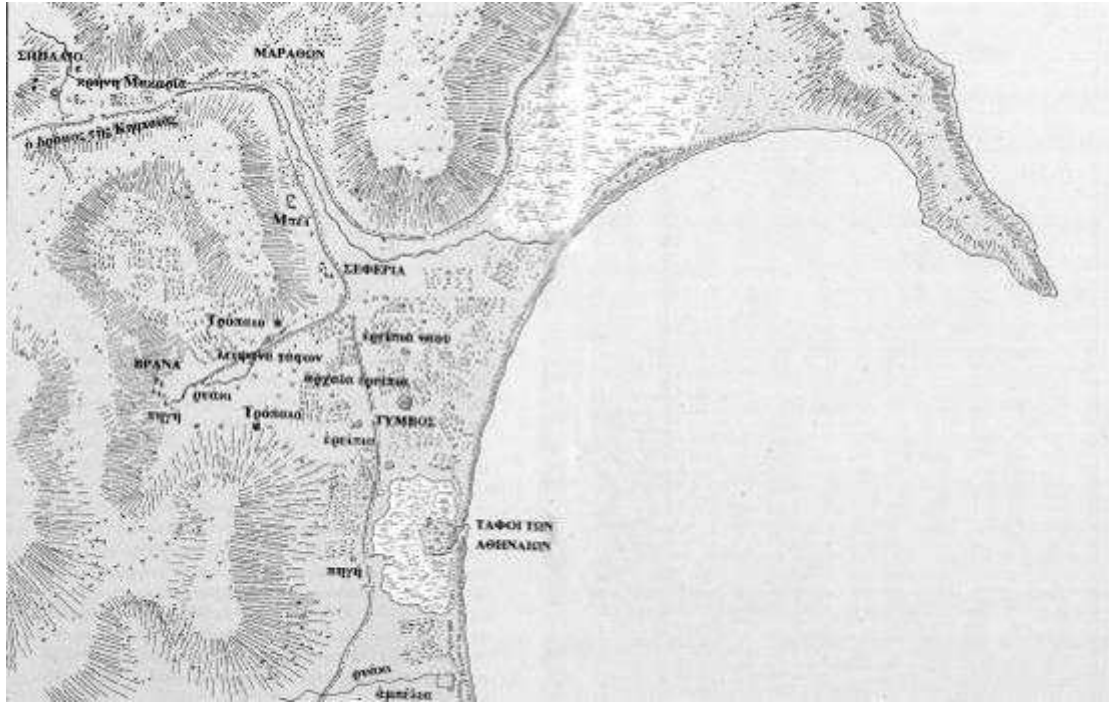
Ο μεσαιωνικός πύργος της Οινόης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό του πύργου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

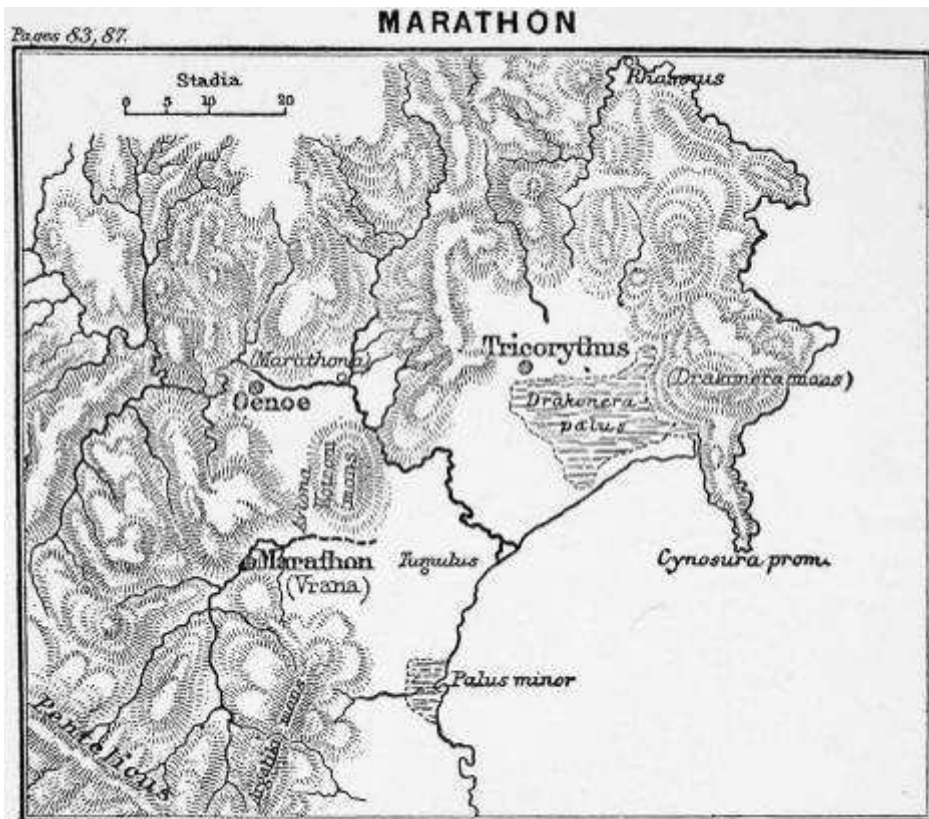
Χάρτες του Μαραθώνα από το «Karten von Attica» του Kaupert.

Χάρτης του Μαραθώνα κατά σχεδίασμα του Fauvel (1792).

Χάρτης ΒΑ Πεντέλης και Μαραθώνα αγνώστου σχεδιαστή.

Χάρτης Μαραθώνα αγνώστου σχεδιαστή.

Χάρτης του Μαραθώνα από τον R. Paere για το περιοδικό "Journal of Coastal Research", special issue, No. 17 (1995).

Κεφάλαιο 2

Η ΔΟΥΚΙΣΣΑ ΤΗΣ ΠΛΑΚΕΝΤΙΑΣ

Στο κεφάλαιο αυτό δεν έχω σκοπό να παραθέσω μια λεπτομερέστατη καταγραφή του βίου της Δούκισσας της Πλακεντίας. Για τη ζωή της έγραψαν άλλοι κατά το παρελθόν, και ο ενδιαφερόμενος για περισσότερες λεπτομέρειες μπορεί να ανατρέξει σε αυτούς, και, κυρίως, στο βιβλίο του Γιάννη Καιροφύλλα «*Το Καστέλο της Ροδοδάφνης – Η αληθινή ζωή της Δούκισσας της Πλακεντίας*», στο οποίο βασίζεται εξ ολοκλήρου το παρόν κεφάλαιο. Προσωπικά με ενδιαφέρει το κομμάτι της ζωής της που σχετίζεται με την Πεντέλη. Για να ασχοληθούμε όμως με αυτό είναι αναγκαίο να κάνουμε μια περίληψη της περιήληψης του βίου της, πριν αυτή καταλήξει να βρεθεί στο βουνό.

1. ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

α. Η γέννηση, ο γάμος και η ζωή της Σοφίας στη Γαλλία

Η Δούκισσα της Πλακεντίας γεννήθηκε στη Φιλαδέλφεια των Η.Π.Α. την 1^η Απριλίου του 1785 από επιφανείς γονείς,¹ και το όνομά της ήταν Σοφία ντε Μαρμπούα. Στα 19 της η Σοφία παντρεύτηκε τον Κάρολο Λεμπρέν, γιο του Φραγκίσκου Λεμπρέν, διευθυντή οικονομίας του Γαλλικού κράτους, στον οποίο ο Ναπολέων ο Α΄ (1808) απένειμε τον τίτλο του Δούκα της Πλακεντίας.² Το 1804, το ζεύγος Λεμπρέν απέκτησε μια κόρη, την Καρολίνα-Ελίζα. Τα στρατιωτικά καθήκοντα του Καρόλου τον απομάκρυναν από την οικογένειά του, και έτσι δεν άργησε να επέλθει ρήξη ανάμεσά σε αυτόν και τη Σοφία.

Η Σοφία ήταν παρούσα σε όλες τις επίσημες δεξιώσεις του Ναπολέοντα και της Μαρίας - Λουίζας, ώσπου σε μία από αυτές γνωρίστηκε με τον Ιωάννη Καποδίστρια. Εκείνη την εποχή είχε αναπτυχθεί ένα μεγάλο ρεύμα φιλελληνισμού στη Γαλλία, εξαιτίας των όσων μάθαιναν για τους αγώνες που έκαναν οι Έλληνες για να απελευθερωθούν από τον Τούρκο κατακτητή. Η Δούκισσα ήθελε, και είχε την οικονομική ευχέρεια, να βοηθήσει την Ελλάδα. Ο Καποδίστριας που το κατάλαβε αυτό είχε τακτικές συναντήσεις μαζί της. Της μιλούσε συνεχώς για τους αγώνες των Ελλήνων και την παρότρυνε να επισκεφθεί την Ελλάδα. Αγάπη για τους Έλληνες είχε και η κόρη της Ελίζα, κι έτσι δεν άργησε να έρθει η στιγμή που αποφασίζει να εγκαταλείψει τον άντρα της και τη Γαλλία.³

β. Το ταξίδι στην Ελλάδα

Το 1827 η Δούκισσα μαζί με την κόρη της (που τότε ήταν 20 χρονών) ξεκίνησε με προορισμό την Ιταλία. Ήδη, μάνα και κόρη είχαν κάνει πολλές δωρεές προς τους αγωνιστές, για τις οποίες έλαβαν την ίδια χρονιά ευχαριστήριο γράμμα από την Ελληνική Κυβέρνηση.

Κάποια στιγμή η Δούκισσα έφτασε στη Ρώμη, όπου και θα συναντιόταν με τον Καποδίστρια, κάτι το οποίο τελικά δε συνέβη, εφόσον τον Απρίλη του 1827 ανακηρύχθηκε Κυβερνήτης της Ελλάδας, γεγονός που τον κάλεσε αμέσως να αναλάβει τα καθήκοντά του. Το Νοέμβριο του 1827 έγραψε γράμμα στη Δούκισσα όπου της ζητούσε να τον συγχωρέσει για τη ματαίωση της συνάντησης.

¹ Πατέρας της ήταν ο Γάλλος διπλωμάτης Φραγκίσκος ντε Μαρμπέ Μαρμπούα, που το 1774 είχε σταλεί στο Κογκρέσο της Φιλαδέλφειας ως αντιπρόσωπος της Γαλλίας, ενώ αργότερα ο Ναπολέων τον έκανε γερουσιαστή και του έδωσε τον τίτλο του Κόμη. Μητέρα της ήταν η Αμερικανίδα κόρη του διάσημου τότε διοικητή της Πενσυλβάνιας και αργότερα Προέδρου της Φιλαδέλφειας Μουρ.

² Η Πλακεντία, όπως η Πάρμα και η Γουστάλλα αποτελούσαν μέρος του βασιλείου της Γαλλίας. Αποτελούσαν επίσης το Κράτος της Μαρίας - Λουίζας (δεύτερη σύζυγος του Ναπολέοντα) από το 1814 μέχρι το θάνατό της το 1847.

³ Την κατηγορούσαν πως είχε πολλές παράνομες εξωσυζυγικές σχέσεις.

Για δύο χρόνια αλληλογραφούσε η Δούκισσα με τον Καποδίστρια, ώσπου στα τέλη του 1829 αποφάσισε τελικά να έρθει στην Ελλάδα. Φεύγοντας από την Ιταλία, πρώτος σταθμός ήταν η Κέρκυρα. Εκεί έστειλε ο Καποδίστριας ένα μεγάλο πολεμικό σκάφος, τη ναυαρχίδα του Μιαούλη «Άρης», για να την παραλάβει και να τη μεταφέρει στο Ναύπλιο όπου της επιφύλασσε μεγάλη υποδοχή.

Η Δούκισσα δεν παρέμεινε στο Ναύπλιο, αλλά μαζί με την κόρη της επισκέφθηκε και άλλες περιοχές της Ελλάδας που της προκαλούσαν το ενδιαφέρον, όπως η υπόλοιπη Πελοπόννησος και η Αίγινα. Κατά την επιστροφή στο Ναύπλιο (Μάιος 1831) είχε ήδη αγοράσει κτήματα στην Αθήνα χωρίς να τα έχει δει.

Κάποια σοβαρά προβλήματα όμως στη σχέση της με τον Καποδίστρια την ώθησαν να επιστρέψει και πάλι στη Ρώμη. Ήταν τότε που άρχισαν οι συγκρούσεις του Καποδίστρια με τους αντιπάλους του. Λίγους μήνες μετά (Σεπτέμβριος 1831) ο Καποδίστριας δολοφονείται.

Όσο καιρό διέμενε η Σοφία στη Ρώμη, έβλεπε πως η υγεία της Ελίζας χειροτέρευε. Έπασχε από φυματίωση. Ύστερα από δύο χρόνια πήραν την απόφαση να γυρίσουν στην Ελλάδα. Γνώριζε ότι το αττικό κλίμα θα βοηθούσε στην αντιμετώπιση της ασθένειας. Το 1832, όταν τη διακυβέρνηση της Ελλάδας ανέλαβε ο βασιλιάς Όθωνας, η Δούκισσα ένιωθε πιο ασφαλής να γυρίσει στην Ελλάδα. Μαζί με την κόρη της έφτασαν στην Αθήνα το 1833, ενώ το διάστημα 1833-1836 ταξίδεψαν πολλές φορές ανάμεσα σε Αθήνα - Ρώμη.

γ. Το ταξίδι στην Ανατολή και ο θάνατος της Ελίζας-Καρολίνας

Το 1836 η Δούκισσα επιχειρεί ταξίδι στην Ανατολή μαζί με την Ελίζα και τη συνοδεία 30 ανθρώπων. Επισκέφθηκε τον Λίβανο, τη Συρία, την Ηλιούπολη (Βααλβέκ), τη Δαμασκό και τη Βυρητό. Κατά την άφιξή της στη Βυρητό νοίκιασε σπίτι. Τα συνεχόμενα ταξίδια αλλά και το κλίμα της Ανατολής επιβάρυναν περαιτέρω την υγεία της Ελίζας. Η φυματίωση ήταν πλέον προχωρημένη, και κάποια μέρα στις αρχές του 1837 έκανε συνεχείς αιμοπτύσεις. Η μητέρα της, ημίτρελη από το συμβάν, καλούσε απεγνωσμένα γιατρούς από άλλες χώρες, ενώ ζήτησε βοήθεια και από τη Γαλλία, η οποία δεν έφτασε ποτέ. Η Ελίζα υπέκυψε στην ασθένειά της στις 18 Ιουνίου του 1837.

Η Δούκισσα, απαρηγόρητη από το θάνατο της κόρης της υλοποίησε την τελευταία της επιθυμία που ήταν να μην την αποχωριστεί ποτέ. Της είχε ζητήσει να βαλσαμώσει το σώμα της και να το μεταφέρει στην Αθήνα. Παρά το παράλογο της επιθυμίας αυτής, η Δούκισσα υπάκουσε. Βαλσαμωσε το σώμα της Ελίζας και ξεκίνησε για την Αθήνα.

2. ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΕΛΗ

α. Επιστροφή στην Αθήνα

Κατά την επιστροφή της στην Αθήνα όλοι είδαν μια τελείως διαφορετική γυναίκα από εκείνη που γνώριζαν. Τα μαλλιά της είχαν ασπρίσει απότομα, φορούσε ένα λευκό χιτώνα με μια ζώνη στη μέση και ένα επίσης λευκό μακρύ πέπλο που έφτανε μέχρι τα πόδια. Σε όλους έδινε την εντύπωση νεράιδας, μάγισσας ή ιέρειας. Σημαντικές όμως αλλαγές υπέστη και ο χαρακτήρας της. Η εκ φύσεως νευρική και απότομη γυναίκα τώρα είχε γίνει ακόμα πιο ευέξαπτη. Παράλληλα έγινε και περισσότερο ευκολόπιστη στα όσα άκουγε από ανθρώπους που παρίσταναν τους καλούς φίλους.

Η άφιξή της βεβαίως δεν αποτέλεσε αυτή τη φορά δημόσιο γεγονός με θερμές υποδοχές, κ.λπ. Ή ίδια άλλωστε, στην κατάσταση που βρισκόταν, δε θέλησε κάτι τέτοιο. Αποσύρθηκε κατευθείαν στη μικρή κατοικία της στην οδό Πειραιώς. Οι επιφανείς των Αθηναίων που τη γνώριζαν προσωπικά, αλλά και που είχαν γνώση του τραγικού συμβάντος, δεν τόλμησαν να την επισκεφθούν αν η ίδια προηγουμένως δεν έδινε κάποιο σημάδι.

Στο υπόγειο της οικίας εκείνης βρισκόταν το φέρετρο με το σώμα της Ελίζας, δίπλα στο οποίο έκαιγε διαρκώς μια λαμπάδα. Εκεί περνούσε ατελείωτες ώρες η Δούκισσα “συνομιλώντας” με την κόρη της.

β. Επισκέπτες της Δούκισσας και οι εκδρομές στην Πεντέλη

Κάποια στιγμή η Δούκισσα εκδήλωσε την επιθυμία να κτίσει ένα «Καστέλο». Ήθελε όμως η περιοχή της ανέγερσής του να είναι μακριά από την Αθήνα. Σκοπός της ήταν ζήσει το υπόλοιπο της ζωής της ήρεμη σε απομονωμένη περιοχή, μακριά από τον κόσμο. Άρχισε να διοργανώνει εκδρομές στην Αττική, όμως ο τόπος που φάνηκε ότι την ενθουσίασε περισσότερο ήταν η Πεντέλη. Ζήτησε πληροφορίες για το βουνό, και είναι μάλλον βέβαιο πως θα έμαθε για τα αρχαία λατομεία που ήταν η πηγή όλων των κτιρίων, των ναών και των αγαλμάτων της αρχαίας Αθήνας, αλλά και για τη μονή Πεντέλης και την ιστορία της. Πιθανότατα κάποιοι να την πληροφόρησαν και για τη Σπηλιά, αν και αμφιβάλλω αν ανέβηκε ποτέ η Δούκισσα εκεί πάνω όπως έχει λεχθεί.

Οι εκδρομές της, που περιλάμβαναν γεύματα στο ύπαιθρο, ήταν καλεσμένοι οι Έλληνες φίλοι της αλλά και ξένοι που επισκέπτονταν τότε την Αθήνα.

Ένας από αυτούς ήταν ο Γάλλος ιστοριοδίφης και ειδικός μελετητής του Μεσαίωνα Μπυσόν, ο οποίος με την άφιξή του στην Αθήνα τον Γενάρη του 1841 προσκαλείται από τη Δούκισσα σε εκδρομή στην Πεντέλη παρέα με άλλους φίλους της. Ο Μπυσόν εντυπωσιάστηκε ιδιαίτερα από τα κατάφυτα υψώματα και τα νερά του βουνού, αλλά και από τη μαγευτική θέα.

Άλλος επισκέπτης της Πεντέλης, προσκεκλημένος της Δούκισσας, ήταν ο Αλέξανδρος Ραγκαβής. Στα απομνημονεύματά του περιγράφει το χαρακτήρα της Δούκισσας, αλλά αποκαλύπτει και ένα από τους μεγάλους φόβους της. Έλεγε πως είχε αρχίσει πολλές από τις οικοδομές, αλλά δεν τελείωνε καμία, γιατί πίστευε πως αν κάποιο από τα κτίρια ολοκληρωνόταν, εκείνη θα πέθαινε. Τα αίτια του φόβου δεν είναι γνωστά, αλλά στις ερμηνείες που δίνονταν εκείνη την εποχή, κάποιοι έλεγαν ότι μια τσιγγάνα είχε κάνει αυτή την πρόβλεψη στη Δούκισσα, κι εκείνη είχε επηρεαστεί. Η φοβία της δεν επιβεβαιώθηκε, εφόσον η «Maisonnette» στην Πεντέλη και ένα άλλο σπίτι στην οδό Πειραιώς στην Αθήνα είχαν ολοκληρωθεί. Στην εκδρομή του στην Πεντέλη, μαζί με τη Δούκισσα ήταν και τρεις φίλοι της, ο Ι.Μ. Σούτσος, ο Δ. Βουδούρης και ο ζωγράφος Κ. Μαργαρίτης.

Ένας άλλος ξένος περιηγητής που επισκέφθηκε τη Δούκισσα ήταν ο Welker, το 1842, ο οποίος κάνει κι αυτός λόγο για το χαρακτήρα της Δούκισσας, ενώ το 1843 την επισκέφθηκε ο Γάλλος Ραούλ ντε Μαλέρμπ. Μαζί του έκανε μια εκδρομή με την άμαξά της, παίρνοντας το δρόμο που οδηγούσε στον Μαραθώνα. Ο δρόμος εκείνος εικάζεται πως ήταν η σημερινή λεωφόρος Κηφισίας. Από εκεί ανέβηκαν στον Κοκκιναρά και κατόπιν στη θέση Πλάκα. Από εκεί ο δρόμος αυτός οδηγούσε στη λίμνη Θάλωσσι, στην περιοχή της σημερινής Νέας Πεντέλης. Εκεί υπήρχε και ένα κτίσμα στο οποίο διέμεναν οι λατόμοι εργάτες της Δούκισσας. Αργότερα ακολούθησαν τη ρεματιά και περνώντας μια γέφυρα έφτασαν στην Αγία Τριάδα του Νερού, στη μονή, και από 'κει κατέληξαν στο Καστέλο. Μαζί τους ήταν η χήρα του Μάρκου Μπότσαρη και ο γαμπρός της. Εκεί ο Μαλέρμπ γνώρισε και το ζεύγος Θεοτόκη και τη δεσποινίδα Ρόζα Μπότσαρη, που ήταν Κυρία επί των Τιμών της βασίλισσας Αμαλίας. Ο ίδιος γράφει για την Δούκισσα: *«Λέγονται πολλά περί της Δουκίσσης εις την πόλιν δια τας εκκεντρικότητάς της και την ιδιορρυθμίαν της, αλλ' η χάρις εις την συνδιάλεξίν της ηνάγκασεν ημάς ευθύς να λησμονήσωμεν ό,τι ηδύνατο ίσως να φανή αλλόκοτον εις Παρισινούς με την κυριολεκτικώς αρχαίαν ενδυμασίαν της. Εδέχθη ημάς μ' ευπροσηγορίαν αλλά σοβαρά και μελαγχολική. Ήτο η συνήθης της φυσιογνωμίας της έκφρασις. Εν τούτοις μέσω των επιφαινομένων αυτών διεκρίναμεν ότι πρόκειται περί γυναικός υψηλής κοινωνικής τάξεως και καρτερική έκρυπτε βαθείαν θλίψιν.*

Και όντως η Δούκισσα είχε μίαν μόνον θυγατέρα, η οποία απετέλει την υπερηφάνειαν και την ευτυχίαν της και επί της οποίας συνεκέντρον όλην της την αφοσίωσιν. [...] Εταξίδευσε μετ' αυτής εις Συρίαν, όπου ο πρόωρος θάνατός της την ανήρπασε. Κατά την υπό της θυγατρός της εκφρασθείσαν επιθυμίαν η Δούκισσα είχε την δύναμιν να μεταφέρη εις Αθήνας το νεκρό σώμα της και έκτοτε είναι αφοσιωμένη πλησίον του, αν και πρόκειται δε περί νεκράς, φέρεται πάντοτε ωσάν να επρόκειτο περί ζώσης και είναι ούτω κατά το υπόλοιπον της ζωής της αφιερωμένη εις την λατρείαν της νεκράς κόρης της.

Όλη η ζωή της περί αυτό συγκεντρούται και δεν την ενδιαφέρει τίποτε άλλο. Συχνάκις ομιλεί προς την κόρην της και φαντάζεται ότι της απαντά. Αυτό πραΰνει κάπως τον πόνο της. Όταν ο-

μιλεί περί αυτής εκφράζεται σαν να είναι παρούσα, ζώσα και δρώσα. Δι' αυτού δε του τρόπου προσπαθεί να θεραπεύσει την λύπη της.

Ο κόσμος μπορεί να ομιλεί περί αυτής, όπως θέλει, μπορούν μερικοί και να γελούν, αλλά δεν θα υπάρξει καμία μητέρα, η οποία δεν θα την εννοήσει και δεν θα την θαυμάσει».¹

Τη Δούκισσα επιχείρησε να επισκεφθεί στην Πεντέλη και ο Όθωνας με την Αμαλία, αλλά εκείνη μαθαίνοντας για την επίσκεψη έφυγε από το σπίτι της, και το βασιλικό ζεύγος δε βρήκε κανέναν εκεί. Λέγεται ότι δεν ήθελε καμία επαφή μαζί τους λόγω της αντιπάθειάς της προς τους Βαυαρούς. Επομένως, ως ανακριβής και φανταστική πρέπει να είναι η πληροφορία του Αμπού για ένα επεισόδιο ανάμεσα στη Δούκισσα και στον Όθωνα, όπου ο τελευταίος επιθυμούσε να νοικιάσει ή να αγοράσει το Καστέλο, πράγμα το οποίο φυσικά και δεν κατάφερε.

Ο Αμπού ήταν ένας ακόμα επισκέπτης της Πεντέλης, και ο οποίος διηγείται με αρκετή δόση ειρωνείας τα της δούκισσας σε επιστολή προς την μητέρα του: *«Η δούκισσα μου κάνει κόρτε, διότι πρόκειται να περάσει το καλοκαίρι εις την Πεντέλην, τέσσερες λεύγες έξω από τας Αθήνας εις τόπον βριθοντα λησιών. Θα πάρη στο σπίτι της ημίσειαν δωδεκάδα χωροφυλάκων, αλλά φοβούμενη μήπως αυτοί το βάλουν στα πόδια με την πρώτη τουφεκιά, θα ήθελε να έχει κάποιον που να τους διοική. Δια τούτο μου κηρύσσει όλην την ημέραν ότι η Πεντέλη είνε πολύ υγιεινή, ότι δεν έχει πυρετούς και ότι πουθενά αλλού δεν θα εύρω τόσην γαλήνην».*

Παρ' όλα αυτά ο Αμπού συνέχιζε να πηγαίνει στο σπίτι της, *«...ένα μέγαρον ημιτελές, περιβαλλόμενον από κήπον ευρύτατον όπου η εκκεντρική οικοδέσποινα ημποδίζει τα δένδρα να μεγαλώσουν».* Έξι μολοσσοί περιφέρονταν μέσα στον κήπο, *«αναμένοντες ανυπομόνως κανέναν επισκέπτην τον οποίο θα ημπορούσαν να καταβροχθίσουν».*

Στο σπίτι της ο Αμπού γνώρισε και το γλύπτη Δαβίδ ντ' Ανζέ,² με τον οποίο ενθουσιάστηκε τόσο για τις πολιτικές απόψεις του όσο και για το ταλέντο του. Αργότερα ο Αμπού (1852) θα οδηγήσει στο μέγαρο της Δούκισσας το διάσημο ποιητή Θεόφιλο Γκωτιέ.

γ. Η ανέγερση των κτιρίων στην Πεντέλη

Μια μέρα η Δούκισσα ζήτησε από το φίλο της αρχιτέκτονα Σταμάτη Κλεάνθη να πάνε στην Πεντέλη με σκοπό την ανεύρεση κατάλληλης τοποθεσίας για την οικοδόμηση του Καστέλου. Βρέθηκαν σε μια περιοχή κοντά στη Μονή, ανάμεσα στο λόφο «Κουφός» και στο λόφο των ιταλικών οχυρών. Το σημείο αυτό μέχρι και σχετικά πρόσφατα (καλοκαίρι 1998) ήταν καλυμμένο από πανύψηλα πεύκα και πλατάνια, και με άφθονα τρεχούμενα νερά.

Και οι δύο λοιπόν συμφώνησαν πως ήταν η καταλληλότερη τοποθεσία, γιατί πέρα από το ειδυλλιακό τοπίο υπήρχε και ένα μεγάλο άνοιγμα ανάμεσα στους δύο λόφους με εξαιρετική θέα προς την πεδιάδα της Αττικής και την Αθήνα. Κατόπιν του ζήτησε να κατευθυνθούν στη Μονή, για να μάθουν αν η έκταση ανήκε στους μοναχούς. Συνομίλησαν με τον ηγούμενο ο οποίος τους είπε πως αντιμετωπίζουν... *«σοβαρά οικονομικά προβλήματα»*, η Δούκισσα ως εύπιστη στα πάντα προσφέρθηκε να τους στηρίξει, και αγόρασε ένα κομμάτι άγονης γης που ανήκε στη Μονή. Του είπαν ότι θα επανέλθουν με τις προτάσεις τους.

Έπειτα από αρκετούς μήνες (Οκτώβρης του 1839) η Δούκισσα έστειλε επιστολή προς το Ηγουμενοσυμβούλιο της Μονής Πεντέλης. Την είχε γράψει στα γαλλικά και τη μετάφραση ανέλαβε η 15χρονη τότε γραμματέας της Ελένη Κανάλη. Στην επιστολή της έγραφε πως είχε γνώση για τα χρέη και την οικονομική δυσχέρεια της Μονής, η οποία αδυνατεί να κάνει κάποιες απαραίτητες επισκευές στο ναό, τα κελιά κ.λπ. Τους πρότεινε λοιπόν να της πουλήσουν μια έκταση στο βουνό για να κάνει εκεί τον τάφο της κόρης της και τον δικό της, να κτίσει ένα οίκημα και να καλλιεργήσει εκτάσεις που θα τις έκανε περιβόλια. Στο τέλος της επιστολής έγραψε ότι την πρόταση θα έκανε για λογαριασμό της ο αρχιτέκτονας Σταμάτης Κλεάνθης.

Οι διαδοχές των ηγουμένων της Μονής δημιούργησαν προβλήματα στο θέμα της παραχώρησης εκτάσεων, ακριβώς γιατί βρέθηκαν ανακατεμένοι πολλοί σε αυτό. Η Μονή υπέβαλε

¹ «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού»: Διονύσης Τροβάς: «Η Δούκισσα της Πλακεντίας και το Καστέλο της Ροδοδάφνης», σελ. 51.

² Διάσημος καλλιτέχνης, ένθερμος δημοκρατικός, ο οποίος εξορίστηκε από τον Ναπολέοντα τον Γ' και ανέμενε αλλαγή της κατάστασης στην Ελλάδα μαζί με την κόρη του.

στην κεντρική Κρατική Διοίκηση τη σχετική έκθεση, την οποία ο αρμόδιος υπουργός διάβασε με έκπληξη, γιατί οι μοναχοί έθεταν πολλούς περιοριστικούς όρους στη Δούκισσα. Ανάμεσα στους όρους αυτούς ήταν και οι ακόλουθοι: «*Α. Να μην τοιχισθεί η παραχωρούμενη έκταση, αλλά να διαγραφεί με δρόμο, ο οποίος ν' αρχίζει από την Μεγάλη Αμπολή κατά τη θέση Πεύκος και να διευθύνεται προς την αντικρύ ράχη του Σκαπέτου, καθώς τρέχουν τα νερά της βροχής, μέχρι της ράχεως του Χωστού, περνώντας στη θέση Τζανταρλή. Εκείθεν θέλει αναβαίνει εις την Κάτω Μεγάλη Πέτρα του Κουφού, εκ δε του μέρους του αντικρύζοντος την Μονή όρους θέλει διέρχεσθαι ο οροθετικός ούτος δρόμος, ευθύς κάτωθεν των Μεγάλων Πετρών του Κουφού, όπου είναι δυνατή η χάραξη δρόμου και εκείθεν θα επανέρχεται εις την Μεγάλη Αμπολή.*

Β. Θέλει τοιχισθεί μόνο το μέρος, όπου θα οικοδομήσει οίκον και αποκαταστήσει και τον κήπο της η Δούκισσα.

Γ. Επειδή η βρύση του Σκαπέτου εμπεριέχεται εντός του παραχωρούμενου εδάφους, να κατασκευάσει η Δούκισσα έξω από τη γραμμή ποτιστήριο, για να χρησιμεύσει στους διαβαίνοντας ανθρώπους και τα ζώα. Οσάκις δε τα ζώα της Μονής εισέλθουν τυχόν εις το κτήμα της, να διατάσσει η Δούκισσα τους επιστάτας της να τα παραδίδουν στους μοναχούς, άνευ τινός απαιτήσεως ή αποζημιώσεως.

Δ. Το διαβαίνον εκείθεν νερό του Μοναστηριού να είναι ελεύθερον, ων και ο παλαιός δρόμος.

Ε. Τον τόπον να μη δύναται μετά τον θάνατό της να τον παραχωρήσει εις αλλοεθνή και ετερόδοξη οικογένεια αποκλειστικώς. Η Μονή δέχεται να μεριμνά και να επιμελείται τους τάφους κατά τα προσυμφωνηθησόμενα, αλλά μετά τον θάνατο της Δούκισσας να μένουν τα πάντα στην Μονή ή αν τούτο είναι αδύνατο, εις Κοινήν τινά ή Δημόσια χρήση ή κατά παραχώρησή της εις Ελληνικήν οικογένεια πρεσβεύουσα τα της Αγίας του Χριστού Ανατολικής Εκκλησίας δόγματα. Η παραχωρούμενη έκταση εκτιμάται κατά τη γνώμη αναγνωρισμένου της πόλεως πραγματογνώμονος εις 30.000 δραχμάς.

*ΣΤ. Η μη παραδοχή ενός εκ των ανωτέρω όρων έχει ως αποτέλεσμα την άρνηση της παραχωρήσεως».*¹

Πληροφορούμενη η κυβέρνηση τους όρους των μοναχών απαίτησε από τον Ηγούμενο να τους τροποποιήσει και να ετοιμάσει αμέσως νέα έκθεση, για να μην δυσαρεστηθεί η Δούκισσα και εγκαταλείψει την ιδέα της ανέγερσης του Καστέλου, πράγμα που θα ζημίωνε τη μονή και θα προκαλούσε δυσχέρειες στην κυβέρνηση. Άλλοι λένε πως η κυβέρνηση κινητοποιήθηκε κατόπιν παραπόνων της Δούκισσας. Τελικά βρέθηκε άκρη, και ο αρχιτέκτονας Κλεάνθης έκανε τις τελικές συνεννοήσεις με τους καλόγερους.

Υποβλήθηκε νέα αναφορά στις 7 Δεκεμβρίου του 1839, και κατόπιν πολλών συννεοήσεων και ανταλλαγής εγγράφων συμφώνησαν και υπέγραψαν στις 27 Μαρτίου του 1840. Στη Δούκισσα παραχωρήθηκε ο απέναντι από τη μονή λόφος Κουφός. Η έκταση αποτελούνταν από 1738 στρέμματα, από τα οποία τα 8 ήταν καλλιεργημένα και είχαν 126 ελαιόδενδρα. Το ποσό που όρισε η μονή ήταν 7.155 δραχμές και η Δούκισσα έβαλε άλλες 357 δραχμές τις οποίες κατέβαλε στο Γενικό Ταμείο.

Οι εργασίες ξεκίνησαν κατευθείαν, αρχίζοντας από τη χάραξη δρόμου που θα διευκόλυνε την πρόσβαση στο κτήμα της Δούκισσας. Η ανέγερση του Καστέλου άρχισε το φθινόπωρο του 1840, και το σχέδιο προέβλεπε να είναι όλο από μάρμαρο. Την ίδια περίοδο κτιζόταν ένα ακόμα οίκημα, η λεγόμενη «Maisonette». Αρχιτέκτονας και αυτού του κτιρίου ήταν ο Κλεάνθης, για το οποίο οι σημερινοί αρχιτέκτονες λένε πως είναι το χαριέστερο οικοδόμημα της παλιάς Αθήνας.

Στην κατασκευή του Καστέλου, που θα ήταν το θερινό της ανάκτορο, επιστατούσε η ίδια η Δούκισσα. Συχνά ανέβαινε με φίλους της για να τους το δείξει και να ζητήσει τη γνώμη τους. Ενδιαφερόταν αρκετά και για τους κήπους αλλά και αγωνιούσε για το πότισμά τους, κάνοντας στο τέλος συμφωνία με τους μοναχούς να της παραχωρούν αρκετό νερό από τις δεξαμενές τους.

¹ Γιάννης Καιροφύλλας: «Το Καστέλο της Ροδοδάφνης – Η αληθινή ιστορία της Δούκισσας της Πλακεντίας», εκδ. Φιλιλπότη, , σελ. 84-85.

Την εποχή εκείνη (1844) η Σοφία εξέφρασε την επιθυμία να κτίσει δύο πύργους στην Πεντέλη, πάνω στο δρόμο που οδηγούσε στη μονή. Ο ένας θα ήταν ξενώνας, τον οποίο θα ονόμαζε «Plaisance», και ο άλλος θα χρησίμευε σαν φυλάκιο αλλά και ως κατοικία των εργατών των οικοδομών. Η «Plaisance» ολοκληρώθηκε, όμως ο άλλος πύργος, η λεγόμενη «Tourelle», έμεινε ημιτελής. Τότε ζήτησε από τους μοναχούς να της πουλήσουν άλλα 8 στρέμματα στη θέση Μυρτιές, αλλά ζήτησε να της δώσουν και νερό. Ξεκίνησε άλλη μια χρονοβόρα διαδικασία με ανταλλαγή επιστολών, γιατί η μονή δεν επιθυμούσε να παραχωρήσει άλλες εκτάσεις. Επενέβη ο τότε πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης και απαίτησε από τη μονή να παραχωρήσει ανεπιφύλακτα στη Δούκισσα την έκταση που επιθυμούσε. Οι καλόγεροι ανυποχώρητοι απαιτούσαν ανταλλάγματα. Εκτιμούσαν, όπως έλεγαν, τα έργα της Δούκισσας και τις προσπάθειές της να αποκτήσει η Πεντέλη δρόμους, αλλά για την τελευταία παραχώρηση είχαν αντιρρήσεις, γιατί η έκταση που ζητούσε η Δούκισσα ήταν καλλιεργήσιμη γη.

Τελικώς, ένα χρόνο μετά (1845) η μονή υπέκυψε στις συνεχείς πιέσεις και παραχώρησε στη Δούκισσα την περιοχή που ήθελε, χωρίς όμως να σταματήσουν οι αντιδικίες για μικρότερα ζητήματα, όπως η παροχή νερού ή η βόσκηση ζώων. Το αρμόδιο υπουργείο καλούσε συχνά σε απολογία τον Ηγούμενο της μονής, μιας και για κάθε της πρόβλημα η Δούκισσα απευθυνόταν στη διοίκηση. Ήταν της άποψης πως από τη στιγμή που είχε διαθέσει τόσα χρήματα για το δρόμο που οδηγούσε στη μονή, εκείνοι όφειλαν από υποχρέωση να της κάνουν το χατίρι.

Αυτή η τόση υποστήριξη του Κωλέττη προς τη Δούκισσα προκάλεσε θόρυβο. Έλεγαν τότε οι ενασχολούμενοι με τα γεγονότα της Αθήνας πως ο Κωλέττης είχε σκανδαλωδώς βοηθήσει να αποκτήσει η Δούκισσα όλα τα κτήματα στο βουνό της Πεντέλης.

3. ΛΟΙΠΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

α. Η απόπειρα απαγωγής της Δούκισσας από τον Μπίμπιση

Η απόπειρα απαγωγής της Δούκισσας από τον περιβόητο λήσταρχο Μπίμπιση έγινε στους πρόποδες του βουνού, στη ρεματιά της Αγίας Μαρίας όπου η ομώνυμη εκκλησία, και κοντά στη μικρή γεφυρούλα.¹ Οι ληστές ζήτησαν λύτρα από τη Δούκισσα, και δεν πείραξαν τους ομήρους, που αποτελούνταν από το φίλο της Σέκερη, ένα υπάλληλο του υπουργείου εξωτερικών ονόματι Σακελλαρίου, τον μηχανικό του Στρατού Αλέξανδρο Σ. Γεωργαντά (που έκανε το διερμηνέα) και τον αρχιτέκτονα Γουζαρη. Ο Μπίμπισης μιλούσε ελληνικά, η Δούκισσα γαλλικά και ο μηχανικός έκανε τη μετάφραση. Η Δούκισσα προσπαθούσε να τον πείσει ότι μπορεί να είναι πλούσια, αλλά η περιουσία της βρίσκεται στη Γαλλία, και από εκεί της στέλνουν κάθε μήνα ένα συγκεκριμένο ποσό. Ο Μπίμπισης επέμενε και απειλούσε. Αργότερα οδήγησαν την άμαξα κοντά στα αρχαία λατομεία.² Πληροφορίες λένε πως οι χωρικοί του Χαλανδρίου και άλλων γειτονικών περιοχών μαθαίνοντας το συμβάν εξαγριώθηκαν και έσπευσαν οπλισμένοι στην Πεντέλη για να κινηθούν κατά των ληστών. Εκείνοι δε, βλέποντάς τους να καταφθάνουν, σκόρπισαν μέσα στα δάση.

¹ Ο Καιροφύλλας λέει πως η απαγωγή έγινε στην πεντάτοξη γέφυρα που βρίσκεται ακόμα χαμηλότερα. Αυτό όμως δεν φαίνεται να ισχύει. Όπως γράφει ο Καμπούρογλου, μια μέρα που κατηφόριζε προς Χαλάνδρι μαζί με τον ηγούμενο της μονής Πεντέλης Κύριλλο Δέγλερη, όταν έφτασαν στο σημείο της γεφυρούλας (σημερινή οδός Ασκληπιού), ο τελευταίος στάθηκε προς στιγμής λέγοντας στον Καμπούρογλου ότι σύμφωνα με την παράδοση, σε εκείνο το σημείο έγινε η απαγωγή της Δούκισσας (βλ. «*Η Δούκισσα της Πλακεντίας*», εκδ. Δημοουργία, Απ. Α. Χαρίσης, σελ. 156). Αλλά και η ίδια η Δούκισσα σε γράμμα της αναφέρει για τη «μικρά απόσταση» που χώριζε τη μονή από το σημείο της απαγωγής, συμπληρώνοντας ότι «*οι λησταί, δια να μην είναι πολύ εκτεθειμένοι, μας επήραν μαζί με το αμάξι εις τον δρόμον των λατομείων*» (Καμπούρογλου, Ό.π. σελ. 163). Όλα τα παραπάνω δείχνουν πως η απαγωγή έγινε στη γεφυρούλα και όχι στην πεντάτοξη γέφυρα.

² Το λατομείο όπου οδηγήθηκε η άμαξα θα πρέπει να ήταν αυτό που είναι γνωστό σήμερα ως «Μουζάκη». Πρόκειται για το χαμηλότερο αρχαίο λατομείο. Το ότι ήταν αρχαίο επιβεβαιώνεται από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη του Δ. Μουζάκη, βλ. περιοδικό «Περιγητική»: *Η Πεντέλη κινδυνεύει*, Μάιος 1959, σελ. 18.

Το γεγονός μαθεύτηκε γρήγορα στην Αθήνα. Όλες οι εφημερίδες της εποχής και οι ξένοι επισκέπτες στα απομνημονεύματα και στην αλληλογραφία τους γεμίζουν με αναφορές για την απαγωγή. Ο Νέλσον Άμποτ έγραψε πως ο Μπίμπισης απείλησε τη Δούκισσα ότι θα τη σκοτώσει αν δεν του δώσει τα λύτρα. Ο Άγγλος πρέσβης στην Αθήνα Σερ Τόμας Ουάις έλεγε πως ο ληστής απαιτούσε να πάει κάποιος φίλος της Δούκισσας στον τραπέζίτη της Παύλο Σκουλούδη να φέρει τα λύτρα, αλλά ένας από τους ομήρους της κατόρθωσε να διαφύγει και ειδοποίησε χωρικούς από το Χαλάνδρι. Η πριγκίπισσα Μπελτζιοζόσο έγραψε πως ο Μπίμπισης με πέντε συντρόφους του σταμάτησε την άμαξα της Δούκισσας, αφόπλισε τους συνοδούς της και την κράτησε όμηρο ζητώντας 100.000 τάλιαρα. Εκείνη, αφού του ζήτησε ένα ποτήρι νερό, του είπε ότι και ζωντανή να τη γδάρει δε θα του έδινε παραπάνω από 1.000 τάλιαρα. Ο Μπίμπισης συμβιβάστηκε και άφησε κάποιον συνοδό της να φύγει να πάει να τα φέρει. Πριν γυρίσει έφτασαν οι χωρικοί και την απελευθέρωσαν, γι' αυτό και η Δούκισσα για να τους ευχαριστήσει έφτιαξε στο χωριό τους ένα πλυντήριο.¹ Η Κριστιάν Λυτ αναφέρει επίσης το γεγονός στο ημερολόγιό της: *«Ο Χάνσεν ήρθε και ήταν σε πολύ περίεργη διάθεση... Λέει ότι ο Μπίμπισης παραμονεύει τη δούκισσα της Πλακεντίας και υποστηρίζει ότι του χρωστάει 6.000 δραχμές από πέρσι, όταν της επιτέθηκε στο Πεντελικό και δεν πήρε αρκετά χρήματα».*

Κατά τον Γιάννη Καιροφύλλα αυτός που έγραψε τα περισσότερα, αλλά και τα πιο σωστά, ήταν ο Έντμοντ Αμπού, εφόσον τα της απαγωγής τα έμαθε απευθείας από τη Δούκισσα. Του είπε, μεταξύ άλλων, πως ο Μπίμπισης της υποσχέθηκε ότι μόλις πάρει τα λύτρα θα φύγει από την Ελλάδα και θα πάει στην Τουρκία να αγοράσει εκεί ένα υποστατικό και να την ευλογεί κάθε μέρα. Του επιβεβαίωσε ότι την έσωσαν οι χωρικοί του Χαλανδρίου, ενώ τον ίδιο το ληστή τον παρουσιάζει δυστυχημένο γιατί αναγκάστηκε να φύγει χωρίς να πάρει τίποτε, εκτός από δέκα φράγκα που του τα έβαλε στο χέρι, κι εκείνος ντροπιασμένος δάκρυσε. Σε επιστολές προς το σύζυγό της (αν και χωρισμένοι διατηρούσαν επαφές) η Σοφία του αναφέρει πως είχε τρομοκρατηθεί και ότι στο εξής θα ανεβαίνει στην Πεντέλη μόνο με τη συνοδεία πέντε τουλάχιστον χωροφυλάκων. Του έλεγε ακόμη πως ο βασιλιάς Όθωνας είχε στείλει τον υπασπιστή του να μάθει νέα της, και ότι δεν ξέρει αν θα μείνει εκεί το καλοκαίρι. Επίσης, του ζήτησε να της στείλει δύο τουφέκια. Κατηγόρησε επίσης τους μοναχούς της μονής Πεντέλης, τους αποκαλεί όμοιους με τους ληστές, γιατί ενισχύουν με τρόφιμα τους ληστές πάνω στο βουνό. Στο τέλος λέει ότι στον Μπίμπιση δόθηκε χάρη από την κυβέρνηση και ότι σε αυτό είχε μεσολαβήσει και η βασίλισσα Αμαλία. Κατά τον Καιροφύλλα τούτο δεν πρέπει να είναι ακριβές, γιατί άλλες έγκυρες πηγές λένε ότι ο Μπίμπισης εκτελέστηκε με εντολή των Αρχών (βλ. 5^ο κεφάλαιο).

β. Η φωτιά της οδού Πειραιώς

Τον Δεκέμβρη του 1847 το σπίτι της στην Αθήνα πήρε φωτιά, όπου εκτός από πολύτιμα αντικείμενα, έπιπλα και έργα τέχνης, κάηκε και η λάρνακα με το βαλσαμωμένο σώμα της κόρης της Ελίζας. Αυτό την καταράκωσε και την έκανε να απομονωθεί, ενώ η υγεία της από εκείνο το σημείο κι έπειτα πήγαινε από το κακό στο χειρότερο. Παρ' όλο που ήθελε να ανεβαίνει στην Πεντέλη, δεν το έκανε πλέον τόσο συχνά όσο συνήθιζε. Έτσι και το Καστέλο, το οποίο κτιζόταν από το 1841 έως το 1847 παρέμεινε ανολοκλήρωτο, γιατί δεν είχε πλέον καμία διάθεση να το συνεχίσει. Το Καστέλο έμεινε ατελείωτο μέχρι και το 1854 οπότε πέθανε.

γ. Μια νέα θρησκεία

Κατά το διάστημα αυτό είχε αλλάξει θρησκευτικές πεποιθήσεις, και δημιούργησε ένα δικό της θεό και μια δικιά της θρησκεία: ονειρευόταν μάλιστα να κτίσει στην κορυφή της Πεντέλης ναό αφιερωμένο στο θεό αυτό: *«Εβασανιζόταν από μεσσιανικές διαθέσεις. Η φιλοδοξία της ήταν να κτίση ένα ναό στην κορυφή της Πεντέλης, όπου θα μπορούσε να δώσει στον κόσμο μια νέα μορφή πίστεως και να γίνει η ιέρεια και η προφήτις μιας θρησκείας που περιελάμβανε πολλές ιουδαϊκές παραδόσεις και απεμακρόνετο ολότელτα από τον χριστιανισμό. Στην Πεντέλη*

¹ Καιροφύλλας, ό.π., σελ. 113.

ελογάριαζεν ότι θα επικοινωνούσε με τον Παντοδύναμον στενότερα παρ' ότι ήταν δυνατόν από χαμηλά εδάφη.

Αλλά επειδή εδυσκολευόταν να εύρη σχέδιο αντάξιον του Θεού και της νέας θρησκείας και του εαυτού της, για τον ναό, η οικοδόμησίς του ανεβάλλετο επί χρόνια».¹

4. ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Ο πιο δύσκολος μήνας για τη Δούκισσα ήταν ο Απρίλιος του 1854. Η υγεία της επιδεινώθηκε σοβαρά, και ο γιατρός της, Ιάκωβος Ράιζερ, δε φαινόταν να μπορεί να κάνει κάτι για τη βελτίωσή της. Στις 2 Μαΐου του 1854 άφησε την τελευταία της πνοή.

Το νέο μαθεύτηκε γρήγορα σε όλη την Αθήνα. Η οικογένεια Σκουζέ ήταν αυτή που μερίμνησε για την κηδεία της. Η ίδια η Δούκισσα είχε φροντίσει για τον τάφο της, τον οποίο είχε φτιάξει στην Πεντέλη. Με μια άμαξα λοιπόν μεταφέρθηκε εκεί το φέρετρό της.

Όταν οι χωρικοί του Χαλανδρίου είδαν την άμαξα να περνάει από το χωριό τους ζήτησαν να σταματήσει για να προσκυνήσουν τη σορό της. Εβαλαν το φέρετρο δίπλα στη βρύση που η ίδια είχε κατασκευάσει και από εκείνο το σημείο πέρασαν όλοι οι χωρικοί με τις οικογένειές τους για να την αποχαιρετήσουν.

Η άμαξα συνέχισε για το βουνό όπου εκεί την περίμεναν πολλοί χωρικοί όπως και οι καλόγεροι της μονής Πεντέλης με επικεφαλής τον Ηγούμενο. Αφού έψαλαν δέηση, έγινε ο ενταφιασμός.

Η Δούκισσα της Πλακεντίας.

¹ Εφημερίδα «Αθηναϊκά Νέα» 7-8-35, σελ. 3.

Αρ. Η Καρολίνα-Ελίζα. Δεξ. Η Δούκισσα της Πλακεντίας, η σύμφωνα με άλλους, η κόρη της Ελίζα.

Θρήνος πάνω από το ταριχευμένο κορμί της Ελίζας. (Η αγνώστου καλλιτέχνη εικόνα παρατίθεται από www.mixanitouxronou.gr, βλ. Τάσου Κοντογιαννίδη, «Η Δούκισσα της Πλακεντίας», 18/1/2014)

4. ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΔΟΥΚΙΣΣΑ ΤΗΣ ΠΛΑΚΕΝΤΙΑΣ

α. Albert Denison Londesborough (1849)

«Η Δούκισσα της Πλακεντίας κτίζει ένα μικρό σπίτι στην πλευρά του δρόμου που οδηγεί στο μοναστήρι. Έχοντας την ατυχία να χάσει τη μοναχοκόρη της καθώς ταξίδευε στην Ανατολή, βαλσάμωσε το σώμα της, σκοπεύοντας αυτό να ενταφιαστεί μαζί με την ίδια, και την φυλούσε στο ίδιο της το δωμάτιο. Το σπίτι της άρπαξε φωτιά, πρόσφερε μια πολύ μεγάλη αμοιβή σε εκείνους που θα έσωναν το σώμα – αλλά μάταια, το φέρετρο ήταν πολύ βαρύ για να μεταφερθεί. Είχε αφήσει τώρα την ιδιότητά της ως “η πιο ενάρετη γυναίκα”...»¹

β. George William F. Howard (1854)

«Περπατήσαμε κατόπιν στις βίλλες της Δούκισσας της Πλακεντίας. Υπάρχουν τρεις από αυτές, πολύ κοντά η μία με την άλλη, και όλες ημιτελείς, με μεγάλα δώματα στην κάθε μία φτιαγμένα στους πάνω ορόφους για τα σκυλιά της.

Αυτή ήταν, όπως έχει βγει το συμπέρασμα, μια πολύ εκκεντρική γυναίκα, κόρη του M. Lebrun, ενός από τους τρεις πρόξενους της Γαλλίας.

Σε μία περίπτωση, είχε απαχθεί από μία από τις βίλλες εκείνες από μια συμμορία ληστών, αλλά διεσώθη από τους κατοίκους του γειτονικού χωριού Χαλάνδρι. Για να δείξει την ευγνωμοσύνη της, τους έκτισε ένα δημόσιο λουτρό».²

γ. Henri Baird (1856)

«...Φθάσαμε στους πρόποδες του βουνού, συναντώντας εκεί ένα νεοανεγειρόμενο και ημιτελές ενδιαίτημα της Δούκισσας της Πλακεντίας. Αυτή η εκκεντρική γυναίκα γεννήθηκε στη Φιλαδέλφεια και παντρεύτηκε κάποιον Γάλλο. Αλλά αποδεικνυόμενων των ιδιορρυθμιών της υπερβολικών δια την ευτυχία αμφοτέρων, συμφωνήθηκε ότι πρέπει να ζήσουν εν διαστάσει, αν και διατηρώντας τις πλέον φιλικές σχέσεις. Η κοινωνική γηραιά κυρία τώρα περιορίζει την προσοχή της στις οικοδομές της, και σε μισή ντουζίνα σκύλων διαφορετικής ράτσας, τους οποίους βγάζει για περίπατο κάθε απόγευμα. Απολαμβάνει εκ μέρους των κατοίκων την υπόληψη μιας εκατομμυριούχου, έχοντας εισόδημα δεκαπέντε ή είκοσι χιλιάδων δολαρίων, το οποίο σπαταλά».³

δ. Henry Wise (1857)

«Αφήνοντας τους κάμπους, αρχίσαμε να ανεβαίνουμε τις πλαγιές της Πεντέλης από ένα τέλειο δρόμο, κατασκευασμένο από τη Δούκισσα της Πλακεντίας. [...] Η κυρία αυτή, ήδη εκλιπούσα, ήταν κόρη του Κόμη de Marbois και γεννήθηκε στη Φιλαδέλφεια, ενώ ο πατέρας της ήταν ο Γάλλος Πρέσβης στη χώρα μας. Υπήρξε διακεκριμένη καλλονή της αυτοκρατορίας και, αν δεν κάνω λάθος, όντας βασιλίτσα της μόδας στο Παρίσι επινόησε τα βελούδινα καπέλα τύπου ρισέλ.⁴ Επί πολλά χρόνια η δούκισσα, έχοντας απαρηθθεί τη ματαιοδοξία της μόδας, ήταν εγκατεστημένη στην Αθήνα και αφιέρωνε ένα γενναίο εισόδημα σε αγαθοεργίες. Λεγόταν πως ήταν ανοιχτόμυαλη πάνω στα θρησκευτικά ζητήματα, και ήταν, επιπλέον, κατά κάποιον τρόπο εκκεντρική, έχοντας ως κυριότερη ευχαρίστηση την ανέγερση οικημάτων χωρίς να τα αποπερατώνει ποτέ».⁵

ε. Denton J. Snider (1886)

«Από το λόφο στον οποίο στέκομαι, μπορώ να δω ένα άλλο σπίτι, επιβλητικού μεγέθους για μια τέτοια περιοχή, αλλά σήμερα είναι έρημο και καταπέφτει σε ερείπια. Βρίσκεται σε ένα όμορφο σημείο, έχοντας θέα τον κάμπο από κάτω [...] Πάνω από την πόρτα διαβάζεται ακόμα το όνομα

¹ «Wanderings in Search of Health» σελ. 121-123 (1849).

² «Diary in Turkish and Greek Waters», σελ. 291-293 (1854).

³ «Modern Greece», σελ. 299, New York, 1856.

⁴ Όντως έκανε λάθος, γιατί εδώ τη συγγεί με την Κόμισσα του Βοντρέ (βλ. *The Museum of Foreign Literature, Science, and Art*, 1838, Vol. 32, σελ. 266).

⁵ «Scampavias from Gibel Tarek to Stanbul», New York (1857), σελ. 106-13.

“Πλακεντία”. Ρώτησα ένα χωρικό για αυτό, απλώς είπε πως αυτό είναι το παλάτι της Δουκέσσας. Αυτή, αν και νεκρή προ πολλού, ακόμα στοιχειώνει το σημείο όπου κάποτε κατοικούσε και λάτρευε με τον δικό της εκκεντρικό τρόπο. [...]

Η Δούκισσα της Πλακεντίας φαίνεται πως ήταν μια από εκείνες τις δυναμικές γυναικείς προσωπικότητες, για τις οποίες η Ευρωπαϊκή Κοινωνία δεν έχει βρει έως τώρα καμία διέξοδο προς μια απασχόληση εντός λογικών ορίων. Συχνά βρίσκονται αναμιγμένες στα πιο απόμακρα μέρη και στις πιο παράξενες συνήθειες. Αυτή η γυναίκα ήταν κόρη ενός υπουργού του Ναπολέοντα, παντρεύτηκε νωρίς και ατυχώς πήρε διαζύγιο, και μετά ξεκίνησε τα ταξίδια. Ύστερα από πολλές περιπέτειες και μεγάλες φουρτούνες ήρθε στην Αθήνα να περάσει τον καιρό που της απέμεινε. Κατείχε ένα τεράστιο εισόδημα το οποίο μπορούσε να ικανοποιεί τις κολοσσιαίες ιδιοτροπίες της. Αυτό κυρίως την έστρεψε στην κατασκευή κτιρίων. Ένα από αυτά ήταν το κτίριο που βλέπαμε. Εδώ έζησε μαζί με πέντε ή έξι πελώριους σκύλους, εκ των οποίων ο αγαπημένος της, όπως λένε οι φήμες, ήταν κάποιος φορές προσκεκλημένος στο τραπέζι με τους καλεσμένους της.

Αλλά το πιο αξιοσημείωτο γεγονός στην καριέρα αυτής της αξιοπρόσεκτης γυναίκας ήταν η θρησκεία την οποία ήθελε να ιδρύσει. Βλέποντας ότι όλα τα μεγάλα συστήματα πίστης ήταν απαραιτήτως και κατά κάποιον τρόπο στείρα, αποφάσισε να δώσει στον κόσμο την ευλογία μιας νέας. Τα δόγματα της πίστης αυτής δεν έγιναν ποτέ γνωστά, και ήταν πιθανώς δικής της έμπνευσης. Κάποια όμως από τα σαφή δόγματά της αφορούσαν το θεσμό του γάμου, όπως ήταν φυσικό σε μια πίστη που δημιουργήθηκε από γυναίκα. Αν και η ίδια ανίκανη να διαχειριστεί τα συζυγικά της ζητήματα, μπορούσε να μιλάει γι' αυτά στους άλλους, ακόμα και κάτω από μια θρησκευτική διδασκαλία.

Κατασκεύασε ένα μεγάλο βωμό –ή επρόκειτο να κατασκευάσει– κάπου στο Πεντελικό, από τον οποίο επρόκειτο να συμβουλευέται τη Θεότητα και να λαμβάνει ανταπόκριση. Ο βωμός θα πρέπει να είναι μύθος, αλλά εδώ μπροστά μας βρίσκεται το σπίτι με το όνομά της πάνω σε αυτό, κτίσμα δεξιά από το μονοπάτι που οδηγεί στο μοναστήρι».¹

5. ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΔΟΥΚΙΣΣΑΣ ΤΗΣ ΠΛΑΚΕΝΤΙΑΣ

α. Ο αρχιτέκτονας των κτιρίων

Όπως είναι ευρέως γνωστό, ως αρχιτέκτονας των κτιρίων της Δούκισσας στην Πεντέλη και στην Αθήνα αναφέρεται ο Σταμάτιος Κλεάνθης (1802-1862). Αυτή ήταν η άποψη που είχαν οι κύριοι αντιπρόσωποι της ελληνικής βιβλιογραφίας σχετικά με τα εν λόγω κτίρια, όπως ο Δημήτριος Καμπούρογλου και ο Κώστας Μπίρης, την άποψη των οποίων υιοθέτησαν μεταγενέστεροι ιστορικοί της αρχιτεκτονικής, όπως οι Η.Η. Russack, V. Scully, Ο. Φουντουλάκη κ.ά. Από υπάρχοντα συμβόλαια φαίνεται πως ο Κλεάνθης πούλησε οικοπέδα στη Δούκισσα, επέβλεψε την κατασκευή ορισμένων βοηθητικών κτιρίων και της προμήθευσε μάρμαρα για τα κτίριά της. Δεν έχει ωστόσο βρεθεί κανένα συμβόλαιο ή σχέδιο που να αποδεικνύει πως είναι ο αρχιτέκτονας των οικοδομών της.

Το 1988, η ιστορικός τέχνης Ida Haugsted αμφισβήτησε τη γενική αυτή γνώμη, υποστηρίζοντας πως ο αρχιτέκτονας του Καστέλου ήταν ο Δανός Christian Hansen (1803-1883).² 20 χρόνια περίπου αργότερα, η Όλγα Φουντουλάκη απορρίπτοντας και αυτή την εκδοχή, απέδωσε την αρχιτεκτονική των κτιρίων στον Ελβετό André Couchaud.³

Αν και τα επιχειρήματα της Φουντουλάκη φαίνονται πιο πειστικά, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τίποτε. Ίσως και οι τρεις από τους προαναφερθέντες αρχιτέκτονες να συνέβαλαν στο σχεδιασμό των κτιρίων. Πάντως, για να είμαι ειλικρινής, δε με ενδιαφέρει και τόσο για το ποιός ήταν ο πραγματικός αρχιτέκτονας, και ως εκ τούτου δε σκοπεύω να εντρυφήσω στις λεπτομέρειες και να αναλύσω τα επιχειρήματα της μιας ή της άλλης πλευράς. Το μόνο που έχω να επισημάνω, τουλάχιστον όσον αφορά το Καστέλο, είναι η ύπαρξη μιας επιγραφής

¹ «A walk in Hellas: or, The old in the new», σελ. 13-4, 27-39 (1882).

² «Τα κτίρια της Δούκισσας της Πλακεντίας στην Αθήνα», περιοδικό “Αρχαιολογία”, τ. 29, σελ. 72-80 (1988).

³ «André Couchaud, ο αρχιτέκτων του Καστέλου της Ροδοδάφνης στην Πεντέλη», περιοδικό “Αρχαιολογία”, τ. 112, σελ. 87-93.

στο δεξιό μέρος της ανατολικής πλευράς του Καστέλου με το όνομα του αρχιτέκτονα: Σταμάτιος Κλεάνθης. Όμως και πάλι προκύπτει το ερώτημα: επιγραφή της εποχής εκείνης ή μεταγενέστερη επέμβαση;

Ο Σταμάτιος Κλεάνθης

β. Το Καστέλο της Ροδοδάφνης

Όπως είπαμε προηγουμένως, η ανέγερση του Καστέλου ξεκίνησε το 1840 δίχως όμως να ολοκληρωθεί. Οι εργασίες σταμάτησαν το 1847 και το μέγαρο έμεινε ακατοίκητο, χωρίς στέγη και παράθυρα. Στο ιστορικό της ανέγερσης με όλα τα εμπόδια που συνάντησε η Δούκισσα αναφερθήκαμε ήδη, επομένως εδώ θα ασχοληθούμε με το ίδιο το κτίριο.

Ο προ της εισόδου χώρος

Το παλάτι θυμίζει πολύ στο σχέδιο τα Ιλισσια, παρόλο που είναι σε γοτθικό στυλ. Στη Ροδοδάφνη εισέρχεται ο επισκέπτης μέσω ενός πυλώνα. Στα δεξιά θα συναντήσει το χώρο όπου κατά τον Καιροφύλλα οι αγγελιοφόροι έδεναν προσωρινά τα άλογά τους. Λίγο παρακάτω στα αριστερά θα συναντήσει δύο πηγές, και απέναντι την πύλη της σχεδόν τετράγωνης αυλής του παλατιού.

Περιγραφή του Καστέλου

Το Καστέλο, ιδίου μεγέθους με το μέγαρο των «Ιλισίων», αποτελείται από ένα κυρίαρχο κεντρικό κτίριο, τοποθετημένο στη μία πλευρά της αυλής, που σε κάθε πλευρά πλαισιώνεται από χαμηλά βοηθητικά κτίσματα, τα οποία έχουν διαμορφωθεί σύμφωνα με τις ανάγκες της κτιριακής εγκατάστασης, όπως συμπεραίνεται από τα διαφορετικά ύψη τους. Επρόκειτο για στάβλους αλόγων και αγελάδων, μαγειρείο, φούρνο και διάφορες αποθήκες.

Το κεντρικό κτίριο έχει δύο ορόφους και υπόγειο. Όλες οι πόρτες και τα παράθυρα στην πρόσοψη, καθώς και τα τελειώματα της στέγης, απολήγουν σε οξυκόρυφα τόξα. Το τρίτο πάτωμα, με πρόσοψη στον κήπο, είναι μια μακριά ανοιχτή γκαλερί με 55 τοξοτά ανοίγματα επίσης οξυκόρυφα.

Στις άκρες του το κτίριο έχει δύο πύργους, όπου βρίσκονται τα κλιμακοστάσια, οι οποίοι ενώνονται με την ανοικτή θολωτή στοά, που παρουσιάζει στην όψη της επτά άξονες. Οι πλευρικοί πύργοι προεξέχουν και καλύπτονται από κεραμιδοσκεπές, όπως και όλα τα άλλα μέλη της οικοδομής και οι κλειστές επιφάνειες των τοίχων τους διακόπτονται μόνο από λιγοστά μικρά ανοίγματα.

Πεσσοί οκταγωνικής διατομής σε τετραγωνική βάση φέρουν τα ελεύθερα γοτθικά τόξα της τοξοστοιχίας.

Ο χαρακτήρας του Καστέλου με τους εξέχοντες κλειστούς γωνιακούς πύργους εμφανίζεται μόνο στην εμπρόσθια όψη. Η πίσω όψη, η νότια, παρουσιάζει μία ενιαία επιφάνεια. Εκεί, τα παράθυρα του πρώτου ορόφου είναι μικρότερα από αυτά του ισόγειου. Το ισόγειο της νότιας πλευράς βλέπει σε μια ευρύχωρη “βεράντα” με πλευρικές σκάλες. Είναι αξιοσημείωτο πως η νότια όψη της *Maisonnette* παρουσιάζει τον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο με τη νότια όψη της Ροδοδάφνης.

Το Καστέλο της Ροδοδάφνης θεωρείται ένα εξαιρετικό δείγμα του ελληνικού ρομαντισμού, το οποίο έγινε γνωστό στο εξωτερικό από ένα επιστολικό δελτάριο που εκδόθηκε γύρω στα 1880.¹

Η Σεμνή Παπασπυρίδη Καρούζου, σε άρθρο της το 1943 γράφει τα εξής: «Ο ένας από τους δύο μεγάλους αρχιτέκτονες της εποχής εκείνης, ο Κλεάνθης, δεν έμεινε ως το τέλος, όπως ο Κουτατζόγλου, κλασικιστής αλλ’ ακολούθησε τις ίδιες ρομαντικές μεταπτώσεις με τους βόρειους αρχιτέκτονες, έχοντας κορυφαίο παράδειγμα τον *Shinkel*. Στο έργο του Κλεάνθη υπάρχουν αρκετά ρομαντικά ιντερμέδια, όχι στα χτίσματά του μέσα στην πόλη, αλλά στις εξοχικές επαύλεις που έχτισε για τη Δούκισσα της Πλακεντίας, τη μία στην Πεντέλη, την άλλη κοντά στον Ιλισσό. [...]

Όμοιο ανακάτεμα κλασικού και ρομαντικού φαίνεται και στην έπαυλη της Πεντέλης, όπου ο Κλεάνθης χρησιμοποίησε το ίδιο σχέδιο, όπως και στα “Ιλίσσια”, μια κεντρική στοά με δύο πυργωτές προεξοχές, τον καθιερωμένο δηλαδή κλασικιστικό κύβο. Εξαισίες λουρίδες με λεπτή διακόσμηση τονίζουν την οριζόντια διαρρύθμιση, όπως με τα ίδια μέσα έγινε και το άλλο λαμπρό χτίσμα του στην πλατεία Κλαυθμώνος. Το νοσταλγικό μυστικισμό και την κατακόρυφη τάση τα αποτύπωσε ο Κλεάνθης στην έπαυλη της Πεντέλης, βάζοντας οζυκόρυφα τόξα στα παράθυρα και στο πάνω πάτωμα τρίλοβα βυζαντινά. Ακόμα ρομαντικότερα επενεργεί το κτίριο με την ένωσή του με το φυσικό περιβάλλον. Βυθισμένα μέσα στα δέντρα και αζεχωριστά από αυτά θέλησε τα παλάτια αυτά η αναχωρητική διάθεση των ρομαντικών, των Άγγλων περισσότερο και ενωρίτερα από τους άλλους. [...]

Σήμερα το θαυμάσιο αυτό παλάτι είναι υπέρποτε μόνο κι έρημο. Αν το άφιναν τουλάχιστον ήσυχο οι βάνδαλοι φυσιολάτρες! Και το χειρότερο είναι ότι κανείς δεν συγκινείται από την καταστροφή του. Ένα τόσο συμπαθητικό έργο του πρώτου Ευρωπαϊού Έλληνα αρχιτέκτονα, που μόνο και μόνο με το τέλειο χτίσμά του, είναι μια χαρά για το μάτι, πρέπει χωρίς άλλο να γίνει γρήγορα χτήμα εθνικό».²

Αναφορές περιηγητών

Ο Ραούλ Μαλέρμπ, ο οποίος επισκέφθηκε την οικοδομή τον Ιούνιο του 1843, περιγράφει το Καστέλο σαν ένα γοτθικό πύργο από άσπρο μάρμαρο, σε μια καταπληκτικά όμορφη περιοχή, περιτριγυρισμένο από πηγές και κήπους όπου κάποιος μπορούσε να απολαύσει το δροσερό άνεμο από το Αιγαίο.

Το 1847, ο *Couchaud* σε μια δημοσίευσή του αναφέρει: «Κατεβαίνοντας υπάρχει στα αριστερά ένα φτωχό μοναστήρι ελλήνων μοναχών, που ονομάζονται καλόγεροι, και κοντά στο οποίο η Δούκισσα της Πλακεντίας, κόρη του *Barbe-Marbois*, αυτή η λαίδη *Stanhope* της Γαλλίας, έκτισε ένα μεγαλοπρεπές ανάκτορο από λευκό μάρμαρο, ανάμεσα σε ελιές, μαστιχιές και πικροδάφνες, που του έδωσε το όνομα *Ροδοδάφνη*». Το ανάκτορο αυτό άρχισε με δικά μου σχέδια το 1840, συνεχίστηκε από τους Βαυαρούς και τελείωσε το 1844 από Έλληνες καλλιτέχνες. Στο μοναστήρι κατοικούν σήμερα τρεις τέσσερις ηλικιωμένοι καλόγεροι και η Αυλή, η οποία δεν διαθέτει θερινό ανάκτορο, πηγαίνει εκεί εκδρομές κατά τη διάρκεια των μακρών και ωραίων καλοκαιρινών βραδιών».³

Ο *Henry Wise* ακολούθως γράφει: «Με τα άλογα διασχίσαμε τα γύρω εδάφη και φτάσαμε στην κατοικία της Δούκισσας της Πλακεντίας. Συνεχίζοντας κάτω προς την κοιλάδα, περάσαμε

¹ Βλ. Φουντουλάκη, ό.π.

² Περιοδικό “Νέα Εστία”, σελ. 403-404, τ. 380 1 Απριλίου 1943.

³ «*Montagnes et rivieres del’Attique*», 1847.

από τη γωνία μιας ρεματιάς, όπου η ίδια εκκεντρική κυρία, σε μία από τις αρχιτεκτονικές της ιδιοτροπίες, έκτισε το σκελετό ενός μεγάλου, ωραίου πύργου από λευκό μάρμαρο. Είναι πολύ καλή η επιλογή του σημείου αυτού, με θέα κάτω στην κοιλάδα, τους κάμπους και τον κόλπο. Το κτίριο είναι ημιτελές. Βαδίσαμε προς τα μέσα, όπου στην αυλή ανέβλυζε νερό από την καρδιά ενός βράχου, και κατόπιν, αναλάβαμε τα ηνία και τρέξαμε από ένα μονοπάτι κατάλληλο για ιππασία που βρέθηκε στην πορεία μας».¹

Το 1889, ο James Rennell Rodd έδωσε και αυτός μια περιγραφή του μεγάρου: «...λίγο αργότερα, όταν, καθώς προχωρούσε η ημέρα, μειώθηκε κάπως η δύναμη του ηλίου, θα εξορμήσεις [από τη μονή] προς τα κάτω, βαδίζοντας ανάμεσα από ολάνθιστους θάμνους μυρτιών, για να φθάσεις στην μεγάλη, μισοερειπωμένη έπαυλη, την οποία έκτισε για λογαριασμό της η δούκισσα της Πλακεντίας, όταν η περαιτέρω παραμονή της στην Γαλλία κατέστη αφόρητη και όταν επέλεξε τα ορεινά της Αττικής ως τόπο εξορίας της, όπου ήταν ελεύθερη να εξασκήσει τις εκκεντρικότητές της και όπου συναναστράφη με τις τραχιές συμμορίες των βουνών. Η έπαυλη βρίσκεται σε υψηλό σημείο μιάς ανηφορικής κοιλάδας, η οποία είναι παράλληλη ή μάλλον συγκλίνει με αυτήν που οδηγεί στη μονή. Κτισμένη κυρίως από μάρμαρο, το οποίο εξορύχθηκε από όχι μακριά, παρουσιάζεται με την μορφή ενός μάλλον άχαρου τετράγωνου όγκου, στον οποίο ανοίγονται λίαν οξυκόρυφα γοτθικά παράθυρα, και τον οποίο δεν δείχνει να εκλόνισε ο πρόσφατος σεισμός. Η στέγη έχει κατά διαστήματα καταρρεύσει, τα πατώματα και τα ταβάνια ουδέποτε κατασκευάστηκαν, αλλά τα δοκάρια είναι σχεδόν ανέπαφα, λόγω του ξηρού κλίματος. Καθώς ό,τι υπάρχει δείχνει γερό, είναι απορίας άξιο το πώς κανείς δεν ενδιαφέρθηκε να αποπερατώσει ένα σχεδόν έτοιμο σπίτι και επί πλέον κτισμένο σε μία τόσο όμορφη τοποθεσία. Μία αγριοσκιά φορτωμένη με τους άνοστους καρπούς της που κολλούν στα δάκτυλα, έχει φυτρώσει καταμεσής στην αυλή και το νερό μιας πηγής που αναβλύζει από τον βράχο εκεί κοντά, έχει σχηματίσει πραγματικό τέλμα μπροστά στην είσοδο. Από τον εξώστη φαίνεται η δασωμένη κοιλάδα που κατέρχεται απαλά την πλαγιά έως την πεδιάδα, εκτεινόμενη ανάμεσα σε δύο τραχιές βραχώδεις προεξοχές των λόφων, κατάφυτη από πεύκα, ιτιές, βασιλικές δρύες, και θάμνους από μύρτα και σχίνα...»²

Εκτός από τους περιηγητές υπάρχει και ένα κείμενο γραμμένο από τον ποιητή Κώστα Ουράνη αφιερωμένο στο μέγαρο της Πλακεντίας: «Όλα τα ερείπια έχουν μια ψυχή. Όταν δεν είναι η προσωπική ψυχή εκείνων που άλλοτε τα κατοίκησαν, είναι η μεγάλη ψυχή της εποχής τους. Μυστηριώδη, σκυθρωπά ή απαλά μελαγχολικά, ανακαλούν γεγονότα και μορφές που δεν υπάρχουν πια κι εξακολουθούν μέσα στη σιωπή του καιρού, να συνεχίζουν τη ζωή των νεκρών όπως το «διπλούν» τους, στο οποίο πίστευαν οι αρχαίοι Αιγύπτιοι.

Υπάρχει ωστόσο στις υπώρειες της Πεντέλης ένα λευκό ερείπιο, ένα αρχοντικό με δύο τετραγωνικούς ακρινούς πύργους και μια ζώνη κομψών αψίδων στην πρόσοψή του, που έχει κάτι το παράδοξο και το ακατανόητο σα μια ιερογλυφική επιγραφή. Είναι ο πύργος της Δούκισσας της Πλακεντίας.

Μέσα στη μεγάλη μοναξιά του βουνού και των πεύκων που τον πνίγουν και κάτω από το βαθυγάλανο Αττικό ουρανό, ο πύργος αυτός μιας ξένης γυναίκας και μιας αρχιτεκτονικής ξένης, μοιάζει με τα ξερά και άοσμα πια εκείνα λουλούδια, που μας συμβαίνει να βρούμε ανάμεσα στις σελίδες ενός παλιού δανεισμένου βιβλίου και που για μας δεν αντιπροσωπεύουν απολύτως τίποτα. Ξέρουμε ότι ο πύργος αυτός, ο χαμένος πια μέσα στην ερημιά της Πεντέλης, ανήκε σε μια γυναίκα πλούσια και παράδοξη – σε μιαν από τις νομαδικές κι ανήσυχες εκείνες γυναίκες του δέκατου ένατου αιώνα που έφευγαν τις κοινωνίες και πήγαιναν, σα να 'ταν αδελφές του Τσαίλντ Χάρολντ, προς τις χώρες του φωτός, της ποιήσης και της πρωτόγονης ζωής σ' αναζήτηση ποιός ξέρει τι περιπέτειας, κατάκτησης κι απόλαυσης. Το ξέρουμε – κι όμως ο μεγάλος λευκός πύργος της είναι εντελώς άδειος από κάθε τι το προσωπικό και το οικείο της, άδειος από την ψυχή της. Κάτω απ' το μεγάλο ελληνικό φως, δε μας λέει τίποτα περισσότερο από ό,τι θα μας έλεγε ένας λευκός σκελετός που θα συναντούσαμε μέσα σε μια έρημο.

Μάταια το βλέμμα μας στυλώνεται στοχαστικά στον πύργο – αναμένοντας μιαν εμφάνιση. Μάταια τεντώνουμε τ' αυτί μας – με την ελπίδα ν' ακούσουμε τον ψίθυρο μιας μυστηριώδικης

¹ «Scampavias from Gibel Tarek to Stanbul», New York (1857), σελ. 106-13.

² «Pentelicon, a day & a night» Extr. Universal review, 1889. (Η μετάφραση προέρχεται από την ιστοσελίδα του δήμου Βρυλησίων)

και πέρα από τον τάφο φωνής. Δε βλέπομε τίποτ' άλλο από τα γελοία ονόματα που έγραψαν κατά καιρούς οι επισκέπτες στους τοίχους, ζητώντας μιαν εύκολη και φθηνή αθανασία. Και δεν ακούμε παρά τον αχό του ερημικού αέρα, ανάμεσα από τα πυκνά φυλλώματα των πεύκων – ένα αχό βαθύ, αιώνιο κι αδιάφορο σαν το ρόχθο της θάλασσας...»¹

Το Καστέλο μετά το θάνατο της Δούκισσας

Το κτίριο παρέμεινε ημιτελές και αφέθηκε στη φθορά του χρόνου. Κατά καιρούς το επισκέπτονταν πεζοπόροι και μαθητές σχολείων χαράζοντας τα ονόματά τους πάνω στα μάρμαρα.

Στη δεκαετία του 1950, διάφορα δημοσιεύματα εφημερίδων αναφέρουν ότι το Καστέλο πρόκειται να επισκευαστεί και να μετατραπεί σε μελλοντική κατοικία του νεαρού τότε διαδόχου Κωνσταντίνου. Η είδηση διαψεύστηκε, όμως το 1960 υπήρξε νέα επίσημη ανακοίνωση ότι το κτίριο θα μετατραπεί σε ξενώνα υψηλών προσώπων. Έτσι, ύστερα από 106 χρόνια ξεκίνησαν πάλι οι εργασίες για την οικοδόμηση του Καστέλου. Σε ένα δημοσίευσμά του στην εφημερίδα «Έθνος» το 1960, ο Καιροφύλλας γράφει τα εξής: «Οι εργασίες αναστηλώσεως ευρίσκονται προς το τέλος των και απομένουν μόνον οι ηλεκτρικές εγκαταστάσεις και φυσικά οι λεπτομέρειες της διακοσμήσεως και επιπλώσεως. Σήμερα πενήντα περίπου εργάται και τεχνίται εργάζονται υπό την προσωπική επίβλεψιν του γνωστού αρχιτέκτονος κ. Αλεξ. Μπαλτατζή, ο οποίος είχε και την επιμέλεια της αναστηλώσεως και τώρα ασχολείται να δώσει την τελική μορφή και φροντίζει την επίπλωσι του περιήρημου ανακτόρου.

Ο κ. Μπαλτατζής μας είπε ότι το ανάκτορον ανεστηλώθη εξ ολοκλήρου και κατά τη διάρκεια των εργασιών διετηρήθη σχολαστικώς η διάταξις που του είχε δώσει ο αρχιτέκτων Κλεάνθης – έργο του οποίου είναι – αποπερατούμενον δε, θα έχει την όψιν που ο παλαιός αυτός αρχιτέκτων οραματιζέτο να δώσει στο ανάκτορο της Δουκίσσης της Πλακεντίας την εποχή που ανέλαβε την ανοικοδόμησίν του. [...]

Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας έδωσεν ο επιμελούμενος την αναστήλωσιν αρχιτέκτων κ. Μπαλτατζής, το Καστέλο της Ροδοδάφνης είναι από αρχιτεκτονικής απόψεως ένα κομψοτέχνημα γοθτικού ρυθμού και, όπως όλα τα “Σατώ”, αποτελείται από το κυρίως Καστέλο και τρεις αυλές, εκ των οποίων η μία μεγαλύτερη είναι η τιμητική αυλή. Σ' αυτήν που είναι κλειστή υπάρχουν τα άλογα πολυτελείας, οι κατοικίες του προσωπικού και τα αμαξοστάσια. Στις δύο άλλες, τις βοηθητικές αυλές, υπάρχουν οι ορνιθώνες και τα κοινά άλογα.

Σήμερα με την αναστήλωσιν προεβλέφθη και οι τρεις αυλές να επανεύρουν την αρχική τους όψιν. Γι' αυτό στην τιμητική αυλή έγιναν πέντε αμαξοστάσια, μέσα στα οποία θα τοποθετηθούν και παλιές άμαξες – έχει βρεθεί της εποχής της Δουκίσσης μια – στάβλοι για οκτώ άλογα και δύο οικίσκοι του προσωπικού. Στη δεύτερη αυλή, τη βοηθητική, έγιναν ορνιθώνες και αποθήκες, και στην τρίτη, επίσης βοηθητική, θα υπάρχουν ένας σταύλος και μια αποθήκη.

Το Καστέλο αποτελείται από το ισόγειον και τους δύο ορόφους, διαθέτει δε συνολικώς πέντε μεγάλα δωμάτια υποδοχής και έξι κρεβατοκάμαρες με πέντε μπάνια. Στον πρώτο όροφο υπάρχουν δύο σαλόνια, μια βεράντα επί της αυλής, δύο δωμάτια με ιδιαίτερο μπάνιο και ιδιαίτερο βεσιτάριο και ένα οφφίς. Στον δεύτερο όροφο υπάρχουν τέσσερα υπνοδωμάτια, τρία μπάνια, ένα σαλόνι, δύο δωμάτια υπηρεσίας και ένα μπάνιο υπηρεσίας. Στο ισόγειο υπάρχουν ένα μεγάλο χολ, σαλόνι, γραφείο, οφφίς, κουζίνα και τουαλέτα ξένων, στο δε υπόγειο τρεις μεγάλες αίθουσες θολωτές.

Το Καστέλο της Ροδοδάφνης στην Πεντέλη πρόκειται να επιλωθεί με έπιπλα «στιλ αμπίρ», μερικά των οποίων μετά τη διαβεβαίωση του κ. Μπαλτατζή ευρέθησαν ήδη σε μια κρατική αποθήκη. Πολλά έπιπλα επίσης θα αγοραστούν και άλλα θα γίνουν σήμερα κατ' απομίμησιν των παλαιών. Μερικά αντικείμενα απαραίτητα για τη διακόσμηση ευρέθησαν επίσης σε παλαιά αρχοντικά αθηναϊκά σπίτια, που διελύθησαν λόγω κατεδαφίσεως των κτιρίων, όπως δύο τζάκια που είναι της εποχής εκείνης και θα τοποθετηθούν στο Καστέλο. Τα κουφώματα επίσης, που είναι γοθτικού ρυθμού, κατεσκευάστησαν από πεπειραμένους τεχνίτες και δεν απέχουν εκείνων, που είχε το ανάκτορο πριν από εκατόν είκοσι χρόνια.

¹ Πανελλήνιο Λαογραφικό Συμπόσιο: «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σελ. 167-168.

Επίσης έχουν αγορασθεί και μερικοί πίνακες ζωγραφικής για να στολίσουν τις αίθουσες του ανακτόρου. Μεταξύ αυτών και ένα πορτρέτο του Ναπολέοντος Γ΄ στην Αυλή του οποίου διέπρεψε η Δούκισσα της Πλακεντίας. Στην Εθνική πινακοθήκη υπάρχει πορτρέτο της Δουκίσσης της Πλακεντίας το οποίο θα ζητηθεί για να στολίση και αυτό το ανάκτορό της στην Πεντέλη.

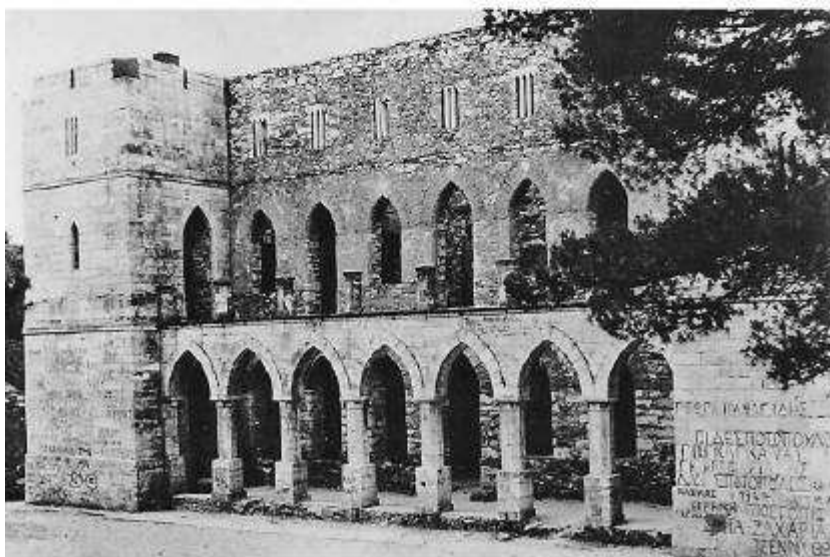
Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι προβλέπεται διαμόρφωσις του τεραστίου κήπου του Καστέλου, ο οποίος θα πλουτισθή με συντριβάνια και αγάλματα, όπως όλοι οι κήποι των ανακτόρων αυτού του είδους, και ελπίζεται ότι μια πηγή, η οποία υπήρχε εκεί πλησίον, θα κατορθωθεί να φέρη λίγο νερό. Τέλος μεταξύ των χώρων που διαμορφώνονται και λαμβάνουν την παλαιά τους όψη, είναι και ο προ της εισόδου χώρος, όπου οι αγγελιοφόροι έδεναν προσωρινώς τα άλογά τους».

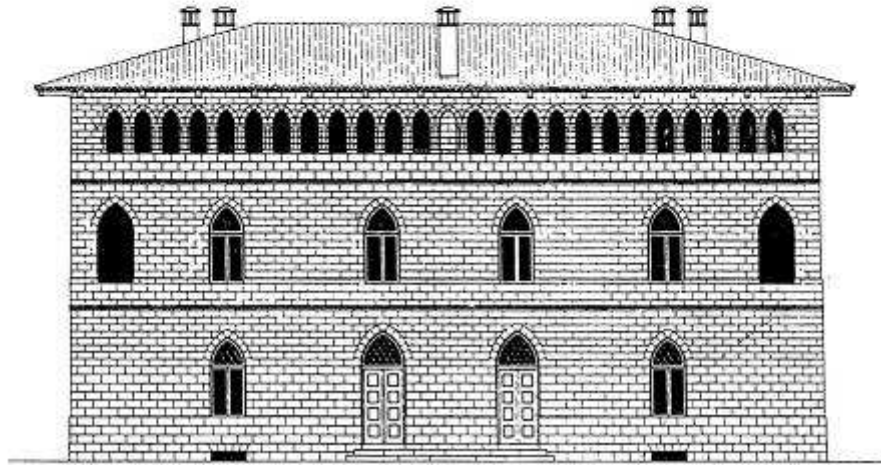
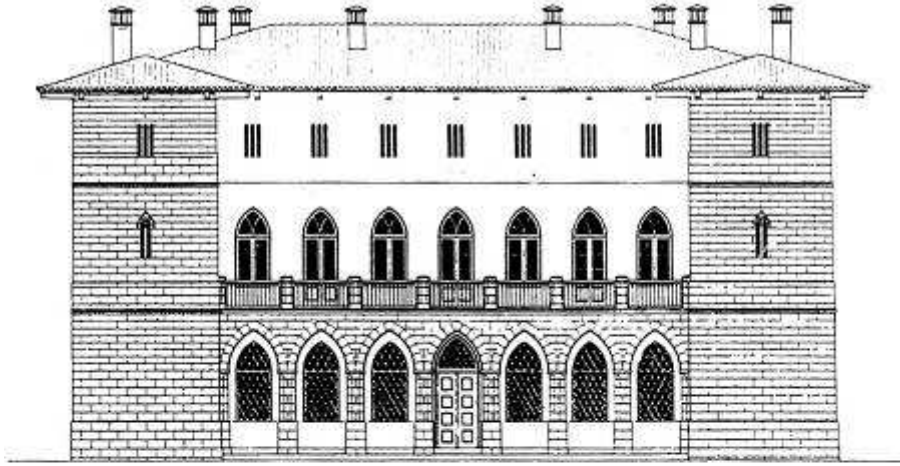
Το Καστέλο της Ροδοδάφνης όπως ήταν παλιά. (Οι τρεις πρώτες φωτογραφίες παρατίθενται από www.elia.org.gr. Η τέταρτη από www.delcampe.net)

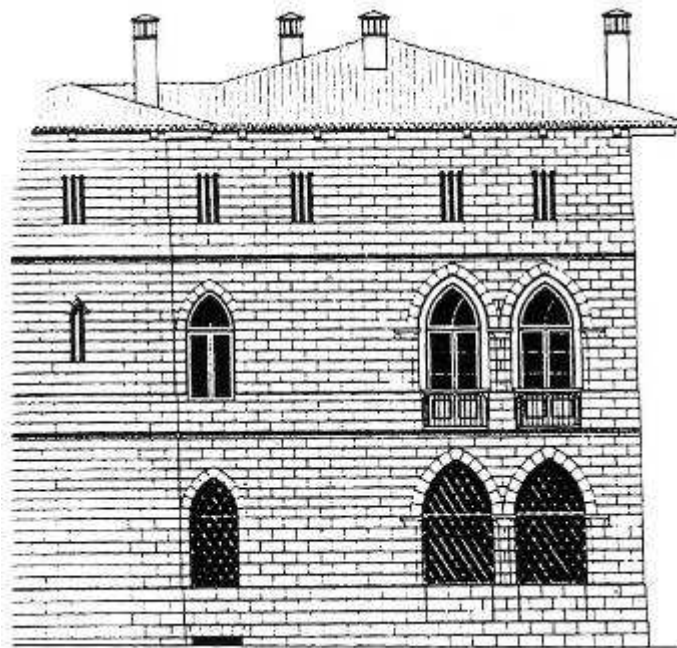
Το Καστέλο της Ροδοδάφνης χωμένο μέσα στο απέραντο δάσος.
(Φωτ. Πλάτωνας Μεταξάς. Παραχωρήθηκε από Νίκο Νέζη)

Παλιές φωτογραφίες του Καστέλου από τη συλλογή του αρχιτέκτονα Αλέξανδρου Μπαλατζή. (Παρατίθενται από Ο. Φουντουλάκη, ό.π.)

Η μπροστινή και πίσω όψη του Καστέλου. (Σχ. Κ. Μπίρης)

Η πλάγια όψη. (Σχ. Κ. Μπίρης)

Η πύλη του μεγάρου. [Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ]

Ο χώρος προσωρινής στάθμευσης των αλόγων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η επιγραφή που κατονομάζει τον Κλεάνθη ως αρχιτέκτονα του Καστέλου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το Καστέλο στη σημερινή μορφή του. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πίσω όψη του Καστέλου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η βεράντα του τελευταίου ορόφου στη νοτιοδυτική όψη του Καστέλου.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τζάκια προερχόμενα από παλιά αρχοντικά της Αθήνας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άποψη του εσωτερικού χώρου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ερείπια κτίσματος και υπολείμματα περιβόλου στη νότια πλευρά του Καστέλου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Η Maisonette

Περιγραφή του κτιρίου

Είπαμε παραπάνω πως όταν η Δούκισσα έμενε στην οδό Πειραιώς στην Αθήνα, κτιζόταν η πρώτη της βίλα στην Πεντέλη, η Maisonette. Αυτή κτίστηκε πιθανότατα το φθινόπωρο του 1840. Και ήταν αυτό το σπίτι το οποίο χρησιμοποιούσε τα καλοκαίρια καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της.

Πρόκειται για ένα μεγάλο αλλά απλό στην αρχιτεκτονική του σπίτι, τριώροφο, με κεραμιδένια στέγη. Στην κύρια είσοδο υπάρχει ορθογώνια αυλή με δύο χαμηλά χωριάτικα σπίτια, με κεραμιδένια στέγη επίσης. Προς τη μεριά του κήπου, βρίσκονται τέσσερα παράθυρα σε κάθε πάτωμα, ενώ στο τελευταίο πάτωμα υπάρχει μια ανοιχτή γκαλερί, χωρισμένη με τετράγωνα κολόνες σε όλο το μήκος του σπιτιού. Κατά την Ida Haugsted (ό.π): «*Το σπίτι είναι εμπνευσμένο από το ιταλικό στιλ και θυμίζει το κτίριο λουτρών «Ξενία – Αναγέννηση» που σχεδίασε ο Hansen το 1837...»* Τα σχέδια είχε κάνει ο Κλεάνθης, και φαίνεται ότι το κτίριο αυτό αποτελούσε μια μικρογραφία του Καστέλου.

Όπως πληροφορεί η Haugsted, το 1960, βρήκε κάποιος στη Μαιζονέτ κάποια σχέδια που δείχνουν την πρόσοψη, το ισόγειο και τον πρώτο όροφο μιας βίλας, και ότι μάλλον πρόκειται για προσχέδιο. Στα σχέδια υπάρχουν και κάποιες σημειώσεις γραμμένες στα γαλλικά, οι οποίες ίσως ανήκουν στον Hansen, όμως λείπει η υπογραφή.

Η Μαιζονέτ αναφέρεται –κατά την Haugsted– στις 10 Μαΐου του 1842 από την κυρία της αυλής της Αμαλίας Julie von Nordenflycht, η οποία περιγράφει μια εκδρομή στην Πεντέλη και στο νεόκτιστο τότε εξοχικό σπίτι της Δούκισσας.

Οι κληρονόμοι της Maisonette

Μετά το θάνατο της Δούκισσας η Maisonette πέρασε από πολλά χέρια ιδιοκτητών. Όπως γράφει ο Καιροφύλλας (ό.π., σελ. 93-97): «*Η Μαιζονέτ με το οικόπεδό της, που αποτελούσε τμήμα μεγαλύτερης έκτασης 12.809 τετραγωνικών μέτρων, είχε περιέλθει στον Γεώργιο Π. Σκουζέ το 1858 με συμβόλαιο. Προφανώς θα είχε πουληθεί από τους κληρονόμους της Δούκισσας, η οποία είχε πεθάνει πριν από τέσσερα χρόνια. Μετά το θάνατο του Γεωργίου Π. Σκουζέ το κτήμα με το ακίνητο κληρονομεί ο γιος του Παύλος Γ. Σκουζές. Μετά από το θάνατο και του Παύλου το κληρονομούν εξ' αδιαθέτου του τα παιδιά του Γεώργιος Σκουζές, Ελένη Μ. Μπαλάνου και Αικατερίνη Σκουζέ. Ακολουθούν οι κληρονόμοι των ανωτέρων που ήταν η Αιμιλία χήρα Γεωργίου Παχύ, η Ευγενία χήρα Ευαγ. Τυπάλδου Μπασιά, η Μαρία Περικλέους Γρυπάρη, η Λίζα Γ.Α. Σκουζέ και ο Αλέξανδρος Γ. Σκουζές, οι οποίοι το 1913 το μεταβιβάζουν στην Ισιδώρα Σκουζέ.*

Η Ισαβέλλα Αλεξάνδρου Σκουζέ το 1916 πουλάει στον γιατρό μαιευτήρα γυναικολόγο Σωκράτη Τσάκωνα μέρος του κτήματος και διατηρεί στην κυριότητα και στην κατοχή της έκταση 13.670 τετραγωνικών μέτρων με την οικία και τον Τάφο της Δούκισσας της Πλακεντίας. Το 1919 αντί του ποσού των 8.000 δραχμών η Ισαβέλλα Σκουζέ πουλάει στην Μαρία χήρα Περικλέους Γρυπάρη την έκταση των 13.670 τ.μ. Όταν πέθανε στις 19 Φεβρουαρίου 1958 και η Μαρία χήρα Περικλέους Γρυπάρη, την κληρονομούν οι κόρες της Μαριέττα και Ελένη, ενώ ο γιος Πέτρος παραιτείται της κληρονομιάς.

Το 1961 τον Απρίλιο η Μαιζονέτ περιέρχεται με αγορά από τις Μαριέττα και Ελένη Γρυπάρη στον Κωνσταντίνο Λούνδρα, απόστρατο αξιωματικό του πολεμικού ναυτικού και σύζυγο της Ελένης Βλάχου, που εξέδιδε την εφημερίδα “Καθημερινή”. [...]

Η ίδια δίνει πολλές ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για την αγορά του ιστορικού αυτού ακινήτου στο βιβλίο, που έβγαλε το 1986 με τίτλο “Στιγμιότυπα” (φωτογραφικές αναμνήσεις της Ελένης Βλάχου). Στη σελίδα 122 μιλάει για δύο σπίτια που έχτιζαν το 1961, ένα στη Μύκονο...[...] Και η Ελένη Βλάχου συνεχίζει: “Το άλλο σπίτι στην Πεντέλη δεν το κτιζάμε, το ξανακτιζάμε. Το είχαμε αγοράσει πάμφθινο από τις αδελφές Ελένη και Μαριέττα Γρυπάρη, που το είχαν κληρονομήσει από τη Δούκισσα της Πλακεντίας. Ήταν η ιστορική Μαιζονέτ, που είχε κτίσει ο Σταμάτιος Κλεάνθης σαν προσχέδιο για το ανάκτορο που θα έκτιζε αργότερα στην Πεντέλη. Ήταν, όπως έδειχνε στις λιθογραφίες που σωζόντουσαν, ένα κομμοτέχνημα, ένα μικρό παλατάκι και

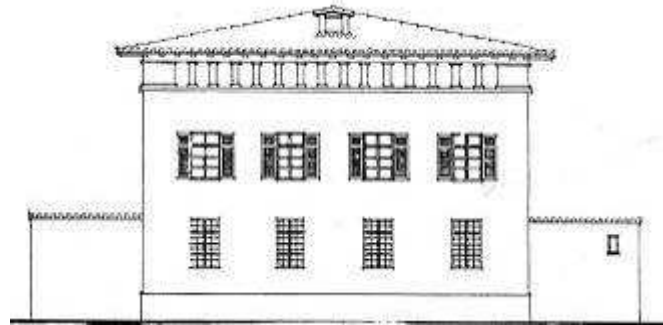
με τον στενό μας φίλο αρχιτέκτονα Αλέκο Μπαλτατζή, το ξανακτίσαμε πέτρα με πέτρα, προχωρώντας στην “αναπαλαίωση» με κέφι και σεβασμό. Διακοσμήσαμε τον γύρω χώρο σε μικρό αλλά αρμονικό πάρκο, όλο γκαζόν και μεγάλα δένδρα, γύρω από την πισίνα, όπως το σχεδίασε άλλος φίλος, ο ειδικός κήπων, ο Σπύρος Τσαούσης.

Με όλες τις δυνατές σύγχρονες πολυτέλειες, διακριτικά κρυμμένες, με τους εσωτερικούς χώρους στολισμένους με παλιούς πίνακες, έπιπλα εποχής, με παλιά παρκέτα μαρκετερί και παλιά τζάκια, αγορασμένα από τα σπίτια του Σκουζέ και του Βούρου, που γκρεμιζόντουσαν τότε – πήραμε και την εξώπορτα του Ζαχαράτου– η νέα Μαιζονέτ έγινε ένα αληθινό αριστούργημα. Και είναι βέβαια ακόμη. Εμείς όμως δεν προφθάσαμε να το χαρούμε, όπως δεν το χάρηκε και η Γαλλίδα Δούκισσα, που πέθανε εκεί, έρημη, ύστερα από πολλές δυστυχίες. Από εκεί τον Δεκέμβριο του 1967, ξεκίνησα την περιπέτειά μου που επρόκειτο να διαρκέσει επτά χρόνια. Και όταν με τα δύσκολα που ακολούθησαν το πουλήσαμε, δεν ξέρω αν χάρισε ιδιαίτερη ευτυχία στους νέους ιδιοκτήτες της.”

Μετά την δικτατορία των συνταγματαρχών που επέβαλε λογοκρισία, η Ελένη Βλάχου έκλεισε τις εφημερίδες της, την “Καθημερινή” και την “Μεσημβρινή” και έφυγε για το εξωτερικό. Εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο, όπως είναι γνωστό, για όλο το διάστημα της δικτατορίας. Έχοντας προφανώς ανάγκη από χρήματα, μετά το κλείσιμο των εφημερίδων της, αναγκάστηκαν να πουλήσουν τη Μαιζονέτ. Η νέα ιδιοκτήτρια το 1968 ήταν η εφοπλίστρια Άννα κόρη Νικ. Γουλανδρή...[...] ...αγόρασε αντί του ποσού του 1.200.000 δραχμών από τον κ. Λούνδρα, σύζυγο της Ελένης Βλάχου, τη Μαιζονέτ και το κτήμα 5.775 τ.μ.».

Η Maisonnette όπως αυτή διατηρούνταν μέχρι το 1952. (Φωτ. βλ. Καιροφύλλας, ό.π., σελ. 95).

Η Maisonnette. (Σχ. Κ. Μπίρης)

Η Maisonnette στη σημερινή μορφή της. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

δ. Η Plaisance

Η Plaisance, έργο και αυτή του Σταμάτιου Κλεάνθη, αποπερατώθηκε το 1846. Πρόκειται για μικρό σπίτι με δύο πατώματα. Πάνω από την είσοδό του διατηρείται σε καλή ακόμα κατάσταση η σκαλισμένη επιγραφή με το όνομα «Plaisance». Το σπίτι αυτό προορίστηκε για ξενώνας. Όπως γράφει ο Τ. Κιλίφης, η Plaisance υπήρξε το πρώτο ξενοδοχείο της ελεύθερης Αθήνας μετά το 1821. Σε αυτή φιλοξενήθηκαν προσωπικότητες, όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Ουίνστον Τσώρτσιλ, ο Αρχιεπίσκοπος και μετέπειτα Αντιβασιλέας Δαμασκηνός, μέλη της οικογένειας Αβέρωφ και πολλοί άλλοι. Άλλες γνωστές προσωπικότητες των Αθηνών, πέρασαν εκεί το μήνα του μέλιτος, και μέχρι τη δεκαετία του '70 λειτούργησε ως ξενοδοχείο.

Η φήμη του όμως ήταν μεγαλύτερη ως εστιατορίου πολυτελείας. Λόγω του ότι όμως ήταν πολύ ακριβό, πολλοί νεόνυμφοι, πήγαιναν για φαγητό στο Χαλάνδρι με άμαξες.¹

Η Plaisance φημιζόταν και για το πηγάδι της, χάρη στο οποίο υδρευόταν το ξενοδοχείο επί 130 χρόνια. Από εκεί, όπως λέει ο Κιλίφης, «αντλείτο πεντακάθαρο νερό, όπου με άμαξες υδρευόταν το Χαλάνδρι. Δυστυχώς όμως, σήμερα έχει στερέψει. Γείτονες υπέβαλαν στη Νομαρχία, που είναι καταγεγραμμένο το πηγάδι, ψευδείς δηλώσεις του Νόμου 105, όπως λεγόταν τότε, βεβαιώνοντας ότι δεν υπάρχει πηγάδι σε ακτίνα 300 μέτρων, ενώ στην πραγματικότητα υπήρχε σε 30 μέτρα, και κάνοντας γεωτρήσεις κατέστρεψαν τον υδροφόρο ορίζοντα της περιοχής. Το κτήμα αυτό μέχρι το ανωτέρω γεγονός, επί πολλά χρόνια ήταν καταπράσινο με γκαζόν και με χιλιάδες ρίζες, κάθε λογής φυτών και δένδρων και με ένα περίφημο λαχανόκηπο. Σήμερα υδρεύεται με το νερό της ΕΥΔΑΠ όπου συντηρούνται μόνο τα περιφερειακά φυτά και δένδρα».

Σύμφωνα πάλι με τον Κιλίφη, στην Πεντέλη εμφανίστηκε κάποτε ένας επιχειρηματίας που εξέφρασε την επιθυμία να αγοράσει την Plaisance και τη γειτονική Tourelle (για την οποία θα

¹ «ΠΕΝΤΕΛΗ», τόμ. Α', σελ. 355.

μιλήσουμε παρακάτω). Σκοπός του ήταν, όπως αποκαλύφθηκε αργότερα, να κατεδαφίσει μέσα σε μια μέρα και τα δύο κτίρια με τη χρήση βαρέων στρατιωτικών χωματουργικών μηχανημάτων, προκειμένου να πάρει το θησαυρό του λήσταρχου Νταβέλη, τον οποίον νόμιζε πως εκείνος είχε κρύψει στην υπόγεια διάβαση που οδηγούσε μέσα στο χώρο αυτό. Όμως τα κτίρια είχαν ήδη κηρυχθεί διατηρητέα και απετράπη κάθε ενέργεια.

Σύμφωνα με επιπλέον πληροφορίες που έδωσε ο ιδιοκτήτης Δημήτριος Αποστόλου στον Κιλίφη: *«Το ακίνητο αυτό ήταν τόσο μπερδεμένο από πλευράς φόρων και βαρών στο υποθηκοφυλάκειο, που δεν τολμούσε να ασχοληθεί κανένας δικηγόρος.*

Ανήκε στη δούκισσα της Πλακεντίας, η οποία πεθαίνοντας το άφησε μαζί με μια τεράστια περιουσία στη γραμματέα της και φίλη της Σκουζέ. Η Σκουζέ το μεταβίβασε το έτος 1916 στον καθηγητή του Πανεπιστημίου ιατρό Σωκράτη Τσάκωνα, ο οποίος το 1939 το πώλησε στην κόρη του, βαράνη Στεφανία, χήρα Μάριο Ιντέλλι, της οποίας ο σύζυγος ήταν πρέσβης της Ιταλίας στην Αιθιοπία κατά τον πόλεμο του 1940 και αργότερα στη Γιουγκοσλαβία. Το 1977 η Ιντέλλι πέθανε και την κληρονόμησαν η πρωτεζαδέλφη της Μαρία, θυγατέρα Γ. Μελέαγρου, της οποίας ο πατέρας ήταν λοχαγός του ιππικού επί Βασιλέως Όθωνα και ο καθηγητής του Πανεπιστημίου και μετέπειτα υπουργός Πολιτισμού επί επταετίας, Αριστοτέλης Τσάκωνας, ο οποίος πέθανε το 1982 και τον κληρονόμησε η κόρη του Αικατερίνη σύζυγος του καθηγητή του Πανεπιστημίου, ιατρού Ιωάννη Αρταβάνη. Από τους δύο τελευταίους μεταβιβάστηκε το ακίνητο στους σημερινούς του ιδιοκτήτες.

Επειδή μεσολάβησαν πολλοί θάνατοι, δημιουργήθηκαν και μεγάλες οφειλές από φόρους κληρονομίας. Αλλά δεν ήταν μόνο αυτό.

Ο έφορος της Α' Εφορίας κεφαλαίου, σε συνεννόηση με πολιτικούς που ήθελαν να αγοράσουν το κτήμα, επέβαλε εξοντωτικούς φόρους ανεβάζοντας την αξία των ακινήτων σε τιμές δεκαπλάσιες της αντικειμενικής αξίας που επιβλήθηκε αργότερα με νόμο. Κάθε τόσο έκανε νέα κατάσχεση στα ακίνητα, δεσμεύοντας με τα ίδια ποσά, πότε το οικοδομικό τετράγωνο και πότε κάθε ακίνητο χωριστά. Αποτέλεσμα ήταν να υπάρχουν στο υποθηκοφυλάκειο πολλά φύλλα κατασχέσεων, που αφορούσαν το ίδιο ακίνητο και το ίδιο ποσό. Ασκήθηκαν υπερβολικές πιέσεις στους σημερινούς ιδιοκτήτες προκειμένου να αποδεσμευτεί το 1% της περιουσίας που εκείνοι ζητούσαν, ενώ ο Έφορος τους ζητούσε το 90% του χρέους, το οποίο εκείνη την εποχή ανερχόταν στο ποσό των 100 εκ. δρχ.

Παράλληλα το εργαζόμενο στο ξενοδοχείο, υπό την Ουρανία Ροστάν, ζεύγος γερόντων, που έμενε και μετά το θάνατο της Βαρώνης Ιντέλλι, μετά από συνεννόηση με ενδιαφερόμενους, είχε ασκήσει αγωγή κατά των κληρονόμων, υποστηρίζοντας ότι η βαράνη τους είχε τάξει ότι θα το έπαιρναν μετά το θάνατό της. Αυτό όμως ήταν αναληθές, διότι η Ιντέλλι τους άφησε να μένουν μέσα δωρεάν με την υπόσχεση ότι θα έφευγαν την ίδια μέρα, όταν θα τους το ζητούσε και όλα αυτά εγγράφως.

Εκτός των άνω υπήρχαν και πολλά άλλα προβλήματα τα οποία έπρεπε να διευθετηθούν. Για παράδειγμα, ένας κτηνοτρόφος της περιοχής, που έβοσκε τις αγελάδες του στα παρακείμενα στην Plaisance ακίνητα, οικόπεδα των κληρονόμων, είχε μετατρέψει τα υπόγεια της περιφέρειας Tourelle με τις θολωτές πέτρινες οροφές, σε στάβλο αγελάδων και αρνείτο να τα εγκαταλείψει».¹

ε. Η Tourelle

Η Tourelle ή Πυργάκι, βρίσκεται δίπλα ακριβώς από την Plaisance, και πρόκειται για ένα μεγάλου μεγέθους κτίριο το οποίο προοριζόταν για κατοικία του υπηρετικού προσωπικού της Δούκισσας, το οποίο όμως δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

Αν και στην μπροστινή του όψη φαίνεται διώροφο, στην πραγματικότητα έχει τρεις ορόφους και αρκετά υπόγεια δωμάτια. Απουσιάζουν τα πατώματα όπως και η οροφή. Σήμερα βρίσκεται υπό κατάρρευση.

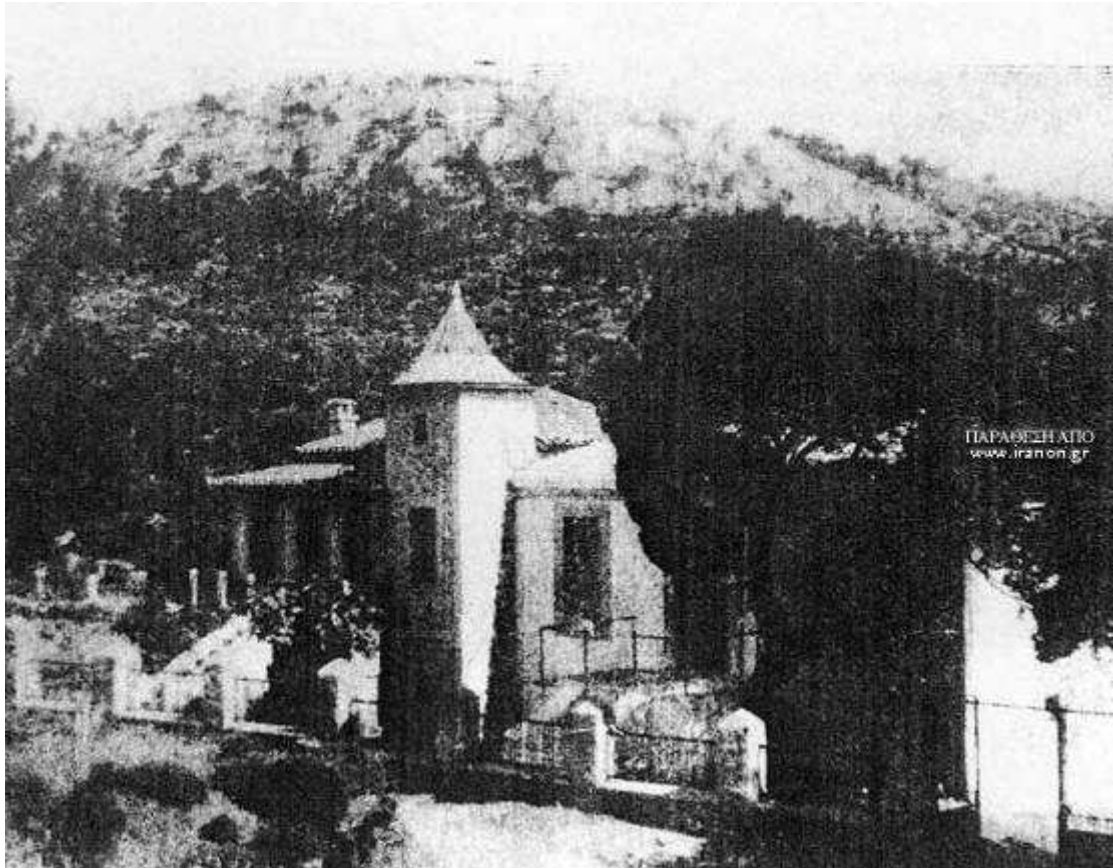
¹ «ΠΕΝΤΕΛΗ», τόμ. Β', σελ. 356-359.

Η Plaisance όπως ήταν παλιά. (Η φωτογραφία παρατίθεται από Iranon)

Η Plaisance σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

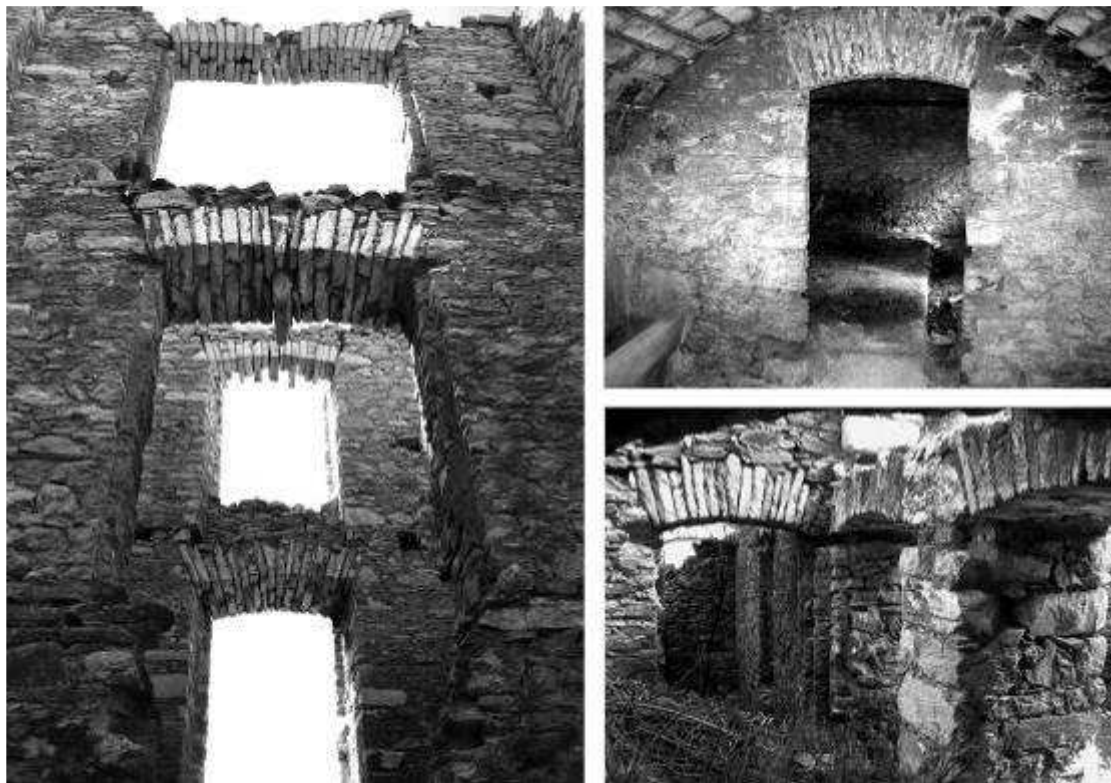
Παράρτημα του ξενοδοχείου «Plaisance». (Η φωτογραφία παρατίθεται από www.iranon.gr)

Η Tourelle. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πίσω όψη της Tourelle. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό της Tourelle. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το εσωτερικό της Tourelle. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

στ. Ο τάφος

Μετά την ταφή της Δούκισσας της Πλακεντίας, η οικογένεια Σκουζέ φρόντισε να στήσει ένα μνημείο πάνω από τον τάφο, το οποίο σχεδιάστηκε από τον Κλεάνθη και μοιάζει με μικρογραφία αρχαίου ελληνικού ναού. Αποτελείται από ένα βάθρο με τρεις βαθμίδες, το οποίο στηρίζει μια λάρνακα δωρικού ρυθμού. Οι δωρικοί κίονες που είναι ενσωματωμένοι στις τέσσερις γωνίες του μνημείου, έχουν κυκλικούς άβακες¹, ενώ η ζωφόρος λείπει και μόνο ένα κυμάτιο υποστηρίζει το γείσο. Το έργο αυτό χαρακτηρίστηκε αργότερα από τον αρχιτέκτονα Κώστα Μπίρη ως μια εντελώς πρωτότυπη σύνθεση, εμπνευσμένη από τον ελληνικό ρυθμό, αλλά χωρίς καμιά υποταγή στις αξιώσεις του ορθόδοξου κλασικισμού.²

Επάνω στη λάρνακα, και εντός τετράγωνου πλαισίου υπάρχει η επιγραφή:

*Sophie De Marbois
Duchesse De Plaisance
Francaise
Nee En Philadelphie Le 3 Avril 1785
Decedee A Athenes Le 14 Mai 1854
Επιμέλεια: Γεωργίου Π. Σκουζέ Αθηναίου*

¹ Μαρμάρινες πλάκες που αποτελούν το επάνω μέρος του κιονόκρανου.

² Καιροφύλας, ό.π., σελ. 160.

Το 1946, άγνωστοι διέρρηξαν τον τάφο της Δούκισσας, πεπεισμένοι πως εκεί κρυβόταν κάποιος θησαυρός. Βλέποντας πως ο τάφος δεν περιείχε αυτό που επιθυμούσαν, σκόρπισαν τα οστά της Δούκισσας και την τέφρα της κόρης της, ενώ προκάλεσαν ζημιές και στο μνημείο.¹

Ο τάφος της Δούκισσας της Πλακεντίας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ζ. Γέφυρες

Η μικρή γέφυρα του δάσους

Ο Δημήτριος Καμπούρογλου, κάνει λόγο για μια μικρή γέφυρα, τη «γέφυρα του δάσους», η οποία όπως λέει είναι έργο της Δούκισσας και έγινε σε σχέδια του γεωμέτρη-μηχανικού Αλέξανδρου Γεωργαντά.² Δεν εξηγεί όμως σε ποιο σημείο ακριβώς βρισκόταν αυτή η γέφυρα, αλλά πιθανότατα πρόκειται για εκείνη την παλιά μονότοξη γέφυρα που βρίσκεται στην κοίτη του Βαθυρέματος, αρκετά χαμηλά στο βουνό, ανάμεσα στο ύψωμα των Βριλησίων και στη Νέα Πεντέλη.

Η πεντάτοξη γέφυρα των λατομείων

Η γέφυρα αυτή βρίσκεται ακόμα χαμηλότερα, στο δήμο Μελισσίων, και κτίστηκε το 1841-2 με χρήματα της Δούκισσας και σχέδια του Αλέξανδρου Γεωργαντά. Εξυπηρέτησε τη μεταφορά μαρμάρων από την Πεντέλη στην Αθήνα, κυρίως για το μέγαρο των Ιλισσίων.

Η γέφυρα έχει μήκος 40μ., πλάτος 3.50μ. και ύψος 10μ., και διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, κι αυτό χάρις στην ποιότητα των υλικών και της δομής της.³

η. Η κρήνη των διαβατών

Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, ένας από τους όρους που έθετε η μονή Πεντέλης για το παραχωρούμενο από αυτήν έδαφος στη Δούκισσα, αφορούσε το νερό της πηγής. Την υποχρέωναν, όπως γνωρίζουμε, να κατασκευάσει βρύση έξω από τα όρια του οικοπέδου που θα χρη-

¹ Καιροφύλας, ό.π.

² «Μελέται και Έρευναι, τόμ.1., Αθήναι 1927, σελ. 289-290.

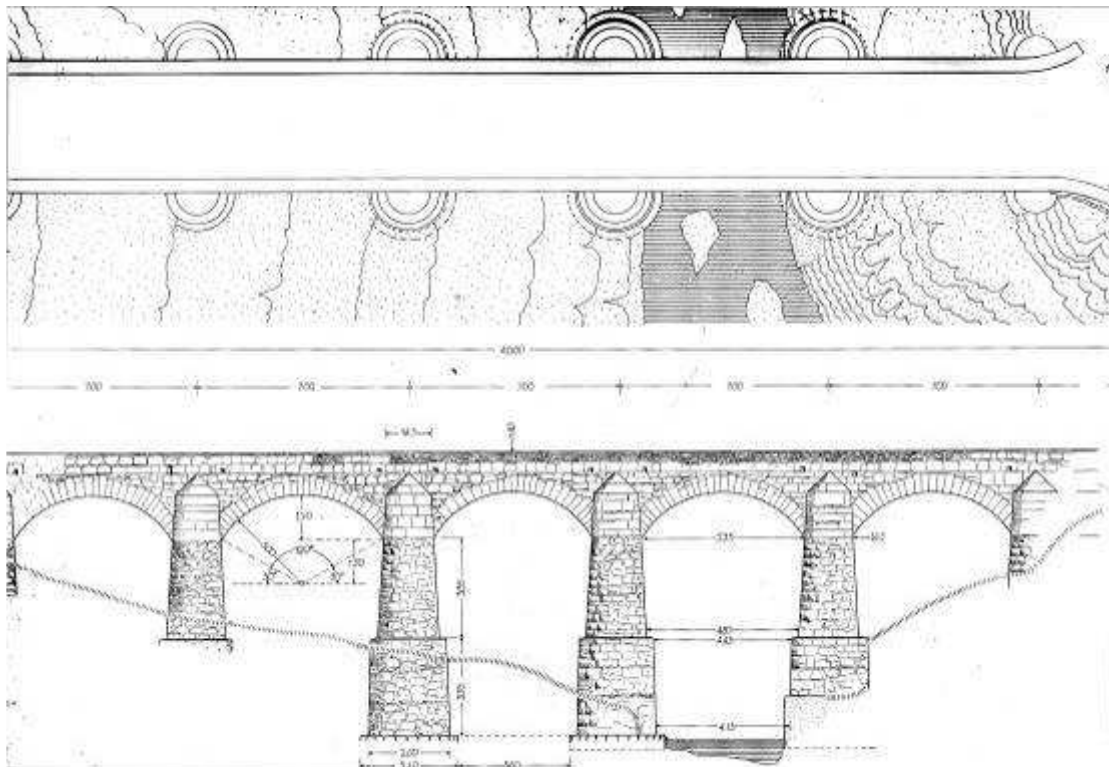
³ Μανόλη Κορρέ «Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα», εκδ. Μέλισσα, σελ. 72.

σίμευε σαν ποτιστήριο για τους ανθρώπους και τα ζώα. Η Δούκισσα έπραξε τούτο, όχι επειδή το απαιτούσε η μονή, αλλά κυρίως προς δικό της όφελος, εφόσον δεν ήθελε να την παρενοχλούν οι περαστικοί.

Ένας φίλος θυμάται την κρήνη αυτή πριν από τις τελευταίες πυρκαγιές που αφάνισαν όλο το παλιό δάσος της περιοχής. Ήταν καλυμμένη από πυκνή βλάστηση και ήταν τόσο όμορφο το θέαμα που τη χαρακτήριζε ως «νεραΐδοφωλιά». Βεβαίως η σημερινή εικόνα της κρήνης δε θυμίζει σε τίποτα την παραπάνω περιγραφή.

Η μικρή γέφυρα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πεντάτοξη γέφυρα σε σχέδιο του Μ. Κορρέ.

Η γέφυρα όπως ήταν παλιά. (Η φωτ. παρατίθεται στο διαδίκτυο)

Η γέφυρα σήμερα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Η κρήνη όπως ήταν πριν από μερικές δεκαετίες. (Φωτ. Συλλόγου Γέρακα “Η ΠΗΓΗ”)
 Δεξ. Η σημερινή μορφή της. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κεφάλαιο 3

ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΩΝ ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΒΟΥΝΟ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

Όπως έγγραφα και στον προηγούμενο τόμο, κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας αλλά και κατά τη μετεπαναστατική περίοδο, πολυάριθμοι περιηγητές (αρχαιολόγοι, αρχαιοδίφες, φυσιολάτρεις, βοτανολόγοι, ζωγράφοι κ.ο.κ.) από όλη την Ευρώπη ταξίδεψαν στην Ελλάδα για να γνωρίσουν την ελληνική φύση και τις αρχαιότητες. Επίκεντρο του ενδιαφέροντος αποτέλεσε η Αθήνα και κατ' επέκταση η Αττική. Αρκετοί από αυτούς επισκέφθηκαν και την Πεντέλη, παραδίδοντας ένα σχετικά ικανοποιητικό αριθμό αναφορών, περιγραφών αλλά και απεικονίσεων. Ο πιο βασικός λόγος που οι άνθρωποι αυτοί επισκέπτονταν την Πεντέλη ήταν τα αρχαία λατομεία. Πολλοί είχαν την περιέργεια να δουν τον τόπο από τον οποίο εξορύχθηκαν τα μάρμαρα εκείνα με τα οποία κτίστηκαν τα μνημεία των Αθηνών. Το συνηθισμένο δρομολόγιο των περιηγητών ήταν Αθήνα – Αμπελόκηποι – Χαλάνδρι – Μονή Πεντέλης – αρχαία λατομεία – Σπηλιά – κορυφή βουνού – Μαραθώνας. Κάποιοι άλλοι πραγματοποιούσαν ανάβαση στο βουνό από την Κηφισιά και τον Μαραθώνα.

Στα δύο προηγούμενα βιβλία, καθώς και στις προηγούμενες σελίδες του παρόντος βιβλίου, παρατέθηκαν οι περιηγητικές αναφορές που αφορούσαν τη Σπηλιά, τα λατομεία, τα βυζαντινά μνημεία της Πεντέλης, τους οικισμούς και τις περιοχές στους πρόποδες του βουνού. Στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε με χρονολογική σειρά τις εναπομείνουσες περιγραφές, αλλά και απεικονίσεις του πεντελικού τοπίου που δε βρήκαν χώρο αλλού.

1. EVLIYAH CHELEBI (1667-1670)

*«Πάνω από το Μεντίλ Μοναστήρι υψώνει το πελώριο ανάστημά του ένα βουνό, που –η κορυφή του– μοιάζει να ακουμπάει στον ουρανό. Το βουνό αυτό είναι ο μαρμαρώνας της Αθήνας. Στην κορυφή του υπάρχει ανάκτορο –κτίσμα περίτεχνο– που ο σοφός βασιλιάς Σολομών –ας έχει ειρήνη!– το 'χει αναγειρεί για χάρη της Μπαλκίς Ανά. Μόνο που, τώρα πιά, μονάχα ερείπια έχουν απομείνει. Αποκεί πάνω μπορείς να αγναντέψεις όλα τα νησιά της Μεσόγειου Θάλασσας».*¹

Δύο εκδοχές υπάρχουν. Η ο Τσελεμπί δεν έφτασε ποτέ μέχρι την κορυφή παρά άκουσε για το «περίτεχνο ανάκτορο» από κάποιον άσχετο πληροφοριοδότη, η ανέβηκε πράγματι, και το «ανάκτορο» που είδε πιθανότατα σχετίζεται με τα υπολείμματα του πιθανού αρχαίου μεγαλιθικού τείχους (αναφέρομαι σε αυτό στο πρώτο βιβλίο). Όσο για τη σύνδεση του κτίσματος με τον Σολομώντα... αυτό θα πρέπει να αποδοθεί στην έλλειψη αντικειμενικότητας που χαρακτηρίζει σχεδόν εν συνόλω το έργο του.²

2. EDWARD DODWELL (1801 – 1806)

*«Το Πεντελικό χωρίζεται από το νοτιότερο πόδι του Υμηττού από μια πεδιάδα [...] Είναι ψηλότερο βουνό από τον Υμηττό αλλά χαμηλότερο από την Πάρνηθα· και το σχήμα του έχει “χτυπητή” ομοιότητα με το όρος Gennaro κοντά στη Ρώμη. Καταλήγει σε μια μωτερή κορυφή, έχει όμορφο περίγραμμα, και το μεγαλύτερο μέρος είναι καλυμμένο με δάση και θάμνους. Πολλά μικρά ρυάκια δίνουν ζωή στον Κηφισό. Διάφορα χωριά και μερικά μοναστήρια και εκκλησίες υπάρχουν στους πρόποδες, ειδικά η Κηφισιά που διατηρεί την αρχαία ονομασία της».*³

¹ «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σελ. 189.

² Λέγεται ακόμα ότι ο περιηγητής εννοούσε τον Σόλωνα, αλλά τον μπέρδεψε η ηχητική ομοιότητα των ονομάτων.

³ «A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806», vol.I, London, 1819, σελ. 497.

3. NICHOLAS BIDDLE (1806)

«...Υστερα από τρεις ώρες ιππασίας σε λοφώδη κακοτράχαλο δρόμο φτάσαμε στο Μοναστήρι της Πεντέλης, στο βουνό που έχει το ίδιο όνομα. Ξυπνήσαμε τους κοιμώμενους μοναχούς, μιας και είχε νυχτώσει, και μετά το φαγητό οδηγηθήκαμε στα κρεβάτια μας, έχοντας κάνει 13 ώρες δυσάρεστης διαδρομής.

Φύγαμε από το Μοναστήρι το πρωί της Κυριακής, 1^η Ιουνίου, και έχοντας ανεβεί στο βουνό για περίπου μισή ώρα και κάτι, περπατήσαμε για κάνα τέταρτο, μιας και ο δρόμος ήταν αρκετά απότομος για τα άλογα, και φτάσαμε στα λατομεία απ' όπου έχει παρθεί το περίφημο πεντελικό μάρμαρο. Φάνηκε πως είχαν δουλέψει σε πολλά σημεία, όμως το μεγάλο λατομείο είναι ό,τι πιο όμορφο. Το μάρμαρο έχει κοπεί κάθετα για περίπου 70 ή 80 πόδια. Στη γωνία κάτω είναι μια μεγάλη σπηλιά από την οποία επίσης εξορύχθηκε μάρμαρο. [...] Η θέα της πεδιάδας και της πόλης των Αθηνών η οποία απέχει περίπου δύο ώρες από εκείνο το σημείο είναι εξαιρετικά όμορφη. [...] Επιστρέψαμε στο Μοναστήρι πάνω στα άλογα κατά τις 7 και πήραμε το δρόμο για το Σούνιο».¹

4. BARON JOHN CAM HOBHOUSE BROUGHTON (1809-1810)

«Μια ώρα μετά τους Αμπελόκηπους ο δρόμος περνάει μέσα από ένα μεγαλύτερο χωριό, καμιά εκατοστή σπίτια, τριγυρισμένο από ελαιώνες, ονομαζόμενο Χαλάνδρι, και από αυτό το σημείο βγαίνει πάλι στην ανοιχτή πεδιάδα, συνεχίζοντας για μισή ώρα δίπλα σε μια ρεματιά, ώσπου φτάνει στους πρόποδες των λόφων. Εδώ παρατηρούνται μεγάλα κοπάδια από γίδια, που τα προσέχει ένας καλόγερος, να κουρεύουν τη λιγοστή βοσκή στις πλαγιές του βουνού. Ανεβαίνοντας στο βουνό, σύντομα μπαίνεις σε πευκοδάση, και άλλα αειθαλή δέντρα, και φτάνεις στο μοναστήρι σε τρεις ώρες από την Αθήνα, έχοντας ταξιδέψει σε μια περίπου βορειο-ανατολική κατεύθυνση. Το κτίριο βρίσκεται σε μια εσοχή του λόφου, περιτριγυρισμένο από ελαιώνα, τον οποίο διασχίζει ένα πλούσιο ρυάκι κατεβαίνοντας μέσω μιας χαλικόστρωτης κοίτης στην πεδιάδα. Ένας καταπράσινος αγρός προ της πύλης του μοναστηριού σκιάζεται από ένα απλωμένο πλάτανο. [...]

[...] Από τη μονή ως τα λατομεία μαρμάρου είναι απόσταση σαράντα λεπτών, με το μονοπάτι να σκαρφαλώνει στο βουνό προς βορράν, δια μέσου πυκνού αειθαλούς δάσους, σε πολύ απότομο και ανομοιόμορφο έδαφος, αλλά έχοντας εδώ κι εκεί την εμφάνιση μιας διαδρομής άλλοτε πολυχρησιμοποιημένης. Δεν είναι δυνατόν να κάνεις όλο το δρόμο έφιππος.

Ξαφνικά φτάνεις στα σπήλαια, η είσοδος των οποίων βρίσκεται στο κάτω μέρος της γωνίας που σχηματίζουν δύο γκρεμοί από μάρμαρο, εμφανώς λειασμένοι τεχνητά, και κομμένοι στη σημερινή τους μορφή για χάρη του υλικού. [...]

[...] Τα μέσα που μεταχειρίστηκαν για να μεταφέρουν τους τεράστιους όγκους μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκαν στα κτίρια των Αθηνών, από ένα τέτοιο μέρος σαν τα πεντελικά λατομεία, πρέπει να παραμένει μυστικό για τους σύγχρονους. Δε μου φαίνεται δυνατόν ότι άμαξες οποιασδήποτε περιγραφής μπορούσαν ποτέ να έχουν ανέβει τόσο ψηλά στο βουνό· και καθώς οι μηχανολογικές γνώσεις των αρχαίων ίσως δεν ήταν τόσο πολλές όσο γενικά πιστεύουμε ότι κατείχαν, ο μόχθος πρέπει να υπήρξε ανυπολόγιστος, για να κατεβάσουν ολόκληρους τέτοιους όγκους, σχεδόν επί δύο μίλια στις απότομες πλαγιές ενός βουνού. Μπορεί κανείς να δει τα τερατώδους μεγέθους τεμάχια στο δρόμο, λίγο χαμηλότερα από τα λατομεία: έχουν κοπεί σε κυκλωτερές σχήμα, οι ακμές έχουν ομαλυνθεί, και μπορεί κάποιος να οδηγηθεί στην εικασία πως οι όγκοι είχαν προετοιμαστεί έτσι για να διευκολυνθεί το κύλισμά τους προς τα κάτω, ή σπρώχνονταν απαλά με μοχλούς, μια διαδικασία κάπως δύσκολη αλλά όχι αδύνατη, όταν η κατάβαση ήταν πιο ομαλή, και ο δρόμος προσεκτικότερα απαλλαγμένος από εμπόδια».²

¹ «Nicholas Biddle in Greece: The Journals and Letters of 1806», σελ. 121.

² «A Journey Through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810», Vol. 1, 1817, σελ. 324-7.

5. PETER EDMUND LAURENT (1818-1819)

Ο Ρ. Ε. Laurent θα δώσει μια σύντομη περιγραφή της διαδρομής και του τοπίου από τον Μαραθώνα στην Πεντέλη: «*Το μονοπάτι είναι απότομο και κακοτράχαλο. Έριχνε πολλή βροχή, ώστε το ταξίδι μας δεν ήταν και τόσο ευχάριστο. Το βουνό είναι καλυμμένο από μυρτιές, κυπαρίσσια και κέδρους, πεύκα επίσης βρίσκονται εδώ, παράγοντας άφθονο ρετσίνι*».¹

6. WILLIAM GELL (1819)

Ο Βρετανός αρχαιολόγος Sir William Gell, ο οποίος όπως είδαμε στον Β΄ τόμο επισκέφθηκε διάφορα σημεία της Πεντέλης (ορεινός Μαραθώνας, Νταού, μονή Πεντέλης, Σπηλιά, λατομεία), παραδίδει μια απεικόνιση του πεντελικού τοπίου, πιθανότατα από την κορυφή της ράχης Χρυσούλη ή από την κορυφή της ράχης της Καρυδιάς. Στην απεικόνιση αυτή φαίνονται στα αριστερά τα χαμηλά υψώματα της Παλαιάς Πεντέλης και ο Υμηττός, ενώ στα δεξιά διακρίνεται η άκρη ενός (πιθανώς) αρχαίου λατομείου. Από εκεί πέρασε λόγω της μεγάλης πορείας του που ξεκίνησε από τον Μαραθώνα με κατάληξη τη μονή Πεντέλης.

Η θέα της Αθήνας από τη ράχη την οποία σκαρφάλωσε ο Gell. («*The Itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly*», London, 1819.)

7. CHRISTOPHER WORDSWORTH (1832-3)

«...*Το μάρμαρο των λατομείων της Πεντέλης μοιάζει στη λευκότητα και τη λαμπρότητα με εκείνο της Πάρου. Στη λεπτότητα της υφής το επισκιάζει. Από αυτή την άποψη είναι παρόμοιο με εκείνο της Καρράρα, αν και είναι απαλλαγμένο από τους μεταλλικούς λεκέδες, με τους οποίους αυτό το τελευταίο είναι συχνά λεκιασμένο. Ας συγκρίνουμε για λίγο την τωρινή μορφή αυτού του έρημου λατομείου, με αυτή της παλαιάς του κατάστασης. Περίπου δύο χιλιάδες διακόσια ενενήντα χρόνια πριν οι παρειές του, που τώρα είναι εγκαταλειμμένες και σιωπηλές, αντηχούσαν από το θόρυβο των πολυάσχολων εργατών, που λάξεναν τους βράχους του και σήκωναν με σχοινιά και τροχαλίες τους ογκόλιθους, που τους είχαν εξορύξει από αυτό, αφήνοντάς τους να ταξιδεύουν πάνω σε έλκηθρα, που τους έφερναν κάτω στα πόδια του βουνού στην πεδιάδα και από εκεί δια μέσου των πυλών στην Αθήνα ή πηγαίνοντάς τους στο λιμάνι του Πειραιά, από όπου μεταφέρονταν στις ακτές μακρινών χωρών. [...]*

[...] *Εδώ θα μπορούσαμε να είμαστε ένοχοι παράξενης αναισθησίας, εάν μπορούμε να παρατηρούμε με αδιαφορία, ή μάλλον, χωρίς ένα αίσθημα σεβασμού, αυτό το γενέθλιο τόπο τόσων πολλών κτιρίων και αγαλμάτων, που έχουν εμπνεύσει το θαυμασμό, εξευγένισαν την καλαισθησία, επηρέασαν τις τέχνες, εξανθρώπισαν τα ήθη, εξύψωσαν τις ιδέες και ακόμη επαύξησαν την επιβλητικότητα της θρησκείας των ανθρώπων, ολόκληρων πολιτειών και βασιλείων, για εκατοντάδες και χιλιάδες χρόνια. Θα ήταν νομίζουμε λιγάκι φθονερός, όποιος μπορεί να κοιτάζει πάνω από τα λατομεία του Πεντελικού χωρίς ενθουσιασμό· όποιος μπορεί να παρατηρεί αδιάφορα αυτό το τεράστιο και σιωπηλό δώμα του βράχου, όπου επάνω του αυτά τα αθάνατα οικοδομήματα, ο Παρθενώνας, τα Προπύλαια και ο ναός του Θησέα γεννήθηκαν και από τις κόγχες*

¹ «*Recollections of a Classical Tour*», London , 1821, σελ. 121.

του οποίου προήλθε αυτή η μακριά ακολουθία των ωραίων μορφών, οι οποίες σκαλισμένες στο μάρμαρο, δημιούργησαν την Παναθηναϊκή ιεροτελεστία, που την αναπαράστησαν όχι σαν μια γιορτή που τελείται μια φορά στα δέκα χρόνια, αλλά σαν ένα αιώνιο ιωβηλαίο. [...]

Εδώ, τελικά, στο ίδιο το μέρος και με αυτά τα αντικείμενα μπροστά μας, συγκινούμαστε και εκφράζουμε την άποψη, ότι, κάνοντας σύγκριση ανθρώπινων δημιουργημάτων με αντίστοιχα θεϊκά, σ' αυτό το ορυχείο μαρμάρου του Πεντελικού, όταν το εξετάσουμε μαζί με τα οικοδομήματα και τις μορφές που έχουν εκπηγάσει από εκεί, εφοδιαζόμαστε με μια εικόνα των λειτουργιών αυτής της δημιουργικής και ζωοποιητικής Δύναμης, από την οποία το μεγάλο οικοδόμημα του Σύμπαντος αναγέρθηκε, καθώς και των σχημάτων και των μορφών, με τις οποίες αυτό παραλάσσει και που παρήχθησαν από το κενό και άψυχο λατομείο του Χάους».¹

8. JOHN LLOYD STEPHENS (1834-1835)

Ο Αμερικανός περιηγητής John Lloyd Stephens, κατά το ταξίδι του στην Ελλάδα (1834-5) επισκέφθηκε –όπως γνωρίζουμε– τη μονή Πεντέλης, τα αρχαία λατομεία, τη Σπηλιά και τον Μαραθώνα. Πέραν αυτών δίνει και μία περιγραφή της ανάβασής του από τον Μαραθώνα στην κορυφή της Πεντέλης: «Πριν το ξημέρωμα, οι σύντροφοί μου ετοιμάζονταν ήδη. Σκόπευα να επιστρέψω από τα λατομεία μαρμάρου στο Πεντελικό όρος...[...] Ήδη από την πόρτα του μοναστηριού² ξεκινήσαμε να ανεβαίνουμε στο βουνό. Είχε μόλις αρχίσει να ξημερώνει, ο καιρός άγριος και ψυχρός, η κορυφή του βουνού καλυμμένη με σύννεφα, και σε μία ώρα βρέθηκα μέσα σε αυτά. Ο δρόμος ήταν τόσο κακοτράχαλος και επικίνδυνος που δεν μπορούσα να ιππεύσω· ένα λάθος βήμα του αλόγου μου θα μπορούσε να με είχε ρίξει σε ένα γκρεμό, αρκετές εκατοντάδες πόδια βαθύ. Και ο αέρας ήταν τόσο δυνατός και διαπεραστικός που παρ' όλη την έντονη άσκηση του περπατήματος, ήμουν καταπαγωμένος. Η ομίχλη ήταν τόσο πυκνή, επίσης, που όταν ο οδηγός μου ήταν μόνο λίγα βήματα μπροστά δεν μπορούσα να τον δω, και κυριολεκτικά έψαχνα στα τυφλά το δρόμο μου μέσα από τα σύννεφα. Δεν είχα ιδέα πού βρισκόμουν ούτε ιδέα του τοπίου γύρω μου, αλλά ένιωσα πως είχα ανυψωθεί πάνω από τη γη. Οι κρύοι άνεμοι φυσούσαν μανιασμένα στις πλαγιές του βουνού, σφύριζαν στους γκρεμούς και μούγκριζαν στα κοιλάματα των βράχων, κάποιες φορές φυσούσαν τόσο λυσσασμένα που το άλογό μου στραβοπάτησε και έπεσε. [...] Λίγο πριν φτάσω στην κορυφή του βουνού, τα παχιά σύννεφα ανυψώθηκαν απότομα, σαν να τα τράβηξε κάποιο αόρατο χέρι, και είδα για μια φορά ακόμα τον ένδοξο ήλιο, απλώνοντας τις πρωινές ακτίνες του πάνω από μια μεγάλη πλούσια κοιλάδα στους πρόποδες του Πεντελικού όρους. Κατεβαίνοντας βρεθήκαμε σε ένα όμορφο ποταμάκι, στις όχθες του οποίου φάγαμε το ψωμί και τις ελιές μας. Την όρεξή μας προκάλεσε ο αέρας του βουνού, και φάγαμε μέχρι την τελευταία μπουκιά».³

9. OCTAVIAN BLEWITT (μεταξύ 1836 και 1839)

«Η πρώτη εκδρομή που κάναμε στην Αθήνα ήταν στα λατομεία μαρμάρου και στην κορυφή του Πεντελικού όρους. Ο δρόμος για τους πρόποδες του βουνού, στους οποίους φτάσαμε σε περίπου μιάμιση ώρα, είναι ιδιαίτερα καλός. Από εκεί η ανάβαση μας οδήγησε μέσα από άγριες πλαγιές και ανάμεσα από θραύσματα μαρμάρου στα ψηλότερα λατομεία. Και από αυτά έως την κορυφή το βουνό είναι σχεδόν σκεπασμένο με βράχους και θάμνους. Η ανάβαση από τους πρόποδες έως την κορυφή είναι περίπου δύο ώρες. Λατομεία τα οποία βρίσκονται περίπου στο μέσο της διαδρομής ανοίχτηκαν πρόσφατα για να προμηθεύσουν υλικό για το νέο παλάτι του βασιλιά. Αλλά καθώς εκείνο είχε εγκαταλειφθεί λόγω της απελπιστικής κατάστασης του εθνικού εισοδήματος, οι εργασίες στα λατομεία εγκαταλείφθηκαν ομοίως, και τώρα έχουν ερημωθεί. Εκείνοι που έχουν επισκεφθεί τα περίφημα λατομεία μαρμάρου στην Καρράρα, και έχουν παρατηρήσει τη ληλασία της μηχανολογικής δύναμης και τους ρυθμούς μεταφοράς των όγκων, θα εντυπωσιαστούν από την ευκολία με την οποία η μοντέρνα επιστήμη θα μπορούσε να βοηθήσει στην επαναλειτουργία και εκμετάλλευση των λατομείων του Πεντελικού· και με τη διευκόλυνση κα-

¹ «Ελλάδα», (1839) εκδ. Εκάτη (1995), σελ. 117-118.

² Εννοεί τη μονή Αγ. Γεωργίου στον Βρανά.

³ «Incidents of Travel in Egypt, Arabia Petraea, and the Holy Land» (1837), και το «Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia, and Poland», σελ. 127-128 (1838).

λών δρόμων και ένα κατάλληλο λιμάνι, να εφοδιάσει τους καλλιτέχνες της Ευρώπης με μάρμαρο από την Ελλάδα με τους ίδιους όρους που το αποκτούν από την Ιταλία. Σε οποιαδήποτε άλλη χώρα εκτός από την Ελλάδα, το Πεντελικό θα μπορούσε να γίνει μια αστείρευτη πηγή πλούτου και τα λατομεία που είναι ήδη ανοιχτά θα μπορούσαν να είναι αρκετά να εφοδιάσουν όλη την Ευρώπη στους αιώνες που θα 'ρθουν. Είναι λυπηρό να βλέπει κανείς τον τόπο που προμήθευσε τα μάρμαρα του Παρθενώνα και για τον οποίο ο κόσμος είναι υποχρεωμένος, καθώς και για τόσα πολλά έργα τέχνης τα οποία πιστοποιούν την αθανασία της ιδιοφυΐας, να αποτελεί μονοπώλιο μιας κυβέρνησης η οποία δεν έχει ούτε τη δύναμη ούτε τα μέσα να αξιοποιήσει το φυσικό πλούτο της χώρας. Καθώς φτάσαμε στην κορυφή του βουνού, το σκηνικό το οποίο μας γοήτευσε κατά την ανάβασή μας έγινε μεγαλειώδες και άκρως εντυπωσιακό. Και από τον υψηλότερο βράχο που στέφει το βουνό σαν Δρυϊδικός βωμός ή κάποιο προϊστορικό μνημείο στις γρανιτώδεις κορυφές του Devonshire και της Cornwall, η πεδιάδα του Μαραθώνα και οι υπόλοιπες αξιοσημειώσιμες εικόνες οι οποίες συνθέτουν το πανόραμα ξεδιπλώθηκαν μπροστά στα μάτια μας. Η μεγάλη θέα προς τον Μαραθώνα είναι αξιοσημείωτη για το θαυμάσιο συνδυασμό τοπίων. Μια σειρά κυματιστών λόφων κατηφορίζουν από την κορυφή του Πεντελικού στο δυτικό άκρο της πεδιάδας· η ακτογραμμή στα νότια σχηματίζει ένα βαθύ ημικύκλιο, το οποίο τερματίζει στο ανατολικό άκρο σε ένα μακρόστενο ακρωτήριο. Η χαμηλή βλάστηση που καλύπτει το ανατολικότερο τμήμα της πεδιάδας φαίνεται να διακόπτεται στην ελώδη ακτή, αφήνοντας μια λεπτή γραμμή εκεί όπου ο περίφημος τύμβος σηματοδοτεί τον ιερό ενταφιασμό των Αθηναίων που σφαγιάστηκαν στη μάχη. Πέραν όλων αυτών, ο ορίζοντας περιορίζεται από το μακρύ περίγραμμα του Νεγροπόντε¹ [...] Η θέα είναι αξιόλογη και θαυμάσια. Και το ενδιαφέρον της αυξάνεται από τη σύγκριση με τη θέα της δυτικής πλευράς του βουνού η οποία περιλαμβάνει ολόκληρο το λεκανοπέδιο των Αθηνών, την Ακρόπολη που φαίνεται αμυδρά και τα νησιά της Σαλαμίνας και της Αίγινας. Κατηφορίσαμε το λόφο και σε μιάμιση ώρα περίπου φτάσαμε στην Αθήνα πριν τη νύχτα».²

10. HANS CHRISTIAN ANDERSEN (1840-1841)

«Μια που ο καιρός ήταν πολύ καλός, κάναμε μια εκδρομή στα λατομεία του Πεντελικού. [...]

Εδώ στη βουνοπλαγιά βρίσκεται το μοναστήρι της Πεντέλης, στη μέση, θαρρείς, ενός ρηγαυμένου και εγκαταλειμμένου κήπου. Με την πρώτη ματιά σου φαίνεται σαν ένα μεγάλο άδειο γαλακτομείο. Οι τοίχοι είναι ραγισμένοι κι από παντού φυτρώνουν άγριοι θάμνοι, όμοιοι με του Δαφνιού. Οι κόττες, που πηδούσαν πάνω στο σωρό των χαλικιών σ' εκείνη την αυλή, ήταν το μόνο σημάδι ανθρώπινης παρουσίας. Μπροστά απ' το εκκλησάκι με τις ανοιχτές πόρτες ήταν μια μεγάλη ολάνθιστη δάφνη, τόσο πλούσια και μυρωδάτη που ένιωθες χαρά να τη βλέπεις. Ένας απ' τους παπάδες πρόσεξε τη χαρά μου κι έκοψε αμέσως ένα κλαδί για να μου δώσει. Στην πατρίδα μου, τη Δανία, μοίρασα αυτό το κλαδί στην προτομή του Thorvaldsen και στο πορτραίτο του Oehlenschlaeger.

Έξω από το μοναστήρι, στα πόδια του βουνού, ανάμεσα σε πράσινους κατάφυτους λόφους απλώνονταν μια μικρή πρόσχαρη κοιλάδα, που την έσχιζε κυλώντας ένα πεντακάθαρο ρυάκι με λυγρές λεύκες κι ολάνθιστα καρποφόρα δέντρα. Στον ορίζοντα απλώνονταν τα βουνά του Μοριά, η μια κορυφογραμμή πίσω απ' την άλλη, χαρίζοντας μια πλούσια χρωματική ευαισθησία. Τα άλογά μας έβοσκαν στο πράσινο λιβάδι· μια μεγάλη φωτιά άναψε και βάλανε ένα ολόκληρο αρνί στη σούβλα. Ένα όμορφο Ελληνόπουλο το γύριζε. Όλα ήταν έτοιμα για ένα εξοχικό γεύμα, μα πρώτα θέλαμε να δούμε τα νταμάρια του Πεντελικού. Αναμερίσαμε θάμνα και αγριοβλάσταρα στο δρόμο μας, εκεί που παιδάκια φύλαγαν τα πρόβατα και τις αγελάδες του μοναστηριού. Πού και πού σέρνονταν μεγάλες χελώνες, και ενώ μια απ' αυτές σπαρτάριζε αναποδογυρισμένη, γινόμουν ξαφνικά εγώ ο σωτήρας της.

¹ Εννοεί τη Χαλκίδα, η οποία την περίοδο που βρισκόταν υπό την ενετική διοίκηση (1204-1470) λεγόταν Νεγρεπόντε ή Νεγκροπόντε που σημαίνει «Μαύρη Γέφυρα», από το χρώμα της ξύλινης γέφυρας που κατασκεύασαν στη Χαλκίδα και η οποία έωνε το νησί με τη Στερεά Ελλάδα. (Βλ. www.eviaportal.gr)

² «Modern Greece», part H. "Fraser's magazine", July-December 1840 vol. 22, σελ. 81.

Ο δρόμος ολοένα ανηφόριζε· το βάδισμα γινόταν δύσκολο· προχωρούσαμε ανάμεσα από βράχια, θάμνα και ακάθια, μα έπρεπε να φτάσουμε στα νταμάρια κι είχαμε ακόμα να περάσουμε τη ράχη του Πεντελικού.

Εκεί πάνω στεκόταν ένας βοσκός. Φορούσε την ελληνική κάπα του, ακουμπούσε στο μακρύ ραβδί του και κοιτάζε κάτω στον γκριζό κάμπο, εκεί που ένας μοναχικός τύμβος ορθωνόταν στην ερημιά. Η θάλασσα και τα βουνά της Εύβοιας έκλειναν τον ορίζοντα. Ένας γκριζογάλανος στριφτός καπνός ανέβαινε από ένα καλύβι εκεί κάτω, που σχεδόν δε διακρίναμε. Ο τύμβος, που έμοιαζε σαν ένα νησάκι μέσα στις καλαμιές, είναι ο πιο ζακουστός του κόσμου. Ποιανού να είναι άραγε; Από το όνομα του κάμπου το μαντεύουμε. Είναι ο κάμπος του Μαραθώνα».¹

11. WILLIAM MURE (1842)

«Τα λατομεία μαρμάρου σχηματίζουν μια σειρά απότομων βράχων στην κάθε πλευρά μιας βαθιάς λαγκαδιάς, η οποία εκτείνεται για πάνω από ένα μίλι με κατεύθυνση βορειοδυτική προς την κορυφή του βουνού. Ένα μεγάλο μέρος του ανοίγματος της λαγκαδιάς έχει σχηματιστεί από τις αρχαίες εξορύξεις, οι οποίες, απλώνονται εδώ και 'κει στις πλαγιές του βουνού...[...] Το καλύτερο υλικό βρίσκεται στα υψηλότερα λατομεία, τα οποία προμήθευσαν τους όγκους για την κατασκευή του παλατιού».²

12. G. A. PERDICARIS (1845)

«Από το Μαρούσι επιστρέψαμε στην Αθήνα, και από εκεί πήγαμε στην Πεντέλη και στα λατομεία. Η απόσταση από την Αθήνα στο βουνό της Πεντέλης, ή στα λατομεία της, τα οποία βρίσκονται στο μέσο περίπου του βουνού, είναι περίπου έντεκα μίλια, κι όμως η καθαρότητα και η διαφάνεια της ατμόσφαιρας είναι τέτοια που όχι μόνο το βουνό αλλά και τα νέα και παλιά λατομεία είναι ορατά, και συνεπώς αποτελούν ένα μεγάλο πειρασμό για τους ταξιδιώτες. Το Πεντελικό βουνό έχει ενδιαφέρον ως ένα κεντρικό σημείο της περιφέρειας, και από τις πλαγιές και την κορυφή του οποίου μπορεί να δει κανείς όψεις σε ένα χάρτη ολόκληρη την Αττική με το μεγαλείο της φύσης, της ιστορίας και της τέχνης».³

13. GEORGE COCHRAN (1845)

«Κατά την επιστροφή μου εκείνη την ημέρα στο Οτέλ δε Φρανς (όπου διέμενα), κάποιοι Γάλλοι τοπογράφοι, οι οποίοι γευμάτιζαν καθημερινά στο ίδιο ξενοδοχείο, με προσκάλεσαν να τους συνοδέψω την επομένη για να επισκεφθούμε τα λατομεία μαρμάρου στο Πεντελικό. Από καιρό ήθελα να κάνω αυτή την εκδρομή, και μετά χαράς εκμεταλλεύτηκα την ευκαιρία να την πραγματοποιήσω με τη συντροφιά ανθρώπων της επιστήμης. Έτσι, στις οκτώ το άλλο πρωί αναχωρήσαμε από την Αθήνα, παίρνοντας εκείνον το δρόμο από το παλάτι που αφήνει τον Αγγεσμο στα αριστερά· και σε μισή ώρα με τα άλογα φθάσαμε στην όμορφη τοποθεσία που λέγεται Αμπελόκηποι. Κατόπιν διασχίζοντας χέρσα γη, φθάσαμε στο μικρό χωριό Χαλάνδρι. Συνεχίζοντας δια μέσου ακαλλιέργητης περιοχής (το χώμα της οποίας ήταν μολαταύτα πολύ εύφορο), προσπεράσαμε αρκετά ξερά ρυάκια, στα οποία υπήρχαν άφθονες πικροδάφνες, αλλά όχι ανθισμένες ακόμη. Σε άλλη μισή ώρα φθάσαμε στους πρόποδες του βουνού. Τότε αρχίσαμε την ανάβαση έφιπποι, και άλλη μισή ώρα μάς έφερε στη σπηλιά, η οποία βρίσκεται στο πρώτο λατομείο, περίπου στα μισά του βουνού. Το κύριο λατομείο, που λειτουργεί σήμερα, είναι ύψους περίπου 15 μέτρων, έχοντας το αγνότερο και λευκότερο μάρμαρο με το οποίο οι αρχαίοι Αθηναίοι συνήθιζαν να οικοδομούν τους ναούς τους και τα μεγάλα κτίρια. Τα ίχνη της σμίλης τους διακρίνονται ακόμη στους λίθους και στους τεράστιους όγκους που είναι διάσπαρτοι, κι ωσαύτως στα σημεία από τα οποία αποσπάστηκαν. Εδώ κι εκεί, επίσης, παραμένουν σωροί λατύπης, που είναι πιθανώς τα θραύσματα εκείνων των όγκων που πελεκήθηκαν για να κτιστούν εκείνα τα ωραία κτίρια με τα οποία ο Περικλής στόλισε την Αθήνα.

¹ «Οδοιπορικό στην Ελλάδα», εκδ. Βιβλιοπωλίων της Εστίας, Β' έκδοση, σ. 91-96.

² «Journal of a tour in Greece», 1842, vol II, σελ. 118.

³ «The Greece of the Greeks», σελ. 98.

Έχοντας αφήσει τα άλογά μας στη φύλαξη των υπηρετών, ανάψαμε μερικά κεριά και μπήκαμε στη σπηλιά... [...] Έχοντας ικανοποιήσει την περιέργειά μας, ικανοποιήσαμε ακολούθως και την πείνα μας, με ένα εξαίρετο πρόγευμα το οποίο είχαμε φανεί αρκετά προνοητικοί για να φέρουμε μαζί μας, και που οι υπηρέτες είχαν ετοιμάσει ενόσω εξερευνούσαμε τη σπηλιά. Ο ήλιος ήταν αυτή την ώρα πολύ θερμός, αλλά καθίσαμε κάτω από την προεξοχή του βράχου που μας προστατεύε. Έχοντας τελειώσει το φαγητό μας (το οποίο γευθήκαμε άπαντες με την όρεξη που συνηθίζεται σε τέτοιες περιπτώσεις), ιππεύσαμε τα άλογά μας και ανηφορίσαμε στο βουνό. Το μονοπάτι ήταν πολύ δύσκολο και απότομο. Περάσαμε από αρκετά άλλα λατομεία, που έφεραν όλα σημάδια από τις σμίλες. Επίσης, παρατηρήσαμε οπές ανοιγμένες στο βουνό, λες και θα τοποθετούνταν ξύλινοι στύλοι για την κατασκευή υπερυψωμένου δρόμου, που σχημάτιζαν ένα κεκλιμένο επίπεδο από την κορυφή ως τους πρόποδες. Πάνω του, αναμφίβολα, τοποθετούνταν οι όγκοι και μεταφέρονταν στις υπώρειες του βουνού πάνω σε τροχούς· διότι, χαμηλότερα, παρατηρήσαμε γεγλυμμένες στους βράχους τις αυλακώσεις που είχαν κάνει οι τροχοί. Η απόσταση μεταξύ των τροχών ήταν περί το ένα μέτρο και είκοσι εκατοστά.

Το ύψος του βουνού είναι περίπου 1000 μέτρα πάνω από το επίπεδο της θάλασσας, το οποίο ισούται με 3500 αγγλικούς πόδες. Η μέτρηση είναι η ορθή, όπως μου είπε ο Gennesse, ένας από τους Γάλλους τοπογράφους της παρέας, που είχε επιβεβαιώσει το ύψος ο ίδιος. Κατά την ανάβαση, ξεπετάξαμε πλήθος από πέρδικες. Ήταν η εποχή αναπαραγωγής, και πετούσαν σε ζεύγη. Υστερα από μια ώρα ιππασίας φθάσαμε στην κορυφή, σε ακτίνα 15 μέτρων από την οποία ακόμη βρίσκαμε λατομεία. [...] Έχοντας παραμείνει στην κορυφή για μια ώρα περίπου, ιππεύσαμε πάλι τα άλογά μας, με τα οποία είχαμε ανέβει στην κορυφή, και γυρίσαμε από τον ίδιο δρόμο, μπαίνοντας έφιπποι και εξετάζοντας αρκετά από τα λατομεία κατά την κατάβαση μας. Η ποσότητα του εξορυχθέντος μαρμάρου από αυτά τα λατομεία οδηγεί σε ένα θαυμάσιο υπολογισμό του πλήθους των κτιρίων τα οποία πρέπει να είχαν στολίσει την αρχαία Αθήνα. Παράλληλα, το θέαμα υπέβαλλε στη φαντασία μας την προσδοκία για μια περίοδο, όπου η σύγχρονη πόλη θα ήταν ικανή να επωφεληθεί από αυτή την ευτυχή προσφορά για τη μελλοντική διακόσμησή της. Προς το παρόν, οι Αθηναίοι βρίσκουν τον κοινό ασβεστόλιθο σε αφθονία εντός ενός τετάρτου του μιλίου από την πόλη, για να κτίσουν τις κατοικίες τους, και είναι ικανοποιημένοι. Όμως, χάρηκα όταν έμαθα πως η κυβέρνηση ετοιμαζόταν να κατασκευάσει δρόμο προς αυτά τα λατομεία μαρμάρου· και σε μια επόμενη επίσκεψη, δυο μήνες μετά, ο δρόμος σχεδόν ήταν έτοιμος».¹

14. REBECCA B (STETSON) MEDBERRY – SARAH EMILY WALDO YORK (1847)

«Καθώς οι πασχαλινές διακοπές έκλεισαν τις τάξεις μας, αρπάξαμε την ευκαιρία, την ημέρα που είχε αργία να πάμε στο Πεντελικό όρος. Ένας νεαρός Έλληνας, γνώριμος της κυρίας Buel, ευγενικά ανέλαβε όλο το πρόβλημα του διακανονισμού, και είχε γνωστοποιήσει στον ηγούμενο του Μοναστηριού το σκοπό επίσκεψής μας. Οι εξαιρετικοί φίλοι μας, ο Καπετάνιος και η Κυρία L.H. μπήκαν στην παρέα μας, και αφήσαμε τον Πειραιά στις 7:30 το πρωί. Ο φίλος μας μας περίμενε στην Αθήνα με μία μεγάλη άμαξα, και στις 8:30 ξεκινήσαμε για το ταξίδι στο βουνό. [...] Φτάσαμε στο μοναστήρι στις 10:30, και πόσο περίεργο παλιό κτίσμα ήταν! Αναρωτιέμαι αν το παλιό σας μοναστήρι στην Κεφαλονιά έμοιαζε ποτέ σαν αυτό. Μέσα από ένα χαμηλό, στενό και αψιδωτό πέραςμα εισήλθαμε στην αυλή όπου βρίσκονται τα κελιά. Στο κέντρο υπήρχε ένα θαυμάσιο δέντρο, σε πλήρη άνθιση, που το ονομάζουν δάφνη, αλλά η Κυρία L.H. είπε πως ήταν δάφνη.² Ο γέροντας ηγούμενος μας υποδέχτηκε ευγενικά, μας προσέφερε καφέ και μας έδειξε τα κτίσματα, λέγοντάς μας για την καταστροφή τους από τους Τούρκους και την ανακατασκευή τους από το θείο του, τον πρώην ηγούμενο, το 1836. Μια επιγραφή αυτής της ενέργειας βρίσκεται στη μικρή εκκλησία η οποία έστεκε στη δυτική πλευρά της αυλής.

Έχοντας αναπαυθεί για λίγο, καβαλήσαμε τα άλογα που είχαμε προμηθευτεί και ανεβήκαμε μέχρι τη μεγάλη σπηλιά. [...]

¹ «Επίσκεψη στα λατομεία μαρμάρου από τα οποία χτίστηκε η αρχαία Αθήνα». (Επιλογή του Theodore Dwight από το «Greece» του Cochran για το «American Penny Magazine», 1845, σελ. 450-1.)

² Οι Medberry και York χρησιμοποιούν τη λέξη daphne και κατόπιν bay tree, νομίζοντας πως αυτά είναι διαφορετικά δέντρα, όμως η λέξη bay σημαίνει και πάλι «δάφνη».

Και τώρα ξεκίνησαν τα δύσκολα. Όλα προηγουμένως ήταν παιχνίδι. Σκαρφάλωμα, συνεχόμενο σκαρφάλωμα, έως να πέσουμε κάτω από την απόλυτη εξουθένωση. Η υψηλότερη κορυφή τραβιόταν όλο και πιο πίσω όσο πλησιάζαμε, μέχρι που σχεδόν απελπιστήκαμε ότι θα τη φτάσουμε. Αλλά όταν φτάσαμε στο διάσελο και μπορούσαμε να δούμε κάτω την ύπαιθρο, οπότε μια πλατιά “θάλασσα” από λόφους πρόβαλε ξαφνικά στο οπτικό μας πεδίο, και στα δεξιά τους η πράσινη πεδιάδα του Μαραθώνα να περιβάλλει τον όμορφο ομώνυμο κόλπο, τότε βρεθήκαμε σε έκσταση. Ω, ήταν μια θαυμάσια σκηνή, όπου κι αν στρέψαμε τη ματιά μας, ήταν το πιο εκτεταμένο και ποικιλόχρωμο τοπίο – λόφοι και κοιλάδες, πράσινος κάμπος και ελαιόδενδρα, και πέρα μακριά η καθαρή μπλε θάλασσα, μαρκαρισμένη με αναρίθμητα μικρά νησάκια. Δεν πρόκειται να ξεχάσω σύντομα αυτή την εικόνα.

Με πόνους σε κάθε κόκκαλο και μυ, κοντεύοντας να λιποθυμήσω από την εξάντληση, ξάπλωσα κάτω από ένα βράχο σκεπτόμενη ότι δε θα μπορούσα να πάω μακρύτερα. Οι υπόλοιποι της παρέας δεν είχαν ικανοποιηθεί ακόμα, και ξεκίνησαν για την κορυφή. Όπως τους έβλεπα να απομακρύνονται, έκανα μια απελπισμένη προσπάθεια, σηκώθηκα και τους πρόλαβα, και έτσι αποζημιώθηκα με μια πανοραμική θέα του Ευβοϊκού Κόλπου.

Η κατηφόρα ήταν χειρότερη για τα πόδια, αλλά λιγότερο κουραστική.¹

15. ALBERT DENISON LONDESBOROUGH (1849)

«Κάναμε μια πολύ κοπιαστική ανάβαση στο Πεντελικό όρος, τον αρχαίο Βριλησσό ή Βριληττό. Βρίσκεται 3.500 πόδια πάνω από το επίπεδο της θαλάσσης, και επτά ή οκτώ μίλια από την Αθήνα. Αιτία για την κούραση ήταν το χιόνι το οποίο βρισκόταν σε σωρούς σε πολλά σημεία, και έτσι το απότομο αλλά βατό μονοπάτι ήταν πραγματικά επικίνδυνο για τα άλογα. Η θέα από την κορυφή είναι εξαιρετική, έχοντας την εποπτεία της Αττικής και του Νεγροπόντε. Τα εγκαταλειμμένα λατομεία είναι γραφικά και περίεργα, δείχνοντας τα μέσα με τα οποία οι αρχαίοι Έλληνες μετέφεραν τους μεγάλους όγκους μαρμάρου. Στο μέσο της διαδρομής βρίσκεται η περίφημη Σπηλιά. Ένα μικρό ερημοκλήσι αφιερωμένο στην Παρθένο² είναι κτισμένο μέσα σε αυτή, στα δεξιά όπως μπαίνεις. Χαμηλότερα βρίσκονται τα λατομεία τα οποία δουλεύτηκαν κατά τη διάρκεια κατασκευής του παλατιού, και είναι παράξενο να βλέπεις κάποια καλύβια, εγκαταλειμμένα από τους τεχνίτες που δούλευαν τότε, κτισμένα από λευκό μάρμαρο. Στα πόδια του βουνού βρίσκεται μια πολύ εύφορη περιοχή, υπάρχει ένα μοναστήρι το οποίο είναι το αγαπημένο σημείο για όσους επισκέπτονται την Πεντέλη για να φάνε εκεί το γεύμα τους».³

16. JOHN WEALE (1850)

«Τα πεντελικά λατομεία φανερώνουν με ένα αξιοπρόσεκτο τρόπο τα έργα των αρχαίων Αθηναίων. Ολόκληρες πλαγιές του βουνού έχουν εξαφανιστεί και παρουσιάζουν ενιαίους κομμένους κάθετους βράχους και τρύπες, που μπορούν ακόμα να παρατηρηθούν στην κλιτύ με τα λατομεία, φτιαγμένες για τη στερέωση βαρούλκων, σηματοδοτούν την περιοχή όπου γινόταν η καταγωγή των μαρμάρων με μηχανικά μέσα: ενώ ένας πεταμένος κύλινδρος, προοριζόμενος προφανώς για σπόνδυλος κάποιου κίονα του Παρθενώνα, προκαλεί το ενδιαφέρον του ταξιδιώτη κατά την ανάβαση».⁴

¹ «Memoir of Mrs Sarah Emily York, Formerly Miss S.E. Waldo: Missionary in Greece», 1853, σελ. 291-292.

² Είτε πρόκειται για λάθος πληροφόρηση που είχε ο περιηγητής, είτε ο ίδιος οδηγήθηκε σε αυτό το συμπέρασμα από την τοιχογραφία της Θεοτόκου στην κόγχη του λεγόμενου «Ασκητηρίου». Όπως και να 'χει, τα εκκλησάκια της Σπηλιάς ουδέποτε ήταν αφιερωμένα στη Θεοτόκο.

³ «Wanderings in Search of Health», σελ. 121-3.

⁴ «Rudimentary dictionary of terms used in architecture, civil, architecture», 1850, σελ. 332.

17. RANDAL WILLIAM MAC GAVOCK (1854)

«...Η ίδια παρέα επισκέφθηκε το Πεντελικό όρος την επόμενη μέρα. Αυτό βρίσκεται δέκα μίλια μακριά από την Αθήνα, και υψώνεται 3.500 πόδια πάνω από το επίπεδο της θαλάσσης. Ο δρόμος μέχρι τη βάση του βουνού είναι έξοχος, ακόμα και η ανάβαση είναι καλή, και καθόλου δύσκολη. Το μάρμαρο έχει μια όμορφη λευκότητα, και το κύριο λατομείο, εν λειτουργία σήμερα, βρίσκεται στα μισά του βουνού. Υπάρχουν αρκετά άλλα [λατομεία] σε διαφορετικά μέρη, που όλα φέρουν ίχνη των εργασιών των αρχαίων Αθηναίων. Υπάρχει μια σπηλιά εδώ, που κάποτε χρησίμευσε ως παρεκκλήσι. Η αγία τράπεζα και οι εικόνες του Σωτήρα μας διακρίνονται ακόμα».¹

18. HENRI MARTYN BAIRD (1856)

«Τα εν τω Πεντελικό όρει λατομεία εξυμνούνται ανά την υφήλιον δια το άσπιλον υλικόν το παρεσχεθέν υπ' αυτών εις την αρχαίαν τε και νεωτέραν τέχνην. Τα διασωζόμενα αρχαία κτήρια των Αθηνών ωκοδομήθησαν κυρίως δια πεντελικού μαρμάρου· οι δε κίονες του Παρθενώνος, καίτοι ο χρόνος ουδαμώς εφείσθη της ακηλιδότητος λευκότητός των, μένουν περικαλλείς ένεκα της υπεροχής του ονομαστού αυτού πετρώματος. Εν τούτοις, εάν η εν Ελλάδα ζήτησις ούτου ήτο όση εις Ιταλίαν, πιθανώς ηθέλωμεν καταστεί μάρτυρες ουχί ολιγοτέρας αναλώσεως υπ' εκείνης των εν Καρράρα λατομείων. Τύχη αγαθή, ο θησαυρός ούτος αφίσταται πολύ της πρωτευούσης, ίνα μην καταντήση αντικείμενον λεηλατήσεως υπό των συγχρόνων Αθηναίων· η δε καλλίστη ευχή δια τους μεταγενεστέρους είναι όπως παραμείνωσιν οι πολίται ανύποπτοι της αξίας του, μέχρις ότου νέος τις Φειδίας εμφανισθή ίνα κάμη αρμοδίαν χρήσιν.

Μία χειμερία ημέρα μόλις επαρκεί δια μετάβασιν εξ Αθηνών εις Πεντελικόν μετ' επιστροφής. Τα λατομεία, όντα διαρκώς θεατά, αποτελώσι στόχον δια τον περιηγητήν. Αρχικώς, τα εξέλαβον ως χιονοσκεπείς εκτάσεις. Εκκινήσαντες εξ Αθηνών αρχάς Δεκεμβρίου ομού με όμιλον Αμερικανών περιηγητών, ηκολουθήσαμεν επί τι διάστημα την οδόν προς Μαραθώνα. Εντός ολίγου στρεφόμενοι προς το δεξιόν εφθάσαμεν εις την κομόπολιν του Χαλανδρίου, ωραία κειμένης εντός ελαιώνος εις απόστασιν εξ μιλίων εξ Αθηνών. Εν τω μεταξύ, δεν είχομεν παρέλθει ουδεμίαν οικίαν. Παρά το κοινωνικόν του ελληνικού λαού, ομοιάζον του γαλλικού, η μέχρι προ τινος ταραχώδης κατάστασις της χώρας καθίστη ελάχιστα ασφαλήν την εγκατάστασιν εις απομονωμένας θέσεις, ακόμη και εντός βολής τυφεκίου εκ των περιχώρων. Οι αγροί, όντες πετρώδεις και αμμώδεις, καλλιεργούνται πενιχρώς εν συγκρίσει προς τα πλέον εύφορα μέρη της υπαίθρου. Ολίγα μίλια πέραν της ασημάντου αυτής κόμης, εφθάσαμεν εις τους πρόποδας του όρους, απαντώντες εκεί ένα νεοανεγειρόμενον και ημιτελές ενδιαίτημα της Δουκίσσης της Πλακεντίας. [...]

Διανύσαντες βραχείαν απόστασιν, εισήλθομεν εντός συστάδος συσκίων δένδρων, διατρεχομένης υπό ρυακος ψυχρού ύδατος, και αφίχθημεν εις Μονήν Πεντέλης, ή Μεντέλης, δι' ην –ως συνήθως– οι μοναχοί εξελέξαντο την ελκυστικότεραν τοποθεσίαν της περιοχής. Προτιθέμενοι ανάπαυσιν ενταύθα κατά την επιστροφήν ημών, ηρξάμεθα την ανάβασιν και μετ' ου πολύ ενεπλάκημεν εντός αποτόμου και βραχώδους χαράδρας, εις ην η ατραπός αρχικώς ελίσσετο. Πέριξ ημών διεκρίναμεν πολλούς εκ των θάμνων της Ελλάδος· μεταξύ των η ροδοδάφνη και η ερείκη με τας αφθόνους σαρκοχρόας ταξιανθίας ανθέων.

Πάντως, η κόμαρος ήτο η πλέον ελκύσασα την προσοχήν μας. Οι κλάδοι ήσαν κατάφορτοι εν μέρει εκ δεσμίδων κωδωνοσχήμων ανθέων και εν μέρει εκ κιτρίνων ή ερυθρών καρπών, οίτινες έχουσιν κατά τι την γεύσιν της φράουλας. Εις εξ ημών, γευθείς ικανήν ποσότητα εκ των ευαρέστων οπωρών, κατελήφθη υπό μεγάλου πανικού διαπιστώσας ότι δεν ήσαν άπασαι ομοίας χροιάς, και ότι τα φύλλα ορισμένων ήσαν αισθητώς όμοια προς εκείνα της δαφνοκεράσου. Οι σύντροφοί του, προς “αναπτέρωσιν” του ηθικού του, εμνημόνευσαν το υπό του Ξενοφώντος αναφερόμενον περίφημον επεισόδιον, ότε οι στρατιώται εδηλητηριάσθησαν κατόπιν καταναλώσεως μέλιτος παρεσκευασθέντος εξ ανθέων δαφνοκεράσου. Προσφεύγοντες εις τον οδηγόν μας, οι φόβοι ούτοι διεσκεδάσθησαν και εξοστρακίσθη πάσα σκέψις δι' εμετικόν. Ο ύποπτος θάμνος απεδείχθη ποικιλία της κομάρου.

¹ «A Tennesseean Abroad; Or, Letters from Europe, Africa, and Asia», σελ. 323-4.

Η χαράδρα αυτή προφανώς ήτο εν χρήσει κατά τους αρχαίους χρόνους, διότι αρκετά λατομεία ικανού μεγέθους κείνται εκατέρωθεν· επίσης, εις σημείον τι ανεύρομεν δύο ευμεγέθεις όγκους μαρμάρου, πιθανώς λελαζευμένους προ αιώνων, να κείνται παραπλεύρως της ατραπού. Αλλά τα κύρια λατομεία ευρίσκονται έτι υψηλότερον, και, όπως ανεμένετο, δεν είναι ιδιαίτερος αξιοπρόσεκτα· μάλλον η τεραστία ποσότης πετρώματος, αποσπασθείσα τη δαπάνη τόσου κόπου, είναι η προξενώσα την κατάπληξιν. Ενθάδε, εις το ήμισυ της αναβάσεως ενός πλέον αποτόμου και δυσβάτου όρους, εις υψόμετρον χιλίων πεντακοσίων ή δύο χιλιάδων ποδών υπεράνω της πεδιάδος, τα οικήματα της οποίας φαίνονται ως πλήθος στιγμάτων εις το βάθος, η φιλοπονία του εξαιρέτου λαού ος άλλοτε κατώκει την χώραν ταύτην προσεπόρισεν τα υλικά προς καλωπισμόν της πόλεως αυτών δια ναών και αγαλμάτων. Ακριβώς έμπροσθεν των λατομείων κείνται κατάλοιπα αρχαίας επικλινούς επιφανείας, κατά τόπους εισέτι λιθοστρώτου, δι' ης κατεβίβαζον τους πελωρίους όγκους μαρμάρου εις τους πρόποδας του όρους. Εκείθεν μετεφέροντο κοπιωδώς εις Αθήνας, εις απόστασιν δέκα σχεδόν μιλίων. Το μάρμαρον, έχον εκ φύσεως εκθαμβωτικήν λευκότητα, και, σιλβωθέν εις υψηλόν βαθμόν, ομοιάζει προς τον αγνότερον κηρόν, ενταύθα είναι κηλιδωμένον υπό του χρόνου· ενώ κισσός ευδοκιμεί όπου η σμίλη και η σφύρα δεν ακούονται πλέον. Ο όγκος του αποσπασθέντος πετρώματος πρέπει να υπήρξεν κολοσσιαίος· εντούτοις, φαίνεται ότι παραμένει απεριόριστον απόθεμα προς εκμετάλλευσιν.

Συνημμένον των λατομείων έκείτο πλατύ σπήλαιον, εις ο εισήλθομεν. [...]

Υπεράνω του σπηλαίου το όρος υψώνεται πλέον των χιλίων ποδών. Ανήλθομεν προς απόλαυσιν της εξοχοτέρας θέας εξ όσων είδον εις Αττικήν. Η προσέγγισις της κορυφής ήτο οπωσούν επίμοχθον εγχείρημα. Οι ημέτεροι ίπποι έπιπτον επανειλημμένως· ώστε εθεωρήσαμεν πλέον ευχάριστον εκ πάσης επόψεως όπως διεξαγάγομεν το υπόλοιπον της διαδρομής πεζή. Αφέντες τους ίππους εις μικράν απόστασιν κάτωθεν της κορυφής, ανερριχησάμεθα προς ταύτην εις βράχους εν μέσω θαμνοσκεπών εκτάσεων δια του νανώδους ακανθωτού πρίνου, ος διάγει εν αφθονία εις τοιούτα όρη. Έχοντες την έννοιαν της ημέρας, ης ουδεμία ηδύνατο να είναι δι-αυγεστέρα, η ορατότης εξετείνετο από Χαλκίδος έως Πελοποννήσου, και έως την χιονοσκεπάστον κορυφήν του Παρνασσού. Αλλά το εντυπωσιακότερον ήτο η ευκρίνεια δια της οποίας ολόκληρος η Αττική έκείτο προ των οφθαλμών μας. Η πεδιάς του Μαραθώνος ομοιάζε εκπνυσομένη αληθώς προ των ποδών μας εις την μίαν πλευράν· η δε πόλις των Αθηνών, εις απόστασιν δέκα μιλίων επ' ευθείας εις την ετέραν πλευράν, ήθελεν παρατηρηθεί εναργώς, εάν δεν παρενέβαινε ο λόφος του Λυκαβηττού. Ακριβώς εις την κορυφήν υψούται λιθοσωρός ικανών διαστάσεων. Κατά το έθιμον, έκαστος περιηγητής συνεισφέρει νέον λίθον προ της αποχωρήσεώς του.

Κατά την επιστροφήν μας, κατόπιν πληκτικής καταβάσεως, ης το πλείστον εξηναγκάσθημεν όπως διεκπεραιώσωμεν πεζή, εφθάσαμεν εις την Μονήν... [...]

Εγκαταλείψαντες την ενδιαφέρουσαν αυτή Μονήν, έχοντες προσφέρει ευτελές ποσόν χάριν της φιλοξενίας, συντόμως διετρέχομεν την πεδιάδα προς Αθήνας».¹

19. HENRY AUGUSTUS WISE (1857)

«Αφήνοντας τους κάμπους, ξεκινήσαμε την ανάβαση στις πλαγιές του Πεντελικού από ένα εξαιρετικό δρόμο, φτιαγμένο από τη Δούκισσα της Πλακεντίας. [...]

Γύρω στις 9, φτάσαμε σε ένα σύδεντρο από ασημόλευκες, σε υψόμετρο περίπου 1500 πόδια από το επίπεδο της θάλασσας. Βρίσκεται κοντά σε ένα παλιό ελληνικό μοναστήρι, και φημίζεται για την πηγή με το πεντακάθαρο αφρισμένο παγωμένο νερό, το οποίο χύνεται παφλάζοντας σε μια μεγάλη μαρμάρινη λεκάνη, που σκιάζεται από τα πανύψηλα δέντρα τριγύρω. Στο μέρος αυτό, το τόσο απολαυστικά δροσερό, διοργανώνονται πικ-νικ για τη βασιλική αυλή, και η ελίτ των Αθηνών έρχεται για να διασκεδάσει πάνω στο γρασιδί. Και εκεί είναι που προτείναμε να γευματίσουμε κατά την επιστροφή μας από το βουνό.

Αφιπεύσαμε, ποτίσαμε τα άλογα, και περιμέναμε μέχρι να ακούσουμε τα χτυπήματα και τα χουγιάσματα του Άγγελου, για να πείσει το ζωντανό του να ανηφορίσει το λόφο σέρνοντας το αμάξι των αποσκευών. Τότε βάλουμε τα πόδια στους αναβατήρες και αρχίσαμε την άνοδο στο

¹ «Modern Greece, a Narrative of a Residence and Travells in that Country», σελ. 301, New York, 1856. (Απόδοση: Δρόσος Δρόλαπας)

Πεντελικό. Πρώτα κατευθυνθήκαμε προς τα λατομεία. Ο δρόμος κατευθυνόταν εκεί ανάμεσα σε δύο απότομες ράχες, πάνω σε διάσπαρτα θραύσματα λευκού μαρμάρου, που είχαν χυθεί προς τα κάτω σε κομμάτια από τις βαθιές φλέβες μαρμάρου που βρίσκονται ψηλότερα. Καθώς ανεβαίναμε, το μονοπάτι γινόταν πιο απόκρημνο και τα πατήματα πιο επικίνδυνα. Ανά διαστήματα κάναμε στάσεις για να πάρουν ανάσα τα άλογα, ή να κοιτάζουμε το βάθος της λαγκαδιάς, και μετά πασχίζαμε ξανά ν' ανηφορίσουμε, ώσπου τελικά μας έκοψε το δρόμο ένα βραχώδες πέραςμα, αρκετά κάθετο για περαιτέρω ανάβαση. Είτε είχαμε πάρει λάθος δρόμο, μιας και σπάνια χρησιμοποιείται, είτε τον είχαν κλείσει μπάζα και ρίζες φερμένα από την ορμή των χειμάρρων και των καταγίδων.

Οι σύντροφοί μου, άφησαν τα χαλινάρια των αλόγων τους στα χέρια μου, και περιπλανήθηκαν αναζητώντας ένα καλύτερο μονοπάτι. Έμεινα εκεί κοιτάζοντας προς τα αρχαία λατομεία, τις μήτρες εκείνες της όμορφης Τέχνης που γέννησαν, σε ακατέργαστη μορφή, το επιβλητικό αποτέλεσμα της Ακροπόλεως. [...]

Οι φίλοι μου επέστρεψαν χωρίς να έχουν βρει κάποιο βατό μονοπάτι, και ήμαστε στα πρόθυρα ν' αποφασίσουμε να δέσουμε τα ζωντανά και να να κάνουμε το υπόλοιπο της διαδρομής πεζοί. Ενθυμούμενος, ωστόσο, από την εμπειρία μου στα περάσματα των βουνών του Μεξικού και στις δύσκολες αναβάσεις στην Καλιφόρνια, ότι ένα ζωηρό άλογο μπορεί να πάει οπουδήποτε μπορεί ο άνθρωπος να περπατήσει δίχως να χρησιμοποιήσει τα χέρια του, πήγα και μόνος μου για μια μικρή αναγνώριση, και έπειτα από λίγο ανακάλυψα μια βατή διαδρομή.

Πιάσαμε τα χαλινάρια και κινήσαμε για πάνω. Η πορεία ήταν επισφαλής, διότι παρ' όλο που τα άλογα πατούσαν αρκετά σίγουρα, περιστασιακά τρεμούλιαζαν στα λεία, βραχώδη εξάρματα, και φαίνονταν έτοιμα να γλιστρήσουν μέχρι κάτω. [...] Αφού καβαλικεύσαμε πήγαμε σε μία από τις ανατολικές μυτερές κορυφές, όπου, σκαρφαλώνοντας πάνω σε ένα μεγάλο, αρχαίο και καλυμμένο με βρύα όγκο μαρμάρου, η θέα από κάτω μάς αντάμειψε για τον κόπο. Υπήρχε όμως ακόμα ένα ψηλότερο σημείο να φτάσουμε, και σταματώντας μόνο για να πιούμε μεγάλες ρουφηξιές παγωμένου νερού από το πηγάδι ενός βοσκού σκαμμένο στο βράχο, ανεβήκαμε πάλι στις σέλες και συνεχίσαμε προσεκτικά τον απόκρημνο δρόμο μας. Άγρια γαρίφαλα, ζωηρά κίτρινα λουλούδια, βότανα και μούσκλια ήταν διάσπαρτα στο βουνό, και ο αέρας γέμιζε από το άρωμά τους. Χωρίς καθυστέρηση ασφαλίσαμε κάπου τα άλογά μας, και κάναμε το υπόλοιπο της ανάβασης με τα πόδια.

Φτάσαμε στην κορυφή της Πεντέλης. Δεν υπήρχαν πια μάρμαρα πάνω από το κεφάλι μας, παρά μόνο ο ολόλαμπρος ήλιος σε ένα καθαρό ουρανό. Όμως κάτω, τι θαυμάσιο πανόραμα ομορφιάς τοπίου απλώνεται σαν χάρτης μπρος στα πόδια μας!

Ανατολικά η πεδιάδα του Μαραθώνα, με πράσινα και κίτρινα λιβάδια, με την καμπυλωτή λευκή παραλία που τερματίζει στο –σε σχήμα ημισελήνου– ακρωτήριο· μετά η θάλασσα, σαν μια ήρεμη λίμνη γεμάτη νησιά· ενώ το Νεκροπόντε με τα ψηλά βουνά του που απλώνονται πέρα από την ακτή προς τον Όλυμπο [Ευβοίας] και χωρίζονται μόνο από μια στενή λουρίδα θάλασσας. Σε κοντινότερη απόσταση, είδαμε να υψώνονται οι λόφοι του Μαραθώνα... [...] Εκεί είδαμε τα απόμακρα βουνά του Μορέα, της Αίγινας, της Κορίνθου και το ακρωτήριο Κολόνα, όλα να σμίγουν με τα γαλάζια νερά του κόλπου. Κοντινότερα, οι πεδιάδες του Δαφνίου... [...] ...στα αριστερά ήταν η Αθήνα εν μέσω επιβλητικών ναών, πιο πέρα ο Υμηττός, και ακόμα πιο κοντά, ακριβώς στα πόδια μας, το κυματιστό πράσινο του δάσους με τις λεύκες. Με μια απλή περιστροφή, το μάτι βλέπει όλη την Αττική, με τα βουνά της και τη θάλασσα που την αγκαλιάζει.

Για πολλή ώρα είχαμε γύρει πάνω στα βράχια κοιτάζοντας την εικόνα που μας παρουσίαζε η φύση, ενώ τα διαπεραστικά σφυρίγματα των βοσκών ακούγονταν κάθε λίγο από μακρινές πλαγιές, και οι πέρδικες απαντούσαν στα καλέσματα από τις φωλιές τους στους θάμνους. Ο ήλιος είχε αρχίσει να γέρνει όταν πήραμε τον κατήφορο, και αυτό το βρήκαμε ακόμα μεγαλύτερο κατόρθωμα από την ανάβαση. [...]

Φτάνοντας στη βάση των λατομείων, καβαλήσαμε τα άλογα και με ένα γρηγορότερο βηματισμό καλπάσαμε προς το ραντεβού στην πηγή. Εδώ, δίνοντας στα καλά άλογά μας νερό και αφήνοντάς τα να βοσκήσουν στο χορτάρι, πλατσουρίσαμε στο μικρό ποταμάκι μέχρι ο Άγγελος να μας φωνάζει για φαγητό.¹

¹ «Scampavias from Gibel Tarek to Stanbul», 1857, σελ. 106-13.

20. JANE ANTHONY EAMES (1860)

«...Έτσι αποφασίσαμε να ανεβούμε στην κορυφή του Πεντελικού όρους. Με τα μάτια μου μισόκλειστα, κατέβηκα για πρωινό, διότι δεν μπορούσαμε να διανοηθούμε καν να ξεκινήσουμε τέτοια εκστρατεία χωρίς προηγουμένως να έχουμε φάει κάτι να καρδαμώσουμε, και στις 5 το πρωί ήμασταν στην άμαξα, έχοντας στείλει νωρίτερα τα σελωμένα άλογα. Αφήνοντας την πόλη, εισήλθαμε σε μία πλατιά πεδιάδα, στην οποία έβλεπες εδώ κι εκεί αμπελώνες και συστάδες ελαιόδενδρων, όμως γενικά ήταν χέρσα και καφετιά στο χρώμα, εκτός από τα σημεία εκείνα όπου το πορφυρό θυμάρι, ή ομάδες από πικροδάφνες προσέθεταν ποικιλία στην όλη εικόνα. Πιθανότατα, σε προηγούμενη εποχή το πεδίο αυτό να έδειχνε ολοζώντανο και πράσινο, και να είχε ζωηρά και πολύχρωμα λουλούδια, όμως τώρα τα πάντα γύρω ήταν ξερά και μαραμμένα. Στα δεξιά μας ο Υμηττός ύψωνε την πορφυρή κεφαλή του και στα αριστερά μας είχαμε τη στεφανωμένη με βράχια κορυφή του Λυκαβηττού και την επιβλητική οροσειρά της Πάρνηθας, ενώ η Πεντέλη έκλεινε τη θέα μπροστά μας.

Έπειτα από δύο ώρες ταξίδι, φτάσαμε σε μια πυκνή συστάδα δένδρων, όπου αφήσαμε την άμαξα, και καβαλώντας τα άλογα, περάσαμε από ένα μικρό ποταμάκι και αρχίσαμε την άνοδο στο βουνό. Το πρώτο κομμάτι της διαδρομής δεν ήταν πολύ απότομο, αλλά ήταν τόσο καλυμμένο από χαλαρές πέτρες, ώστε καθιστούσε επισφαλή τα πατήματα. Όμως οι πέτρες στο μονοπάτι δεν ήταν η μόνη δυσκολία που συναντήσαμε, διότι σύντομα αφότου αφήσαμε την άμαξα άρχισε να βρέχει, στην αρχή ψιχάλα ενώ μετά ξέσπασε μπόρα ώσπου γίναμε τελείως μούσκεμα. Δεν υπήρχε καταφύγιο εκεί κοντά, οπότε θα έπρεπε είτε να επιστρέψουμε στην άμαξα, είτε να αναζητήσουμε επειγόντως τη σπηλιά του βουνού. Αποφασίσαμε να κάνουμε το δεύτερο και σπεύσαμε όσο πιο γρήγορα μπορούσαμε, αν και σε τόσο πετρώδες μονοπάτι δε γινόταν να πάμε γρηγορότερα από απλό βάδην. Οι πυκνές ροδοδάφνες και τα χαμόκλαδα που πλαισίωναν το μονοπάτι μάς κατάβρεχαν καθώς τα παραμερίζαμε, και την ώρα που φτάσαμε στη σπηλιά ήμασταν τόσο βρεγμένοι όσο μπορεί να είναι κανείς. Το νερό μπορεί να σου χαλάσει τον ενθουσιασμό, όπως και άλλα πολλά πράγματα, και φτάνοντας μουςκεμένη στη σπηλιά δε νοιάστηκα ιδιαίτερα για τη μεγάλοπρηπη εικόνα που είχα γύρω μου. Ο Στρατής άναψε μια φωτιά με ξερόκλαδα, και προφυλαγμένη από τη βροχή μέσα στη σπηλιά είχα την άνεση να κοιτάζω τι ήταν γύρω μου. Όλο και πιο ψηλά ανέβαιναν οι τούφες του καπνού κυκλώνοντας τον κισσό που είχε φυτρώσει άφθονος στους βράχους, κάνοντας την κουρνιασμένη κουκουβάγια να πεταχτεί τρομαγμένη, ενώ οι φλόγες έριχναν μια κοκκινωπή λάμψη στην οροφή και στα τοιχώματα του σπηλαιίου. Γύρω μας βρίσκονταν τα πελώρια λατομεία από τα οποία εξορύχθηκε το πεντελικό μάρμαρο, ενώ κάτω από εμάς υπήρχαν λόφοι και πεδιάδες που έφταναν ως τη μακρινή θάλασσα. Τη μια στιγμή η κοιλάδα ήταν σκεπασμένη με ομίχλη, και την άλλη ο ήλιος πρόβαλε φωτίζοντας κάθε γωνία και λάμποντας πάνω σε κάθε βουνοκορφή. Ήταν τόσο υπέροχα ώστε, έχοντας τώρα στεγνώσει εντελώς, ξέχασα το προηγούμενο μούσκεμα.

Ο ήλιος βγήκε για τα καλά, και με μικρές σταγόνες να σπινθηροβολούν πάνω σε κάθε φύλλωμα και θάμνο, ανεβήκαμε στα άλογα και ακολουθήσαμε τη διαδρομή προς τα πάνω. Όλο και πιο απότομο γινόταν το μονοπάτι, όλο και πιο άγριο το τοπίο, και η θέα από κάτω γινόταν όλο και πιο θαυμάσια, αλλά δεν είχα σκοπό να σταματήσω και να κοιτάζω γύρω μου, αποφασίζοντας ότι θα περίμενα μέχρι να φτάσω στην κορυφή να δω τη θέα μια και καλή.

Όμως τώρα το μονοπάτι έγινε τόσο βραχώδες και απότομο, ώστε ξεκαβαλήσαμε και κάναμε την υπόλοιπη διαδρομή με τα πόδια. Φτάνοντας στην κορυφή, που είναι 3.500 πόδια πάνω από τη θάλασσα, έκατσα κάτω από ένα ψηλό βράχο και άρχισα αμέσως να κοιτάζω γύρω μου. Τι θέαμα! Πήρα ανάσα και κοίταξα ξανά. Ο Στρατής άρχισε να μιλάει και να μας δείχνει τις διάφορες τοποθεσίες, και κατόπιν τι ονόματα άκουσα, τόσο αγαπητά σε κάθε εραστή της Ελλάδας! Πρώτα απ' όλα, ακριβώς από κάτω μας βρισκόταν ο Μαραθώνας...[...] Ανάμεσα σε εμάς και στον κάμπο του Μαραθώνα απλωνόταν μια αδιάκοπη σειρά από λόφους, και πιο πέρα η θάλασσα έφτανε σ' ένα ημικυκλικό όρμο, προστατευμένο από ένα μακρύ και χαμηλό ακρωτήριο. Ακόμα πιο πέρα φαινόταν η Εύβοια...[...] Γύρισα από την άλλη. Η θάλασσα έβρεχε τη χερσόνησο σε εκείνη την πλευρά, και πέρα από τη βασιλική Αίγινα και τη "θαλασσογέννητη Σαλαμίνα" υψωνόταν μια σειρά βουνών, στους πρόποδες των οποίων βρίσκονται η Ελευσίνα και τα Μέγαρα. Κοιτάζοντας προς το εσωτερικό της στεριάς είδα "βουνά και πάλι βουνά", να ογκώνεται το μεγαλείο της Πάρνηθας και του Κιθαιρώνα, και το πίσω μέρος του Ελικώνα. Και παραπέρα

ορθώνονται τα Γεράνια, και ακόμα μακρύτερα εν μέσω εκείνων των κρυμμένων πτυχώσεων βρίσκονται οι Δελφοί...[...] Πάνω από λόφους και πεδιάδες, ρουμάνια και βραχώδεις λαγκαδιές, και λίγα χωριά που φαίνονταν εδώ κι εκεί, τα μάτια μου περιπλανήθηκαν ώσπου σταμάτησαν στην Αθήνα, σχεδόν περικυκλωμένη από το άλσος της Ακαδημίας και από πράσινους αμπελώνες. Τόσο καθαρά είδα την Ακρόπολη, και τόσο ευκρινώς ξεχώριζαν οι όμορφοι ναοί, που σχεδόν μπορούσα να μετρήσω τις κολόνες τους. [...] Πόσες φορές αναφώνησα “Ω, ένδοξη γη της Ελλάδας!” [...]

Τελικά έπρεπε να κατεβούμε· φτάσαμε σύντομα στα άλογά μας, που βοσκούσαν ήσυχα στο λιγυστό χορτάρι, και καβαλώντας τα κατηφορίσαμε στο απότομο και πετρώδες μονοπάτι, το οποίο φαινόταν να είναι τόσο κακοτράχαλο όσο κάποιοι από τους δρόμους της Συρίας. Ωστόσο κατεβήκαμε με ασφάλεια, και ήρθαμε στην ώρα μας στο δάσος όπου είχαμε αφήσει την άμαξα, οπότε σύντομα πήραμε το δρόμο της επιστροφής, φτάνοντας στο ξενοδοχείο γύρω στις 2».¹

21. EMILY ANNE SMYTHE, EMILY A. BEAUFORT (1861)

«Η τελευταία μας εξόρμηση ήταν μια μεγάλη έφιππη πορεία ως την κορυφή της Πεντέλης, μια εκδρομή που κανείς ταξιδιώτης δεν πρέπει να παραλείψει. Αν έχεις καλά άλογα, η διαδρομή δεν είναι κουραστική. Στα πλάγια του βουνού περάσαμε από ένα όμορφο σημείο σκεπασμένο από τις φυλλωσιές των δέντρων, και μετά ακολουθήσαμε ένα άγριο και απότομο μονοπάτι μέσα από λουλουδιασμένα δασοτόπια, και φτάσαμε στο λατομείο απ' όπου πάρθηκε το μάρμαρο για τον Παρθενώνα, και τη μεγάλη σπηλιά η οποία έχει κάποιους πολύ λευκούς σταλακτίτες, και μετά στριφογυρίζοντας ανάμεσα σε χαμόδεντρα και μερικά πολύ στενά περάσματα που 'φερναν ίλιγγο, βγήκαμε στη βάση του γυμνού κώνου [της κορυφής]. Εκεί αφιππεύσαμε και περπατήσαμε έως την κορυφή».²

22. HENRI BELLE (1868)

«...Από την Κηφισιά χρειάστηκε να ακολουθήσουμε λοξοδρομώντας όλες τις υπώρειες του Πεντελικού και να διασχίσουμε για μίαν ολόκληρη ώρα μια σειρά από λόφους, σκεπασμένους με καχεκτική βλάστηση, ώσπου να φθάσουμε τελικά στο μοναστήρι της Πεντέλης. Αυτό το μοναστήρι που δεν είναι και ιδιαίτερης σημασίας, είναι χτισμένο σε προεξοχή του βουνού, πάνω από μια ρομαντική χαράδρα που κατεβαίνει ίσια στην πεδιάδα. Υπέροχες λεύκες (απ' αυτές που ονομάζουμε ασημιές) σκιάζουν ένα χορταριασμένο πλάτωμα· μια πλούσια πηγή με γάργαρο νερό εφοδιάζει ένα ιχθυοτροφείο και διοχετεύεται στην Αθήνα από κλειστό αγωγό που κατασκεύασε ο Αδριανός, απ' όπου και χρησιμοποιείται για την ύδρευση των κατοίκων της πόλης και για το πότισμα των φυτών του Βασιλικού κήπου. [...]

Φεύγουμε από το μοναστήρι, για να επισκεφθούμε τα αρχαία λατομεία του μαρμάρου, που βρίσκονται πιο ψηλά στο βουνό, σε τριών τετάρτων απόσταση. Ο καλός δρόμος συνεχίζεται για μισό χιλιόμετρο ακόμη και σταματάει στην αρχή ενός στενού περάσματος που κατεβαίνει στα ίσια από το βουνό· πρέπει να συνεχίσουμε με τα πόδια, δρασκελίζοντας τους σωρούς των σπασμένων μαρμάρων που σκεπάζουν το έδαφος. Τα λευκά τοιχώματα αντανακλούν τις εκτυφλωτικές ακτίνες του ήλιου, που μεταβάλλουν σε καμίνι τους λευκούς βράχους. Κατά μήκος αυτής της χαράδρας γλιστρούσαν τους μαρμάρινους όγκους με τη βοήθεια σχοινιών, και οι εγκοπές μέσα στο βράχο δείχνουν ακόμη τη θέση των δοκαριών που τα συγκρατούσαν. Φθάνουμε τελικά στο κεντρικό λατομείο, σ' αυτό που προμήθευσε τα μάρμαρα του Παρθενώνα.

Το βουνό είναι κομμένο κάθετα κι ακολουθούμε τα σημάδια του σκαρπέλου που χάραζε τις διαστάσεις των όγκων οι οποίοι έπρεπε ν' αποκοπούν και να πελεκηθούν επί τόπου, γιατί τα μάρμαρα περνούσαν από μια πρώτη επεξεργασία μέσα στο χώρο του λατομείου. Βλέπουμε ένα κυλινδρικό μάρμαρο που, όπως δείχνει το σχήμα του, θα προοριζόταν σίγουρα για ένα από τους τρεις σπονδύλους κάποιου κίονα και που έχει διάμετρο δύο μέτρα και δέκα εκατοστά. Ο αρχιτέκτονας Ικτίνος έδινε ιδιαίτερη προσοχή στη διαλογή των υλικών που μεταχειριζόταν, και αρκούσε κάποιο ανεπαίσθητο ελάττωμα, μια χρωματιστή φλεβίτσα μέσα στο λευκό μάρμαρο, για

¹ «The Budget Closed», 1860, σελ. 122-5.

² «Egyptian sepulchres and Syrian shrines» σελ. 384.

να το απορρίψει. Άλλα σκόρπια κομμάτια θα προορίζονταν για τα αγάλματα, γιατί οι πιο διάσημοι γλύπτες θέλησαν να δώσουν ζωή σ' αυτό το όμορφο, αστραφτερό, κατακάθαρο υλικό. Φαίνεται πως η φύση θέλησε να συγκεντρώσει στην ίδια γωνιά της γης τους μεγάλους άντρες, τους μεγάλους καλλιτέχνες και το ωραιότερο υλικό που θα μπορούσε να διατηρήσει αιώνια τη δόξα των μεν και τη μεγαλοφυΐα των δε.

Κοντά στο μεγάλο λατομείο και στη βάση του βράχου υπάρχει σπήλαιο...[...]

Πέρα από τα λατομεία το μονοπάτι ανεβαίνει στις απότομες πλαγιές ως την κορυφή του βουνού που σαρώνεται συνεχώς από δυνατούς βόρειους ανέμους και υποχρεωνόμαστε να καταφύγουμε πίσω από μια ξερολιθιά, χτισμένη από κάποιους βοσκούς. Βρισκόμαστε εκεί σε υψόμετρο 1.100 μέτρων πάνω από τη θάλασσα, και το βλέμμα μας αγκάλιαζε ολόκληρη την ανατολική Ελλάδα, τον Παρνασσό με την κορυφή των Δελφών, την Εύβοια, τον πορθμό του Ευρίπου και τα άσπρα σπίτια της Χαλκίδας, ολόκληρη την Αττική ως το ακρωτήριο Σούνιο, με τους κάβους και τα λιμανάκια της, ύστερα την ανοιχτή θάλασσα με τα νησιά της και τις μακρινές βουνοκορφές της Πελοποννήσου. Στην ανατολική του πλευρά το βουνό σκεπάζεται από δάση, όπου τα πεύκα ξεπροβάλλουν πάνω από συστάδες πλατανιών και κατεβαίνουν ως τη θάλασσα. Η άγριη και πλημμυρισμένη στο φως πεδιάδα που εκτείνεται ημικυκλικά γύρω από τον κόλπο, η κοκκινωπή ακρογιαλιά του οποίου μοιάζει σχεδόν να ενώνεται με τις γειτονικές ακτές της Εύβοιας, είναι το πεδίο της μάχης του Μαραθώνα όπου 12.000 Αθηναίοι υπεράσπισαν την τρομοκρατημένη Ελλάδα, πολεμώντας εναντίον 40.000 βαρβάρων».¹

23. HENRY MARTYN HARMAN (1873)

«Την Τετάρτη το πρωί, παρέα με τον Dr. Keop, τον πρόξενό μας στην Αθήνα, πήγαμε ιππαστί στο Πεντελικό όρος, γύρω στα 13 χλμ. βορειοανατολικά της Αθήνας. Ο δρόμος μας βρισκόταν δίπλα στο μοναστήρι, στους πρόποδες του Πεντελικού. Η ανάβαση στο Πεντελικό ήταν άγρια, και κατά τόπους αρκετά απότομη. Κατά την πορεία μας προς τα πάνω, σταματήσαμε για λίγο στο λατομείο. Το μάρμαρο έχει ένα όμορφο λευκό χρώμα. Ο Παρθενώνας κτίστηκε με τούτο το μάρμαρο. Σε αυτό το λατομείο εισήλθαμε σε μία μεγάλη σπηλιά. Αφήνοντας τα άλογά μας πλησίον της κορυφής, ανεβήκαμε σε αυτή με τα πόδια. Αρχικά, μας κάλυψαν για σημαντικό διάστημα τα σύννεφα, οπότε φοβηθήκαμε πως ο κύριος σκοπός της επίσκεψής μας –να δούμε την πεδιάδα του Μαραθώνα– θα ματαιωνόταν. Επιτέλους, τα σύννεφα διαλύθηκαν και είχαμε μια τέλεια θέα του αθάνατου πεδίου, που εκτεινόταν από τη θάλασσα, ανάμεσα σε δύο σειρές λόφων. [...]

Από την κορυφή του Πεντελικού είχαμε επίσης μια εκπληκτική θέα της κοιλάδας των Αθηνών, της Σαλαμίνας, της Αίγινας, της Εύβοιας, του Ευρίπου και της θάλασσας στο βάθος.

Κατά την επιστροφή μας στην Αθήνα σταματήσαμε σε ένα ελληνικό μοναστήρι όπου δειπνήσαμε. Δεν είδαμε πολλούς μοναχούς, ούτε πολλά βιβλία εδώ.

Ελάχιστα είναι τα ωραία δάση στην Αττική. Στην περιοχή του Πεντελικού υπάρχουν κάποια μικρά δέντρα, κυρίως πεύκα. Φτάσαμε στην Αθήνα στις 6 η ώρα περίπου».²

24. DENTON J. SNIDER (1879)

«Ξεκίνησα ένα ηλιόλουστο πρωινό, στις 28 Ιανουαρίου του 1879, και με ζωηρό περπάτημα πήρα το δρόμο της Κηφισιάς που οδηγεί στο Πεντελικό, το πρώτο σημείο όπου θα σταματούσα κατά την προκαθορισμένη διαδρομή μου. Μακριά, οι ράχες του βουνού υψώνονται μπροστά μου καλυμμένες από σύννεφα, ενώ το Μοναστήρι της Πεντέλης φωλιάζει κρυμμένο κάτω από τις κορυφές. Παρότι καταχειμώνα, θυμάμαι πως ο ήπιος και αναζωογονητικός αέρας δεν είχε τίποτε το σφοδρό ή το άγριο. Όμως από όλες τις χώρες του κόσμου, στην Ελλάδα αυτός ο ήλιος είναι πιο σημαντικός. Όταν αυτή την εποχή κρύβεται πίσω από κάποιο σύννεφο, αρχίζει να φυσά ένας ψυχρός άνεμος που σε περονιάζει, η θερμοκρασία πέφτει γρήγορα, το τοπίο σκοτεινιάζει καταθλιπτικά, και ο άνθρωπος από την ευδιαθεσία πέφτει σε κατήφεια, ή τον κυριεύει ένα αίσθημα γενικής μιζέριας. [...]

¹ «Voyage en Grèce», Paris 1881, εκδ. Ιστορητής, 1994, σελ. 81-90.

² «A Journaey to Egypt and the Holy Land in 1869-1870», 1873, σελ. 272-273.

Άσπρα σύννεφα καλύπτουν ακόμα την κορυφή της Πεντέλης, η οποία αρνείται να αποκαλυφθεί και να χαιρετίσει τον ξένο που πλησιάζει. Όμως χαμηλότερα, στις πλαγιές του βουνού φαίνονται μεγάλα λευκά σημεία που δεν είναι σύννεφα. Είναι τα αρχαία λατομεία Πεντελικού μάρμαρου, κάποια εκ των οποίων άνοιξαν πάλι σε πρόσφατους καιρούς. Το παλάτι του βασιλιά Όθωνα, για παράδειγμα, είναι κτισμένο από το μάρμαρο αυτό. Έτσι τα λατομεία βρίσκονται εκεί, τα φωτεινά μάτια του βουνού όπως θα μπορούσατε να τα αποκαλέσετε, που κοιτάζοντας μακριά, μέσα από σπινθηρίζοντα δάκρυα, ικετεύουν να ξαναγίνουν πηγές ομορφιάς. Όχι, όλο το Πεντελικό απλώνεται εκεί, ένα στοιχείο της φύσης που περιμένει μια νέα μεταμόρφωση, από κάτι φυσικό να αναπλαστεί σε ένα πνευματικό αντικείμενο, φτάνοντας ίσως έτσι τον ύψιστο σκοπό της ύπαρξής του.

Τα θαυμάσια έργα της Αθηναϊκής Τέχνης, ναοί, δημόσια κτίρια, χιλιάδες αγάλματα και μνημεία βρήκαν το υλικό τους στο βουνό αυτό. [...]

...δεν υπάρχει πλέον ούτε ψυχή εκεί· ούτε κάρα βαρυσφορτωμένα με ογκομάρμαρα περνούν από δίπλα σου· όλα είναι σιωπηλά, εγκαταλειμμένα, και τα λευκά λατομεία είναι νεκρά σαν τα κόκκαλα σ' ένα νεκροταφείο...»¹

25. RICHARD RIDLEY FARRER (1880)

«[...] η ανηφορική πορεία αρχίζει· και το τοπίο γίνεται όλο και ομορφότερο, ο δρόμος ελίσσεται μέσα από δασωμένες λαγκαδιές και κελαρύζοντα ρυάκια, πράγματα σπάνια για την άγονη Αττική. Ο δρόμος τελειώνει στο μοναστήρι της Μεντέλης, το οποίο εδράζεται σε μια δροσερή γλωρρασιά υπό τη σκιά γιγάντιων λευκών, ανάμεσα σε μία απόκρημνη πλαγιά από τη μία πλευρά και στις πρώτες ομαλές πλαγιές του Πεντελικού από την άλλη. [...] Αφού διασχίσαμε το πευκοδάσος, ξεκινάει η ανάβαση από μια ράμπα στρωμένη με το πιο λευκό μάρμαρο. Όμως αυτό το κατάλοιπο του αθηναϊκού μεγαλείου χάνεται κάτω από απορρίμματα όσο πλησιάζουμε την περιοχή των λατομείων. Μάρμαρα παντού, μέχρι το μάτι να μουδιάσει από την προσπάθεια να διακρίνει ένα μονοπάτι ανάμεσα στους αστραφτερούς σωρούς.

Η πρώτη στάση είναι στην περίφημη σπηλιά των αρχαίων λατομείων, μια πελώρια αίθουσα κάτω από τον επικρεμάμενο βράχο. Η σαγηνευτική δροσιά της προσκαλεί τον οδοιπόρο να αναπαυτεί και να σβήσει τη δίψα του με το αβυσσώδες νερό το οποίο φιλτράρεται μέσα από τους αμέτρητους σταλακτίτες. Στην είσοδο βρίσκεται ένα παράξενο εκκλησάκι, που περισσότερο εμπνέει περιέργεια παρά σεβασμό. Εν συνεχεία, στο δρόμο για την κορυφή, μέσα από χιόνι που ολοένα βαθαίνει, η απόλυτη ερημιά εκτός από ελάχιστα νανώδη έλατα² και ένα ζευγάρι αετών να κόβει κύκλους πάνω απ' τα κεφάλια μας. Κάτω μας βρίσκεται ο κάμπος του Μαραθώνα, που απλώνεται σαν χάρτης. [...] Πέρα από τη στενή λωρίδα της βαθυγάλανης θάλασσας λάμπουν οι χιονισμένες βουνοκορφές της Εύβοιας, και πέρα μακριά τα στενά κλείνουν φτάνοντας στη Χαλκίδα, ενώ πάνω στο γαλήνιο Αιγαίο οι μύτες των λαμπερών Κυκλάδων αναδύονται η μια μετά την άλλη και χάνονται στη μακρινή καταχνιά. Η περιοχή που έχουμε μπροστά μας από αυτή την πλευρά είναι άγρια και έρημη, σε αρμονία με τον απόκρημνο χαρακτήρα του βουνού· και ο θεατής παύει να αναρωτιέται πώς οι ληστές μπορούσαν να διατηρούνται σε μια περιοχή τόσο μικρή όπως η Αττική. Από την άλλη πλευρά, ο Παρνασσός και τα βουνά της Πελοποννήσου σχηματίζουν ένα επιβλητικό φόντο στο τεράστιο αττικό λεκανοπέδιο, που τώρα φαίνεται τελείως επίπεδο εκτός από ένα μικρό εξόγκωμα, σαν κυματάκι σε θάλασσα, που σηματοδοτεί την περιοχή του Λυκαβηττού».³

26. ISABEL J. ARMSTRONG (1893)

«...Δεν έπρεπε να παραλείψουμε την εκδρομή στο Πεντελικό όρος (3640 πόδια), καθώς από την κορυφή παίρνεις μια εξαιρετική ιδέα της υπαίθρου και της θέσης των βουνών. Επιπλέον είναι μια ανάπαυση για τα μάτια, ύστερα από μέρες σε μουσεία και ερείπια, και ο λάτρης των λου-

¹ «A Walk in Hellas or the Old in the New», St. Louis: Sigma Publishing Co., 1892, σελ. 31.

² Βέβαια, δεν ήταν έλατα αλλά αγριόκεδρα (Juniperus oxycedrus).

³ «A tour in Greece», 1880, σελ. 68-71.

λουδιών θα γιορτάσει σε ένα συμπόσιο ανθέων. Ένα μη βοτανολογικό πλάσμα σαν εμένα παρατήρησε μάζες από κουμαριές, πλήθος από μοβ ανεμώνες, λευκές και ροζ λαδανιές καθώς και τον κίτρινο μικρό κίστο.¹ Ψηλότερα μαζέψαμε ένα είδος κίτρινης μαργαρίτας και πολλά λευκά ρείκια. Κατόπιν, ανάμεσα σε βράχια είδαμε να φυτρώνουν πολλές ορχιδέες, μεγάλες μοβ και σκούρες ροζ, και ένα ντελικάτο και πολύ όμορφο ανοιχτόχρωμο κίτρινο είδος, επίσης λευκοκίτρινα αγριόκρινα, κάποια από τα οποία είχαν όμορφες σκούρες πορφυρές κηλίδες. Μας πήρε περίπου δύο ώρες από την Αθήνα μέχρι το μοναστήρι της Μεντέλης, όπου γευματίσαμε στη σκιά ενός εξαιρετικού άλσους. Κατόπιν ανηφορίσαμε στο Πεντελικό. Μας πήρε μία ώρα και ένα τέταρτο μέχρι το Σπήλαιο των Σταλακτιτών, και κοντά στις δύο ώρες από εκεί για την κορυφή. Το τελευταίο κομμάτι, αν και εντελώς βραχώδες, δεν ήταν δύσκολο στο περπάτημα. Το πραγματικά δύσκολο τμήμα [της διαδρομής] ήταν το ασταθές ζιγκ-ζαγκ πάνω από θραύσματα μαρμάρου, από τους πρόποδες έως τη σπηλιά. Αν ο ήλιος δε βρισκόταν ακριβώς πάνω από τα κεφάλια μας, θα ήταν αρκετά ευχάριστα, αλλά σε μία ζεστή μέρα είναι υπερβολικά εξαντλητικό, και είναι προτιμότερο να πας ιππαστί. Η θέα από την κορυφή ήταν εκπληκτική, ένα τέλειο πανόραμα κορυφών, πολλές από τις οποίες ήταν καλυμμένες με χιόνι. Η Αθήνα όμως ήταν κρυμμένη πίσω από τον Λυκαβηττό, ενώ από την πλευρά της θάλασσας η εικόνα ήταν θολή. Κάποιοι περιπλανώμενοι μουλαράδες με παρακάλεσαν να ρίξουν μια ματιά με τα κιάλια μου, και ως ανταπόδοση μου έδειξαν τον Κιθαιρώνα, την Κυλλήνη, τον Ελικώνα και τον Παρνασσό ανάμεσα από το χάος των κορυφών στα δυτικά. Κατόπιν, εν μέσω της καταχνιάς, είπαν ότι μπορείς να δεις τον Πόρο και την Ύδρα στα νοτιοδυτικά, και έδειξαν νότια, όπου σε μια μέρα με καθαρή ατμόσφαιρα μόλις μπορείς να διακρίνεις τη Μήλο (90 μίλια μακριά). Γυρνώντας ανατολικά, πέρα από το Σούνιο, υπήρχαν πολλά νησιά, και η Άνδρος που σε οδηγεί στην Εύβοια, η οποία φαινόταν αρκετά κοντά, και η κορυφή της Δίρφης (5725 πόδια), ντυμένη εξ ολοκλήρου στα λευκά υψωνόταν με χάρη στα βόρεια. Ανάμεσα στους κοντινούς λόφους και στη Δίρφη ζέραμε πως ήταν ο πορθμός του Ευρίπου...[...] Ακριβώς από κάτω μας, και κοντά στη θάλασσα, υπήρχαν μερικοί κοκκινόχρωμοι αγροί. Εκεί ήταν η φημισμένη πεδιάδα του Μαραθώνα».²

27. CHARLES DUDLEY WARNER (1914)

«Μέχρι τα ψηλότερα λατομεία ο δρόμος είναι απότομος και διάσπαρτος με θραύσματα μαρμάρου, και κατόπιν μένει μιας ώρας σκαρφάλωμα από ένα κακοτράχαλο μονοπάτι ανάμεσα σε θάμνους. [...] Όλη η πλαγιά είναι κατάφυτη με δάφνες, και βρήκαμε αγριολούλουδα καθ' όλη τη διαδρομή μέχρι την κορυφή...»³

¹ Θα πρέπει να μαντέψουμε τι ήταν, γιατί δεν υπάρχει τέτοια λαδανιά.

² «Two roving Englishwomen in Greece», εκδ. S. Low Marston, London (1893), σελ. (σ.106-7)

³ «Seeing Europe with Famous Authors, Vol VIII, Italy and Greece, part two, 1914, (From the Pierian Plain to Marathon, by Charles Dudley Warner), σελ. 159.

Κεφάλαιο 4

ΛΟΙΠΕΣ ΠΑΛΙΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΑΡΤΕΣ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΙΚΟΥ

Στο κεφάλαιο αυτό φιλοξενούνται όσα παλιά σκίτσα και χάρτες της Πεντέλης δε βρήκαν αλλού χώρο στο παρόν βιβλίο και στα προηγούμενα. Εικόνες, που μαζί με όσες έχουν ήδη παρατεθεί συνθέτουν ένα σύντομο αλλά ονειρικό ταξίδι στην Πεντέλη του παρελθόντος.

Ανάμεσα σε άλλα εκπληκτικά (και ήδη παρατεθέντα) «πεντελικά» σκίτσα του βαρόνου ζωγράφου και αρχαιολόγου Otto Magnus von Stackelberg, υπάρχει και κάποιο σκίτσο που έχει ως θέμα του τη Δεκέλεια, όπου στα αριστερά αναδύεται η Β-ΒΑ πλευρά της Πεντέλης («*La Grèce. Vues Pittoresques et Topographiques*». Paris, 1830). Σε ένα σχέδιο του Dowell το οποίο έχει σαν θέμα του το Λιοντάρι της Κάντζας, η Πεντέλη παρουσιάζεται στα αριστερά. Ο James Skene σχεδίασε ένα πανόραμα της θέας που φαίνεται από την κορυφή του βουνού. Πρόκειται για όλο το νοτιοδυτικό, δυτικό, βόρειο και βορειοανατολικό κομμάτι της θέας που αρχίζει από τον Υμηττό και καταλήγει στον Μαραθώνα. Στην εφημερίδα “The Illustrated London News”, και στο τεύχος της 11^{ης} Μαΐου 1870 (σελ. 109) παρουσιάζεται μια απεικόνιση της Πεντέλης από την πλευρά του Μαραθώνα. Ωστόσο η απεικόνιση αυτή δεν ανταποκρίνεται και τόσο στην πραγματικότητα. Σε άλλο σχέδιο, το οποίο παρουσιάζει την περιοχή των Αγίων Αναργύρων, φαίνεται στα δεξιά η Πεντέλη κατά το ήμισυ. Αυτή η απεικόνιση βρίσκεται στην «*Ιστορία των Αθηναίων*» (εκδ. Παλμός, Αθήνα, 1995) του Δημήτριου Καμπούρογλου. Σε μια χαλκογραφία της εποχής της Τουρκοκρατίας, υπάρχει άποψη της Πεντέλης, όπως αυτή φαίνεται από τις ακτές του Πειραιά. Η χαλκογραφία βρίσκεται και αυτή στην «*Ιστορία των Αθηναίων*» του Καμπούρογλου. Ένας άλλος άγνωστος καλλιτέχνης ζωγράφησε το 1869 την Πεντέλη από τα υψώματα των Τουρκοβουνίων. Ένας ακόμα ζωγράφος (πιθανότατα τον 19^ο αιώνα) ζωγράφησε την Πεντέλη από το ύψος του Κοκκιναρά, ενώ τέλος υπάρχει ένα ακόμα σχέδιο αγνώστου καλλιτέχνη ο οποίος είχε σαν θέμα το ρωμαϊκό υδραγωγείο στην Καλογρέζα, που για «φόντο» του έχει την Πεντέλη.

Λεπτομερείς χάρτες της Πεντέλης έφτιαξε ο Kaupert (1886), ενώ χάρτες έχουμε και από τον Βουγιούκα (1906), τον Σαρρή (1926), τους Γρήγουρα - Καλαποθάκη (1929) κ.ά.

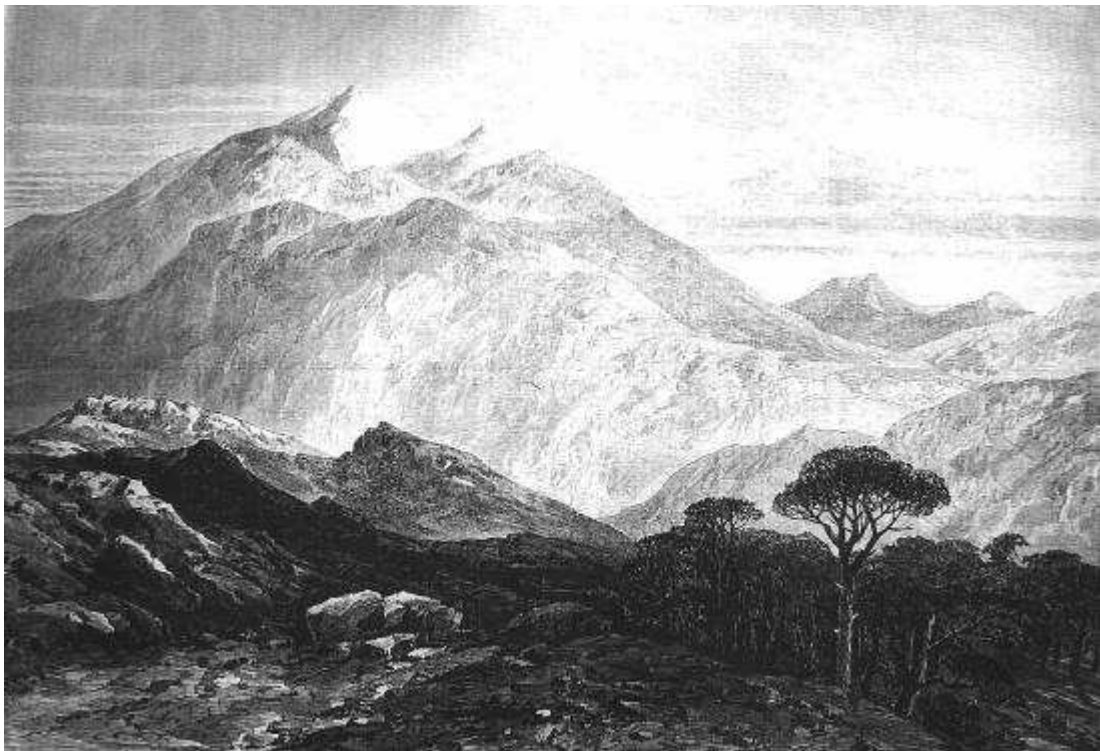
Η Πεντέλη από την πλευρά της Δεκέλειας.

Η περιοχή των Αγίων Αναργύρων και στο βάθος δεξιά η Πεντέλη.

Η θέα από την κορυφή του βουνού.

Η Πεντέλη από την πλευρά του Μαραθώνα.

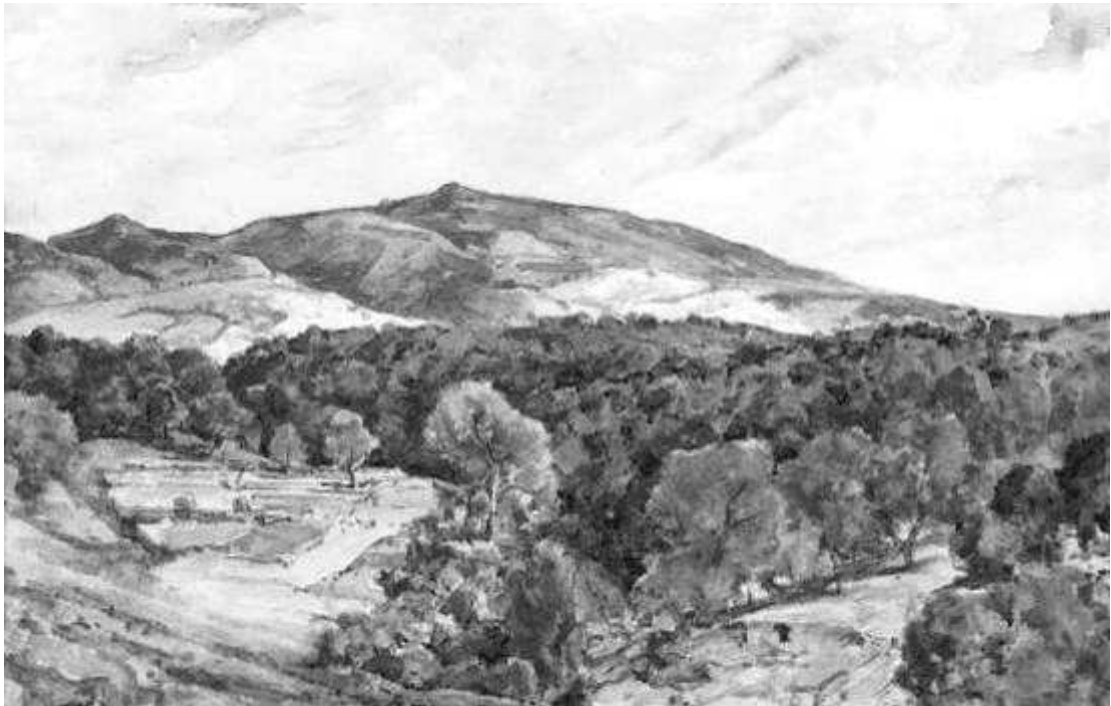
Η Πεντέλη όπως φαίνεται από τον Πειραιά.

Η Πεντέλη όπως φαίνεται από την Παιανία.

Η Πεντέλη όπως φαίνεται από τα Τουρκοβούνια.

Ο Κοκκιναράς.

Η Πεντέλη όπως φαίνεται από την Καλογρέζα.

Κεφάλαιο 5

ΟΙ ΛΗΣΤΕΣ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

Όπως όλα τα βουνά της Ελλάδας έτσι και η Πεντέλη αποτέλεσε κατά την τουρκοκρατία, αλλά και κατά τη μετεπαναστατική περίοδο, άντρο ληστών. «*Εν τοις ὄρεσι πολλοί εἰσι λησταί και εν ταις φάραξι*» γράφει ο Μαρτίνος ο Κρούσιος, καθηγητής της Ακαδημίας στην Τυβίγγη.¹

Οι επισκέπτες, ξένοι κυρίως, της Πεντέλης και του Μαραθώνα, δεν παρέλειψαν να αναφερθούν στα ταξιδιωτικά τους ημερολόγια στα φαινόμενα ληστείας. Ορισμένοι μάλιστα από τους ληστές, όπως θα δούμε παρακάτω έγιναν διεθνώς γνωστοί.

Ο Henri Belle μιλάει για τις φιλικές σχέσεις που είχε αναπτύξει η Μονή Πεντέλης με τους ληστές: «*Εστω και αν υπάρχουν ακόμη και τώρα κάποιοι ληστές που φθάνουν ως εκεί, [στη μονή] δεν ενοχλούν καθόλου τους καλούς μοναχούς: οι μοναχοί γνωρίζουν καλά ότι θα ξεμπλέξουν εύκολα, προσφέροντας ένα βάζο μέλι και την ευχή τους. Λένε, μάλιστα, πως υπήρξαν κάποιοι ηγούμενοι που είχαν αναπτύξει στενότερες σχέσεις με τους ληστές, και οι τελευταίοι γνώριζαν ότι θα έβρισκαν εκεί σίγουρο καταφύγιο, για να προετοιμάσουν την επόμενη επίθεση*».² Για υπόθαλψη των ληστών κατηγορήσε όπως είδαμε τη μονή Πεντέλης η Δούκισσα της Πλακεντίας.

Και ο Christopher Wordsworth κάνει λόγο για συχνές επιθέσεις ληστών στον ορεινό δρόμο που συνδέει τον Μαραθώνα με την Αθήνα: «*Δεν πάνε λίγες μέρες που οι κλέφτες που τριγυρνούν στα βουνά απήγαγαν το σύζυγο της Αρβανίτισσας σπιτονοικοκυράς μας στο Ζεφύρι, όπου διανυκτερεύουμε. [...] Σε τέτοια κατάσταση έχουν περιέλθει οι κάτοικοι του Μαραθώνα. Είναι αδύνατο να περάσει κανείς από το Πεντελικό ὄρος από το συνηθισμένο δρόμο του Μαραθώνα προς Αθήνα, χωρίς να εκτεθεί σε κίνδυνο. Γι' αυτό, αφού επισκεφθήκαμε την πεδιάδα για δεύτερη φορά, σήμερα το πρωί, συνεχίσαμε την πορεία μας από τον ομαλότερο δρόμο, παραλιακά. Λένε πως αυτός είναι ασφαλέστερος*».³

Ας γνωρίσουμε τους ανθρώπους αυτούς.

1. Ο ΜΠΙΜΠΙΣΗΣ

Ο ληστής Σπύρος Μπίμπισης είναι ένας από τους πιο γνωστούς “αττικούς” ληστές των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων, κι αυτό, όπως είδαμε, λόγω της απόπειρας ληστείας κατά της Δούκισσας της Πλακεντίας το 1846.

Λέγεται πως ήταν βοσκός ή αγρότης από το Μενίδι και είχε δύο αδέρφια, τον Γιώργη και τον Αναστάση. Έγινε ληστής το 1838, αφού καταδιωκόταν επειδή σκότωσε τον εραστή της γυναίκας του.

Στα τέλη του 1838 ο ηγούμενος της Μονής Πεντέλης Ιωσήφ Ταμπακόπουλος μεσολαβεί κι επιτυγχάνεται η παράδοση του Μπίμπιση (μαζί με το φίλο του ληστή Γ. Τρακάδα και τρεις άλλους) στις αρχές. Γίνεται δίκη, ο Μπίμπισης καταδικάζεται σε θάνατο, και μένει έγκλειστος στη φυλακή του Μεντρεσέ όπου φυτεύει τον περίφημο «Πλάτανο του Μπίμπιση».⁴

¹ Δημ. Καμπούρογλου: «Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων», τόμ. Α', σελ. 87, εκδ. Αλέξανδρου Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1889. (Ανέκδοτοι Σημειώσεις περί Αθηνών – Εκ των χειρογράφων του Κρούσιου των εν τη βιβλιοθήκη Τυβίγγης).

² «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. Ιστορητής, σελ. 83.

³ «Αθήνα – Αττική», εκδ. Εκάτη, σελ. 54.

⁴ Ο πλάτανος αυτός, σύμβολο του αντιοθωνικού μένους του Μπίμπιση, τραγουδήθηκε από τον Αχιλλέα Παράσχο: «Ω πλάτανε του Μεντρεσέ / στοιχείο καταραμένο / της τυραννίας τρόπαιο / σε φυλακή υψωμένο / Συμμάζωξε τα φύλλα σου τα δακρυραντισμένα / να ιδώ κομμάτι ουρανό και τ' άστρα τα καημένα». Ο πλάτανος εμφανίζεται και στα λεγόμενα «μουρμούρικα», τα οποία αποτελούν τους πρόδρομους των ρεμπέτικων, και τραγουδιόντουσαν για δεκαετίες απ' τους φυλακισμένους: «Στης φυλακής τον πλάτανο είναι δυο χελιδόνια / Τόνα φωνάζει θάνατο και τ' άλλο ρίχνει χρόνια».

Την επόμενη χρονιά ο Μπίμπισης οδηγείται στη λαιμητόμο, όμως ο δήμιος δεν μπόρεσε να εκτελέσει την εις θάνατον απόφαση προφασιζόμενος βλάβη της καρμανιόλας – ίσως δέιλιασε. Η εκτέλεση αναβάλλεται, και ο Βασιλιάς Όθων για να γίνει προφανώς λαοφιλής, μετατρέπει τη θανατική ποινή σε ισόβια αποδίδοντας χάρη. Ο Μπίμπισης οδηγείται στις φυλακές του Παλαμηδίου, όπου το 1844 ελαττώνεται η ποινή του, κι αργότερα δραπετεύει πανηγυρικά.

Οι περιγραφές τον θέλουν να είναι όμορφος, με μακριά μαύρα μαλλιά και φουστανέλα, απλοϊκός, φιλόξενος, άκακος, μπεσαλής και λαοφιλής. Φαίνεται επίσης πως υπήρξε και ιδιαίτερα “φιλόδενδρος”, αφού εκτός του πλάτανου του Μεντρεσέ, φέρεται να φύτεψε και την ιτιά της Καλοπούλας, αλλά και μερικά άλλα δέντρα στην Αττική.¹

Στο 2^ο κεφάλαιο είχαμε αναφέρει πως ο Μπίμπισης δολοφονήθηκε με εντολή των Αρχών. Ένα χρόνο λοιπόν μετά την απαγωγή της Δούκισσας στην Πεντέλη, το κράτος στέλνει ένα άλλο ληστή, τον Χρήστο Βούλγαρη για να σκοτώσει τον Μπίμπιση, τάζοντάς του αμνηστία και 3.000 δρχ. Ο Βούλγαρης, με μερικούς ληστές ακόμα, συνάντησε τον Μπίμπιση στον Μαραθώνα, και προσπάθησε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του και να ενταχθεί στην ομάδα του ως «σύντροφος». Ο Μπίμπισης πείστηκε, οπότε κάποια στιγμή ο Βούλγαρης τον σκότωσε. Το νεκρό σώμα του Μπίμπιση μεταφέρθηκε στην Αθήνα δεμένο πάνω σ’ ένα γαϊδούρι. Το πτώμα τοποθετήθηκε στο νεκροτομείο του Πολιτικού Νοσοκομείου, ενώ δεν έλειψαν και σκηνές λαϊκού προσκυνήματος, αφού παρέλασαν σχεδόν όλοι οι Αθηναίοι, οι χωρικοί των περιχώρων και οι ξένοι κάτοικοι της Αττικής, σύμφωνα με περιγραφές της Κριστιάν Λυτ.

Ο σκοτωμός του Μπίμπιση θεωρήθηκε από το λαό πολιτική δολοφονία του “Ρομπέν των Αττικών Δασών”. Υπεύθυνο θεωρήθηκε το κόμμα του Κωλέττη, που παρά το θάνατο του Κωλέττη εξακολουθούσε να ασκεί την εξουσία. Τούτο δημιούργησε φόβους για πιθανή λαϊκή εξέγερση, και έτσι αποφασίστηκε η γρήγορη ταφή του πτώματος, χωρίς νεκρώσιμη ακολουθία, σε ένα πρόχειρο τάφο, εκεί που σήμερα βρίσκεται το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, προς την πλευρά της οδού Σόλωνος. Θεωρείται πιθανό να έγινε εκταφή από τον κόσμο που κατέκρινε τη στάση της κυβέρνησης.

Ορισμένοι εκ των ξένων κατοίκων των Αθηνών έγραψαν λόγια συμπάθειας προς τον αρχιληστή. Η Κριστιάν Λυτ, σύζυγος του ιερέα των Ανακτόρων, Δανέζικης καταγωγής, αναφερόμενη στον Μπίμπιση, τον θεωρεί καλύτερο άνθρωπο από τον Θεόδωρο Γρίβα, τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ακόμη κι από τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. Ο γλύπτης Ζήγγελ αναφέρεται στον Μπίμπιση εντυπωσιασμένος από την ομορφιά, την ευγένεια και τη φιλοξενία του, ενώ ο Κρίστιαν Χάνσεν μοιάζει να είναι συντετριμμένος!

Ο δε κρατικός φονιάς Βούλγαρης, περιφρονημένος από το λαό, συνελήφθη το 1851 στο πατητήρι της μονής Πεντέλης, στο μετόχι της Ξυλοκέριζας (όπου σήμερα η μονή Εφραίμ) όπου τον έκρυβαν οι καλόγεροι, ενώ ένα χρόνο αργότερα κατατομήθηκε στο Πεδίο του Άρεως μπροστά σε χιλιάδες κόσμου. Λέγεται ότι την ώρα του αποκεφαλισμού επέδειξε μεγάλη γενναιότητα.

2. Ο ΚΙΤΣΟΣ

α. Ο ληστής

Το 1854 άρχισε τη σταδιοδρομία του ο διαβόητος λήσταρχος Κίτσος Νιβίτσας, πρώην δασοφύλακας. Διέθετε αρχικά μικρή συμμορία, στην οποία ανήκαν για ένα διάστημα ο Γεώργιος Λύγκος, παλιός ληστής της Αργολίδας, και ο Μήτσος Λαφαζάνης, «συνταξιούχος στρατιώτης». Ο Κίτσος προσήλθε στις αρχές τον Ιανουάριο του 1863 και υπηρέτησε μαζί με τους συντρόφους του στην εθνοφυλακή, αλλά σύντομα επιδόθηκε στη ληστεία στα Μεσόγεια.

Συνήθως απέφευγε τις αιχμαλωσίες, περιοριζόταν στο να αποσπά ποσά από τους πλούσιους των Μεσογείων, οι οποίοι εξαγόραζαν έτσι την ασφάλειά τους και την προστασία του ληστή.

¹ Γιάννης Κολιόπουλος, «Ληστές: Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα».

Κατέφευγε όμως και σε αιχμαλωσίες. Τον Ιούνιο του 1865 ο Κίτσος επικηρύχθηκε με ποσό 3.000 δρχ. Δύο μήνες αργότερα το ποσό της επικύρωξης πενταπλασιάστηκε. Ήταν ο ληστής με τη μεγαλύτερη αμοιβή επικύρωξης.¹

β. Η απόπειρα σύλληψης του Κίτσου και η περίπτωση του ιερέα

Στη Ραφήνα λοιπόν έγινε κάποτε επιχείρηση σύλληψης του Κίτσου με την ανάμιξη ενός ιερέα από τον Μαραθώνα, του Παπασπύρου, ο οποίος το πλήρωσε με τη ζωή του.² Ο Γ. Κολιόπουλος παρουσιάζει και τις δύο εκδοχές της ιστορίας, εκείνη των επίσημων αρχών και εκείνη ενός από τους ληστές: «Αναφέρεται επεισόδιο με θύμα τον ιερέα του Μαραθώνα Παπασπύρο, που είχε προδώσει τη συμμορία του Κίτσου, και που αξίζει να περιγράψουμε με βάση πληροφορίες ληστή της ίδιας συμμορίας, του Μήτρου Φλίγγου, καθώς και του Finlay, ο οποίος παρακολουθούσε τις δραστηριότητες του Κίτσου με αδιάπτωτο ενδιαφέρον. Τις υπηρεσίες του ιερέα είχαν ζητήσει οι κάτοικοι της ενορίας του, οι οποίοι δεν άντεχαν άλλο από τα χαράτσια του λήσταρχου και τις συνέπειες των επισκέψεων των διωκτών του. Ο Παπασπύρος που ήταν γνωστός του Κίτσου, συννενοήθηκε με τη χωροφυλακή της περιοχής για το συντονισμό των ενεργειών τους, ώστε να οδηγηθεί ο λήσταρχος σε ενέδρα. Παράλληλα συννενοήθηκε με το λήσταρχο να του φέρει σε ορισμένο μέρος (σε περιοχή μεταξύ Πεντέλης και της ακτής) μερικούς πλουσίους, που θα έβγαιναν σε κυνήγι, για να τους αιχμαλωτίσει. Έτσι, νωρίς το πρωί της 10^{ης} Οκτωβρίου 1865 ο Παπασπύρος και πέντε χωροφύλακες, μεταμφιεσμένοι σε κυνηγούς, ξεκίνησαν με άμαξα από την Αθήνα και έφτασαν στις 11.00 περίπου κοντά στο Πικέρμι. Στάθμευσαν κάπου και γενμάτισαν, σύμφωνα με τον Finlay, για να δώσουν καιρό σε ενισχύσεις από την Κηφισιά να φτάσουν στο μέρος που είχε συμφωνηθεί. Εκεί, σύμφωνα με την ίδια εκδοχή, τους αιφνιδίασαν οι ληστές, που εμφανίστηκαν ξαφνικά μέσα από συστάδα δέντρων, δίνοντας τη συνηθισμένη ληστρική προσταγή: “στον τόπο”! Καθώς απόπλιζαν τους χωροφύλακες, ο αδελφός του Κίτσου, Πήλιος, αναγνώρισε φίλο του χωροφύλακα, ο οποίος και έσπευσε να μαρτυρήσει τον πολυπράγμονα ιερέα και το σχέδιό του.

Αλλά οι συνθήκες σχετικά με τη σύλληψη και την απόπλιση των χωροφυλάκων ήταν μάλλον κατασκευάσματα των αρχών, για την αποφυγή κρίσεων εναντίον της χωροφυλακής. Λεπτομερέστερη και πειστικότερη είναι η εκδοχή του ληστή που πήρε μέρος στην επιχείρηση. [...] “Είδαμε λοιπόν, έως 3 ώρες ημέρα, και ήρχετο μία άμαξα, και ο παππάς [sic] εμπρός αυτής, 30-40 βήματα, μόνος, και μέσα εις την άμαξαν 2-3 ανθρώπους και όπισθεν αυτής τρεις, ακούσαμε δε και δύο τουφέκια. Λοιπόν, άμα ήλθε παρεμπρός και μας είδεν ο παππάς, επέστρεψε από πίσω από την άμαξαν, και αφού εκατέβησαν και οι άλλοι από την άμαξαν, έσμιζαν όλοι. Ημείς δε απλώσαμεν οι μισοί από το ένα μέρος του δρόμου και οι μισοί από το άλλο, και τους εβλάμαμε στη μέση. Και άμα επλησίασαν, μας ετουφέκισαν μερικοί, και ελάκισαν αμέσως όλοι, μαζί με τον παππάν. Τους εκυνηγήσαμεν έως μία τουφεκιάν τόπον, και τους επιάσαμε όλους. Τότε μας είπαν, εμπροστά εις τον παππά, μη μας πειράζετε παιδιά διότι είμεθα χωροφύλακες [...] και ότι ο παππάς πταίει όπου σας επρόδωσε [...] και ότι έρχονται κατόπιν και αποσπάσματα. [...] Τους επήραμε λοιπόν τ’ άρματα, εσκοτώσαμεν τον παππάν παρέκει εις τον δρόμον, και τους επήραμε μαζί μας έως μισή τουφεκιά τόπον, και τους αφήσαμεν”. Τρεις από τους χωροφύλακες γνωρίζονταν με τον Κίτσο και τον Πήλιο, και όταν συναντήθηκαν, μετά τον αφοπλισμό, ληστές και χωροφύλακες αγκαλιάστηκαν και φιλήθηκαν με μεγάλη εγκαρδιότητα».³

Ενδιαφέρονσα είναι η επιβαρυντική για τον ιερέα αφήγηση του Σαρακατσάνου Νικόλαου Σκούφου, καθώς και για το συμβάν με τον Κίτσο: «Ήταν ένας παπάς στον Μαραθώνα, και είχε καταφύγει [σε αυτόν] ένας ανεμισός του στρατιώτης, ο οποίος είχε επικηρυχθεί, δεν ξέρω για ποιο λόγο. Και τον έστειλε...[ο παπάς] να κοιμάται στον Αι Γιώργη τον Βρανά –και τον έκρυβε, για να μην τον βρούνε– και του πήγαινε φαΐ. [...]

¹ Βλ. Άννα Μιχοπούλου «Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα (Ραφήνα) Αττικής τον 19^ο αιώνα». (βλ. www.emena.gr)

² Μνημονεύοντας το γεγονός, μια γέφυρα της οδού Μαραθώνος ανάμεσα στη Ραφήνα και στο Μάτι ονομάστηκε Γέφυρα του Παπά.

³ Κολιόπουλος, ό.π..

Πήγε ο Αι Γιώργης τη νύχτα –ένας καβαλάρης μ' άσπρο άλογο– στον ύπνο του και του λέει: “Φύγε, γιατί θα σε σκοτώσει ο παπάς”. Έπειτα ζύπνησε, λέει: “Όνειρο είδα” – τα διηγήθηκε σε κάποιον γνωστό και αυτά τα είπε μετά ο γνωστός.

Έκατσε μερικές μέρες ακόμη, αλλά ένα βράδυ πήγε πάλι ο ίδιος καβαλάρης, καβάλα στ' άλογο, και του λέει: “Δεν σου 'πα να φύγεις, βρε; Θα σε σκοτώσει ο παπάς”. Και τον πάτησε το άλογο στο στήθος και φοβήθηκε και ζύπνησε. Σηκώθηκε κι έφυγε. Τον έχασε ο παπάς.

Πέρασε αρκετός καιρός και γύρισε και ξαναπήγε πάλι στον παπά. Ο παπάς, την πρώτη βραδιά που τον έβαλε και κοιμήθηκε, πήγε το σκότωσε το παιδί, για να πάρει την επικήρυξη.

Ο παπάς είχ' επαφές με τ' αποσπάσματα [...] κι είχαν επικηρύξει το ληστή τον Κίτσο. Ήταν αυτός ο Κίτσος της σχολής Ευελπίδων, πήγαινε γι' αξιωματικός, και κάπου τον ρίζανε, κάπου τον αδικήσανε, και τον κάναν λοχία, και σηκώθηκε κι έφυγε κι έγινε ληστής – για την αδικία που του κάνανε. [...]

Ο Κίτσος, πονηρός ων, και μαθαίνοντας τι είχε κάνει προηγουμένως ο παπάς, σου λέει: “Κάποια ατιμία πάει να κάνει και σε μένα”. Και αντί να μείνει εκεί, έρχεται ακριβώς στην Αγία Βαρβάρα από πάνω. Και στήνει καρτέρι.

Το καταδικωτικό απόσπασμα πέφτει στα χέρια του Κίτσου, που αναγνωρίζει τον επικεφαλής αξιωματικό και τον αφήνει να πάρει το δρόμο της επιστροφής μαζί με τους άνδρες του.

Ο παπάς είδε τα δύσκολα και κατεβαίνει απ' τ' άλογο και το βάζει στα πόδια κι έτρεψε. Τον κυνήγησε [ο Κίτσος] από πίσω και του πήρε το κεφάλι ακριβώς εκεί που είχε ο Μπέρμπας τα μαρμαράδικα. Του λέει ο αξιωματικός: “Τα ράσα...” Του λέει [ο Κίτσος]: “Ποια ράσα; Αυτός είναι χειρότερος από μένα”. Και ονομάστηκε η γέφυρα “Γέφυρα του Παπά” – ενώ ο παπάς ήταν σκοτωμένος πιο πάνω». [Γύρω στα 300 μέτρα.]

Ο Κίτσος και οι σύντροφοί του φονεύτηκαν σε συμπλοκή κοντά στη Νεμέα τον Ιούνιο του 1867.¹

γ. Η Βρύση του Κίτσου

Στην άλλοτε πλατανοβριθή ρεματιά που βρίσκεται πίσω από τις εγκαταστάσεις του πρώην Σανατορίου Πεντέλης υπάρχει πηγή (καλυμμένη πλέον από τα βάτα) που στα νεότερα χρόνια πήρε το όνομα του ληστή Κίτσου.

Ο Σουρής Ιωάννης γράφει: «“Πεντάβρυση” (λεγομένη και Κίτσου βρύσι), εις τας ΝΑ υπωρείας του Πεντελικού, εκ του αριθμού των πηγών, εξ' ων συγκροτείται η εύδρος αυτή θέσις».²

Κατά την Α. Μιχοπούλου: «Αν του Κίτσου η Βρύση πήρε το όνομά της από τον ληστή αυτό δεν σημαίνει ότι η συμμορία του λημέριζε στη ρεματιά, που είναι ιδιαίτερα επικίνδυνη για ενέδρα, αν και δεν αποκλείεται να κατέφευγε κατά καιρούς στην πυκνή βλάστηση του βουνού και τότε να έπαιρνε νερό για να πιεί από τη βρύση. Ίσως όμως η ονομασία να απηχεί απλώς την εντύπωση που προκάλεσε στην περιοχή η συμπλοκή της συμμορίας του Κίτσου με τη χωροφυλακή και η θανάτωση του ιερέα, ιδιαίτερα στους Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους που έρχονταν εδώ για νερό. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι Σαρακατσάνοι διέσωσαν ολοζώντανη στην προφορική τους παράδοση τη λαϊκή εκδοχή της ιστορίας – εκδοχή που θέλει τον διωκόμενο ληστή ήρωα, αδικημένον από τα νιάτα του, και τον ιερέα υστερόβουλο και καθ' έξιν καταδότη».

Με την πηγή αυτή συνδέεται και ένας θρύλος, κατά τον οποίο δίπλα στη Βρύση του Κίτσου υπήρχε μια στοά που κατέληγε είτε στη θάλασσα είτε στη Σπηλιά της Πεντέλης ως μία ακόμα οδός διαφυγής του ληστή.

3. ΟΙ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΔΕΣ

α. Οι ληστές

Ο ληστής Τάκος Αρβανιτάκης ήταν ποιμένας από τα Πράμαντα της Ηπείρου, γεννημένος το 1833, «μετριόσωμος, καστανόθριζ και μικρομούσταξ», πρώην μέλος της ομάδας του Καλαμπάκη. Μαζί με τον αδελφό του Ντίνο ήταν γνωστοί ως «Αρβανιτάκια». Η οικογένειά τους ζούσε στη Θήβα. Δρούσαν σε όλη τη Στερεά Ελλάδα. Το 1866 εντοπίστηκαν στην Ευρυτανία

¹ Κολιόπουλος, ό.π.

² «Τα τοπωνύμια της Αττικής», περιοδικό Αθηνά, τόμος 40, έτος 1928, σελ.131.

α, ενώ το 1868 στο χωριό Γαρδίκι της Σπερχειάδας όπου απήγαγαν το δάσκαλο και τους μαθητές του σχολείου για λύτρα.

β. Η απαγωγή των λόρδων στο Πικέρμι

Όμως το πιο γνωστό περιστατικό που έκανε τους ληστές της Πεντέλης ...διεθνώς γνωστούς, είναι η απαγωγή των Άγγλων λόρδων στη γέφυρα του Πικερμίου από τους αδελφούς Αρβανιτάκηδες και η μετέπειτα σφαγή τους στο Δήλεσι Ωρωπού.

Στις 30 Μαρτίου του 1870 μια ομάδα Αγγλων περιηγητών και διπλωματών ξεκίνησαν για μια επίσκεψη στον Μαραθώνα, συνοδευόμενοι από άνδρες της Χωροφυλακής. Την ομάδα αποτελούσαν ο λόρδος και η λαίδη Μάνκαστερ, ο νεαρός φίλος τους Φρέντερικ Βάινερ, ο δικηγόρος Έντουαρντ Λόιντ, ο τρίτος γραμματέας της βρετανικής πρεσβείας στην Αθήνα Έντουαρντ Χέρμπερτ και ο γραμματέας της ιταλικής πρεσβείας στην Αθήνα, κόμης Αλμπέρτο ντε Μπόιλ. Κατά την επιστροφή τους, όμως, οι εκδρομείς έπεσαν σε ενέδρα που τους είχε στήσει η πολυπληθής συμμορία των αδελφών Τάκου και Χρήστου Αρβανιτάκη κοντά στο Πικέρμι. Οι συνοδοί χωροφύλακες εξουδετερώθηκαν εύκολα, και η ομάδα των περιηγητών βρέθηκε στα χέρια των Αρβανιτάκηδων.

Ο Σαρακατσάνος Νικόλαος Σκούφος διηγείται: «[...] Οι λόρδοι πήγαιναν στον τύμβο του Μαραθώνος. Στο γυρισμό κάποιος λόρδος ήταν άρρωστος και στα τσοπάνικα τα σπίτια, εκεί πήρε λίγο γάλα να πιεί. Οι λησταί τον είδαν και τους λένε [των τσοπάνηδων]: “Τι είναι αυτοί;” “Να, κάποιος λόρδος περνάνε και ήρθαν να πάρουν λίγο γάλα, είναι άρρωστος...” Όταν οι λησταί ακούσαν “λόρδοι”, πήραν τα όπλα και πήγαν και σήσαν καρτέρι εκεί και τους πιάσανε. Σκοτώσαν κι ένα χωροφύλακα – τσολιάς ήταν [...]

[...] Επειδή δεν ήταν ασφαλές [να μείνουν] στην Αττική τραβήζανε για τον Ωρωπό [για να περάσουν απέναντι] – λογάριαζαν να φύγουν με τα πόδια για την Εύβοια.

Διηγείται όμως και μια παραλλαγή της ιστορίας: «[...] Φύγανε οι λόρδοι απ’ την Αγγλία για να ’ρθουν να δουν την Ελλάδα, να δουν τον Μαραθώνα κι αυτά. [...] Ο υπουργός εξωτερικών – ο Σούτσος ήτανε; – έρχετ’ εδώ, στους Σαρακατσαναίους, [...] και τους λέει: “Υπάρχουν λησταί;” [...] – οι λησταί τρώγαν και πίναν κάθε μέρα, κατσίκια και σούβλες και αρνιά και τέτοια. “Δεν υπάρχει τίποτα” [είπαν οι Σαρακατσαναίοι].

Τέλος πάντων. Οι λησταί παίζανε ζάρι. Είχαν τις κάπες, τα κοντοκάπια –κάτι άλλα, με κατσούλα και πιο ελαφριά, για να μπορούν να φεύγουν–, και τα ’χαν στρώσει απέξω απ’ τα κονάκια και παίζανε. Έρχεται κάποιος, τους ειδοποίησε –τόρα πως το μάθανε ποιος ξέρει–, λέει: “Περνάν οι λόρδοι, για να πα’ να δούνε...”

[...] κι αρπάζουν τα όπλα και τους προλαβαίνουν [...] τραβήξαν την κουβέρτα, σκόρπισαν οι λίρες και τα χαρτιά, και μαζεύανε ο κόσμος τις λίρες, λες και μαζεύανε δεν ξέρω τι. [...]

Τέλος πάντων, τους πιάσαν [τους λόρδους], τους πήρανε. Έρχεται η μάνα του [λόρδου] και πήγαν για διαπραγμάτευση με τον Αρβανιτάκη. Του λέει: “Ζύγισέ τον, πόσα κιλά είναι, και θα σ’ τον δώσω χρυσό, [...] λίρες. Άλλο τι θέλεις; Θα σου δώσω και αμνηστία, να έρθεις να ζήσεις στην Αγγλία”. “Όχι, θέλω γενική αμνηστία”. “Δεν μπορώ να σου δώσω γενική αμνηστία, το κράτος μου, διότι έχεις σκοτώσει τον τάδε, έχεις ληστέψει τον δείνα, έχεις κάνει... έχεις κάνει...” Και εκεί δεν τα βρήκαν, και τους καθάρισαν».

Ο Τάκος Αρβανιτάκης διαμήνυσε στην κυβέρνηση του Θρασύβουλου Ζαΐμη τις απαιτήσεις του, που ήταν λύτρα 50.000 και χορήγηση αμνηστίας. Κι ενώ η αγγλική πρεσβεία δέχθηκε τους όρους των απαγωγέων, η κυβέρνηση ήταν αντίθετη. Ο Υπουργός Στρατιωτικών Σκαρλάτος Σούτσος¹ υποστήριξε πως οποιαδήποτε υποχώρηση στις αξιώσεις των συμμοριτών θα αποτελούσε απαράδεκτο εξευτελισμό της χώρας. Συν τοις άλλοις, επικαλέσθηκε και συνταγματικό κώλυμα για τη χορήγηση αμνηστίας, (βάσει του αρθ. 39 του Συντάγματος του 1864)

¹ Κατά τη Μιχοπούλου (ό.π), ο Σούτσος που αναφέρεται στις αφηγήσεις ως υπουργός εξωτερικών είναι ο κτηματίας Σκαρλάτος Σούτσος, που διετέλεσε υπουργός στρατιωτικών και ήταν –μαζί με τον Δημήτριο Καλλιφρονά και Ιωάννη Φιλήμονα– από τους πολιτικούς προστάτες των τσελιγκάδων αλλά και ληστών, με εκτεταμένα πλέγματα συμφερόντων στην Αττική. Ο Κολιόπουλος αναφέρει ότι στο κτήμα του Σκαρλάτου Σούτσου στο Σούλι της Αττικής είχε μόνιμες στάνες ο τσελιγκας Χρήστος Μακρής, φίλος του λήσταρχου Καλαμπαλίκη, εξ ου μάλιστα ο τελευταίος έτρεφε προσδοκίες για αμνηστία.

για να λάβει ειρωνική απάντηση από αξιωματούχο του Φόρειν Όφισ: «Δεν θα ηδυνάμην να παραδεχθώ ως ισχυράν την αντίρρησην περί του αντισυνταγματικού της αμνηστίας. Το Ελληνικό Σύνταγμα έχει παραβιασθή ούτω συχνά παρά της κυβερνήσεως, ώστε δεν θα ηδυνάμην να δώσω προσοχήν εις πρόφασιν στηριζομένην επί τοιαύτης δικαιολογίας».

Η καθυστέρηση της κυβερνητικής απάντησης εξόργισε τους απαγωγείς, και ο λόρδος Μάνκαστερ, ένας από τους ομήρους, ζήτησε να του επιτραπεί να επιστρέψει στην Αθήνα για να συγκεντρώσει το ποσό των λύτρων και να φροντίσει για τη χορήγηση αμνηστίας. Ο Άγγλος ευγενής έφθασε στην Αθήνα, αλλά η κυβέρνηση παρέμενε ανυποχώρητη, και μάλιστα ανέλαβε δράση, στέλνοντας στρατιωτικό απόσπασμα για την ανακάλυψη και τη σύλληψη των απαγωγέων.

Οι Αρβανιτάκηδες διέφυγαν ανάμεσα σε Πεντέλη και Πάρνηθα και κατέφυγαν στον Ωρωπό, αφού πρώτα είχαν απελευθερώσει τις γυναίκες. Από εκεί διαμήνυσαν στην κυβέρνηση πως αν συνεχιζόταν η καταδίωξη θα αναγκάζονταν να σκοτώσουν τους αιχμαλώτους. Ο Σούτσος, που είχε το γενικό πρόσταγμα από κυβερνητικής πλευράς, το μόνο που συζητούσε τώρα ήταν η άνευ όρων απελευθέρωση των απαχθέντων και η ευνοϊκή μεταχείριση των απαγωγέων. Παράλληλα, στρατιωτικά αποσπάσματα προσπαθούσαν να εγκλωβίσουν τους συμμορίτες στην Αττική για να μη διαφύγουν προς τα ελληνοτουρκικά σύνορα, που τότε βρίσκονταν λίγο πάνω από τη Λαμία.

Στις 9 Απριλίου 1870 οι άνδρες ενός αποσπάσματος ήλθαν πρόσωπο με το πρόσωπο με τους Αρβανιτάκηδες στο Δήλεσι, παραθαλάσσια περιοχή βόρεια του Ωρωπού. Τότε αυτοί σκότωσαν τους τέσσερις ομήρους, και στη συνέχεια προσπάθησαν να διαφύγουν. Από τους πυροβολισμούς που ακολούθησαν, μόνο ο Τάκος Αρβανιτάκης κατόρθωσε να διαφύγει. 20 άνδρες του σκοτώθηκαν επί τόπου, ανάμεσά τους και ο αδελφός του Χρήστος, και εννέα συνελήφθησαν για να καταδικασθούν αργότερα σε θάνατο και να εκτελεσθούν.

Αυτό θεωρήθηκε «μέγα ρεζιλίκι» για την Ελλάδα. Ο ευρωπαϊκός Τύπος έκανε λόγο για «χώρα ημβαρβάρων», «φωλεά ληστών και πειρατών», και χαρακτήρισε την Ελλάδα «εντροπή για τον πολιτισμό», που «τίθεται εκτός του κύκλου των πολιτισμένων κρατών». Κάποιοι Άγγλοι κυβερνητικοί αξιωματούχοι ανέφεραν ότι «αι ληστεΐαι αποφασίζονται εν Αθήναις, ένθα και διανέμονται τα χρήματα», υπονοώντας σχέση των ληστών με την πολιτική εξουσία, ενώ κάποιοι άλλοι ζήτησαν στρατιωτική επέμβαση στην Ελλάδα.

Την κατάσταση έσωσε ο φιλέλληνας υπουργός Εξωτερικών Gladstone και οι πρεσβευτές της Ρωσίας και των ΗΠΑ, που υποστήριζαν τις ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης. Τελικά, η Ελλάδα υποχρεώθηκε να εκφράσει τη λύπη της στις κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Ιταλίας και να καταβάλει σε καθεμία από τις οικογένειες των θυμάτων το ποσό των 22.000 λιρών.¹

γ. Το κυνήγι των κτηνοτρόφων της Πεντέλης

Σε δυσμένεια έμελλε να πέσουν κτηνοτρόφοι της Πεντέλης, όταν συνδέθηκαν με την σφαγή από τους Αρβανιτάκηδες. Οι διώξεις ήταν εκτεταμένες εξαιτίας της διεθνούς κατακραυγής. Διαβλέποντας ότι ευθύνες για υποστήριξη των ληστών στο εγχείρημά τους θα καταλογίζονταν πρώτα απ' όλα στους κτηνοτρόφους της ευρύτερης περιοχής όπου έγινε η απαγωγή, ο Σαρακατσάνος Νικόλαος Σκούφος σήμανε συναγερμό. Αφηγείται ο εγγονός του: «Βλέποντας [ο παππούς Σκούφος] αυτό το πράγμα, τη ζημιά, τη ληστεία εδώ, λέει: “Πάμε να φύγουμε”. [...Αφού] είχε έρθει προηγουμένως ο Σούτσος, ο υπουργός των στρατιωτικών, και τους ρώτησε αν υπάρχουν λησταί, και του είπαν δεν υπάρχουν, ενώ αυτοί τους τροφοδοτούσανε, σου λέει [ο παππούς]: “Πάμε να φύγουμε, θα πάμε φυλακή”».

Τότε ήταν 25 ετών. Έφυγε με τα πόδια για το Αγρίνιο όπου είχε συγγενείς του— έφτασε σε τέσσερις μέρες».

Η πρόβλεψη του Σούτσου βγήκε αληθινή. Οι τσέλιγκες της ευρύτερης περιοχής όπου έγινε η απαγωγή συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν: «Πήγαν φυλακή και πεθάναν φυλακή. Τέσσερις τσελιγκάδες ήτανε. Τρεις Καπραλαίοι, – δεν θυμάμαι των αλλωνών τα ονόματα, τους ενός θυμάμαι: Καπράλος Μελέτιος –και ένας Σελιάμης– αυτός ήταν ενδιάμεσος στις διαπραγματεύ-

¹ Οι πληροφορίες παρατίθενται στο www.sansimera.gr

σεις· τον βγάλαν απ' τη φυλακή και πήγαινε να κάνει τις διαπραγματεύσεις με τους ληστές. Τελικά, όταν σκότωσαν τους λόρδους, τον αφήσαν κι αυτόν φυλακή· πέθανε κι αυτός φυλακή [...]. Ήτανε και αντίξοες οι συνθήκες τότε της φυλακής, δεν ήτανε καλές· ήταν άθλιες οι καταστάσεις».

Αφού εξοντώθηκε και η υπόλοιπη συμμορία των Αρβανιτάκιδων, τότε ο Νικόλαος Σκούφος μπόρεσε και επέστρεψε στην Παλλήνη (στο Χαρβάτι συγκεκριμένα), στο Πικέρι και στη Ραφήνα.

Φωτογραφίες που όπως λέγεται εικονίζουν τους Αρβανιτάκηδες. (Ξ. Βάθης, Μουσείο Μπενάκη)

Εξώφυλλο του ληστρικού μυθιστορήματος «Οι Λήσταρχοι Αρβανιτάκηδες».

Κεφάλαιο 6

ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΕΛΗ

Οι Σαρακατσάνοι είναι νομαδική κτηνοτροφική κοινωνία, κοιτίδα της οποίας είναι τα βουνά της Ηπείρου με επίκεντρο τα Άγραφα.

Ήδη από την περίοδο της τουρκοκρατίας πολλές οικογένειες Σαρακατσάνων ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην Πεντέλη αλλά και στα υπόλοιπα βουνά της Αττικής. Αυτοί προέρχονταν από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, ενώ αργότερα συνέρρευσαν και βλαχοποιημένες από τη Ρούμελη και άλλες ορεινές περιοχές της Ελλάδας. Έστησαν τα κονάκια και τα μαντριά τους σε όλη σχεδόν την έκταση του βουνού, από την Κηφισιά έως τη Ραφήνα και από την Παλλήνη έως τη Σταμάτα και τον Μαραθώνα. Το καλοκαίρι το περνούσαν όλο ψηλά στο βουνό, ενώ το χειμώνα κατέβαιναν στα χαμηλότερα υψώματα (Νταού, Γεροτσακούλι) ή στον κάμπο.

Σύμφωνα με την Άννα Μιχοπούλου: «Από τους Σαρακατσάνους που το καλοκαίρι ζούσαν με τα κοπάδια τους στην Πάρνηθα και στην Πεντέλη αρκετοί παραχείμαζαν στους πρόποδες της Πεντέλης, μέχρι και τη θάλασσα. Ορισμένες οικογένειες είχαν τα κονάκια τους κοντά στον κατά τόπους δύσβατο δρόμο που οδηγούσε προς τον Μαραθώνα και συνδέθηκαν με τις κατά μήκος του τοποθεσίες, που τότε, όπως είδαμε, ήταν σχεδόν έρημες: Χαρβάτι (Παλλήνη), Πικέρμι, Ραφήνα, Γεροτσακούλι (Αγία Μαρίνα).

Ολιγάνθρωπος τα χρόνια αυτά και ο ορεινός όγκος της Πεντέλης, κατάσπαρτος ωστόσο, όπως καταγράφεται με σπαραγμό από τον αθηναιογράφο Καμπούρογλου, με ίχνη από τις δραστηριότητες που του είχαν χαρίσει στο παρελθόν ζωή και δόξα. Χαίνοντα τα ορύγματα των λατομείων του λευκού μαρμάρου που λαξεύτηκε στους κλασικούς χρόνους για τα μνημεία της αθηναϊκής ακρόπολης. Ερειπωμένες οι μονές Παντοκράτορος Νταού και Αγίου Νικολάου Καλλιησιών, μοναδική σε λειτουργία η μονή Πεντέλης, κι αυτή με ολιγάνθρωπη μάνδρα. Ασχολία λιγιστών μόνο χωρικών η μελισσοτροφία, άλλοτε περιφανής δραστηριότητα των μονών, που εξασφάλιζε στην Αττική προνόμια. Κατά τόπους αποτρεπτική για την ανθρώπινη παρουσία η χλωρίδα και η πανίδα – μαρτυρίες από τα μέρη της Ραφήνας μιλούν για σημεία αδιάβατα και για μακρόσυρτες φωνές από τσακάλια να ταράζουν τις ώρες τις νύχτας. Ωστόσο ιδιαίτερα αγάπησαν τις φιλόξενες το καλοκαίρι πλαγιές της οι Σαρακατσάνοι, λάτρεις της ορεσίβιας ζωής...[...]

Στην Ήπειρο τοποθετούν οι Σαρακατσάνοι πληροφορητές μας την απότερη καταγωγή της φυλής τους, ωστόσο εντοπίζουν σε διάφορα μέρη του ελλαδικού κορμού την προέλευση των επιμέρους οικογενειών στις οποίες ανήκουν, ενώ μερικοί είναι σε θέση να ανακαλούν τη διαδρομή που ακολούθησαν οι πρόγονοί τους μέχρι την εγκατάστασή τους στην Αττική».¹

Αρχικά, οι Σαρακατσάνοι νοίκιαζαν τα λιβάδια από τη μονή Πεντέλης και πλήρωναν ενοίκιο, τα «λιβαδιάτικα», το οποίο ήταν περίπου 300-500 δρχ. το χρόνο για κάθε βοσκό.

Κάθε 8 Νοέμβρη τα κοπάδια ξεκινούσαν για την πεδιάδα. Για τη μετακίνησή τους οι βοσκοί χρησιμοποιούσαν δύο βασικά δρομολόγια: Ανατολή - Άγιο Πέτρο - Ραπεντώσα - Γεροτσακούλι όταν είχε καλό καιρό, ενώ με τα χιόνια η μετακίνηση γινόταν από Τσουκείκα - Καπραλείκα - Μπουρμπάχι - Καλλήσια - Ισιωματάκια - Νταού - Γεροτσακούλι.²

Ο Παναγιώτης Μαντέλας, παλιός φύλακας της μονής, λέει ότι περί το 1920 η μονή μίσθωσε τα κτήματά της σε τσελιγκάδες Σαρακατσαναίους που τότε έμεναν σε καλύβες γύρω από την Αγία Τριάδα του Νερού. Οι βοσκοί πλήρωναν τους καλόγερους σε είδος, τους έδιναν γαλακτοκομικά προϊόντα, λάδι, κρασί, φρούτα, κηπουρικά, ασβέστη, ξυλεία, μέλι κ.ά. Η έκταση που είχαν τότε ξεκινούσε από την τοποθεσία Παλιάγιαννη (Λάκκα Ρήγα) και έφτανε στο Γεροτσακούλι, έως και τη Νέα Μάκρη.³

¹ «Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα (Ραφήνα) Αττικής τον 19^ο αιώνα», (βλ. www.emena.gr).

² Κιλίφης, τόμ. Α', σελ. 93.

³ Ο.π., σελ. 121.

Αργότερα ήρθαν Μικρασιάτες πρόσφυγες, Πελοποννήσιοι και νησιώτες και συγχωνεύτηκαν με τους Σαρακατσάνους. Αυτοί αποτέλεσαν τους πρώτους κατοίκους της Πεντέλης.

2. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ

Την εγκυρότερη πηγή για τον αριθμό των σαρακατσάνικων οικογενειών που έζησαν στο βουνό δεν τη συναντούμε τόσο στη σχετική βιβλιογραφία, αλλά πολύ περισσότερο στο ίδιο το βουνό. Εκεί βρίσκονται παντού σκαλισμένα τα ονόματα των ανθρώπων αυτών, τα οποία συνοδεύονται σχεδόν πάντοτε από ημερομηνία, ενώ σπανιότερα από κάποιο σχέδιο και είναι τα ακόλουθα: Μαγγίνας, Καπράλος, Στεργίου, Κλεφτάκης, Μπισμπιρούλας, Ζορμπάς, Πράπας, Αλεξανδρής, Νταβαναγγέλης, Τσούκας, Πανάς, Τζαφέρης, Μπιμπίκος, Σπανός, Τσαράμπαρης, Μπιλιώνης, Μακροδημήτρης, Νάνος, Κακαβούλης, Κακκαβάς, Μαγγανάς, Μάμαλης, Μανώλης, Κόκκαλης, Ποντίκης, Ράπτης, Φλώρος, Γεωργιάς, Πολύζος, Αποστόλου, Μπατρής, Ρουσσάκης, Κιούσης, Γούλας, και Γιαννακόπουλος.

Από τη βιβλιογραφία μαθαίνουμε ακόμα για τους Σκούφο, Χρυσούλη, Σελιάμη, Ξηντά, Τσίρκα, Γεωργάρι, Δήμο, Κουβέλη, Καραγιάννη, Λάμπρο, Μπαλιούση, Μακρή, Μεγαγιάννη, Μαντέλα, Σφέτσα, Μπαλκούση, Στηργιό, Μαντύλα και Τσουντη.

Οι περιφημότεροι είναι οι Μαγγιναίοι. Επιγραφές τους συναντούμε κυριολεκτικά παντού, τόσο στον κύριο όγκο του βουνού όσο και στα υπόλοιπα υψώματα του Διονύσου και της Μαυρηγόρας, μέχρι τον Βρανά και τον Μαραθώνα. Οι Καπραλαίοι βρίσκονταν σε όλη τη δυτική, νότια και ανατολική πλευρά της Πεντέλης, μέχρι το Γεροτσακούλι. Οι Κλεφτάκηδες ήταν στην περιοχή από μονή Πεντέλης μέχρι Γεροτσακούλι, ενώ αρκετά συχνή φαίνεται – βάσει των επιγραφών – η διαμονή τους στο Αγγιλίκι. Οι Ζορμπάδες βρίσκονταν κατά κανόνα στη βορειοανατολική πλευρά του βουνού, στον Διόνυσο, στο Διονυσοβούνι, στο Αγγιλίκι και στη Σκάρπα.

Επίσης, κατά τη Μιχοπούλου, οι Μπισμπιρουλαίοι, από τον Ασπροτόταμο Ξηρομέρου, το καλοκαίρι είχαν τα μαντριά τους στην Παλαιά Πεντέλη, ενώ το χειμώνα κατέβαιναν στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής στο Πικέρμι. Στη Νταού υπήρχαν και οι Καμάληδες, οι Στεργίου, οι Χρυσούληδες και οι Κακαβουλαίοι που αναφέρουν ως τόπο καταγωγής τους τη Ζήρεια. Οι Σαρακατσάνοι της Ραφήνας απέκτησαν σχέσεις με τους Σαρακατσάνους του δρόμου προς Μαραθώνα στην περιοχή Γεροτσακούλι.

Οι Καπραλαίοι, κατά τη Μιχοπούλου, εγκαταστάθηκαν αρχικά στο Χαρβάτι και κατόπιν στην Παλαιά Πεντέλη, στο Πικέρμι και στη Ραφήνα. Καπραλαίοι υπήρχαν επίσης και στη Διασταύρωση της Ραφήνας. Οι Ξηνταραίοι είχαν τα χειμαδιά τους στο Πικέρμι και ήταν επίσημοι ψήστες στα υπαίθρια γεύματα του βασιλιά.

Στη Ραφήνα υπήρχαν κι άλλες οικογένειες Σαρακατσάνων οι οποίες ασχολούνταν και με την καλλιέργεια της γης από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.¹

3. ΛΙΗΓΗΣΕΙΣ

Ένας από τους τελευταίους βοσκούς του βουνού ήταν ο γεννηθείς το 1916 Θωμάς Καπράλος. Σύμφωνα με τον ίδιο η οικογένειά του έχει ιστορία 600 χρόνων στην Πεντέλη. Όπως διηγείται: *«Ήταν έξι αδέρφια, πέντε αγόρια και ένα κορίτσι, Σαρακατσάνοι από τη Ρούμελη. Οι Τούρκοι είχαν σκοτώσει τον πατέρα τους και κάποτε οι Τσέτες πήγαν να αρπάξουν το κορίτσι. Από τα πέντε αδέρφια, που τους εξουδετέρωσαν, σκοτώθηκαν τα δύο. Τότε έφυγαν από την Άμφισσα και ήρθαν στη Μονή Πεντέλης ως υπηρέτες. Και ο πατέρας μου υπηρέτης ήταν στο μοναστήρι, όπου και παντρεύτηκε».*²

Κάποιος άλλος, της οικογένειας των Καπραλαίων, ο Αναστάσης Καπράλος, αφηγούνταν ότι το χειμώνα του 1910 τον έπιασε χιονοθύελλα στο ξωκλήσι των Αγίων Ασωμάτων και πέρασε τη νύχτα στα παλιά κελιά των μοναχών. Τον βρήκαν οι καλόγεροι της μονής τα ξημερώματα και τον μετέφεραν κάτω μισοπεθαμένο από την παγωνιά.

¹ Μιχοπούλου «Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα [Ραφήνα] Αττικής τον 19^ο αιώνα», www.emena.gr

² Βλ. Τιμόθεου Κιλίφη, «ΠΕΝΤΕΛΗ», τόμ. Α', σελ. 87.

Ένας άλλος, ο Παύλος Καπράλος, λέει πως οι πρώτες στάνες στην Πεντέλη ήρθαν περί το 1650 από τους Καπραλαίους. Η δε γιαγιά του, η Ιωάννα, τους είχε πει ότι το καλοκαίρι του 1890 ή του 1891 ξέσπασε πυρκαγιά στις στάνες που βρίσκονταν στην περιοχή του σημερινού στρατιωτικού νοσοκομείου 414 στην Παλαιά Πεντέλη. Αυτό φυσικά είχε σαν επακόλουθο να πάρει φωτιά το δάσος, ενώ τα μαντριά σώθηκαν ύστερα από ...«θαυματουργή» επέμβαση της κάρας του αγίου Τιμοθέου την οποία μετέφεραν μαζί τους οι καλόγεροι της μονής που έσπευσαν προς τα μαντριά.

Επίσης, η μητέρα του Παύλου Καπράλου, Δήμητρα, αφηγείται ότι μια νύχτα έκαναν έφοδο ληστές στα μαντριά. Τότε οι τσοπάνηδες έριξαν στον αέρα κι έφυγαν οι ληστές. Πολλοί τέτοιοι γύριζαν άλλωστε σε όλη την περιοχή του βουνού, αλλά κατά τη Δ. Καπράλου οι τσοπάνηδες πάντοτε τους αντιμετώπιζαν οπλισμένοι, ενώ υπήρξαν και φορές όπου στήνονταν κανονικές μάχες. Ωστόσο, πολλές φορές είχαν πέσει θύματα κλοπής.¹

Ο Γιώργος Μπισμπιρούλας, εργαζόμενος επί δεκαετίες στη μονή, αφηγήθηκε στον Τιμόθεο Κιλίφη ότι ο πατέρας του το 1875 ήταν τσοπάνος στα πρόβατα της μονής και πως η μονή τότε είχε περί τα 500 γιδοπρόβατα, ενώ τα μαντριά της βρίσκονταν στο Γεροτσακούλι. Ηγούμενος τότε ήταν ο Μητροφάνης, ο οποίος είχε εντρυφήσει στις φυτοκαλλιέργειες και στις δεντροφυτεύσεις της μονής. Ιδιαίτερα είχε φυτέψει ελαιόδεντρα, και ολόκληρη η περιοχή λεγόταν «Μητροφάνη».² Και συμπληρώνει ο Κιλίφης: «Γενικότερα η Μονή την εποχή εκείνη διέθετε πολλά 'λιοστάσια, βοσκοτόπια, πευκόνες και λατομεία τα οποία –όπως προελέχθη– ενοικίαζε σε διάφορους ντόπιους Πεντελιώτες ή και άλλους Αρβανίτες από τα γύρω αρβανιτοχώρια. Είχε και πολλούς τσελιγκάδες, οι οποίοι μερικές φορές τσακώνονταν μεταξύ τους για τους βοσκοτόπους. Υπήρξαν και τραυματισμοί σοβαροί. Το 1920 τα πρόβατα τα είχαν οι τσελιγκάδες Γ. Τσίρκας, Σταμάτης Καπράλος και Ευάγγελος Καυάλης-Στεργίου».³

4. ΛΟΙΠΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, επήλθαν καθοριστικές μεταβολές στο χώρο της κτηνοτροφίας. Παρατηρείται συσπείρωση μικρών ή μεσαίων συνεταιρισμών από καλλιεργητές γης – μικροϊδιοκτήτες και ακτήμονες– όσο και από κτηνοτρόφους. Με επικεφαλής τον πρόεδρό τους, τον αρχιτσέλιγκα, οι συνεταιρισμοί αυτοί θα έχουν βασικό μέλημά τους να ενοικιάζουν εκτάσεις, κυρίως μοναστηριακές, στις οποίες τα μέλη τους θα μπορούν να βόσκουν τα ζώα τους, αλλά και να επιδίδονται σε μικρές καλλιέργειες. Στην Πεντέλη, οι συνεταιρισμοί αναπτύχθηκαν στις περιοχές Πικερμίου, Ραφήνας και στον Κοκκινιάρ. Για τον Κοκκινιάρ συγκεκριμένα ανέφερε ένας πληροφορητής στη Μιχοπούλου: «Ο συνεταιρισμός είχε ενοικιάσει το χτήμα της Μονής, το βοσκότοπο δηλαδή, από τα σύνορα της Ραφήνας, τα σύνορα της Νέας Μάκρης, μέχρι τον Κοκκινιάρ στην Πεντέλη. [...] Τον Κοκκινιάρ ήταν άλλο λιβάδι, ήταν της Μονής Πετράκη, το είχαν άλλοι. Οι συνεταιρισμός είχε ενοικιάσει το χτήμα της Μονής [Πεντέλης] όλο – και [...] το λιβάδι, το βοσκότοπο δηλαδή, και [...] τα καλλιεργήσιμα. Αλλά ο συνεταιρισμός δεν ήξερε από τέτοια πράγματα [...] και σιγά σιγά το μοναστήρι τα 'δωνε στους χωριάτες, στους Αρβανίτες, στους Σπαταναίους και τέτοια».

¹ Κιλίφης, ό.π., σελ. 120.

² Ό.π., σελ. 122.

³ Ό.π.

Κονάκια βοσκών στην Πεντέλη. (Αρ. φωτ. Dorothy Thompson. Παρατίθεται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. [Βλ. <http://ascsa.net>]. Δεξ φωτ. αγνώστου – παρατίθεται στο διαδίκτυο]

Σαρακατσάνοι της Πεντέλης. (Φωτ. από το βιβλίο του Τ. Κιλίφη «ΠΕΝΤΕΛΗ» τόμος Α΄)

Κεφάλαιο 7

ΟΙ ΡΕΤΣΙΝΙΑΡΗΔΕΣ

1. Η ΕΝΟΙΚΙΑΣΗ ΤΩΝ ΔΑΣΩΝ

Ήδη από τη δεκαετία του 1940 η μονή Πεντέλης νοίκιαζε τα δάση της υποτιθέμενης ιδιοκτησίας της σε διάφορες βιομηχανίες με εκατοντάδες εργάτες στο ενεργητικό τους, οι οποίοι με τις οικογένειές τους ξεκινούσαν κάθε 25^η Μαρτίου για την Πεντέλη, και μάζευαν το ρετσίνι το οποίο εμπορεύονταν. Σχετικές ανακοινώσεις υπήρχαν στις εφημερίδες της εποχής.¹

Κατά τη λαογράφο Αγγελική Τσεβά: «*Το μοναστήρι της Πεντέλης είχε στην κατοχή του μια τεράστια έκταση που άρχιζε από Κηφισιά και έφτανε στη Βραυρώνα (Βραώνα όπως τη λέμε στα Μεσόγεια).*

Αυτή η περιοχή ήταν γεμάτη από πεύκα και ελιές.

Η Μονή Πετράκη² αδυνατούσε να φροντίσει μόνη της όλο αυτό το μέρος, και έτσι κάνοντας δημοπρασίες κάθε 4 χρόνια έδινε τον τόπο σε ενοικιαστές.

Άλλοι έπαιρναν τους ελαιώνες και πλήρωναν με λάδι το Μοναστήρι, κι άλλοι εκμεταλλεύονταν τις πευκόφυτες περιοχές. Οι ενοικιαστές των πεύκων ήταν οι βιομηχανίες που επεξεργάζονταν το ρετσίνι. Τέτοιες υπήρχαν στην Αθήνα, στο Κορωπί και αλλού».³

2. ΟΙ ΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

Οι ρητινοσυλλέκτες, οι «ρετσινιάρηδες» όπως τους αποκαλούσαν, ήταν κυρίως Αρβανίτες των Μεσογείων· έρχονταν από Κορωπί, Σπάτα, Μαρκόπουλο και Λιόπεσι, αλλά και από τη Μάνδρα. Στο βουνό εργάζονταν από τα τέλη Μαρτίου έως τέλος Οκτωβρίου.

Οι περισσότερες, αν όχι όλες, οικογένειες των ρετσινιάρηδων έμεναν μόνιμα στην Πεντέλη, για όσο δηλαδή διαρκούσε η εργασία (7 μήνες). Φρόντιζαν να συγκεντρώσουν από το σπίτι τους όλα τα απαραίτητα, μαζί τους ακόμα έπαιρναν ακόμα και ζωντανά, κότες, κατσίκες και οτιδήποτε θα μπορούσε να τους προσφέρει κάτι στο διάστημα παραμονής στο βουνό.

Οι καλύβες τους κατασκευάζονταν με ό,τι υλικό έβρισκαν τριγύρω, καθώς επίσης υπήρχε μαντρί για τα ζώα και ένα μικρό φουρνάκι για το ψωμί. Για τον ύπνο χρησιμοποιούσαν χοντρές κουβέρτες χειροποίητες. Το φαγητό της εργασίας έμπαινε σε ταγάρια, τα οποία περιείχαν μια στάμνα με νερό, ψωμί, ελιές, κρεμμύδι και ρετσινάτο κρασί που έφτιαχναν οι ίδιοι.⁴

Όπως γράφει η Τσεβά, η ομορφιά του δάσους δεν άφησε αδιάφορους τους ανθρώπους αυτούς: «*Οι ακτίνες του ήλιου δεν μπορούσαν να αγγίζουν τη γη του βουνού. Θυμούνται οι παλιοί και λένε χαρακτηριστικά: Ήταν τόσο πυκνά τα πεύκα που δεν τα τρύπαγε φίδι. [...]*

Λένε ακόμα, οι λίγοι γέροι ρετσινιάρηδες που έχουν απομείνει ότι το ωραιότερο δάσος στην Αττική ήταν της “Μεντέλης” και ανοίγουν διάπλατα τα μάτια τους από θαυμασμό».

¹ «Εκτίθεται εις πλειοδοτικήν επαναληπτικήν δημοπρασίαν η 5ετής μίσθωσις της ρητινοσυλλογής του δάσους της Ι. Μονής Πεντέλης, ενεργηθησομένη την 17 Μαΐου ημέραν Κυριακήν και ώραν 10-12 π.μ. εις τα εν Αθήναις γραφεία της Ι. Μονής. Όροι συγγραφής υποχρεώσεων ευρίσκονται κατατεθειμένοι εν τοις γραφείοις, ων οι βουλόμενοι δύνανται να λάβουν γνώσιν καθ' εκάστην» (“Αθηναϊκά Νέα”, 16/5/1942, σελ. 2). Επίσης: «*Η Ιερά Μονή Πεντέλης εκτίθησιν εις πλειοδοτικήν δημοπρασίαν την επί 5ετίαν εκμίσθωσιν της ρητινοσυλλογής του πευκοδάσους της ιδιοκτησίας αυτής.*

Η δημοπρασία διενεργηθήσεται την 21^{ην} Απριλίου 1963, ημέραν Κυριακήν και ώραν 10-12 μεσημβρινήν εις τα ενταύθα και επί της οδού Κορνάρου αριθ. 4 γραφεία της Ιεράς Μονής, ένθα οι ενδιαφερόμενοι δύνανται να λάβουν γνώσιν των όρων συγγραφής υποχρεώσεων και της σχετικής διακηρύξεως καθ' εκάστην και ώραν 10-12 μεσημβρινήν, πλην Κυριακών και εορτών». (“ΤΟ ΒΗΜΑ”, 6/4/63, σελ. 3)

² Εδώ δημιουργείται μια σύγχυση, μιας και η Τσεβά αναφέρει προηγουμένως τη μονή Πεντέλης που είναι και το σωστό. Η μονή Πετράκη δεν σχετίζεται με τα παραπάνω.

³ Πανελλήνιο Λαογραφικό Συμπόσιο: «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σελ. 71.

⁴ Α. Τσεβά, ό.π.

Ρητινοσυλλέκτης στο δάσος της Πεντέλης. (Φωτ. από το βιβλίο του Τ. Κιλίφη «ΠΕΝΤΕΛΗ», Β' τόμος, σελ. 97.)

3. Η ΡΗΤΙΝΟΣΥΛΛΟΓΗ

Για να αρχίσει το «χτύπημα» των πεύκων χώριζαν το βουνό σε ζώνες, όπου κάθε εργάτης έπαιρνε τη δική του. Οι περισσότεροι εξ αυτών δούλευαν για λογαριασμό της βιομηχανίας που τους είχε προσλάβει. Υπήρχε όμως και μια μικρή μερίδα εργατών η οποία επινοίκιαζε τμήμα του δάσους, και δούλευε ανεξάρτητα πληρώνοντας το ενοίκιο με ένα μέρος από το ρετσίνι που μάζευε. Το υπόλοιπο το πουλούσε όπου ήθελε.

Οι νεαροί εργάτες έπαιρναν τα περισσότερα πεύκα στη δούλεψή τους (3 έως και 5.000 πεύκα) ενώ οι μεγαλύτεροι λιγότερα, προφανώς επειδή η δουλειά ήταν σκληρή. Σε κάποιες περιπτώσεις βοηθούσαν ακόμα και γυναίκες με παιδιά.

Με το ξημέρωμα ο κάθε εργάτης έπαιρνε το «λουρί του» (έτσι έλεγαν στα αρβανίτικα την κατεύθυνση που έπρεπε να ακολουθήσει κάθε εργάτης μέσα στο δάσος). Έλεγχαν όλα τα τενεκεδάκια που ήταν κολλημένα στο κάτω μέρος της πληγής στον κορμό του δέντρου. Φρόντιζαν να τα καθαρίζουν από τις ακαθαρσίες, γιατί το ρετσίνι μαυρίζει όταν πέσει σε βρόμικο κουβαδάκι και πουλιέται σε πολύ χαμηλή τιμή ή είναι σχεδόν άχρηστο.

Μαζί τους είχαν ένα εργαλείο που μοιάζει με σκεπάρνι, αλλά πρόκειται για ένα είδος ξυραφιού, καλά ακονισμένου. Με αυτό έξυναν ελαφρά την παλιά επουλωμένη πληγή (η οποία είχε ανοιχτεί 6-7 μέρες πριν), τόσο ώστε το δέντρο να αρχίσει να βγάζει το ρετσινένιο δάκρυ το οποίο εν συνεχεία στάζει σταγόνα-σταγόνα στο τενεκεδάκι.

Για το χτύπημα υπήρχε ένας κανονισμός. Δε δούλευαν πάνω σε μικρά πεύκα, γιατί κάθε ενέργεια σε αυτά θα τα κατέστρεφε, ενώ αν παρέβαιναν τον κανονισμό είχαν κυρώσεις. Και για το λόγο αυτό η εργασία γινόταν υπό την επίβλεψη και τον έλεγχο της δασοφυλακής. Επομένως, όποιος το έκανε έχανε το ρετσίνι που έβγαζε από την παράνομη εργασία, και κάποιες φορές πολύ παραπάνω. Ακολούθως δικαζόταν και πλήρωνε πρόστιμο.

Το μάζεμα του ρετσινιού γινόταν κάθε 20 μέρες, και εδώ ήταν το δυσκολότερο μέρος της δουλειάς. Φόρτωναν στην πλάτη τους το καρόκι. Έτσι λέγεται στα αρβανίτικα ένας μεγάλος κουβάς, άλλοτε με σχοινένια χέρια και άλλοτε με ξύλινα. Φορτωμένοι με το καρόκι πήγαιναν πεύκο-πεύκο και μέσα του άδειαζαν το ρετσίνι από τα τενεκεδάκια, καθαρίζοντάς το από ό,τι ξένο είχε πέσει μέσα. Συχνά έτριβαν τα χέρια τους με χώμα για να μην κολλάνε. Η δουλειά γινόταν δυσκολότερη εξαιτίας και της κάψας του καλοκαιριού. Για να φτάσει ο καθένας στο ταγάρι του και να ξεδιψάσει, έπρεπε προηγουμένως να είχε τελειώσει όλο το «λουρί». Κατόπιν άδειαζαν το ρετσίνι σε μεγάλα βαρέλια, τα οποία παραλάμβαναν άλλοι εργάτες και έστελναν το ρετσίνι στην επεξεργασία.

Από την απόσταξη του ρετσινιού έβγαινε νέφτι και κολοφόνιο, τα οποία κατόπιν εξήγαν στο εξωτερικό.¹

¹ Α. Τσεβά, ό.π.

Κεφάλαιο 8

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΦΥΜΑΤΙΩΣΗΣ

Όπως είπαμε, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή πολλοί πρόσφυγες έφτασαν και στην Πεντέλη. Ανάμεσά τους υπήρχαν και φυματικοί οι οποίοι, μαζί με άλλους φυματικούς από άλλες περιοχές, έμεναν γύρω από την Αγία Τριάδα του Νερού. Όπως αφηγήθηκε ο Γιάννης Πανέτης στον Τ. Κιλίφη, το 1922 ήρθε ο γιατρός Θωμάς Βαλάσης φυματιολόγος, και μαζί με τον αδελφό του Βασίλειο Βαλάση προσέφεραν οικειοθελώς τις ιατρικές υπηρεσίες τους στους φυματικούς.¹

Εκεί έμειναν ως το 1937, οπότε μετοίκησαν βιαίως στη Νέα Πεντέλη το 1937. Όπως έλεγαν οι ίδιοι, εκδιώχθηκαν επειδή ήταν φυματικοί και επομένως... χαλούσαν τον τουρισμό. Ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ ήθελε την Παλαιά Πεντέλη για θέρετρο. Ο τότε υπουργός τουρισμού Νικολούδης διέταξε να φύγουν οι παράγκες των φυματικών και να μεταφερθούν στη Νέα Πεντέλη για λόγους «τουριστικής ευκοσμίας». Στη βίαιη εκδίωξή τους (επί δικτατορίας Μεταξά) πρωτοστάτησε κάποιος ονόματι Νέρης, ο οποίος μέσα σε 15 μέρες είχε εκτοπίσει όλους τους πρόσφυγες και τους φυματικούς στα –παρθένα τότε– δάση της Νέας Πεντέλης.²

Σε δημοσίευμα της εφημερίδας “Ελεύθερο Βήμα” της 6/7/1937 διαβάζουμε: «*Τα υπουργεία Τουρισμού Διοικήσεως Πρωτευούσης και Υγιεινής καθόρισαν διάφορες θέσεις στην Πεντέλη για τους πάσχοντες από διάφορες ασθένειες. Η μία θέση αυτή βρισκόταν στην περιοχή της εκκλησίας του Αγ. Σύλλα, η σημερινή Νέα Πεντέλη. Αυτή ήταν η ζώνη υγιών. Η ζώνη των ασθενών βρισκόταν χαμηλότερα, δίπλα στη λίμνη Θάλωσσι.*»

Γνωστοί φυματικοί της Πεντέλης ήταν και οι ποιητές Γιώργος Κοτζιούλας και Κώστας Κρυστάλλης, οι οποίοι έγραψαν ποιήματα για την Πεντέλη και τη διαμονή τους εκεί (βλ. κεφ. 7). Υπήρξαν όμως και δύο ρεμπέτικα τραγούδια, γραμμένα από φυματικούς, στα οποία συνοψίζεται όλη η οδύνη και ο τρόμος των ανθρώπων αυτών. Το ένα είναι το «Μεσ’ στης Πεντέλης τα Βουνά», (1940) σε στίχους του Χαράλαμπου Βασιλειάδη και μουσική του Στράτου Παγιουμτζή:

*Μεσ της Πεντέλης τα βουνά
στα πεύκα τριγυρίζω
τον Χάρο ψάχνω για να βρω
μα δεν τον εγνωρίζω
Ένα γλυκό ξημέρωμα
τον Χάρο ανταμώνω
μες της Πεντέλης τα βουνά
και του μιλώ με πόνο
Χάρε του λέω άσε με
ακόμα για να ζήσω
έχω γυναίκα και παιδιά
πες μου πού θα τ’ αφήσω
Με βλέπει και χαμογελά
κι αρχίζω πια να σβήνω
μου λέει με δυνατή φωνή
σε παίρνω δε σ’ αφήνω.*

Το δεύτερο είναι «Τα Πεύκα της Πεντέλης» (1937), σε στίχους και μουσική του Στέλιου Κερομύτη:

*Η μόνη μου παρηγοριά
τα πεύκα της Πεντέλης,*

¹ Κιλίφης, τόμ. Α΄, σελ. 123.

² Κιλίφης τόμ. Α΄, σελ. 314.

είν' ο γιατρός που με κοιτά αμάν, αμάν,
 μάνα μου μη σε μέλλει,
 είν' ο γιατρός που με κοιτά αμάν, αμάν,
 μάνα μου μη σε μέλλει.

Μάνα μου, βήχας μ' έπιασε,
 αίμα βγάζει το στόμα,
 πότε, Θεέ, το σώμα μου αμάν, αμάν,
 θ' αναπαυτεί στο χώμα,
 πότε, Θεέ, το σώμα μου αμάν, αμάν,
 θ' αναπαυτεί στο χώμα.

Γιατί γινάτι το 'βαλες
 φθίση να με πεθάνεις,
 τη δύστυχη μανούλα μου αμάν, αμάν,
 σκληρά, να την πικράνεις,
 τη δύστυχη μανούλα μου αμάν, αμάν,
 σκύλα, να την πικράνεις.

Μάνα μου μην πικραίνεσαι
 τώρα αποφάσισέ το
 και μια φορά το μνήμα μου αμάν, αμάν
 έλα και δρόσισέ το
 και μια φορά το μνήμα μου αμάν, αμάν
 έλα και δρόσισέ το.

Για τη σύνδεση του ρεμπέτικου τραγουδιού με τη νόσο της φυματίωσης ο ιατρός Γ. Εμ. Δρακωνάκης γράφει τα εξής: «Το ρεμπέτικο τραγούδι σαν έκφραση του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού είναι είδος του ελληνικού λαϊκού τραγουδιού. Αναπτύσσεται πρώτα σε περιθωριακές ομάδες. Μετά τη μικρασιατική καταστροφή παραλαμβάνεται και αναπτύσσεται από τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα, των προσφύγων αρχικά, με την πληθώρα των προβλημάτων που τους απασχολούσαν. Τα προβλήματα αυτά αποτέλεσαν υλικό για το ρεμπέτικο. [...] Η φυματίωση είναι μια λοιμώδης νόσος που προσβάλλει όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα προσβάλλει τα άτομα των χαμηλότερων εισοδηματικά στρωμάτων και αυτά με κακές συνθήκες διαβίωσης, παράγοντες που επηρεάζουν δυσμενώς και την πρόγνωση της νόσου. Η φυματίωση δεν άφησε αδιάφορους αυτούς που ανάπτυσαν το ρεμπέτικο τραγούδι, που ανάδειξαν με τα τραγούδια τους αυτά ποικιλία θεμάτων και που είδαν να χάνονται συγγενείς, φίλοι, συνεργάτες. Καμιά άλλη νόσος δεν τραγουδήθηκε τόσο πολύ στο ρεμπέτικο τραγούδι, όσο η φυματίωση.

Το ρεμπέτικο δεν κατονομάζει ποτέ τη φυματίωση, αφού αποφεύγει τις λέξεις που δημιουργούν έντονα δυσάρεστα συναισθήματα, υιοθετούνται οι γενικότερα χρησιμοποιούμενοι από το λαό όροι φθίση, χτικιό, μαράζι, μεράκι.

Ο Koch R. είχε ανακαλύψει το μυκοβακτηρίδιο της φυματίωσης το 1882. Όμως, αν και τα ρεμπέτικα που μνημονεύουν τη νόσο γράφτηκαν πολύ αργότερα, η αιτιολογία της νόσου δεν απηχείται στα τραγούδια. Όταν αρρωστήσει κανείς από φυματίωση η αιτία είναι το «γραπτό» ή η τιμωρία. Αντίθετα στα ρεμπέτικα αναφέρονται πολύ παραστατικά τα συμπτώματα της νόσου, βήχας, αιμόπτυση, βαθμιαία απίσχναση. περιγράφονται οι χώροι όπου εξελισσόταν το δράμα, ως και η κατάληξή της, ο θάνατος, που τον θεωρούσαν σίγουρο. [...]

Το ρεμπέτικο τραγούδι περιγράφει την απελπισία, την αγωνία, τη μοιρολατρία, το αίσθημα αδικίας σε ένα νέο άνθρωπο που πάσχει από θανατηφόρο νόσημα. Είναι κοινή αντίληψη πως αν ο ηλικιωμένος άνθρωπος πεθαίνει άρρωστος, ο νέος κτυπιέται πάντα άδικα από μια νόσο που είναι θανατηφόρος.

[...] Αν και υπάρχουν τραγούδια με αναφορές στο φίλο ή στους φίλους που παραστέκουν, η συμπαραστάση φαίνεται να είναι τελικά έργο της μάνας, αφού στην Ελλάδα η μητέρα είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό άτομο, με άμεση σχέση με τη ζωή, την αρρώστια, το θάνατο. Οι αναφορές είναι ποικίλες, τρυφερές, οδυνηρές. Στο ρεμπέτικο δεν υπάρχει αναφορά στον πατέρα.

Μελετώντας το ρεμπέτικο τραγούδι για τη φυματίωση, διαπιστώνει κανείς ότι όταν χορεύονται, στη συντριπτική πλειοψηφία ακολουθούν ρυθμό ζεϊμπέκικου και κανένα ρυθμό χασάπικου χορού. Για το γεγονός αυτό υπάρχει εξήγηση. Ο χασάπικος είναι χορός συντροφικός, χορός ομάδας στενών φίλων, με συγκεκριμένα βήματα και τέλειο συγχρονισμό των χορευτών. Ο ζεϊμπέκικος είναι ένας μοναχικός χορός, χωρίς συγκεκριμένες φιγούρες, που αφήνει το χορευτή να αυτοσχεδιάσει, εκφράζοντας τον εαυτό του σε μια μοναχική εξομολόγηση. Μόνος του είχε μείνει και ο φυματικός, ακόμη και στα πλαίσια μιας ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας. Ακόμη και αν οι άλλοι δεν τον εγκατέλειπαν, ο ίδιος βιάζετο μόνος του τον αργό, παραπονεμένο και μοναχικό δρόμο του συνήθως επερχόμενου θανάτου του».¹

Στην επιγραφή διαβάζουμε την περίεργη λέξη «Φλεμοτόμος». Είναι μάλλον βέβαιο ότι σκαλίστηκε από κάποιον φυματικό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κοπέλες με φυματίωση στο σανατόριο Πεντέλης περί το 1945. (Φωτ. Βούλα Θεοχάρη Παπαϊωάννου)

¹ Περιοδικό “Ιατρική”, 2004.

Κεφάλαιο 9

Η ΠΕΝΤΕΛΗ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Η Πεντέλη, ένα βουνό τόσο ξεχωριστό ανάμεσα στο υπόλοιπο αττικό τοπίο, ήταν αδύνατο να αφήσει ασυγκίνητους τους ανθρώπους του πνεύματος. Μέσα από τα κείμενα τα οποία άφησαν πίσω τους, ο αναγνώστης τους καταλαβαίνει πως οι άνθρωποι αυτοί ήταν μαγεμένοι, σχεδόν στοιχειωμένοι, θα λέγαμε, από την ομορφιά του πεντελικού τοπίου. Η Πεντέλη μιλούσε μέσα στην ψυχή τους, ύφαινε τα όνειρά τους, ήταν παρηγοριά στην οδύνη και στον πόνο τους. Σε εκείνη συναντούσαν το πρόσωπο της μάνας, της φίλης και της ερωμένης, και αυτό είναι ίσως το μόνο στοιχείο που συνδέει αυτούς τους ανθρώπους με τους σύγχρονους εραστές και “εμμονικούς” με το βουνό αυτό. Οι τελευταίοι, είναι ίσως και οι μόνοι που μπορούν να καταλάβουν καλύτερα από τον καθένα τι ακριβώς ένιωθαν όλοι αυτοί οι συγγραφείς και ποιητές, τους οποίους θα γνωρίσουμε ευθύς παρακάτω.

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ

Ο Δημήτριος Καμπούρογλου γεννήθηκε στην Αθήνα στις 30 Σεπτεμβρίου του 1852, και ήταν γιος του Κωνσταντινουπολίτη Γρηγορίου Καμπούρογλου, ιδρυτή της Εθνικής θεατρικής σκηνης, και της λογίας Μαριάννας Σωτηριανού-Γέροντα. Η πρώτη του επαφή με την Πεντέλη ήταν το 1853, βρέφος ακόμα, όταν παραθέριζε εκεί μαζί με τη μητέρα του. Την ίδια χρονιά βαφτίστηκε στη μονή Πεντέλης από τον αυλάρχη του Όθωνα Π. Νοταρά. Όπως σχολίασε ο ίδιος στα «Απομνημονεύματά» του για την ημέρα εκείνη: *«Θα ήμουν φαίνεται εύσαρκος. Δι’ αυτό και εκτύπησα το κεφάλι μου εις την κολυμβήθραν του Μοναστηριού, [...] Αυτό ήταν το πρώτο του κεφαλιού μου χτύπημα».*

Σπούδασε νομικά στο πανεπιστήμιο Αθηνών, και εργάστηκε αργότερα ως δικηγόρος. Το διάστημα 1873-1881 υπήρξε αρχισυντάκτης της «Εφημερίδος» του εκδότη Δημήτριου Κορομηλά. Το 1881, αποχωρώντας από την αρχισυνταξία της εφημερίδας ίδρυσε τη δική του εφημερίδα επ’ ονόματι «Νέα Εφημερίς». Την περίοδο 1884-1886 ήταν διευθυντής του περιοδικού «Εβδομάς».

Φαίνεται πως ο Καμπούρογλου δεν ενδιαφερόταν πραγματικά για τη δικηγορία. Αυτό που τον γοήτευε περισσότερο, και αυτό στο οποίο αργότερα αφιέρωσε τη ζωή του, ήταν η μελέτη της ιστορίας και των μνημείων της παλιάς Αθήνας και της Αττικής, καθώς και οι ατέρμονες πεζοπορίες στα πεδινά και ορεινά της Αττικής.

Το ενδιαφέρον για το χαμένο παρελθόν της Αθήνας φαίνεται ότι ρίζωσε μέσα του όταν ακόμα ήταν παιδί. Όπως γράφει ο Ιγανον: *«Από το 1855 η οικογένεια του διαμένει στα Πατήσια. Μη έχοντας αδέρφια, ο μικρός Καμπούρογλου περνά το χρόνο του διαβάζοντας. Στο γονικό του σπίτι, λόγω και του επαγγέλματος του πατέρα του, συχνάζουν αρκετοί αγωνιστές της Επανάστασης που αφηγούνται αμέτρητες ιστορίες και κατορθώματα των παρελθόντων ετών. Έτσι, ο Καμπούρογλου μεγαλώνει μέσα σε ένα περιβάλλον διαποτισμένο από την αθηναϊκή ατμόσφαιρα και αναπτύσσει ζωηρό ενδιαφέρον γύρω από οτιδήποτε είχε σχέση με την παλιά Αθήνα και Αττική. Η έλλειψη συναναστροφής με συνομηλίκους του συντείνει στη διαμόρφωση ενός αρκετά μοναχικού χαρακτήρα. Όπως σημειώνει ο ίδιος στα “Απομνημονεύματά” του: “Ούτε ένα παιδάκι δεν ενθουμούμαι να εγνώρισα εις την μικράν μου ηλικίαν. Έπαιζα μόνος μου, αλλά και όλοι του σπιτιού, συγγενείς και φίλοι και οι της υπηρεσίας, με την μητέρα μου επί κεφαλής, έκαναν ό,τι ημπορούσαν δια να με διασκεδάσουν”».*

Εν συνεχεία, ο ίδιος ερευνητής γράφει: *«Η δικηγορία θα τον απασχολήσει επί αρκετά χρόνια. Όμως, η ανιαρή ενασχόληση με τις δικαστικές υποθέσεις των πελατών του δεν ταίριαζε με τα πραγματικά του ενδιαφέροντα. Ο Καμπούρογλου, συμπιέζοντας τις λοιπές του δραστηριότητες, αφιερώνει τον ελεύθερο του χρόνο στη μελέτη του χαμένου παρελθόντος της Αθήνας και της Αττικής. Με ασυνήθιστη μεθοδικότητα, υπομονή και επιμονή, συλλέγει κάθε πληροφορία και στοιχείο, ανατρέχει σε κάθε πιθανή πηγή, αφιερώνει μέρες και μήνες στην προσεκτική παρατήρηση του κάθε μνημείου. Φτάνει στο σημείο να περιφέρεται από σπίτι σε σπίτι και να “ανακρίνει”*

τους γεροντότερους Αθηναίους της εποχής του για την παραμικρότερη πληροφορία. Δεν αρκείται στην επιφανειακή ανάλυση αλλά προσπαθεί να διασταυρώνει το κάθε στοιχείο και να το “δένει” με τα υπόλοιπα, αρνούμενος να επαναπαυθεί στην πρόχειρη έρευνα και να ναρκισσενθεί με μια ωραία και εντυπωσιακή εικόνα της δουλειάς του».¹

Έτσι, το 1889 εκδίδεται ο πρώτος από τους τρεις τόμους της «Ιστορίας των Αθηναίων», και ένα χρόνο αργότερα ο πρώτος τόμος του τρίτομου έργου «Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων».²

Το 1891, εγκαταλείπει οριστικά τη δικηγορία και προσλαμβάνεται στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, και ένα χρόνο μετά διορίζεται επιμελητής των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Όπως επισημαίνει και ο Ιρανον, δε θα μπορούσε να υπάρξει καταλληλότερη εργασία για τον Καμπούρογλου, που βρέθηκε πλέον στο στοιχείο του, μακριά από τις ανιαρές για αυτόν νομικές υποθέσεις. Τώρα βρισκόταν ανάμεσα σε χιλιάδες βιβλία και χειρόγραφα από τη μελέτη των οποίων άντλησε πλούσιο υλικό, για να ακολουθήσει πληθώρα νέων μελετών ιστορικού κυρίως περιεχομένου, που εκδόθηκαν από τον Καμπούρογλου στα χρόνια που ακολούθησαν.

Το 1917, με την τότε άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, ο Καμπούρογλου, σε ηλικία 65 ετών, παύεται από διευθυντής της Εθνικής Βιβλιοθήκης: γεγονός που θα τον λυπήσει αρκετά, αλλά χωρίς ωστόσο να τον κάνει να το βάλει κάτω. Εντατικοποιεί τις εξορμήσεις του σε ολόκληρη την Αττική, σε κάθε κάμπο, λόφο και βουνό. Στο σημείο αυτό, δεν μπορώ να μην προσυπογράψω τον σχετικό σχολιασμό του Ιρανον: «Την επαφή με τη φύση τη βίωνε ως μυσταγωγία, απέχοντας παρασάγγας από τους “φυσιολάτρες” κυνηγούς, που με το δήθεν άθλημά τους σκοτώνουν ανυπεράσπιστα ζώακια, και κάποιους εκδρομείς που αφαιρούν τα στολίδια του δάσους για να τα βάλουν στο σπίτι τους, αφήνοντας πίσω τους σκουπίδια».

Τα του ορειβατικού βίου του Καμπούρογλου θα τ’ αφήσουμε για το επόμενο κεφάλαιο.

Δεν εκλείπει βεβαίως και η συγγραφική του δραστηριότητα: πολλά έργα του εκδόθηκαν κατά το διάστημα από το 1917 έως το 1926.

Το 1927 ήταν η χρονιά της αναγνώρισης του έργου του Καμπούρογλου. Κατόπιν ψηφοφορίας μεταξύ των ακαδημαϊκών, ο Καμπούρογλου γίνεται ο πρώτος ακαδημαϊκός. Το 1934 και 1935 διατελεί πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών.

Στις 19 Απριλίου του 1939 έγιναν τα αποκαλυπτήρια της προτομής του στην πλατεία Φιλομούσου Εταιρείας στην Πλάκα.

Στις αρχές του 1942 ασθένησε με πνευμονία, στις 10 Φεβρουαρίου υπέστη ένα ελαφρύ εγκεφαλικό επεισόδιο, και στις 21 Φεβρουαρίου της ίδιας χρονιάς πέθανε.

Η αγάπη και το ενδιαφέρον του Καμπούρογλου για την Πεντέλη εκφράζεται σε πολλές σελίδες των «αττικών» έργων του, και τα κείμενά του αυτά παρατίθενται ήδη στα δύο προηγούμενα βιβλία. Ωστόσο, η αφοσίωση του ανθρώπου αυτού στο βουνό της Πεντέλης και στη Σπηλιά, συσπειρώνεται αλλά και βρίσκει την απόλυτη έκφρασή της στα λόγια τούτα: «*Το μονοπάτι του Βριλησού θα το πάρω και πάλι, για να επισκεφθώ τη σπηλιά που συνδέεται τόσο με τη ζωή μου, και κάθε τόσο θα το ανεβαίνω έως να έρθη η μέρα που θα μου πη η ανηφόρα του: “Φτάνει σου. Εγέρασες πια”*».³

¹ «ΠΕΝΤΕΛΗ»: Η Αδελφότητα της Σπηλιάς, μέρος Β'. (www.iranon.gr)

² Η συγγραφική δραστηριότητα του Καμπούρογλου δεν ξεκίνησε με τις μελέτες για την Αθήνα. Προϋπήρξαν λογοτεχνικά δοκίμια, θεατρικά έργα, ποιήματα και διηγήματα, δημοσιευμένα ήδη από το 1873.

³ Περιοδικό «Νέα Εστία»: «Το Μονοπάτι της Σπηλιάς», τ. 14-15, 15 Οκτωβρίου 1927.

Δημήτριος Καμπούρογλου

2. ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ

Ο Κώστας Κρυστάλλης γεννήθηκε στο Συράκο, ένα μικρό χωριό της Ηπείρου, το 1864. Πήγε στο σχολείο στα Γιάννενα. Από πολύ νωρίς αγαπούσε την ποίηση, και αισθάνθηκε την ανάγκη να γράφει. Δε φανταζόταν όμως ότι το πρώτο του ποίημα «Σκιές του Άδη», το οποίο αναφερόταν στα γεγονότα της Τουρκοκρατίας, εξυμνώντας παράλληλα τους αγωνιστές του '21, θα προκαλούσε τις τουρκικές αρχές οι οποίες θέλησαν να τον συλλάβουν. Τα δε τουρκικά δικαστήρια τον καταδίκασαν ερήμην σε εικοσιπενταετή εξορία στη Βαγδάτη. Για να αποφύγει την εξορία στην Ανατολή, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την αγαπημένη του Ήπειρο και να καταφύγει στην Αθήνα.

Η «νέα» του ζωή στην Αθήνα ήταν μια ζωή δυστυχίας και ταλαιπωρίας. Συνέχισε τις σπουδές του στο γυμνάσιο. Έγινε στοιχειοθέτης σε ένα τυπογραφείο, ενώ εργάστηκε και για το περιοδικό “Εβδομάς”, με μισθούς που ίσα-ίσα του επέτρεπαν να μην πεθάνει από την πείνα. Η υπερκόπωση, η κακοπέραση, η ανθυγιεινή εργασία στο τυπογραφείο και η απότομη μεταφορά από τον καθαρό αέρα της Ηπείρου στην ατμόσφαιρα της Αθήνας, επέφεραν δυνατούς κλονισμούς στην υγεία του. Χάρης στη φροντίδα ορισμένων φίλων του του δόθηκε μια μικρή θέση υπαλλήλου στην εταιρεία των σιδηρόδρομων της Πελοποννήσου. Κακοπληρωμένη δουλειά και αυτή, όμως τον εξασφάλιζε από τις καθημερινές στέρησεις.

Την Αθήνα ποτέ δεν τη συμπάθησε, αντιθέτως ένιωθε φυλακισμένος μέσα σε αυτή. Λάτρης της Φύσης, δεν έβρισκε τίποτε το ενδιαφέρον και το γοητευτικό στο άχαρο περιβάλλον της πόλης. Όπως γράφει ο Άλκης Θρύλος: *«Η πρωτεύουσα τον είχε πολύ βασανίσει, υπέσκαπτε τον οργανισμό του, αλλ' εκτός από τη σωματική δυσφορία που αισθανότανε, δεν εύρισκε και γόητρο στο περιβάλλον της πόλεως. Παρ' όλο το αρκετά λεπτό καλλιτεχνικό του ψυχόρμητο, ήταν κ' έμεινε ένας χωρικός. Ποτέ δεν εξετίμησε, ποτέ δεν υποπετεύθηκε καν την αξία του πολιτισμού. Δεν αισθανότανε παρά περιφρόνηση και μίσος γι' αυτόν. [...] Ποτέ δεν υποπετεύθηκε ότι μπορούσε να αξίζει και κάτι άλλο από την πρωτόγονη ζωή στο ύπαιθρο. “Πάρε με επάνω στα βουνά, τι θα με φάει ο κάμπος” λέει σ' ένα από τα πιο έντονα νοσταλγικά και χαρακτηριστικά του τραγούδια, το Σταυραητό, εκφράζοντας αναγλυφικά σ' αυτόν το στίχο κ' ένα προαίσθημα, αλλά προπάντων τη μοναδική, ολοκληρωτική, θετική επιθυμία του Εγώ του.*

Μπροστά στις γυναίκες ήταν ντροπαλός και η αγάπη δεν φαίνεται να έπαιξε κανένα ουσιαστικό ρόλο στη ζωή του. Έτσι δεν έβρισκε γύρω του καμιά χαρά. Ήταν τόσο στεναχωρημένος, αισθανότανε τόσο ξένος, ώστε κι αυτός ακόμα ο ήλιος των Αθηνών δεν τον ευχαριστούσε. Η μόνη του απόλαυση, εκτός από το γράψιμο, ήταν να φεύγει κάποτε στις εξοχές και να βλέπει τα βουνά, να μυρίζει το άρωμά τους και να ονειροπολή την πατρίδα του. Το μόνο του τραγούδι το εμπνευσμένο από τη διαμονή στις Αθήνας είναι ένας ύμνος στην Πεντέλη. Δεν τραγουδεί τα

μάρμαρά της, ούτε τις αρχαίες αναμνήσεις που την περιβάλλουν. Τραγουδεί μόνο την ομορφιά της».¹

Στον ύμνο αυτόν της Πεντέλης θα επανέλθουμε αργότερα. Ένας από τους στενούς φίλους του Κρυστάλλη, ο Γεώργιος Γάγαρης, είχε φτιάξει μια μικρή πεζοπορική ομάδα με την οποία πραγματοποιούσαν εκδρομές σε διάφορα σημεία της Αττικής. Όπως λέει ο ίδιος: «Τας εκδρομάς είχαν αρχίσει, κατά Οκτώβριον - Νοέμβριον του 1889, με ολίγους φίλους και τινες εμποροῦπαλλήλους τους οποίους εγνώρισα εις το τότε Εστιατόριον “Κοινή Γνώμη”. [...] Μεταξύ αυτών κατελέγοντο ο γραμματεὺς της Διευθύνσεων των Τ.Τ.Τ. κ. Νικόλ. Κουντούρης, ο δικηγόρος Δημ. Βεκούσης, ο επιμελητής του Αστεροσκοπείου Λαζαρή, ο προ διμήνου αποβιώσας μεγαλέμπορος, Δημ. Θεολογίτης. Βραδύτερον προσετέθη ο αλησμόνητος Ανδρέας Καρκαβίτσας, οσάκις ευρίσκετο εις Αθήνας. Ο δε Ιωάν. Βλαχογιάννης κυρίως ελάμβανε μέρος εις τα μετά του Κρυστάλλη γκιουβέτσια. Κατ’ αρχάς περιωρίζοντο εις τα πέριξ των Αθηνών το απόγευμα της Κυριακής, διότι τότε τα γραφεία και τα εμπορικά καταστήματα ειργάζοντο και την πρωίαν της Κυριακής».

Στο ίδιο κείμενο, ο Γάγαρης αναφέρει ότι ο σύλλογός του έκανε πολλές εκδρομές στην Πεντέλη, και σε μία από αυτές ήταν μαζί και ο Κρυστάλλης. Γράφει λοιπόν ότι ο σιδηρόδρομος της Κηφισιάς μπορούσε να τους γλυτώσει από το δρόμο του Χαλανδρίου. Μα η συντροφιά της «Κοινής Γνώμης» δεν ήθελε συμβιβασμούς. Ξεκίνησε ποδαράτη τα ξημερώματα, κι έκοψε δρόμο μες απ’ τους αμπελώνες. Ήχοι αγροτικοί τους υποδέχονταν όσο προχωρούσαν, και κάποτε το γύρισμα ενός τροχού ή, αραιότερα, ενός μαγγανοπήγαδου. Ο Κρυστάλλης, γράφει ο Γάγαρης, με την γκλίτσα του, με το αργό βάδισμά του, αμίλητος όπως πάντοτε. Η χαρά φανερωνόταν μόνο από τα σπινθηρίζοντα μάτια του.

Και συνεχίζει: «Εφθάσαμεν στην Πεντέλη, εμείναμε όλη την ημέρα πλησίον στο ερημικό μοναστήρι, κάτω από τον παχύν ίσκιον των δένδρων, εκεί όπου κανείς λησμονάει όλα τα βάσανα και τις πίκρες...

Το μεσημέρι, μετά γενναίον φαγοπότι, εξηπλώθημεν εις το μέσον της πλαγιάς του λόφου Κουφός της βλεπούσης προς την Μονήν, όθεν απεθαυμάζομεν τα χρυσίζοντα φυλλώματα των λευκών και την πέριξ φύσιν. Τότε ενεπνεύσθη ο ποιητής και έγραψε τον ύμνον του προς την Πεντέλην, τον οποίον εδημοσίευσα, δια πρώτην φοράν εις τον τόμον των έργων Κρυστάλλη, τον οποίον συνηρολόγησα και επρολόγησα μετά βιογραφίας του ποιητού κατά το 1912».²

Το τοπίο της Πεντέλης του θύμιζε τα βουνά της Πίνδου και προσπαθούσε να ζωντανέψει με ξένες εικόνες την πατρίδα του, την Ήπειρο, «με τη συγκίνηση του εραστή που αναπολεί στη φωτογραφία της νεκρής του τήν απολεσθείσα τρυφερότητα του ζωντανού της βλέμματος», όπως γράφει ο Μιχάλης Περάνθης.³

Εκείνη όμως η εκδρομή τον έβλαψε. Όπως λέει και ο Στ. Στεφάνου στα απομνημονεύματά του, είχε κληρονομική διάθεση για φυματίωση από τη μητέρα του. Το βράδυ που ξανάφτασαν με τον Γάγαρη στην Αθήνα έκανε την πρώτη του αιμόπτυση. Πληροφορηθείς ο πατέρας του Κρυστάλλη την κατάσταση του γιού του έστειλε επιστολή στον Γάγαρη, όπου μεταξύ άλλων καταριόταν την Πεντέλη για το κακό που τον είχε βρεί: «Αγαπητέ μου κ. Γ. Γάγαρη,

Έλειπα εις τα λακκοχώρια του Σουλίου, προ μηνός, δι’ εργασίαν και εις τας 15 τρεχ. έλαβα, εις Κάντζαν κατεβαίνων τον ποταμόν Λούρον, τας από 27 παρελθ. Μαΐου και 3 τρέχ. προσφιλεστάτας μοι επιστολάς. Εις τα λακκοχώρια εξεθύμανα αρκετά, κλαίων συχνά, θεωρών τα βουνά, τα δάση, τας ποταμιαίς, τα πάντα της φύσεως, ακούων συνάμα τα αηδόνια, τα κοσιφία τους κούκους, όλα ταύτα ποθητά του Κώστα μας όστις τα πάντα εγκατέλειπεν εις Άρταν. Τα άφησεν εμένα να τα ακούω δια να ψήνεται η καταπληγωμένη καρδιά μου. Ο μακαρίτης ήτο πράγματι ως περιγράφει, Χουϊλής, επίμων. Οπότε του έγραφα παρατηρήσεις, δια να φυλάξη την υγείαν του, μου εκάκιωνε. Εκείνο το περισυνό ζέφκι [διασκέδαση, γλέντι] εν τη καταραμένη Πεντέλη που να είχε βουλιάξη, τον επλήγωσε θανατηφόρως, αμέλησε, δεν εφρόντισε να απαλλαγή από εκείνη την φοβερά πλευρίτιδα. Όλα ταύτα δια να βασανίζωμαι εγώ και η οικογένειά μου, θα ήτο πεπρωμένον και αυτό το μέγα δυστύχημα, επάνω εις τα τόσα βάσανα εις α κυλίομαι από εξαιτίας. Γνωρίζω κάλλιστα, και ζώντος του μακαρίτη και τώρα απεδείχθη, ότι εφρόντι-

¹ Περιοδικό “Νέα Εστία”, τ. 122, σελ. 68.

² «Ο Κρυστάλλης εις Πεντέλην», περιοδικό “Φ.Ο.Π”, Μάιος 1940, σελ. 38-40.

³ Περιοδικό “Νέα Εστία” τ. 386.

σες, ως αδελφός, ήδη μάλιστα και προστάτης της δυστυχούς οικογενείας μου. Δεν είμαι άξιος ούτε λόγους ευρίσκω δια να εκφράσω την μεγίστην προς υμάς ευγνωμοσύνην μου... Δ. Κ. Κρυστάλλης».¹

Στην Πεντέλη ο Κρυστάλλης ανέβαινε συνεχώς (οι βόλτες του περιορίζονταν στην περιοχή της μονής και του λόφου Κουφός) να βρει γιατρεία στην ασθένειά του, όμως δεν έβλεπε βελτίωση. Μετακόμισε στην Κέρκυρα, ελπίζοντας να θεραπευτεί, όμως η κατάστασή του επιδεινώθηκε, και τελικά πέθανε στις 22 Απριλίου του 1894 στην Άρτα, στο σπίτι της αδελφής του.

Τον Μάιο του 1940 ο Γάγαρης έγραφε: «Αρμόζει λοιπόν να στηθή η προτομή του εις την Πεντέλην την οποίαν εξύμνησεν. Τούτο σημαίνει ότι οι ιθύνοντες τα εκδρομικά σωματεία και τα μέλη αυτών δεν καταγίνονται απλώς εις την σωματικήν ενίσχυσιν, αλλ' ότι καλλιεργούσι και το πνεύμα, εξευγενίζουσι την Ελληνικήν Ψυχήν και βραβεύουν τους σκαπανείς των γραμμάτων και της ποιήσεως». Έτσι και έγινε. Τον ίδιο μήνα, η Ομοσπονδία Εκδρομικών Σωματείων Ελλάδας έστησε την προτομή του Κώστα Κρυστάλλη δίπλα στην Αγ. Τριάδα στην Παλαιά Πεντέλη, με το πρόσωπο του ποιητή να “βλέπει” προς το βουνό που τόσο λάτρεψε.

Κάτω από την προτομή βρίσκεται η ακόλουθη επιγραφή: «Ο άνθρωπος αυτός αγαπητέ διαβάτη ήταν ένας αληθινός ποιητής. Εκτός από την εθνική δράσι του τραγούδησε με όλη τη φλογερή του πνοή τα βουνά και την ομορφιά της ζωής του ελληνικού υπαίθρου, δείχνοντας έτσι το δρόμο προς τη φύσι που δίνει υγεία δύναμι και χαρά».

Ακολουθεί το πολύ όμορφο ποίημα, ο ύμνος του Κρυστάλλη για την Πεντέλη:

«Όσες βολές κινάω ναρθώ
βουνό να σε απολάψω
– βουνό που μέσ' στα ανέγνωρα,
και μυστικά σου βάθια,
πως μου εμεταμορφώθηκες
και μόγινες αγάπη
κρυφθοιομαίνομαι και 'γω
και μ' αγνωμιά απομνέσκω –
όσες βολές κινάω ναρθώ,
βουνό να σ' απολάψω,
μεσ' αφ' του χαμηλόκαμπου
τα βαρετά τα πλάτια,
τα βαρετά και τ' άδροσα,
τα λιοπυροκαμένα
ο ευωδερός αγέρας σου
κι ο δροσοβολισμένος
μου ροβολάει και μόρχεται
να με συναπαντήση
και μέσα μου νέα ήπατα,
νέα δύναμη μου δίνει,
να ξεκαμπίσω, τα ισκερά
να φτάκω τα ριζά σου.
Και φθάνω οχ' την αγάπη σου,
θερμός και ζαναμμένος
και σου αγκαλιάζω του κορμιού
τ' ασύγκριτα τα κάλλη
με τη θαμπή κι αδύνατη
κι ανέτολμη ματιά μου.
Γιατί δεν φταν' η αγκαλιά,
δεν φτάνουν μου τα χέρια –
και βόσκω και κρυφολογώ,
βουνό τες ομορφιές σου πουν' θεϊκές
παραδεισοπλασμένες –

¹ Γάγαρης, ό.π.

τα πολλά δάση, τες κορφές
 και τα δροσόνερά σου.
 Άλλοι τ' αφράτα μάρμαρα του κόρφου σου ας παινέσουν,
 όπου εις αγύριστους καιρούς
 Θεούς έπλασε η τέχνη.
 Άλλοι της Φράγκισσας Κυράς
 ας περιτραγουδήσουν
 την ερωτιάρικη ζωή
 και το θλιμμένο τέλος.
 Εγώ στους άσπρους κόρφους σου
 δε θα ν' απλώσω χέρι,
 ούτε για ξένες, για παλιές
 θα γλυκοκλάψω αγάπες.
 Εγώ με το τραγούδι μου
 να διαλαλήσω θέλω
 τα εξωτικά, τα ηλιόβλεφα
 τα ολόφαντά σου κάλλη,
 όπου τους πόθους μου ζυπνούν
 κι ανοίγουν μου τα μάτια
 και βλέπουν μεσ' στα κάλλη σου
 άλλων βουνώνε κάλλη.
 Να ξερεις όμορφο βουνό,
 τι μου θυμίζει εμένα
 ένα κεδρί, ένας πεύκος σου,
 μια ρεματιά, μια βρύση!
 Να ξερεις πώς ξαφνιάζομαι
 και πώς αυτιολογούμαι
 στις άγριάς σου βαλανιδιάς
 το μυστικό μουρμούρι.
 Να ξερεις, πως κι η κάκοψη
 Πως κ' η τραχιά της φλούδα
 Γίνεται μέσ' στα χέρια μου
 η πιο απαλή σαρκίδα
 Να ξερεις όμορφο βουνό,
 τι ενθύμησες μου φέρνουν
 τ' απάτητά σου βάθητα
 της μαύρης λαγκαδιάς σου,
 να ξερεις πως η άβυσσο
 και το τρανό της χάος
 λησμονημένα και παλιά
 κρυφά μου αποσκεπάζουν.
 Να ξερεις όμορφο βουνό
 τι κελαιΐδει σε μένα
 της βρύσης σου το γάργαρο
 και δροσερό νεράκι.
 Να ξερεις, πως κι η πλιό μικρή
 γλυκειά σταλαγματιά σου
 μεσ' την καρδιά μου αρίφνητα
 μου ξανανιώνει μάγια.
 Να ξερεις όμορφο βουνό,
 τι πόθους μου ξανάφτει
 κι ένας ανθός σου ταπεινός
 με τη μοσχοβολιά του.
 Να ξερεις πως κ' η μυρουδιά
 του χόρτου σου, του βάτου,

*ονειροβότανου ακριβού
για εμένα μυρουδιά είναι!
Γι' αυτό, βουνό μου, σ' αγαπώ
περισσ' απ' όλα τάλλα
γι' αυτό μέσα στ' ανέγνωρα
και μυστικά μου βάθεια
τόσο κρυφά, τος' άστοχα
θερμή έχεις γένει αγάπη»*

Ο Κώστας Κρυστάλλης

Το άγαλμα του στην Πεντέλη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

Από τις επωδές της Πεντελικής Φύσης δεν μπόρεσε να ξεφύγει ούτε ο Κωστής Παλαμάς. Συχνά-πυκνά πραγματοποιούσε εκδρομές στην Πεντέλη μαζί με φίλους για να απολαύσουν το απέραντο δάσος. Αναφερόμενος στις εκδρομές αυτές ο Γρηγ. Ξενόπουλος λέει για τον Παλαμά: «Ζωηρά τον θυμάμαι και σε μια εκδρομή στην Πεντέλη, καβάλλα σ' ένα γαϊδουράκι – από τα Μελίσσια είχαμε πάει γαϊδουροκαβαλλαρία, όπου, δίπλα στον ποιητή, είχαν φορτώσει και τις κουλούρες του γεύματός μας–, να φθάνει πρώτος στο πλάτωμα του βουνού και, κατενθουσιασμένος, να θέλη “να προσφωνήσει τα πλήθη”, δηλαδή εμάς που ακολουθούσαμε...»¹

Ο Παλαμάς μπορεί να μην έγραψε ένα ύμνο για την Πεντέλη, όπως ο Κρυστάλλης, όμως σε διάφορα ποιήματά του δεν παραλείπει να αναφερθεί στο βουνό αυτό. Σε αντίθεση βέβαια με τον Κρυστάλλη, όπου ο τελευταίος υμνεί τη φύση του βουνού αδιαφορώντας για τα «αρχαία μεγαλεία», ο Παλαμάς κάνει συχνή αναφορά στο αρχαίο παρελθόν της Πεντέλης. Ας δούμε τα σχετικά αποσπάσματα:

*«Λάμπει γεννήτρα ενός Ολύμπου η θεία Πεντέλη».*²

«Έτσι ολόγυρα τα βουνά κι ο λογγωμένος Πάρνης κι ο ελεφαντένιος Υμηττός κ' η αγέρικη Πεντέλη»

*«Προς της Πεντέλης την κορφή τα μάτια τους γυρνώντας
της τέχνης το μυστήριο θα παίρνουν οι τεχνίτες.
Στα μάρμαρά της κρύβεται της ομορφιάς ο κόσμος.
Θε' να βγη από τα βάθη της μια μέρα ο Παρθενώνας!»*³

*«Το τραγούδι μου απάνου απ' όλα θέλει
σαν παλάτι, καθώς προστάζει ο νόμος,
να χτιστεί με του στίχου την Πεντέλη».*⁴

*«Τα ενδόμυχά μου είναι Πεντέλη
Και οι στοχασμοί μου μάρμαρα
Που καρτερούν τα χέρια του τεχνίτη
Για να σκαλίσει απάνω του Θεούς».*⁵

*«Πρωί και λιοπερίχυτη και λιόκαλ' είναι η μέρα
Κι η Αθήνα ζαφειρόπετρα στις γης το δαχτυλίδι.
Το φως παντού, κι όλο το φως, κι όλα το φως τα δείχνει...
Περήφανα και ταπεινά κι όλα φαντάζουν ίδια.
Και της Πεντέλης η κορφή και τ' αχαμνό σπερδούκλι
Κι ο λαμπρομέτωπος ναός και μια χλωμή ανεμώνη...»*⁶

4. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Στο πρώτο κεφάλαιο μιλήσαμε για τη σχέση του Παπαδιαμάντη με την περιοχή της Παλλήνης και τις αναφορές του σε αυτή. Στην εκκλησία του Αγ. Νικολάου υπάρχει προτομή του που πιστοποιεί το «δέσιμό» του με την περιοχή.

¹ Περιοδικό “Νέα Εστία”, τ. 397, σ. 19.

² «Ασάλευτη Ζωή».

³ «Ύμνος στην Αθήνα».

⁴ «Δεκατετράστιχα».

⁵ «Δειλοί και Σκληροί Στίχοι».

⁶ «Η Φλογέρα του Βασιλιά». Για τα αποσπάσματα του Παλαμά βλ. Τιμόθεου Κιλίφη, «ΠΕΝΤΕΛΗ», τόμ. Β', σελ. 19.

Από τα διηγήματά του δεν έλειψαν και οι αναφορές στην Πεντέλη. Στο διήγημά του «Η Βλαχοπούλα» περιγράφει τα πεύκα της Πεντέλης: «Όλα τα πεύκα, ως χειροκρατούμενα παιδιά, σείονται όλα ομού με μίαν ομοιόμορφον κίνησιν από την αυτήν ριπήν του βορρά του καταφερμένου από το ύψος της επιβλητικής Πεντέλης».

Στο διήγημά του «Τα Καλαμπούρια Ενός Δασκάλου» παραθέτει ένα δίστιχο:

*«εν της Πεντέλης παγερόν τεμάχιον μαρμάρου
λαβών, κυλίσθητι, και συ στου δρόμου του χειμάρρου...»*

Σε ένα άρθρο του με τίτλο «Ο επιτάφιος και η Ανάστασις εις τα χωρία» γράφει: «Μετά των εγκωμίων εψάλησαν αργώς... Ο αγαθός ιερέας, μεθ' όλον τον καταπνέοντα της Πεντέλης ψυχρόν άνεμον, εξήλθεν ασκεπής...».

Στο διήγημά του «Το Ζωντανό Κιβούρι Μου» γράφει: «Το δε χειρότερο το οποίον μου έχει συμβεί ποτέ, υπήρξεν το εξής: Εις Καρπάθιος, λατόμος, μένων διαρκώς εις την Πεντέλην, εκράτει ουχ ήττον δωμάτιον εις της Μάρως, και κατήρχετο κατά τας εορτάς εις την πόλιν. Μίαν ταιούτην παραμονήν είχε κατέλθει, και είχε κατακλιθή εις το ύπαιθρον· αλλ' αυτήν την φοράν είχε φέρει μαζί του και εν ζώον, ως είδος μανδρόσκυλου, νέον απόκτημα ως φαίνεται. Ο σκύλος, άμα εγώ εισήλθον εις την αυλήν, μεσάνυχτα, μου ερρίχθη, ως ήτο επόμενον».

Από την αλληλογραφία του με τον Ι. Βλαχογιάννη πληροφορούμαστε πως ο Μιλτιάδης Μαλακάσης έμενε για κάποιο διάστημα στην Πεντέλη: «Έλαβα τα δελτάρια και τις 50 δραχμές... Ο Μαλακάσης ήταν στο Μεσολόγγι γιατί πέθανε ο πατέρας του. Τώρα γύρισε και βρίσκεται στην Πεντέλη μονάχος του... 26 του θεριστή 1907».¹

Πληροφορίες ωστόσο για τον Παπαδιαμάντη έχουμε και από τον ίδιο τον Μαλακάση ο οποίος περιγράφει μια εκδρομή τους στην Πεντέλη. Είχαν συμφωνήσει να μείνουν για 3-4 μέρες στη Μονή. Πήγε με το αμάξι του και τον πήρε από την πλατεία του Κολωνακίου. Φτάνοντας έξω από τη Μονή, ο Μαλακάσης άφησε για λίγο τον Παπαδιαμάντη και πήγε να κανονίσει με τους μοναχούς την παραμονή τους. Στο μεταξύ όμως ο Παπαδιαμάντης είχε ήδη χάσει το κέφι του. Η εκδρομή αυτή δεν τον ενθουσίαζε, το έδειχνε όλο του το παρουσιαστικό. Ο Μαλακάσης στενοχωρήθηκε για το χαμένο κέφι του φίλου του. Όπως ο ίδιος γράφει: «Εκεί στο Νερό, λίγα βήματα πριν από το Μοναστήρι, απέξω από το μικρό μαγέρικο όπου θα τρώγαμε, καθήσαμε σιωπηλοί, απaráλλαχτα όπως είχαμε ξεκινήσει από την Αθήνα, σα δύο συνταξιδιώτες άγνωστοι μεταξύ τους, που δεν είχαν και διάθεση να ανταλλάξουν ομιλία και που κάθισαν εκεί για μια στιγμιαία διακοπή της πορείας τους...»²

Σε λίγο κατέφτασε από το Μαρούσι μια συντροφιά νεαρών ζευγαριών πάνω σε γαϊδουράκια. Η παρέα (γύρω στα δέκα άτομα) πήγαινε προς το ανάκτορο της Δούκισσας της Πλακεντίας, και θα γύριζε με το φεγγάρι τη νύχτα στο Μαρούσι ή στην Κηφισιά.

Ο Παπαδιαμάντης, που παρακολουθούσε το ευτυχισμένο εκείνο νεανικό τσούρμιο, σηκώθηκε, πλησίασε τον επικεφαλής ονηλάτη, αντάλλαξε δύο-τρεις λέξεις, γύρισε στο τραπέζι και είπε στον Μαλακάση: «Ντρέπομαι Μιλτιάδη, συμφώνησα να κατέβω μ' αυτούς στο Μαρούσι και από κει το βράδυ με τον σιδηρόδρομο να είμαι στην Αθήνα. Με συγχωρείς πολύ, πολύ». «Δε βαριέσαι», του είπε ο Μαλακάσης, «μεταξύ μας τέτοια πράγματα». Ο Παπαδιαμάντης γύρισε προς το μαγαζάκι, μπήκε μέσα, πήρε το μπογαλάκι του, πήγε στο σαμάρι, το κρέμασε και ανέβηκε. Ο Μαλακάσης τον παρακολουθούσε. Τότε γύρισε ο Παπαδιαμάντης λέγοντάς του «καλή αντάμωση» και πρόσθεσε: «Το κρασί όμως του ασυνείδητου εκείνου» και έδειξε προς το μαγαζί, «φαρμάκι, Μιλτιάδη».³

5. ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ

Άλλος ένας τακτικός εκδρομέας της Πεντέλης ήταν και ο Γιώργος Σεφέρης, ο οποίος συνήθιζε να περνάει τα καλοκαίρια του στον Κοκκιναρά. Στο ποίημά του «Διάλειμμα Χαράς» αναφέρεται σε εκείνες τις εκδρομές:

¹ Ο.π., σελ. 21.

² Πανελλήνιο Λαογραφικό Συμπόσιο: «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σελ. 169.

³ Δημήτρης Μασούρης: «Το Μαρούσι του Παπαδιαμάντη» (www.amarysia.gr).

«Πεντέλη, άνοιξη

*Είμασταν χαρούμενοι όλοι εκείνο το πρωί
 θεέ μου πόσο χαρούμενοι.
 Πρώτα γυάλιζαν οι πέτρες τα φύλλα τα λουλούδια
 έπειτα ο ήλιος
 ένας μεγάλος ήλιος όλο αγκάθια μα τόσο ψηλά στον ουρανό.
 Μια νύμφη μάζευε τις ένοιες μας και τις κρεμνούσε στα δέντρα
 ένα δάσος από δέντρα του Ιούδα.
 Ερωτιδεείς και σάτυροι παίζαν και τραγουδούσαν
 κι έβλεπε ρόδινα μέλη μέσα στις μαύρες δάφνες
 σάρκες μικρών παιδιών.*

*Είμασταν χαρούμενοι όλο το πρωί
 η άβυσσο κλειστό πηγάδι
 όπου χτυπούσε το τρυφερό πόδι ενός ανήλικου φαύνου
 θυμάσαι το γέλιο του: πόσο χαρούμενοι!*

*Έπειτα σύννεφα βροχή και το νοτισμένο χόμα
 έπαμες να γελάς σαν έγειρες μέσα στην καλύβα
 κι άνοιξες τα μεγάλα σου τα μάτια κοιτάζοντας
 τον αρχάγγελο να γυμνάζεται με μια πύρινη ρομφαία-
 “Ανεξήγητο” είπες “ανεξήγητο
 δεν καταλαβαίνω τους ανθρώπους
 όσο και να παίζουν με τα χρώματα
 είναι όλοι τους μαύροι”».*

6. ΑΛΛΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ

Σκόρπιες αναφορές στην Πεντέλη συναντούμε και σε πολλά άλλα ποιήματα και διηγήματα. Μερικές εξ αυτών είναι οι ακόλουθες.

*«Με ένα κατάσπρο μάρμαρο, τρανό σαν την Πεντέλη,
 Στον τόρνο που έκανε ο Θεός τον ήλιο δουλεμένο...»*

Άγγελος Σημηριώτης από την ποιητική συλλογή «Τα Θανάσιμα»,
 Κωνσταντινούπολη 1896.

*«Στ' ουρανού σκλαβωμένη τα πέρατα,
 ω Πεντέλη, η πλαγιά σου προβάλλει
 και μας δείχνει γιγάντιο κ' υπέρλαμπρο
 το αέτωμ' αρχαίου ναού...»*

Γεώργιος Δροσίνης.

Ο Γιώργος Κοτζιούλας, ο οποίος έπασχε από φυματίωση βρέθηκε στην Πεντέλη για να για-
 τρευτεί. Το ποίημά του «Εξοχή» γράφτηκε κατά την παραμονή του στο βουνό:

*«Χτες το σουρούπωμα ερχόμουν από 'να μονοπάτι,
 που κι άλλες ώρες δύσκολα θα βρείς εκεί διαβάτη,
 δίπλα στ' αυλάκια από τροχούς, που τα 'χανε σκεπάσει
 βελόνες πεύκων, απ' αυτά γύρου έχει ακέρια δάση.*

*Μεσ' στη σιωπή κατέβαινα τη βραδυνή μονάχος
 Και συλλογιόμουν τι καλά θα 'ταν αν ήμουν βλάχος*

ή απ' αυτούς τους ανθρώπους που 'ρχονται να μάσουνε ρετσίνι,
μακριά απ' αυτή την πολιτεία που μόνο απάτες κλείνει.

Στο δρόμο δεν απάντησα παρά ένα φίδι – τόσο
μικρούλι, που δεν έπρεπε κι εγώ να το σκοτώσω,
λέω, αν δεν έβανα στο νου πως τ' άλλο καλοκαίρι
μπορεί σε πλάσμα τρυφερό τρόμον πολύ να φέρει.

Παρέκει κάποιος γάιδαρος σήκωσε το κεφάλι
να ιδεί με ποιον, πετώντας του πέτρες, να τα 'χα βάλει.
Καθώς δεν εφωτίστηκε, μου γύρισε τη μούρη
και ξαναβάλθηκε να τρώει με το ίδιο το χουζούρι.

Πρόσωπο καταστρόγγυλο φωτοπερίχυτο, άμα
βγήκα από το ρέμα, είχε φανεί κατάραχα: Άλλο πράμα.
Σ' όλον το δρόμο φύλαε μη λαθέψω το ποδάρι.
Κι ήταν αυτό (αν δεν έχετε μαντέψει) το φεγγάρι».¹

«Λευκόπεπλα ξανοίγονται τα πλάτη,
Νύφη η Πεντέλη εδώ, και δίπλα της γυρτός
Λες την κοιτάει μ' ένα κρυφής αγάπης μάτι
Ο Υμηττός».

«Εδώ κρατεί στα σπλάχνα της ακόμη
Την πέτρα τη λευκή στα λατομεία,
Μαζί με τα σημάδια των ονείρων
Για νέους ρυθμούς κι αγάλματα η Πεντέλη».

Μιλτιάδης Μαλακάσης: «Το Τραγούδι των Αθηνών»

«Μες στο σκότος που παίζει και γελά στο απλανές σου το μάτι
Σιγοσβήνει η Πεντέλη στο βάθος μολυβένια, κροκάτη».

Μ. Καραγάτσης, «Συναπάντημα»

«Ταξίδεψες σε χώρες μακρινές
ζωντανεμένο από θεία σμίλη
και ξέφυγες από το σύνορο του χθες
φωτίζοντας σαν αιώνιο καντήλι.

Μάρμαρο αιώνιο, της Πεντέλης
με σε η σοφία πλάθει τους ναούς
μέσα από σένα ζεί ο Πραξιτέλης,
γιομίζει δέος, η θωριά σου τους λαούς».²

Αργυρούλα Καρδασοπούλου, «Το Μάρμαρο»

«Νεφέλωμα, αχλύ και τρέμουλο στα βλέφαρα το φως
στο χάραμα της πρώτης μέρας·
κι έπηξε χόμα
ρόδισμα ζωής για να καρπίσει

¹ Πανελλήνιο Λαογραφικό Συμπόσιο: «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σελ. 179.

² Πανελλήνιο Λαογραφικό Συμπόσιο: «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σελ. 180.

κι ο βράχος στην αγκάλη του απ' την ανατολή ορθός.

...και τούτη εδώ η πέτρα
 η πάγκαλη λευκότη
 τον Ήλιο παραβγαίνει
 η πέτρα μάτι και σφυγμός –ομορφοκοπελιά
 της Αττικής– Πεντέλης
 κλεισμένα όλα εντός της
 τα μυστικά και τους χυμούς της Γης
 των αστεριών τα μάτια
 το χαίδιο των αγέρηδων
 ανθρώπων τις ανασαμιές
 και τις χαρές, τα πάθια
 φλόγα το λίβα
 και δροσιά από το θρο του πεύκου –
 ρίζα, δεσιά της Γης τα σπλάχνα
 ρόγα μαστού
 χυμούς το γάλα ν' αναβλύζει
 χάρια μαστορικά
 ίδια λαχταριστή ζωθιά ως την χαϊδεύουν.
 Κι έπαιξε και παράσταση
 καλλίπυγες μορφιές
 μαρμάρωσε της όρχησης στιγμές
 κι ανεμισμένες μπόλιες
 σταματημένους ήμερους σκοπούς
 στου Πάνα τη φλογέρα.
 Κι έγινε σάρκα ροδαλή
 λαιμός, κορμί
 φιλί και αχός και χνούδι κλείδωσης
 ζέσταμα κόρφου και φωλιά μασχάλης
 κι έπαιξε και τραγούδισε
 σάρκα το φθόγγο ποταμό
 του έφηβου το μούσκουλο και το σγουρό μαλλί
 και βόστρυχου ανέμισμα στο μέτωπο μικρού παιδιού
 κι όρθωσε κι έστησε Ναούς, μετώπες, κίονες, ρυθμούς
 Θεούς, Θεές – μύθο και θρύλο ιστορημένα.¹

Κώστας Π. Μιχαήλ, «Πεντελικά Μάρμαρα» (απόσπασμα)

Ο ποιητής Κώστας Ουράνης, στο βιβλίο του «Ελλάδα» σημειώνει χαρακτηριστικά: «Κύτταζα την Πεντέλη, που η κωνική κορφή της περιτριγυρισμένη χιόνια φάνταζε σαν κρατήρας παράδοξου ηφαίστειου σκεπασμένος άσπρη λάβα».

Το 1927 ο Τ. Μωραϊτίνης θα κάνει λόγο για την κατάντια των Νεοελλήνων να βλέπουν σχεδόν ως απειλή την ιδέα μιας εκδρομής, καθότι αυτό θα τους ξεβόλευε από τις καθημερινές τους συνήθειες. Έτσι, αναφέρεται σε μια παρέα όπου ο ένας τόλμησε να κάνει πρόταση για εκδρομή στην Πεντέλη, και όλοι τον αγριοκοιτούσαν σαν να τους πρότεινε να δουλέψουν στα κάτεργα. Ο συγγραφέας αναφέρει πως η δικαιολογία για να μην πάνε Πεντέλη ήταν γιατί «δεν έχει σκιά». Καταλήγουμε ότι την εποχή που γράφτηκε το κείμενο αυτό (1926) η Πεντέλη θα πρέπει να είχε δεχτεί τεράστιο πλήγμα από πυρκαγιά.²

Οι Ζαχαρίας Παπαντωνίου και Γιάννης Κεφαλληνός είχαν θελήσει να βγάλουν ένα έργο συνεργασίας (ήταν στενοί φίλοι), «ένα βιβλίο για παιδιά αλλά και για μεγάλους» όπως το παρουσίαζαν οι ίδιοι. Το βιβλίο αυτό έφερε τον τίτλο «Το Παγώνι». Τη συγγραφή του ανέλαβε

¹ Ο.π., σελ. 181.

² «Το Δεκαπενθήμερον», περιοδικό “Νέα Εστία”, Έτος Α', τ. 7, σελ. 433.

ο Παπαντωνίου και την εικονογράφησή του ο Κεφαλληνός. Πρόκειται για ένα παραμύθι όπου μέσα από τη δράση υποφαινόταν η αττική φύση, και παρουσιάζονταν προσωποποιημένα τα βουνά Πεντέλη και Πάρνηθα. Ο Παπαντωνίου ήταν από τους ανθρώπους που του άρεσε να περιδιαβαίνει στην εξοχή και να αντλεί από εκεί τις εμπνεύσεις του. Περνούσε από την Κηφισιά που κατοικούσε τότε ο Κεφαλληνός και τον έπαιρνε να περπατήσουν ως την Πεντέλη, στον Κοκκιναρά.¹

Ο Γιάννης Δάλλας, στο «Ρέκβιεμ» θα γράψει τα ακόλουθα: «Πού να τραβήξει ο μαύρος ποιητής;

Πίσω το Βίτσι άγρια τσεκουριά, μπροστά η Αθήνα άλλος ποταμός με βίραγγες. Η πιο μεγάλη της ρουφήχτρα η Ομόνοια. Από παλιά κι αυτή μια μυρμηγκότρυπα στη μνήμη του. Δύο βήματα πιο πάνω η πλατεία Βάθης, όπου ξέμενε τη νύχτα να κοιμάται...[...] Και γύρω οι κουλουριασμένοι δρόμοι της μεγάλης πολιτείας σαν τα τσακισμένα νεύρα της, ανηφορίζοντας για πού; Για την Πεντέλη, εκεί που ξέπεφτε χειμώνα-καλοκαίρι ένοικος των άστρων σαν ξεστρατισμένος ήρωας του Χάμψουν».²

Ο Γεώργιος Μπρουνιάς περιγράφει κι αυτός με τη σειρά του την αίσθηση που του απέπνεε η εικόνα του βουνού: «Στις 4 το απόγευμα ανέβαινα με το ταξί τη Μεσογείων. Όσο βγαίναμε από την πόλη ξάνοιγε σιγά σιγά ο ουρανός κι η Πεντέλη διαγραφόταν όλο και πιο καθαρή, επικτική, κι αισθητή, και συνάμα πιο ουράνια, πλατωνική, σαν αυτή να ήταν το τέλος της λεωφόρου και αυτή ο σκοπός».³

Υπήρξαν και άλλοι παλιοί ποιητές και συγγραφείς οι οποίοι δεν άφησαν κάτι γραπτό για την Πεντέλη, η ίδια η Πεντέλη όμως αποτελούσε τόπο τον οποίον επισκέπτονταν συχνά. Ένας από αυτούς ήταν και ο Καρυωτάκης. Στις φωτογραφίες που παρατίθενται παρακάτω εικονίζεται ο Καρυωτάκης σε εκδρομή στην Πεντέλη, στο παλάτι της Δούκισσας.

Ο Καρυωτάκης στην Πεντέλη. (Φωτ. "Νέα Εστία", τ. 510)

Τελευταίο άφησα τον Καζαντζάκη, η βουνολατρία του οποίου δηλωνόταν έντονα στα γραπτά του. Στις παρακάτω φωτογραφίες εικονίζεται ο Καζαντζάκης σε περίπατο στον Διόνυσο, και σε στιγμές χαλάρωσης στη μονή Πεντέλης. Αλλά ακόμα και τη γυναίκα της ζωής του τη γνώρισε στην Πεντέλη. Στις 4 Μαΐου 1957, έξι περίπου μήνες πριν από το θάνατό του, έγρα-

¹ Π. Πρεβελάκης, Περιοδικό "Νέα Εστία", τ. 742, σελ. 815. 1947.

² Περιοδικό "Η Λέξη", τ. 58, σελ. 972. Οκτώβρης 1986.

³ «Σημειώσεις για ένα Ημερολόγιο», εκδ. Εκηβόλος, Αθήνα, 1989.

φε στον Παντελή Πρεβελάκη «Τι να σας πω για την Ελένη; Γνωριστήκαμε σε μίαν εκδρομή στην Πεντέλη στα 1924. Παντρευτήκαμε 11.11.45. Στην Ελένη χρωστώ όλη την καθημερινή ευτυχία της ζωής μου· χωρίς αυτή θα 'χα πεθάνει τώρα και πολλά χρόνια. Συντρόφισσα γενναία, αφοσιωμένη, περήφανη, έτοιμη για κάθε πράξη που θέλει αγάπη».¹

Ο Καζαντζάκης και ο Κώστας Σφακιανάκης στη μονή Πεντέλης (12 Ιουλίου 1920). (Φωτ. www.elia.org.gr)

Ο Νίκος Καζαντζάκης, ο Κώστας Σφακιανάκης και ο Λευτέρης Αλεξίου στον Διόνυσο (1921). (Φωτ. www.elia.org.gr)

¹ «Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη», σελ. 723-724.

Κεφάλαιο 10

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΡΕΙΒΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΕΛΗ

Τα κεφάλαια 3 και 9 θα μπορούσαν κάλλιστα να θεωρηθούν πρόδρομοι του παρόντος κεφαλαίου που αφορά την ιστορία της οργανωμένης ορειβασίας στο Πεντελικό.

Το βουνό προσέλκυε κάποτε πλήθος ορειβατών, προερχόμενων από διάφορους συλλόγους και συνδέσμους. Άπαντες περιέγραφαν με γλαφυρότητα και δέος τη μαγευτική φύση και την εξαισία θέα από την κορυφή. Μεταπολεμικά, και επί τη εμφανίσει των πρώτων μεγάλων πληγών από τα λατομεία, η Πεντέλη μπήκε στη «μαύρη λίστα» της ορειβασίας, υποτιμήθηκε, σχεδόν ξεχάστηκε, ενώ κάποιοι μέχρι και σήμερα απορούν: τι το ενδιαφέρον υπάρχει πλέον στην Πεντέλη που να αξίζει τον κόπο να δει κανείς; Ο καθένας έχει τη γνώμη του, όμως αυτό δεν είναι κάτι που θα μας απασχολήσει εδώ. Αλλά ας περάσουμε πρωτίστως να δούμε ποια είναι η προϊστορία των αναβάσεων στην Πεντέλη.

1. Η «ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ» ΤΗΣ ΟΡΕΙΒΑΣΙΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΝΑΒΑΣΕΩΝ (1847-1916)

Από τον 19^ο αιώνα, και παράλληλα με τις επισκέψεις των ξένων περιηγητών, παρατηρείται μια φυσιολατρική-ορειβατική κίνηση και από Έλληνες οδοιπόρους. Η ελληνική ορειβατική βιβλιογραφία διασώζει τέσσερις αναβάσεις και περιγραφές αυτών, και είναι αυτές που ακολουθούν.¹

1847: Τον Μάη του 1847 μια παρέα από φοιτητές δοκίμασε να ανέβει στην κορυφή της Πεντέλης. Την εμπειρία τους καταγράφει ο Κ. Κωνσταντινίδης: *«Μόλις επανήλθον από της αποστολικής εις το Σούνιον περιηγήσεως [...] συνέλαβον όρεζιν νέαν προς νέαν περιοδείαν. [...] ...Απεφασίσθη η εις την Πεντέλη εκδρομή. [...] ...Συνηντήθημεν εις την πλατείαν του Πανεπιστημίου έτοιμοι άπαντες, καλλίτερα φέροντες εφόδια...[...]*

Όθεν περί το λυκανγές διαβάντες τους Αμπελόκηπους εφθάσαμεν εις την κόμην Χαλάνδρι, κειμένην παρά την Κηφισσίαν εις πεδίον ελαιόδενδρον και έχουσαν θέσιν ικανώς τερπνή. Ενταύθα δεν απηντήσαμεν ουδέν αρχαίον μνημείον, αλλ' από της κόμης ταύτης εθεωρήσαμε το Πεντελικόν όρος, το οποίον υπόμελαν την χροιάν, φαίνεται μακρόθεν εν μορφή μεγίστου αετώματος. Οδεύσαντες δ' εντεύθεν εφθάσαμεν, ανατέλλοντος του ηλίου εις την Μονήν της Πεντέλης. Το γηραιόν τούτο κτίριον, κείμενον παρά τους πρόποδας του όρους, εν μέσω κοιλάδος αδένδρου,² συνίσταται εκ μικράς εκκλησίας και τινων κελλίων χρησίμων προς κατοικίαν μοναχών ή και τινων έξωθεν ερχομένων χάριν ευλαβείας.

Αναπαυθέντες ολίγον εις την σκιάν των ελαιών και των φιλυρών, αίτινες κοσμούσι την περιοχήν του μοναστηρίου, και την εωθινήν αναπνεύσαντες αύραν, επεσκέφθημεν ύστερον τους δύο αγροτικούς οίκους της δουκίσσης της Πλακεντίας. Μετά την επίσκεψιν της επαύλεως ταύτης εισέβημεν την οδό των λατομείων του Πεντελικού όρους.

Μετά είκοσι περίπου λεπτών περίπατον απηντήσαμεν πλατειάν τινα δεξαμενήν,³ πληρούμενη από τα νάματα της παραρρεούσης πηγής. Το εύρεστον της θέσεως, η σκιά δασυφύλλων λευκών και ο θόρυβος της αύρας και του καταπίπτοντος ύδατος, μας προσέφερον δροσερόν σταθμόν, και ύστερον προέβημεν εις τους πρόποδας του καλλιμαρμάρου όρους. Η άνοδος είναι κατασπαρμένη από συντρίμματα μαρμάρου, ων η επισώρευσις και το μέγεθος των τεμαχίων αυξάνουσιν εφ' όσον τις πλησιάζει εις τα λατομεία. Ταύτα δ' ευρίσκονται εν διαφόροις πλευραίς του όρους, και ιδίως εν ταις υψηλοτέραις, καθ' ας λήγει η αρχαία λιθόστρωτος άνοδος. Τα αρχαία λατομεία διακρίνονται των νεωτέρων, καθότι ταύτα ανορύσσονται δυνάμει της καταστρεπτικής πυρικώνεως, εισδουόσης βαθέως εις τα σπλάχνα του βράχου, και ανασπώσης αμόρφους όγκους μαρμάρων.

¹ Όσα αποσπάσματα από τα παρακάτω κείμενα αναφέρονται στη Σπηλιά έχουν αποκοπεί και μεταφερθεί στο κεφάλαιο της Σπηλιάς.

² Προφανώς λόγω πυρκαγιάς.

³ Εννοεί τη δεξαμενή δίπλα στη σκήτη της Αγία Τριάδας του Νερού.

Εξακολουθήσαντες δε την ανάβασιν, και προσηλούντες την προσοχήν εις τα καθ' οδόν αντικείμενα, και πως επιλανθανόμενοι του κόπου της αναβάσεως και του καύσωνος της ημέρας, εφθάσαμεν εις σπήλαιον κείμενον υπό τας κορυφάς του όρους, και καλούμενον Πεντελικόν σπήλαιον. [...]

Ενδεκάτη ήτο η ώρα, οτ' εξελθόντες εκ του σπηλαίου εξηπλώθημεν επί κατασκίου πρασιάς και εθεώμεθα τον περίξ πλατύν και ζωγραφικόν ορίζοντα. Το θάλπος της εγγυζούσης μεσημβρίας, η επικρατούσα γενική ησυχία, διακοπτόμενη από τον μονότονον των τετίγων τερέτισμα, και η ώρα του γεύματος επέθετον, το τέρμα της περιοδοείας ημών, και η περί επιστροφής πρότασις εκυκλοφόρει. Το κατ' εμέ, το τέρμα της οδοϋ δεν υπήρχε ενταύθα, και εις το πνεύμα μου διηγείρετο μέριμνα άλλη· επεθύμουν τωόντι να φθάσω μέχρι του τέρματος της προκειμένης περιοδοείας, αλλά το τέρμα τούτο επερατούτο όπου και η εις την κορυφήν του όρους ανάβασις. Αλλά πού ήτο η κορυφή αυτή; Εκεί άνωθεν ημών, άνω της πρώτης κορυφής, ην διεδέχετο δευτέρα, και μετά ταύτην ετέρα, και τελευταίον η υψίστη, προς ην έτεινον οι οφθαλμοί μου· επεθύμουν όμως να μεταδώσω, ει δυνατόν, τον πόθον μου εις τινας ή εις τινα των συντρόφων, καθότι η μονήρης ανάβασις ερήμου και μονήρου όρους, εν μέσω μεσημβρίας, δεν μ' εφαιέτο ευάρεστον πράγμα, και καθότι αι εν μέσω των βουνών μονήρεις συναπαντήσεις μυστηριωδών ανθρώπων δεν εμπνέουσι πάντοτε, παρ' ημίν, εμπιστοσύνην. Τέλος κατώρθωσα να παραλάβω ένα των ραθυμούντων φίλων, και ήρχισα ευθύμως την τραχειάν άνοδον, χωρίς όμως να παύσω ενθαρρύνων τον συναναβάτην, ούτινος η προθυμία ήρχιζεν εκ πρώτης αφετηρίας να χαλαρούται. Μετ' ολίγον στραφείς προς τα οπίσω παρετήρησα ευχαρίστως, ότι είχαν αρχίσει και ετέροι τινες των ημετέρων ν' αναβαίνουσι τας ανωμάλους ατραπούς. Εξηκολούθουν την ανάβασιν, ήτις δεν μ' εφαιέτο αληθώς εύκολος· επί τέλους, έθεσα πρώτος τον πόδα επί της υψίστης κορυφής, και είδον οι οφθαλμοί μου και εχαιρέτησα μετ' αγαλλιάσεως τον Μαραθώνα! Είχον φθάσει εις το ποθούμενον τέρμα.

Ο εκ της κορυφής του όρους τούτου αναπετασόμενος ενώπιον του θεατού ορίζων είναι κυκλωτερής και μέγας, και υπ' ουδενός διακόπτεται κωλύματος. Ο υψαύχην Υμηττός προς ανατολάς και ο θηριοτρόφος (!) Πάρνης από βορρά, ταπεινούσι τας κορυφάς (!) αυτών ενώπιον της του Πεντελικού κορυφής, και αφίνουσι το βλέμμα να πλανηθή ελευθέρως και πέραν αυτών. Επί της κορυφής του Πεντελικού ίστατο, κατά Πανσανίαν το άγαλμα της Αθηνάς· ιδέα λαμπρά και σημαίνουσα την εποπτείαν της προστατευούσης την Αττικήν θεότητος. Η Αττική μετά των βουνών, των λόφων, των πεδιάδων, της ακροπόλεως, του άστεως, του ελαιώνος, των παραλίων και των θαλασσών αυτής, καταφαίνεται αυτόθεν ως μέγιστον και μαγευτικόν πανόραμα. Εάν τείνης βλέμμα πέραν του Υμηττού, ανακαλύπτεις πεδιάδας και λόφους και την θάλασσαν ήτις λούει το Σούνιον. Εάν θεωρήσης πέραν του Κορυδαλλού, βλέπεις την θάλασσαν ήτις βρέχει τας ακτάς της Σαλαμίνας και της Ελευσίνας, εκείθεν τον Κιθαιρώνα, και εις τα βάθη τον Ισθμόν της Κορίνθου. Ο Πάρνης και επέκεινα του Πάρνηθος συγχεόμεναι με το κυανούν του ουρανού και των ορέων αι πεδιάδες της Βοιωτίας χάνονται εις την έκτασιν, υπό δε τους πρόποδας του Πεντελικού ο Μαραθών και η θάλασσα, τα όρη της Ευβοίας και πάλιν το πέλαγος. Το θέαμα τούτο είναι μεστόν ποιήσεως και αρμονίας και ιστορικών ενθυμήσεων. [...]

Εν τούτοις ο ενθουσιασμός των συνοδοιπόρων ηλαττούτο, καθ' όσον και ο ηλιακός καύσων ηύξανεν επί της φαλακράς κορυφής του όρους μεσούσης της ημέρας. Απευθύναντες λοιπόν τον αποχαιρετισμόν ημών εις τον Μηδοκτόνον Μαραθώνα ελάβομεν την προς την κάτω οδόν.

Μετά περίπου ημισείας ώρας κάθοδον απηγήσαμεν –δεν ενθυμούμαι το όνομα της θέσεως– σωρείαν βράχων ούτω διατεθειμένων, ώστε κατά τύχην εύρομεν αυτού εμφολεύουσας περιέργον ηχώ. Η ηχώ αυτη επανεφώνει εις τινας ημών 20 και 25 βήματα περιισταμένους πολυσυλλάβους λέξεις, και τινας συντόμους φράσεις σαφώς και καθαρώς.

Περί την δείλην επεστρέφομεν οίκαδε».¹

1894: Ο αρθρογράφος υπό το ψευδώνυμο «Φινεάτης» δίνει μια γλαφυρότατη περιγραφή της ανατολής του ήλιου, την οποία αντίκρισε από την κορυφή της Πεντέλης, και συνεχίζει περιγράφοντας τα της καθόδου, καθώς και τη γνωριμία με ένα Γάλλο που είχε διανυκτερεύσει στην κορυφή: «Άρχομαι από της στιγμής καθ' ην η ωραία Νυξ, καταδιωκομένη υπό του εκβεβακχυμένου υπό του έρωτος Φοίβου, παρατηρεί ότι δεν δύναται επί πλέον να εξακολουθήσει το παιγνιδίον της δια του απατηλού πέπλου, και αίρειται μετά τούτου εις τας γνωστάς αυτής

¹ «Η φυσιολατρεία τον περασμένο αιώνα», περιοδικό “Εκδρομικά”, τ. 13, Μάιος 1930, σελ. 13.

μόνον κρύπτας, δια να επανέλθῃ πλέον απατηλότερα και πάλιν, με νέους κόσμους και με νέα θέληγτρα. *Ιδού παρατήρησον προς το μέρος εκείνο, εις το βάθος του ορίζοντος, όπου ο ουρανός ασπάζεται την θάλασσαν και περιχαρείς ως μικροί έρωτες σκιρτώσιν εκ του φιλήματος οι αστέρες.*

Ο μέγας πέπλος, ο επικαλύπτων τέως αμαυρότερον το μέρος εκείνον αρχίζει να διαλύεται και εις το βάθος της διαφανείας αυτού προβάλλει νέον αμαυρόν πορφυρούν χρώμα, το οποίον μετ' ολίγον αραιώνεται παρουσιάζον κλίμακα ερυθροβαφή διατεινομένην από της κατωτάτης αυτής συστάσεως μέχρι της ανωτάτης βαθμίδος. Η εικών αυτή μεταλλάσει ήδη και η μέχρι τούδε πυκνή, πυκνή εκείνη πορφύρα, αραιωθείσα διαχωρίζεται εις διακεκομμένας παχείας γραμμάς, εκτοξευομένας εν είδει ακτίνων αμφοτέρωθεν, αμοιβαδόν δε έχουσα τας εστίας των. Αι γραμμαί αυτά χρωματίζονται δια γλυκέως κροκοβαφούς χρώματος το οποίον πυκνόν κατά βάσιν και ένωσίν του μετά των ερυθρών γραμμών, αραιούται ως προχωρεί ανωτέρω και επικαλύπτει ήδη προς τα άνω τείνον ως ελαφρά, ελαφρά συνεχής και αδιάσπαστος φλοξ ερυθροκίτρινος το μέρος εκείνο του ορίζοντος. Πόσο ωραία η εικών αυτή! Η γαλήνιος θάλασσα φαίνεται ωσει καιομένη ήδη και αντανακλώμεναι επ' αυτής αι ουράνιαι φλόγες, τη προσθέτουσιν άρρητον θέληγτρον. Αλλά και οι κίτρινοι εκεί περίξ ιστάμενοι αστέρες ήρχισαν να λευκαίνωνται ήδη, ολίγον δ' αυτών άνωθεν το στερέωμα, απαλλαττόμενον στακτόχρου ομίχλης, λαμβάνει υποκύανον όψιν η οποία συνδυαζομένη με την νέαν εκ των κάτω προβάλλουσαν εικόνα αποτελεί τι το οποίο τανύει τας πτέρυγας της φαντασίας, αναγκάζει τους οφθαλμούς εκ της πολλής εντατικότητος να εξέλθωσι των κογχών των και τον εγκέφαλον έξαλλον εκ της χαράς να παίξῃ γερμανικόν βαλς εις το οστέινον κρανίον. Το ερυθροβαφές κατέστη υποκίτρινον ήδη και τούτο πάλιν μετ' ολίγον μεταλλαγέν υποχωρεί προ της αυγαζούσης εμπροσθοφυλακής του μέλλοντος να εξέλθῃ μετ' ολίγον μεγαλοπρεπούς αυτοκράτορος, ο οποίος περιβεβλημένος την λαμπράν αυτού καθαράν πορφυροβαφή τήβεννον, παρατηρήσατε πόσον αργά, αργά προβάλλει! Οποίον θέαμα εξάισιον! Ηδη κάτω η θάλασσα φρίσσει δεχομένη τας πρώτας ακτίνας, και αποπέμπει μαρμαίρουσα τας στιγμιαίας εκείνας λάμπεις ας αφίνουσι κινούμενα προ ερυθρόφωτος κηροπηγίου τα κρυστάλλια πλουσίου πολυελαίου. Η χνοώδης ομίχλη, η ροδώδης, η κροκοειδής, η λευκάζουσα και τόσα άλλα χρώματα εν γλυκεία αρμονία εν αυτή συγκρατούσα, εξαφανίζεται ήδη ολίγον κατ' ολίγον, ωραίον κυανούν χρώμα ν' αποτυπύται ήδη εκεί όπου έλαμπον λαμπροί, ως πύρινοι κόρης οφθαλμοί, αστέρες. Κάτω εις την θάλασσαν και περίξ εις τον ορίζοντα εις τας κορυφάς των ορέων δεν υπάρχει η επικεχυμένη μυστηριώδης καλύπτρα. Καθαρά, καθαρά ήδη διακρίνεται, αυλακώνει την υποκείμενην θάλασσαν μικρόν ατιμόπλοιον, το οποίον και αυτό ωσει να θέλῃ να προσθέσῃ κάτι τι εις το εκπάγκαλον εκείνον φυσικόν θέαμα αφήσι μακράν σειράν καπνού φεύγον όπισθέν του, η οποία ελισσόμενη ανελίσσομενη ομοιάζει με μακρούς βοστρύχους αγνής αφιεμένους εις τας θωπείας της πρωινής αύρας. Ο μεγαλοπρεπής δίσκος αποβαλών ήδη την νυκτερινήν τήβεννον, λουσθείς εις θεία, εις άγνωστα ημίν νάματα, αναλάμπει ήδη ενώπιον ημών όντων έτι εκστατικών και σβεννύει το παρελθόν όνειρον το γλυκύ, το ιδεώδες, το πάγκαλον εκείνο όνειρον το οποίο εν αντιθέσει προς τη βραχύτητά του, αφίνει τόσην ζωηρότητα εις την διάνοιαν του θεατού και εναποθέτει τοιαύτας εντυπώσεις οίας μόνον η μαρμαρίνη πλαξ και το ελαφρόν χρώμα εξαλείφουσι. Χαίρε προσφιλής οπτασία!

Ελησμόνησα ή μάλλον απορροφηθείς υπό του πανοράματος παρέλειψα να σας αναφέρω ότι μόλις ανήλθομεν επί της κορυφής τόσον είμεθα ενθουσιασμένοι, ώστε παρέστη ανάγκη τον ενθουσιασμόν μας αυτόν να τον εξωτερικεύσωμεν δια διπλών πυροβολισμών, οι οποίοι ευτυχώς έσχον τούτο αποτέλεσμα, ότι εξήγαγον ένα προσφιλή...λαγών. Τις δε νομίζετε ήτο ο λαγώδς ούτος; Ο κύριος August Loyer, ευγενής Γάλλος, ο οποίος ανελθών από της προτεραίας είχε μείνει όλην την νύχτα αυτόθι και καθ' ην στιγμίν ημείς ανήλθομεν αυτός εκοιμάτο εν τινι εκεί που κρύπτῃ,¹ αφ' ης αφυπνίσθη συνεπεία των πυροβολισμών. Κατ' αρχάς είτε εκ του ύπνου είτε εκ του φόβου edίστασε να μας πλησιάσῃ και ωμοιάζε όντως λαγών, καθ' ην στιγμίν ούτος πολιορκηθείς υπό των κυνών και των καταδιωκόντων αυτόν κυνηγών, εξέρχεται σιγά σιγά εκ της κρύπτῃς του και ισταται αθέατος με ανωρθωμένα τα ώτα σκεπτόμενος ποίαν διεύθυνσιν πρέπει να λάβῃ. Κατ' αρχάς δεν εφάνημεν και ημείς ενθαρρυντικοί απορροφημένοι όλοι από του εκτυ-

¹ Μία τριγωνική εσοχή στα βράχια νότια της κορυφής θα πρέπει να είναι η «κρύπτῃ» που αναφέρει, ή η σπηλιά που αναφέρουν κάποιοι άλλοι, στην οποία πολλοί ορειβάτες έβρισκαν καταφύγιο από τους ανέμους και το κρύο.

λισσομένου έμπροσθεν θεάματος, και είχαν ίσως δίκαιον ο κ. Loyer μόνος εν τη ερήμω εκείνη κορυφή να θορυβηθή και να μας εκλάβη το ολιγώτερον δια κατασκοκλέφτας. Αλλά κατόπιν τα πράγματα έλαβον πολύ διαφορετικήν τροπήν, διότι ο ευγενής Γάλλος τόσον ενεθουσιάσθη εκ των περιποιήσεών μας ώστε το Viva la Grece και το Ζήτω τους νεωτέρους Έλληνας έδιδε και έπαιρνε.

Αφού περιειργάσθησαν αρκετά καλά τα πέριξ δια γυμνού οφθαλμού, είτε δε βοηθούμενοι και από του τηλεσκοπίου διεκρίναμεν το σκιδόν, το δροσερόν Τατόιον, το εκεί ανάκτορον, ολίγον δε δεξιόθεν διακρινόμενον το Μαραθώνιον πεδίον, έπειτα πέραν εκεί εις την θάλασσαν τα εσπαρμένα εκείθεν νησίδια του Ευβοϊκού κόλπου έρημα και ακατοίκητα, κατόπιν δε κατά σειράν την Λαυρεωτικήν θάλασσαν, όσον μέχρι Κερατέας επέτρεπον ημίν αι κορυφαί του Υμηττού, επεχειρήσαμεν την κάθοδον ως φίλοι πλέον, ως αδελφοί, μετά του κ. Loyer.

Διήλθομεν εκείθεν τα αρχαία λατομεία κεκαλυμμένα με μελανόν πέπλον, ωσει πενθούντα την στέρησιν άλλου τινός Φειδίου και ανεμνήσθημεν αρχαίων ημερών, ημερών καθ' ας το γνήσιον Πεντελικόν μάρμαρον εκόσμη δια της λαμπρότητός του μνημεία ένδοξα, ίχνη τινα των οποίων σήμεραν σώζονται πού και πού. Καταλαμβάνεται τις όντως υπό μυστηριωδών τινων ιδεών και σκέψεων, ευρισκόμενος εν τω μέσω των τεχνητών εκείνων σπηλαίων, τα οποία ήδη ο χρόνος πλησιάζει ν' αφομοιώση προς την φύσιν, και ενομίζει ότι ευρίσκεται εν τω μέσω των τάφων της αρχαίας καλλιτεχνίας! Ποία σιγή, ποία κατήφεια βασιλεύει εις τα άλλοτε ηχούντα εκ της σφύρας και συρίζοντα εκ της σμίλης απηρχαιωμένα εκείνα μέρη!... Ω χρόνε παντοδύναμε!...πλην αι σκέψεις αύται αντί να σμικρύνωσι το αρκετά απέχων από της δροσοβόλου πηγής όπου ευρισκόμεθα ήδη διάστημα, θα μηκύνωσι ίσως, και αι σοβαράί σκέψεις ας υποχωρήσωσι ήδη εις τους θορυβώδεις γέλωτας των συνεταιρών, τους προκληθέντας εκ της ιδέας τινός των συντρόφων μας ότι το δερμάτινον παγούρι του φίλου μας August όπερ είχεν εντός της εκ μουσαμά σάκας του, ήτο ψητό κοτόπουλο.

Είναι ωραία όντως η δροσερά τοποθεσία εφ' ης τα καταπεπονημένα μέλη ευρίσκουσιν ολίγην ησυχίαν εξηπλωμένα επί ημιχλώρου χλόης εκτεινομένης πέριξ δροσωτάτης πηγής. Απέναντί μας υψούται ερημοκκλήσιον παλαιόν¹ ως φαίνεται εκ των τοιχωμάτων του και εκ τινων εικόνων αμαυρών υπό τε του χρόνου ως και υπό του καπνού της μετά τόσης ηρεμίας και γλυκύτητος, συμφωνούν προς την ιδέαν ην εκπροσωπεί, καιομένης κανδήλας! Ποίαν χάριν έχουσιν αυτά τα ερημοκκλήσια! Με ποίας ιδέας καθαράς, αγνάς και αγίας καταλαμβάνεται κανείς όταν ευρίσκεται πλησίον αυτού! Περιέργον. Εγώ τουλάχιστον, νομίζω ότι εκεί ευρίσκομαι ακριβώς απέναντι του Θεού, βλέπω το μεγαλείον του, παρατηρώ τη σμικρότητά μου, και συναισθάνομαι την ανθρωπίνην οντότητα απέναντι της Θείας Παντοδυναμίας!

Το ερημοκκλήσιον τούτο ονομάζεται "Σωτήρ"² και την επιτήρησίν του έχει η μίαν περίπου ώραν αυτού απέχουσα μονή, εις ην εφθάσαμεν μετά του κ. Loyer εκδηλούντος ήδη δια Γαλλικών αναμίζ και Ελληνικών ασμάτων, συμπεριλαμβανομένων εννοείται εις αυτά και των ύμνων αμφοτέρων των φίλων εθνών, την περισσήν χαράν και ευχαρίστησιν εκ της συναναστροφής, χωρίς ποσώς να αισθανθώμεν και την ελαχίστην κούρασιν καίτοι το έδαφος δυσβατώτερον ήδη ην και τα μέρη μάλλον απόκρημνα.

Και ιδού τέλος ημείς υπέρ την μονήν υπό την σκιάν παχυφύλλου πλατάνου, και παρά τρελλόν φλοίσβον διαηγούς ρύακος πλέον και ουχί ρυακίου διερχομένου μετά θελκτικότητος και χάριτος περισσής παρά την ρίζαν της ωραίας πλατάνου. Νέοι εκεί, αποτελούντες εύθυμον όμιλον, το έχουν στρώσει παρατηρούντες τα δροσερά πεπόνια τα οποία έχουν θέσει εντός του ρύακος, και την ζανθήν ρετσίναν η οποία παγώνει εις το κρυσταλλάδες ύδωρ και αναμένουσι μετά ανυπομονησίας τον στρεφόμενον εις την ολίγον κάτωθεν αυτών πυρά ορεκτικώτατον οβελίαν.

Ολίγον παρά κάτω έτερος όμιλος εις ον ενυπάρχουσι και όχι ολίγαι κυρίαί, και εκεί επί του εξώστου του ξενώνος του Μοναστηρίου μεταξύ εγκρίτων πολιτών της ημετέρας πόλεως, μία ζωηρά νεάνις με ωραίον ευφάνταστον ροζ φόρεμα. Απέναντι άλλος όμιλος, δύο ή τρεις καλόγη-

¹ Εννοεί τη σκήτη των Ταξιαρχών (ή Άγιοι Άσώματοι) στο Καμάρι.

² Η μόνη εκκλησία του «Σωτήρος» είναι αυτή επί της κορυφής του βουνού και είναι νεότερο κτίσμα. Παλιά εκκλησία με αυτό το όνομα ουδέποτε υπήρξε, επομένως, η παλιά εκκλησία που αναφέρει είναι οι Άγιοι Ασώματοι, και όλα όσα περιγράφει το αποδεικνύουν: Οι παλιές εικόνες των τοιχωμάτων του ναού, η μίας ώρας απόσταση από τη μονή, και η ύπαρξη πηγής.

ροι, χωροφύλακες τινες τέλος αποτελούν την πανήγυριν της ημέρας εκείνης υπό την παχείαν σκιάν των υψικορύφων λευκών και πευκών. [...]

Και ήδη είναι ώρα ενάτη μ.μ., ο σιδηρόδρομος σφυρίζει και ημείς καταγοητευμένοι τελείως εκ του ωραίου τεσσαρακονταώρου ταξιδιού μας, επανερχόμεθα εύθυμοι και ζωηροί ίνα κυλισθόμεν και πάλιν εις τας μαρμασμάδεις εις τας καχεκτικάς των Αθηνών οδούς...»¹

1895: Ο Νικόλαος Β. Κουντούρης περιγράφει μια περιπετειώδη ανάβαση στο Πεντελικό, και δίνει περιγραφή της ανατολής του Ήλιου, καθώς και της επίσκεψής του στη Σπήλαια: «*Ητο Ιούλιος του 1895. Ο καύσων ήτο αισθητός και ο κόσμος επεζήτει να δροσισθή εις τα θαλάσσια λουτρά του Φαλήρου. [...]*

Οι συνάδελφοί μου της Γενικής Διευθύνσεως των Τ.Τ.Τ., οι οποίοι ηρέσκοντο να τους αφηγούμαι εντυπώσεις των εκδρομών τας οποίας έκαμνα με την ολιγάριθμη φυσιολατρική παρέα της οποίας ήμην Πρόεδρος, με παρεκίνησαν να τους οργανώσω εκδρομή μέχρι Πεντέλης κάποιο Σαββατοκύριακο, όταν θα ήτο πλησιφαής η σελήνη, δια να απολαύσωμεν από την κορυφή του Πεντελικού όρους, ύψους 1.109μ., το μεγαλοπρεπές θέαμα του ανατέλλοντος Ηλίου. Αηθείσης οριστικής αποφάσεως εξελέξαμε το κατάλληλο Σαββατοκύριακο. Συνκεντρώθημεν περί τα 15 άτομα, μεταξύ των οποίων ήσαν και τρεις αξιωματικοί παραλαβόντες μεθ' αυτών και τους υπηρέτας των –στρατιώτας– δια να ψήσουν στη σούβλα δύο αρνιά τα οποία επρομηθεύθημεν μαζί με άλλα απαραίτητα τρόφιμα. Προκειμένου να κοιμηθούμε μια νύχτα εις την Μονήν Πεντέλης εφωδιάσθημεν με σχετικήν έγγραφον άδειαν της Ιεράς Μητροπόλεως Αθηνών, άνευ της οποίας δεν θα μας επέτρεπεν ο Ηγούμενος της Μονής την εν αυτή διανυκτέρευσίν μας. [...] Εξεκινήσαμεν δια την Πεντέλην, επιβάντες τετρατρόχου επιμήκους αμαξίου μεταφορών, το απόγευμα ορισθέντος Σαββάτου και αφίχθημεν εις τον προς ον όρον περί την 8.30'. Ενεφανίσθημεν εις τον Ηγούμενον, εδειπνήσαμε, και 5 εξ ημών, μεταξύ των οποίων πρώτος εγώ, εδηλώσαμεν ότι θα αναβούμε εις την κορυφήν του βουνού. Ο ηγούμενος αυτοβούλως έθεσεν εις την διάθεσίν μας ένα νεαρό Μοναχό δια να μας δείξη τον δρόμον της ανέτου μεταβάσεώς μας. Τρεις όμως εξ ημών προφασισθέντες ότι ζαίρουν τον δρόμον ηρηθήσαν την προσφοράν του Ηγουμένου. Εκ των υστέρων όμως απεδείχθη ότι οι αποποιηθέντες δεν εγνώριζον τον δρόμον ούτε είχε τις εξ αυτών αναβή άλλωτε εις την κορυφήν του βουνού. Εξεκινήσαμεν δια την κορυφήν την ενδεκάτην της νυκτός. Διηύσαμεν ολίγον διάστημα και εύρομεν προς την δεξιάν πλαγιάν του όρους ένα μονοπάτι. Εβαδίσσαμεν επ' αυτό μίαν ώραν αλλ' αντελήφθημεν ότι αυτό δεν κατευθύνετο προς τα άνω. Επεστρέψαμεν εις την βάσιν και ακολουθήσαμε άλλην ατραπόν επί της αριστεράς πλαγιάς του βουνού. Εβαδίσσαμεν και επ' αυτής επί μίαν και πλέον ώραν αλλ' ασκόπως, διότι ούτε αυτό το μονοπάτι κατευθύνετο προς τα άνω. Βλέποντες ότι παρήρχετο, εις μάτην, η ώρα, απεφασίσαμεν, κοινή συννεοήσει, να προσπαθήσωμεν να αναβούμε εις την κορυφήν δια πάσης θυσίας. Από εκεί που ευρέθημεν ηρχίσαμε να βαδίζωμε προς τα άνω, όπως μπορούσαμε. Ελάβομεν ως σημείον πορείας ευθείαν γραμμήν ανηφόρου. Εβαδίσαμε πατώντας σε μαρμάρινα πετραδάκια, υπολείμματα λατομείων μαρμάρων τα οποία εσημάτιζαν επικλινείς λοφίσκους. Επί τοιούτου ασταθούς και ολισθηρού εδάφους ήτο αδύνατο να βαδίση τις ανέτως και όρθιος, δεδομένου ότι υπό το βάρος του σώματός μας διατρέχομεν προφανή κίνδυνον να ολισθήσωμεν και να τραυματισθόμεν. Υπερίσχυσε τότε το ένστικτον της αυτοσυντηρήσεως και απεφασίσαμεν και οι πέντε να εξακολουθήσωμεν βαδίζοντες “μπουσουλώντας”. Διήρκησεν η μαρτυρική αυτή περιπέτεια επί δύο περίπου ώρας. Εν τέλει εφθάσαμεν εις την κορυφήν του βουνού.

Είχομεν εφοδιασθή και με τρία στρατιωτικά παγούρια δια να γεμίσωμεν νερό από την πηγήν του νερού που υπήρχεν εις το Σπήλαιον του βουνού, και από ένα μεγάλο παξιμάδι ο καθείς. Κατά την περιπετειώδη όμως ανάβασίν μας δεν ήτο δυνατό ν' ανακαλύψωμεν το Σπήλαιον. Επεφύλαχθημεν να το επισκεφθόμεν κατά την κατάβασίν μας.

Εις την κορυφήν του βουνού εφυσούσε πολύ δυνατός αέρας. Επειδή είμεθα κατάκοποι και κάθιδροι επροφυλάζαμεν την πλάτη μας εις ένα τοιχάκι που υπήρχε εκεί κατεσκευασμένο από τη γεωδαιτική στρατιωτική αποστολή.

Ηκούομεν ομιλίας και αντελήφθημεν ότι εις το μέσον του βουνού ήσαν ποιμένες μετά ποιμνίων των. Συνομίλουν μεταξύ των και ως εκ της νυκτερινής ησυχίας αι ομιλίας των έφθανον ευκρινέστατα μέχρις ημών, αν και μας εχώριζεν από αυτούς απόστασις πλέον της ώρας. Μας ή-

¹ «Εξω των Αθηνών εκ της κορυφής του Πεντελικού», εφημ. “Εστία”, αρ. φυλ. 176, 30/8/1894.

κουν και εκείνοι ομιλούντας. Τους παρακαλέσαμε να μας προμηθεύσουν λίγο γάλα, αλλά δεν ήτο εύκολον διότι και απόστασις μεγάλη μας εχώριζε και μέρος κατάλληλο δεν είχαν οι ποιμένες να το βάλουν.

Απελαμβάνομε το λυκαυγές ανεπνέομεν αέρα καθαρόν και αρωματώδη και ησθανόμεθα όλοι ευδιαθεσίαν και ψυχικήν αγαλλίασιν. Μεθ' ολίγου διεκρίναμεν τα πρώτα σημεία της ενάρξεως της ανατολής του ηλίου. Φλογώδη κύματα αναδύόμενα από της θαλάσσης διεσκορπίζοντο εις τον ορίζοντα με καταπληκτικήν ταχύτητα. Κατόπιν διεκρίνετο εις πυριφλεγής όγκος σχηματίζων μεγάλον πίθον περιβεβλημένων με ζώνας. Απροσδόκητον θέαμα. Οφθαλμαπάτη! Αμέσως κατόπιν κατέρυθρος στρογγύλη σφαίρα. Ήτο η ηλιακή σφαίρα, ήτις εφαινετο ως να περιεστρέφετο. Ονειρώδης οπτασία ανωτέρα πάσης περιγραφής. Το μεγαλοπρεπές και εκθαμβωτικό κάλλος της φύσεως ήτο ανυπέβλητον. Ησθανθήκαμεν όλοι ανέκφραστον ευχαρίστησιν. Τελευταίον όραμα ήτο η σκιά του Πεντελικού όρους η οποία εξετείνετο μέχρι του λιμένου Πειραιώς σκιαζομένων υπ' αυτής και των εκεί ελλιμενισμένων πλοίων.

Είχεν ήδη προχωρήσει η πρωία. Ελάβομεν την άγουσαν εις την Μονήν ένθα ανεμενόμεθα υπό των λοιπών φίλων μας. Δύο εκ των συντρόφων μας, μεθ' ων είχομεν ανέλθει εις την κορυφήν απεχωρίσθησαν, λαβόντες άλλην οδόν καταβάσεως. Οι υπολειφθέντες τρεις, μεταξύ των οποίων και εγώ ανεζητήσαμεν κατερχόμενοι το Σπήλαιον. Το εύρομεν. [...]

Αι περιπέτειές μας έληξαν αισίως, και όταν συνηνώθημεν με τους λοιπούς εν τη περιοχή της Μονής Πεντέλης συντρόφους μας επηκολούθησε λαμπρά διασκέδασις διαρκέσασα έως το απόγευμα της Κυριακής».¹

1911: Γεράσιμος Βώκος: «Την ίδια εκείνη μέρα άμα εφύγαμε από τον ένδοξο τόπο και ερρίξαμε τελευταία ματιά στον τύμβο των Μαραθωνομάχων –υπάρχει ωσάν μουσική ανέκφραστη με λόγια– επήραμε ένα δρόμο στα πλάγια του βουνού. Θυμάμαι ακριβώς πως εκτός από μας τους δυό δεν υπήρχε κανένας άλλος διαβάτης για αρκετό διάστημα. Ο οδηγός των μουλαριών που μας έφερναν, μας αποχαιρέτησε σε λίγο παίρνοντας τα γενναία ζώα του. Βρεθήκαμε τότε στην άγρια κάτοψη του βουνού, στους γκρεμνούς του, τους ανήφορους και τα χαλάσματα, όλα από μαρμάρινους βράχους. Ανάμεσα μια άγρια βλάστησις έδειχνε την εμορφιά της στην άπειρη συμφωνία των χρωμάτων της.

Προχωρήσαμε κάμποσο διάστημα έτσι σ' αυτή την πανέμορφη ερημία. Η ανάμνησις των περασμένων καιρών αφ' ό,τι είχαμε ιδή ήταν ακόμη στο νου μας. Μας είχε αφήσει τόση εντύπωσι το δοξασμένο χωριό με το χείμαρρό του που εθρούσε κάτω από της λεύκες και τα πλατάνια, αλλά περισσότερο μας κρατούσε τη σκέψι το πανοραματικό κίνημα της φαντασίας μας των ολίγων ηρώων που εκτόπησαν τυρράνους και κατακτητάς.

Έπετα η νέα τοποθεσία μας συνεπήρε ολόκληρους. Ο σύντροφός μου πλησιέστερα στην ευτυχία αυτής της ζωής, έλεγε όλη τη δυσφορία του με την ιδέα πως σε λίγο θα παραδίδετο και πάλιν στην καταθλιπτική, στην απελπισμένη ζωή της πόλεως. Μου έλεγε ακατάπαυστα γι' αυτήν την ευτυχία που είχαμε μπροστά μας. Γιατί γι' αυτόν μεγαλύτερη άλλη χαρά δεν ξέρω αν υπήρξε στη ζωή του από την αδέσμευτη κίνησι στο ύπαιθρο από τον αιώνιο δρόμο, από την πρωτόγονη γνωριμία του με τη φύσι. Πιο βάρβαρος εγώ δεν τον ακολουθούσα μόνον στους θαυμασμούς του, αλλ' ίσως τον υπερέβαλλα. Ενόμιζα πως είχα ανακαλύψει ένα νέο κόσμο. Για μια στιγμή θα ήθελα να μην ήταν ποτέ η επιστροφή αλλά να φεύγω πάντα έτσι πολύ μακριά σαν ειδυλλιακός πεζοπόρος των Γραφών, ή όπως λένε σήμερα οι προσεκτικοί άνθρωποι, σαν αλήτης και σαν τυχοδιώκτης.

Μ' εκείνο το βαρβαρικό, το πρωτόγονο και σκληρό αίσθημά μου, θαρρώ πως η φύσις που ανασταίνόταν γύρω με το βάλσαμο του Έαρος, με προσκαλούσε με ανέκφραστη ορμή. Έτσι εκύτταζα πάντα στο διάστημα, στη γύρω περιοχή με απληστία και κατάπληξι. Πιστεύω πως είναι τα μόνα ανεξάντλητα θεάματα αυτά που χαρίζει ο καλός Θεός, του ηλίου το φως που εχυνότανε εκείνη την ώρα σαν ολόχρυσο μεσ' στη χαράδρα, η σκιές που έπαιζαν μαζί του, γύρω τα χαμολούλουδα στα φανταχτερά τους χρώματα, παραπάνω το χρυσίζον μάρμαρο, τα σκoiνα, οι κουμαριές, τα πεύκα, τα ψηλά δέντρα που σε κάτι ξαφνικά λεία επίπεδα έδειχναν τα ελαφρά τους σχήματα, ακόμη οι πεταλούδες που περνούσανε από λουλούδι σε λουλούδι και πέρα το ατελείωτο του κομμάτι του ουρανού που έλεγε το ατελείωτο πέραν της ζωής.

¹ «Εις την κορυφήν του Πεντελικού όρους», περιοδ. “Το Βουνό”, τ. 80, σελ. 187-189, Αύγ. 1940.

Η χαρά μου δεν μπορούσε να μερισθῆ τότε ούτε στην ανάμνησι της πιο στοργικής για μένα υπάρξεως που δεν ηξέρω πώς μου ἴλθε στο νού από το κοίταγμα ενός αγριολούλουδου που τόσο αγαπούσε. Μια εκφραστική ηρεμία ἔδινε ἕνα παράξενο νέο εγωισμό σ' αυτό το αιφνίδιο ὕψος του εαυτού μου, στην ιδέα των μεγάλων εκτάσεων, στο φανέρωμα του αμέριμνου δρόμου. Και πάντα ἐζητούσαμε ν' ανεβαίνουμε ψηλότερα και να φεύγουμε μακρύτερα.

Ο σύντροφός μου ενθυμείτο τας πληκτικὰς αντιθέσεις του τι υπῆρξαμεν χθες και του τι θα εἴμεθα πάλιν μεθ' ὀλίγον, τας επιδεικτικὰς κινήσεις της ζωῆς και τους μικροὺς σκοπούς της, τον εγωισμό και τη φιλοδοξία, τη μεγαλοποίησι της ανθρώπινης ἀξίας, τον ἀγώνα εις την ἐκζήτησι του χρυσού, το δρόμο για την εφήμερη δόξα, το ἀδίκημα και γιατί ὄχι και τα ατελεύτητα ἐγκλήματα κατὰ των αδυνάτων και των αθῶων.

Και ἔγω τώρα –τώρα το νοιώθω καλλίτερα– ὄχι ἐλεύθερος ἀπὸ ὅλα αυτά, με εφήμερα ἰδανικά, με τας ματαίας ἐλπίδας εις την καρδιά μου και τους δισταγμούς εις τον νουν, με ἐνστικτώδεις τάσεις προς κάποιαις ἀδικίαις, με ἐλάττωσιν του ἱεροῦ αἰσθήματος της ἀγάπης, δεν ηξέρω πώς ἠμπορούσα να αισθάνομαι εὐλαβητικὰ αὐτήν την θεϊαν χάριν. Ὄχι, τώρα σας βλέπω καλλίτερα, παρήγορα καταφύγια, και σας λαχταρῶ στη μουσική των ἀναμνήσεών μου. Μα ἴσως γι' αὐτὸ δεν μπορῶ να σας ἀποδώσω ὅπως ἤθελα.

Ἡ ἴδια μου η ψυχὴ προσθέτει ἀθελά μου. Τολμᾷ να ἀπασχολῆ το κύτταγμα στην ἀγρία αὐτή, ἀλλὰ τόσο ἀρμονικὴ φύσι. Φέρνει τους ἀνθρώπινους παροξυσμούς ἐκεῖ που ο ἄνθρωπος δεν ἔχει ἄλλη θέσι παρά σε ἐξαφάνισι και λήθη του εαυτοῦ του και σε ἐκστατικὸ ὕμνο προσευχῆς.

Ἵστερα ἀπὸ δρόμο μιας ὥρας βρεθήκαμε σ' ἕνα ὕψωμα που ἀλλάξε την ὅλη σκηνογραφία. Το βουνὸ ἀπομακρυνόταν ἀριστερά με τη φανταστικὴ χάρι της λεπτῆς γραμμῆς που το βλέπουμε μακρῶ. Ἡ τριγωνικὴ του κορυφὴ θίγει τα κυανόχροα κρύσταλλα του οὐρανοῦ. Τα λευκὰ μαρμάρινά του στήθη ἀστράφτουν στου ἡλίου το φως και τα δασωμένα του ἄκρα δείχνουν πέρα την λευκὴ οπτασία των ἀγροτικῶν συνοικισμῶν. Σε λίγο φτάνουμε στον πρῶτο, σ' ἕνα ταπεινὸ χωριὸ που φαίνεται φτωχὸ και δύστυχο. Ἐτσι ἀνέλπιστα ἀπὸ το ωραῖο ὄνειρο πέφτουμε στην ἀνθρώπινη δυστυχία. [...]

Θεαταὶ κόσμου που μας συγκινεῖ, φεύγουμε δοσμένοι στο ὄνειρο του θαυμασμοῦ μας. Τώρα ο κάμπος πέρα μακριὰ μας το λέει ωραιότερα. Εἶναι ἡ Ἀττικὴ, ἡ χώρα που δεν ἔχει την ὁμοίαν της στην διαφάνεια του αἰθέρος και εις την χάριν και την λεπτότητα των γραμμῶν. Ἀρχίζει να βραδυάζη. Ο ἥλιος δύνει πέρα σε κόκκινες λάμπεις, σε ρόδινες ἀναλαμπές. Φαίνονται ο Λυκαβητὸς και ἡ Ἀκρόπολις. Ἡ πόλις κάτω χάνεται στις πρῶτες σκιές της νύχτας. Κάπου κάπου τα φῶτα ἀρχίζουν να λάμπουν σαν διαμάντια. Ἡ Ἀκρόπολις γράφει στον ορίζοντα ἀνάμεσα σ' ἕνα ἀπαλὸ κόκκινο φως τους στοχασμούς των ωραίων κόσμων που πέρασαν.

Ἐπιστρέφομεν, φθάνομεν. Δεν γνωρίζω ποῖαι εἶναι αἱ ἐνδοξαὶ ἐπιστροφαί, ἐάν πρέπει να ἐπιστρέφη κανεὶς νικητὴς ἀπὸ μάχην ἢ να φέρνη κομμάτια χρυσού ἀπὸ τον οχληρὸ, τον αἱματηρὸ ἀγώνα για την ἀπόκτησί του. [...] Ἀλλὰ ἡ ἐπιστροφή αὐτὴ ἦταν σαν ἕνας θρίαμβος. Τα τρόπαιά της ἦταν σαν μια στενὴ γνωριμία με την γαλήνη του Θεοῦ στις σκέψεις και τα ἔργα που υπαγορεύει της ἀγάπης. Γιατί ἡ ἀληθινὴ σκέψις μας δεν εἶναι βέβαια ἐκείνες που κάνουμε στην ὑπολογισμένη ὀρθοφροσύνῃ των διαβημάτων μας, στις τυπικὲς ἰδέες που ἐνεργοῦμε. Ἡ ἀληθινὴ σκέψις εἶναι ἐκείνες που μπορεῖ να εἶναι ἀδιάφορες ἀπὸ κάθε τι που λέγεται πρόσκαιρο, εφήμερο. Το κράτος των εἶναι το μόνον ἀληθινὸ στην ἰδέαν της ἐλευθερίας, στην ἐπιστροφή στους φυσικότερους νόμους, που δίδουν την πραγματικὴ ἀνθρώπινη εὐτυχία και χαρά, γιατί ἡ μητέρα φύσις τους νομοθετεῖ χωρὶς κανένα ὑποπτο ἀντάλλαγμα.

Ὅταν ἐκεῖνο το βράδυ ἐφθάσαμε εις την πόλιν, το ὄνειρο ἐχάθηκε στην πεζότητα της ζωῆς της για να γυρίση πάλιν σαν κάτι που ἔχει δικαίωμα ζωῆς εις τας ἀναμνήσεις μας...»¹

1916: Ο «Ἐφηβικὸς Ὀμιλὸς Ἐκδρομῶν» διοργάνωσε νυχτερινὴ ἀνάβαση στη Σπηλιά και κατόπιν στην κορυφὴ του βουνοῦ για το θέαμα της ἀνατολῆς του Ἡλίου: «Ο ἐνοχλητικὸς Ἀπόλλων ἀφού ἐξερόφησε καλὰ τους διψαλέους Ἀθηναίους, εὐρίσκεται προ πολλοῦ εις το βασιλεῖο του και ἐκεῖ ἠσύχαζε, δια το ἐπόμενον ἡμερήσιο ταξεῖδι του, γλυκὰ-γλυκὰ δε εἶχε ἀνατεῖλει το ἀργυρὸ φεγγαράκι, ἀπάνω ἀπὸ της λεύκης του μοναστηριοῦ του οσίου Τιμοθέου, ὅταν και ἡ χρυσὴ παρέα, γελαστή και ἀγαπημένη ὅπως πάντοτε, ἐβάδιζε τον δρόμο τον πευκόφυτο προς την Ἁγία Μαρίνα και το Θαλάσσι πέρα προς Ν.Α του Ἀμαρουσίου. Το ἄσπρο και γλυκὸ φως της Πανσελήνου, που ἐπεφτε σταις βαθιές ρεματιές του Πεντελικοῦ και σταις πευκόφυτες κολπώ-

¹ «Ἀπὸ τις ἐλληνικὲς συμφωνίες», περιοδικὸ «Ἐκδρομικά», τ. 20, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1930.

σεις του, έδινε εις αυτά όψιν χαρμόσυνον, που εάν έλειπε αυτό θα τα έκανε το σκοτάδι της νύκτας πιο φοβερά, αφ' όσον ήσαν. Κοντά μας το “φίλεργον ρυάκι” του ποιητού, έτρεχε-έτρεχε βιαστικό και με το κελάρυσμά του το σιγογίθυρο, κάποτε-κάποτε ενανούριζε τη χρυσή παρέα, όταν σε καμιά παχειά χλόη εκάθητο να ξεκουρασθή. Η απέραντη δ' αφετέρου ησυχία μέσα στον ατελείωτο εκείνον ωκεανό των πεύκων και της ροδοδάφνης την οποίαν κάποτε-κάποτε διέκοπτε κανείς οξύς συριγμός του σιδηρόδρομου ή η πολυτάραχη ζωή της πρωτευούσης, έκανε τον διαβάτη να αισθάνεται την μυστικοπάθειαν εκείνην και την ιεράν συγκίνησιν που τόσο βαρειά κάνει την καρδιά να χτυπά εις την ανοικτήν φύσιν, ακόμα δε και την εξοχήν να εννοεί και να λατρεύει εκείνον που όλα αυτά με νουν και με σοφίαν τόσον εύμορφα τα έπλασε. Αλήθεια πόσο σε συναρπάζει η φύσις την νύχτα και μάλιστα την τη σεληνολο - - - [...]

Ήδη μετά μακρυνήν αλλά ευχάριστον πορείαν, εφθάσαμε στην Κορυφή. Προ πολλού ο ξανθός υιός της Αητούς είχε πεζεύσει το πύρινό του άρμα.

Η κροκόπεπλος αυγή έτρεχεν, εμπρός να κηρύξει τον ερχομό του δαφνοστεφούς βασιλιά της ημέρας.

Α, κοίταζε εκεί. Να τος. Πλησιάζει.

Κάτω η θάλασσα του Μαραθώνος και πέρα ο κόλπος της Ευβοίας, τώρα φαίνονταν λευκά. Αλλά δεν αργεί και παρακρήμα γίνονται όλα κατακόκκινα. Πέραν προς την Ανατολήν αρχίζει η ημέρα, ενώ προς τας Αθήνας δυτικώς τρεμοπαίζει ακόμα ο Αυγερινός. Κάτω από ταις βαθιές χαράδρες ανεβαίνει το δροσερό αεράκι... και μαζί μ' αυτό... άκου, πώς χτυπάει το νερό του καταρράκτη στον Διόνυσο, απάνω στον πλάτανο, και πώς σκορπίζεται γύρω σαν άσπρη καταχηνιά, σαν κρυσταλλώδης δρόσος.

Το σκότος όμως βαθμηδόν διαλύεται και ο θόρυβος της ζωής αρχίζει την πολυμέριμον εργασίαν του. Αλλ' ιδού ο Φοίβος... Νυσταλέος και χωρίς φτερά προβάλλει μέσα από την θάλασσα το ερυθρό του κεφάλι. Η θάλασσα άναψε εκεί.

Ο Ήλιος ανέτειλεν. [...] Είναι η ώρα της καθόδου...»¹

1921: «Ανεχωρήσαμεν εξ Αθηνών με το τραίνο των 10 και 10' κατευθυνόμενοι εις Μαρούσι· ήμεθα εν συνόλω εξ εκδρομείς κάλλιστα εφοδιασμένοι και προδιατεθειμένοι δια μίαν πορείαν επίπονον και μακράν· η σελήνη, που είχεν ήδη ανατείλη, μας υπέσχετο λαμπράν κι ευχάριστον την συντροφιάν της. [...]

Όλος ο ορίζων εφωτίζετο από τας αργυράς ακτίνας της σελήνης που ηπλώνοντο παντού... Εις το βάθος διακρίναμεν ...μετά δέους την κορυφήν και παρακάτω μαρμαίροντα τα λατομεία της δυτικής πλευράς της Πεντέλης. Πού και πού, στρεφόμενοι προς τα οπίσω, εβλέπομεν κανένα φως προδίδον την θέσιν της πρωτευούσης και του Μαρουσιού. Ο μόνος νυχτερινός θορυβοποιός, ο διαδεχόμενος την νύχτα τον φλύαρον τζιτζικα είναι ο γνωστός γρύλος· πόση όμως διαφορά μεταξύ των! Ο γρύλος με το ασθενές, γλυκό και ρομαντικό τριζόνισμά του παριστά την ηρεμίαν της νυκτός, εν αντιθέσει προς τον τζιτζικα, που με το δυνατό, τραχύ και άκαμπτο ξεφωνητό του ενθυμίζει τον συνεχή κι αδιάκοπον θόρυβον της μέρας...

Όταν εφθάσαμεν εις την Μονήν [Μονή Πεντέλης] ησθάνθημεν πλέον την ανάγκην ν' αναπαυθώμεν και να ...δοκιμάσωμεν το περιεχόμενον των σακιδίων μας. Όντως δε μ' αυτόν τον τρόπον ανεκτήσαμεν νέες δυνάμεις για τον υψηλό προορισμό μας, κι εις τας δύο ακριβώς ελάβομεν την άγουσαν προς την κορυφήν.

Ολίγον μακρότερα της Μονής, εις την Αγία Τριάδα, μας επεφυλάσσετο ευχάριστος έκπληξις. Συνηντήθημεν με μίαν ευθυμούσαν παρέαν εφοδιασμένην με κιθάρα και μαντολίνα, των οποίων οι ήχοι την στιγμήν εκείνην είχαν κάποιαν απερίγραπτον μελωδικότητα...

Ηκολουθήσαμεν τον καροδρομικόν δρόμον τον φέροντα εις τα Λατομεία, όταν μετ' ολίγην ώραν, ζωηρά και άγρια γαυγίσματα ποιμενικών σκύλων μας έπεισαν ότι εσφάλαμε μεγάλως με το να περπατούμε θορυβούντες. Ήτο όμως πλέον πολύ αργά, διότι τέσσαρα μεγάλα κι απειλητικά σκυλιά ενεφανίσθησαν μπροστά μας, καθ' όν χρόνον άλλα γαυγίσματα ηκούοντο μακρότερον διαρκώς ζωηρότερα. Προ της αγρίας αυτής επιθέσεως ηπορήσαμε “τι χρή δραν”. Επροτιμήσαμεν να αντιπαρέλθωμεν εν σιγή και ...περιφρονητικώς, διότι αν επετροβολούμεν ή επυροβολούμεν ήτο ενδεχόμενον να συνάψωμε μάχην και μετά των ποιμένων, που προτιμούν ν' αφήσουν τα σκυλιά των ελεύθερα να σας κατασπαράζουν παρά να επιτρέψουν -έστω κι' εν εσχάτη ανάγκη- να σκοτώσετε τον σκύλον των. Υπό τοιούτους όρους ευρέθημεν εκείνην την στιγμήν, όταν

¹ «Το Σπήλαιον και η Κορυφή της Πεντέλης», περιοδικό “Η Νέα Γενεά”, αρ. φυλ. 63, 1917.

αριστερά του δρόμου και προς το αντίθετο μέρος από τους γανγίζοντες σκύλους, διεκρίναμεν ένα μονοπάτι. Αμέσως εφαρμόζοντας την παροιμίαν “το καλό το παληκάρι ξέρει κι άλλο μονοπάτι” το ηκολουθήσαμε ...θαρραλέως για να πείσωμε τέλος τους σκύλους περί της αγνότητος των σκοπών μας. Αφού επροχωρήσαμε αρκετά, οι σκύλοι ήρχισαν να καθησυχάζουν κι αμέσως αλλάξαμε κατεύθυνσιν δια μέσου δένδρων, θάμνων και ρεματιών, προς συνάντησιν του δρόμου· μετά πραγματικήν δε Οδύσειαν και φόβον Θεού δια νέα κακά συναπαντήματα επανεύρωμεν τούτον. Εφ’ όσον επροχωρούμεν τόσον ούτως καθίσταται ανηφορικώτερος και δύσβατος. Είχομεν ήδη πορευθή περί τα τρία τέταρτα από της Μονής ότε ο δρόμος εδιχάζετο. Ο μεν εξ αριστερών, ομαλώτερος κι όχι πολύ ανηφορικός, δεν εφαινετο που ωδήγει. Ο άλλος, ανηφορικός και δύσβατος, με γωνίαν 45 μοιρών, έφερε κατ’ ευθείαν προς τα λατομεία..

Επροτιμήσαμε τον δεύτερον· ήρχισεν λοιπόν όχι πορεία πλέον, αλλά πραγματική αναρρίχησις διαρκέσασα ημίσειαν ώραν μέχρις ότου προσεγγίσωμεν τα πρώτα φουρνέλα του λατομείου. Πιο ψηλά, κατόπιν νέας επιτόνου αναρρίχησης, συναντήσαμε το κέντρον των λατομείων. Κάποια ανθρώπινη φωνή ηκούσθη από μίαν καλύβην, που μας εχαιρέτησε και μας υπέδειξεν ότι ο δρόμος τον οποίον ηκολουθήσαμε δεν έβγαζε εις την κεντρικήν κορυφήν. Μας παρέσχε δε, εις ερώτησίν μας, την πληροφορίαν ότι την ανατολήν ημπορούσαμε να την απολαύσωμεν “κι από την ραχούλα, μισή ώρα ψηλότερα”.

Εδώ σταματώ προς στιγμήν την πορείαν για να εκδηλώσω τον θαυμασμόν μου δι’ όσα απ’ εκεί ψηλά ησθανόμεθα. Δια του λεπτούφάντου και διαφανούς πέπλου του φωτός της σελήνης, διεγράφοντο οπίσω μας αι στρογγυλαί κορυφογραμμαί του βουνού που είχαμε περάσει. Μακρυνά προς τον Σκαρμαμαγκάν κάποιος φάρος εστριφογύριζε λάμπων. Ο ουρανός ήτο διαυγέστατος κι η σελήνη αποστράπτων φανός του. Η δροσιά του βουνού εγένετο αισθητή εκεί απάνω. Ο μόνος θόρυβος που ηκούετο ήτο το ελαφρόν θρόισμα των φύλλων και μερικά τρέμοντα γανγίσματα. Προ της απολύτου αυτής σιγής έκλεισαν και τα στόματά μας. Αφιερώθημεν δε ολοψύχως εις την θαυμαστήν θέαν και την νυκτερινήν γαλήνην, που μας διήγειρεν ένα περίεργον, δυσεξακρίβωτον κι απεριγράπτον συναίσθημα σεβασμού και μίαν αίσθησιν απολύτου αδυναμίας...

[...] Προχωρούντες λοιπόν εφθάσαμεν εις ένα είδος οροπεδίου, όπου έβωσκε διεσκορπισμένον ποιμνιον από γίδια, ευτυχώς άνευ σκύλων ...ούτε ποιμένους. [...] Τέλος παρατηρούμεν αριστερά μίαν βραχώδη κορυφήν κι αριστερώτερα την κεντρικήν κορυφήν της Πεντέλης υψηλότερα κατά τι της πρώτης. Δια να ανέλθωμεν εις αυτήν ηρχίσαμεν αναρριχώμενοι ως σκίουροι επί απορρόγων βράχων... Τότε συσπειρούμεθα πάντες ως κοχλίας υπό τα παλτά μας, όπισθεν των βράχων, προς αποφυγήν του κρύου που προκαλεί ρίγη. Εκ του προσώπου μας, σημειωτέον, στάζουν παγωμένα σταγόνες ιδρώτος.

Το θέαμα απ’ εκεί απάνω ήτο ρομαντικώτατον. Η θάλασσα του Ευβοϊκού μόλις διακρίνεται ένεκα της σκιάς που έρριχνε η Πεντέλη. Δεν παρήλθεν ημίσεια ώρα και το γλυκοχάραμα αρχίζει. Αλλά τι γλυκοχάραμα!... Εις το βάθος του ουρανού ένα φωτεινό τόξον διαγράφεται και βαθμηδόν η θέα κάτω απ’ το βουνό γίνεται καθαρωτέρα. Ο λιμήν του Μαραθώνος –που μοιάζει σαν συμπεριφέρεια χαραγμένη με διαβήτη στο χαρτί– και τα παράλια τη Ευβοίας είναι ο κύριος αντικειμενικός σκοπός των οφθαλμών μας. Δεξιά της Ευβοίας αρχίζει να φαίνεται η Άνδρος. Δεξιώτερα το άκρον ενός βουνού, του Υμηττού. Τώρα βλέπομεν προς τα αριστερά και το υπόλοιπον μέρος της Ευβοίας!...

Αίφνης περί την 5^{ην} και τέταρτον, μακρυνά στη θάλασσα, όπισθεν της Ευβοίας κι ακριβώς απέναντί μας πετιέται ένα πορφυρούν, μα πολύ πορφυρούν σημείον. Αδύνατον να εννοήσωμεν περί τίνος πρόκειται· αλλά πόσον εξεπλάγημεν βλέποντες το σημείον αυτό να λαμβάνη σχήμα δίσκου. Ουδεμία αμφιβολία: Ήτο ο ήλιος! Επιφωνήσεις ασυγκράτητοι εξέφυγον από τα στόματά μας κι απέραντος θαυμασμός μας κατέλαβεν όλους... Εφ’ όσον ο δίσκος ανεβαίνει, το άνω μέρος του αλλάσει χρωματισμόν προς το υπέρυθρον...

Η προς τα πάνω κίνησίς του γίνεται ταχύτερα. Μου είναι ατυχώς αδύνατον να περιγράψω τας εν τω μεταξύ αλλεπαλλήλους αποχρώσεις της θαλάσσης και των βουνών...

Ο ήλιος αφού ήλλαξε μερικά χρώματα ήρχισε να τιμωρή τους αναιδείς οφθαλμούς μας που παρίσταντο θεαταί της πρωινής τουαλλέτας, κι η ώρα επροχώρει. Θέλοντας δε να κατέλθωμεν

προτού πιάσει το λιοπύρι, εφορτώμεν τας αποσκευάς μας κι ελάβομεν την προς τα κάτω άγουσαν...»¹

2. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ: Ο ΠΡΩΤΟΣ ΟΡΕΙΒΑΤΗΣ

Είναι βέβαιο, πως ο Δημήτριος Καμπούρογλου ήταν ο πρώτος (επίσημος) Έλληνας ορειβάτης των αττικών ορέων, και πολύ περισσότερο της Πεντέλης, με την οποία παρέμεινε σφόδρα «ερωτευμένος» ως το τέλος της ζωής του.

Το πρώτο στην Ελλάδα εκδρομικό σωματείο ιδρύθηκε το 1921 από τον Καμπούρογλου, σημειώνοντας μια μεγάλη εκδρομική κίνηση, στην αρχή κυρίως σε αρχαιολογικούς χώρους, ακρογιαλιές και νησιά, και ύστερα σε βουνά. Το σωματείο αυτό ανήκε στη δύναμη του ΣΕ-ΓΑΣ, και για το λόγο αυτό έπρεπε να τελεί κάποιους αγώνες. Έτσι, με απόφαση του Ι. Χρυσάφη, Διευθυντή Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου Παιδείας, οργανώθηκαν ορειβατικοί αγώνες, και συγκεκριμένα δύο. Ο πρώτος από την Ανάληψη στην κορυφή του Υμηττού, και ο δεύτερος από την πλατεία Πλατάνου της Κηφισιάς στην κορυφή της Πεντέλης. Τέτοιοι αγώνες δε γίνονταν εκείνη την εποχή πουθενά στην Ελλάδα, αλλά ούτε και επαναλήφθηκαν.²

Η πείρα όμως που απέκτησε ο Καμπούρογλου από τους πεζοπορικούς συνδέσμους τον ώθησε στο συμπέρασμα ότι πρέπει να τους εγκαταλείψει οριστικά. Έτσι και έπραξε. Από ένα σημείο κι έπειτα οι περιπλανήσεις του στην Αττική ήταν είτε μοναχικές είτε τις πραγματοποιούσε με τη συντροφιά ελάχιστων καλών φίλων.

Η αποστροφή αλλά και τα ψυχοσωματικά συμπτώματα, του Καμπούρογλου κάθε φορά που άκουγε για οργανωμένο εκδρομισμό είχαν γίνει πλέον αντιληπτά από τους συνοδοιπορούντες. Ο Γενικός Γραμματέας (κατά το διάστημα 1924-1925) του Οδοιπορικού Συνδέσμου (Ο.Σ.Α) Στέλιος Χειλιαδάκης καταθέτει τη δική του εμπειρία: «Μια πρόχειρη σύσκεψη μας έπεισε τότε πως πρέπει να οργανώσουμε τη συντροφιά μας [δηλαδή τον νεοσύστατο τότε Ο.Σ.Α.] σε καλλίτερες και στερεότερες βάσεις και να φωνάζουμε ένα ξένον οργανωτή, που θα μπορούσε να μας προσφέρει το ό,τι κυρίως μας έλειπε –την επιστημονική συνδρομή του για την εξήγηση των μνημείων– και να προσθέσει με την παρουσία του ένα καινούριο στοιχείο στη συντροφιά μας. Γύρω μας εφτερούγιζε το όνομα του κ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου. Το έργο του μας είναι γνωστό, η αγάπη του για τον τόπο που και μεις ελατρεύαμε, για την Αττική, μας ήταν γνωστότερη, και πολλοί από μας είχαν την ευτυχία πολλές φορές να αισθανθούν την γοητεία της συντροφιάς του. Το γεγονός πως ήταν λίγο μεγάλος στην ηλικία για τις πορείες, ξέραμεν πως δεν το λογάριαζεν ούτε ο ίδιος. Αν είχαμε την τύχη να δεχθώ την παράκλησή μας, θα είχαμε ζωντανό τον “Αναδρομάρη” στις εκδρομές μας.

Ένα γράμμα του εστάλθηκε ύστερ’ από λίγες ημέρες και του εξηγούσε σύντομα την απόφασή μας και του διετύπωνε τη θερμή μας παράκληση να συνοδεύει τον μικρό όμιλό μας στις εκδρομές, κι ένα δελτάριό του με ημερομηνία 13 Νοεμβρίου 1920 –το φυλάω ακόμα– μας άφηνε να ελπίζουμε πως δεν θα είχε αντίρρηση να μας βοηθήσει.

Αλλά τον κ. Καμπούρογλου τον έπιανε ρίγος, άμα του μιλούσαμε για μια συστηματικότερη οργάνωση της συντροφιάς μας, που σκοπό θα είχε να προπαγανδίσει για την αγάπη της εξοχής, για την δημιουργία ενός συλλόγου, συνδέσμου ή ομίλου φιλικού τέλος πάντων. Είχε διδαχθεί πάρα πολλά από τους Συλλόγους και δεν ήθελε ούτε να τους ακούσει. Το χαρακτηριστικό τικ του προσώπου του –μια σύσπαση προς τα έξω του στόματος κ’ ένα νευρικό τίναγμα του κεφαλιού του προς τα κάτω και αριστερά– μας αποστόμωνε πάντα».³

Ο Καμπούρογλου παρέμεινε ανένδοτος σε αυτή του τη στάση, οπότε στις 26 Δεκεμβρίου του 1920 ίδρυσε δικό του εκδρομικό σωματείο, αλλά με μια διαφορά: το σωματείο αυτό θα απαρτιζόταν μόνο από λίγους και εκλεκτούς φίλους. Η δε ονομασία που έδωσε στο νέο σύνδεσμο ήταν «Οδοιπορικός Σύνδεσμος οι 12 Απόστολοι», όπου –όπως εξηγεί ο Ιγανον– οι Απόστολοι (τα 12 μέλη του συμβουλίου) παρέπεμπαν στην έννοια της «αποστολικής» πεζο-

¹ «Νυχτερινή ανάβασις στην κορυφή της Πεντέλης τον Αύγουστο του 1921». Περιοδικό “*Ηώς*”, τ. 89, 1965. Το κείμενο δημοσιεύθηκε αρχικά στην εφημερίδα “*Τα Χρονικά*”.

² Πλάτωνας Μεταξάς, «Αναδρομή στα ορειβατικά 1926-1932», Ε.Ο.Σ “*Το Βουνό*”, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1954, τ. 181, σελ. 160.

³ «*Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου*», έτος Α’, (1925), σελ. 25-26.

πορίας. Προορισμός της πρώτης εξόρμησης ορίστηκε φυσικά η αγαπημένη του Καμπούρογλου Πεντέλη.

Δεν άργησε όμως να έρθει η στιγμή που κατάλαβε ότι απλώς έβαλε ένα ακόμα μπελά πάνω στο κεφάλι του. Βλέποντας τους όρους που είχε θέσει να καταπατούνται, απογοητεύτηκε γρήγορα από αυτή του την επιλογή. Ο πιο βασικός του όρος ήταν ότι στις πεζοπορίες αυτές απαγορεύονται (σχεδόν δια ροπάλου) οι γυναίκες· κι αυτό λόγω της εμπειρίας του με μία Γερμανίδα. Όπως εξηγεί ο Χειλιαδάκης, στην πρωταρχική ομάδα του Ο.Σ.Α συμμετείχε και μία κοπέλα, η μοναδική στην παρέα, η οποία ήταν Γερμανίδα και μιλούσε μισά γερμανικά μισά ελληνικά με ένα απίστευτα θορυβώδη και ανυπόφορο τρόπο, και όπως λέει ο ίδιος «μ' ένα θόρυβο χειρότερο από εκείνον που έκαναν τα χαλίκια, όταν κατακυλούσανε κάτω από τα πόδια μας». Αυτό δεν μπόρεσε να αφήσει ανεπηρέαστο τον Καμπούρογλου – και συνεχίζει ο Χειλιαδάκης: «Του έκανε όμως κακό η βαρεία προφορά της συντρόφισσάς μας, που την εύρισκε σε τρομερή παραφρονία με την απαλωσύνη της Αττικής του, και πολλές φορές τον συνέλαβα, όταν ομιλούσε εκείνη, να κάνει το συνειθισμένο του τικ».

Η διακήρυξη του Καμπούρογλου για την ίδρυση του Συνδέσμου των 12 Αποστόλων τελειώνει ως εξής: «Όταν τα ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου γίνουν 40, τότε ούτοι συνερχόμενοι επισήμως εις συνέλευσιν, ήτις θα είνε συντακτική, θ' αποφασίσουν δια τας λεπτομέρειας και δια το γυναικείον ζήτημα». Σύμφωνα με αυτή την τελευταία παράγραφο, η γυναίκες δε θα είχαν θέση ανάμεσα στους 40 αθανάτους, όπως χαρακτηρίζονταν, του Σωματείου. Ο Καμπούρογλου όμως δεν ήθελε να πάρει την ευθύνη αυτή πάνω του, και παρέπεμψε το ζήτημα στη Συνέλευση. Άπαντες όμως γνώριζαν πως ακόμα και εκεί η άρνησή του θα ήταν κατηγορηματική, και όπως λέει ο Χειλιαδάκης: «“Δεν καταλαβαίνουν αυτές, δεν καταλαβαίνουν!” Εμφιθύριζε πάντα σ' όσους συνηγορούσανε για την εγγραφή τους. Αλλά σε μερικούς από εμάς δεν έμεν' αμφιβολία πως επέδρασε τρομερά σ' αυτή την απόφασή του η βαρεία περπατησιά κ' η βαρύτερη προφορά της παλιάς φίλης των εκδρομών μας».

Έτσι λοιπόν, τα μέλη του συλλόγου έφερναν μαζί τους στις εκδρομές γυναίκες (συζύγους, κόρες, αδελφές ή φίλες), γεγονός που ώθησε τον Καμπούρογλου στην οριστική απόφαση να δώσει ένα τέλος στο σύλλογο. Από τότε, και μέχρι το τέλος της ζωής του οι περιπλανήσεις του στην Αττική ήταν και πάλι μοναχικές ή με λιγοστούς φίλους. Και θα συμφωνήσω με την άποψη του Ιγανον, ο οποίος λέει ότι ο Καμπούρογλου συνειδητοποίησε ουσιαστικά αυτό που ήξερε ανέκαθεν, «ότι δηλαδή κάποια πράγματα δεν είναι φτιαγμένα για να τα βιώνεις μέσα από το μπουλούκι».

Ο Καμπούρογλου κατά την απαγγελία της προσφώνησής του προς την Αττική στην κορυφή της Πεντέλης. (Φωτ. από «Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου», έτος Α', (1925), σελ. 32)

3. ΟΙ ΕΚΔΡΟΜΕΣ ΤΟΥ Ο.Σ.Α

Το διάστημα 1921 - 1926 ο Οδοιπορικός Σύνδεσμος πραγματοποίησε 41 εκδρομές - πεζοπορίες στην Πεντέλη και είναι οι ακόλουθες:

1921

- 1) Μονή Πεντέλης (11 Απριλίου)
- 2) Μέσω Χαλανδρίου στην Πεντέλη και κατόπιν Μαρούσι. (19 Απριλίου)
- 3) Πικέρμι – Νταού Πεντέλη. (25 Απριλίου)
- 4) Κηφισιά – Διόνυσος – Καταρράκτης Ραπεντώσας. (6 Ιουνίου)
- 4) Μπογιάτι – Σταμάτα. (13 Ιουνίου)
- 5) Πικέρμι – Νταού – Ραφήνα. (1 Αυγούστου)
- 6) Γέρακας – Χαρβάτι – Ντράφι – Πικέρμι. (15 Αυγούστου)
- 7) Διόνυσος – Ραπεντώσα. (5 Σεπτεμβρίου)
- 8) Μαρούσι – Σπηλιά Πεντέλης – Μονή. (12 Σεπτεμβρίου)

1922

- 9) (Ερευνητική) Μαρούσι – Σπηλιά Πεντέλης – Κηφισιά. (22 Ιανουαρίου)
- 10) Κηφισιά – Καστράκι (6 Φεβρουαρίου)
- 11) Μπογιάτι – Βρανάς (27 Φεβρουαρίου)
- 12) Μαρούσι – Κορυφή Πεντέλης – Διόνυσος. (10 Απριλίου)
- 13) Μπογιάτι – Κονάκια Μαγγίνα – Ραπεντώσα – Βρανά. (8 Μαΐου)
- 14) Μαρούσι – Μονή Πεντέλης – Καλλήσια – Νταού – Γέρακας. (25-26 Ιουνίου)
- 15) Κηφισιά – Διόνυσος – Ραπεντώσα. (17 Ιουλίου)
- 16) Κηφισιά – Διόνυσος – Παληάμπελο. (23 Οκτωβρίου)
- 17) Γέρακας – Χαρβάτι – Αγία Παρασκευή. (30 Οκτωβρίου)
- 18) Γέρακας – Καρηττός – Πεντέλη – Μαρούσι. (20 Νοεμβρίου)

1923

- 19) (Καθαρά Δευτέρα) Εκάλη. (6 Φεβρουαρίου)
- 20) Κονάκια Μαγγίνα, Μακρυμπούρι – Σταμάτα – Μπογιάτι. (29 Απριλίου)
- 21) Γέρακας – Ντράφι. (1 Μαΐου)
- 22) Γκούριζα – Φλογέρα – Ντριστιλλες – Σταμάτα – Μπογιάτι. (17 Ιουνίου)
- 23) Προφήτης Ηλίας (Ρέας Πεντέλης) – Όσιος Λουκάς (Μπογιάτι). (16 Σεπτεμβρίου)
- 24) Άγιος Ιωάννης Βιδίστι – Σταμάτα – Κηφισιά. (30 Σεπτεμβρίου)
- 25) Σπηλιά – Μονή Πεντέλης. (30 Δεκεμβρίου)

1924

- 26) Κορυφή Πεντέλης – Εκάλη – Κηφισιά. (10 Φεβρουαρίου)
- 27) Διόνυσος – Ξυλοκέριζα – Αγ. Πέτρος – Γεροτσακούλι – Άγιος Ανδρέας. (6 Απριλίου)
- 28) Πεντέλη – Καλλήσια – Ντράφι – Πικέρμι – Ραφήνα. (18 Μαΐου)
- 29) Σταμάτα – Γκούριζα – Φλογέρα – Ντριστιλλες. (25 Μαΐου)
- 30) Άγιος Ιωάννης Βιδίστι. (28 Σεπτεμβρίου)
- 31) Σταμάτα – Κουκουνάθρι – Οινόη – Σπηλιά Πανός – Ντριστιλλες – Χάραδρος – Κιούρκα. (19 Οκτωβρίου)
- 32) Βορβός – Φραγκοκκλησιά – Μονή Πεντέλης – Θαλάσσι – Κηφισιά. (26 Οκτωβρίου)
- 33) Ντράφι – Πικέρμι – Γέρακας (21 Δεκεμβρίου)

1925

- 34) Κηφισιά – Κολώνα – Μελίσσια (22 Φεβρουαρίου)
- 35) Παληάμπελο – Σπανός – Διόνυσος (29 Μαρτίου)
- 36) Διόνυσος – Φραγκοκκλησιά – Γέρακας (12 Απριλίου)

- 37) Ντράφι – Νταού – Γέρακας (26 Απριλίου)
 38) Σταμάτα – Μακρυμπούρι – Κιμπετούη (31 Μαΐου)
 39) Σπηλιά Πεντέλης – Κοκκιναράς (8 Νοεμβρίου)
 40) Διόνυσος – Πύριζα – Μονή Πεντέλης (29 Νοεμβρίου)

1926

- 41) Κορυφή Πεντέλης – Διόνυσος (17 Ιανουαρίου)

Σε ορισμένες από αυτές τις εκδρομές υπήρχαν κάποιοι που είχαν το ρόλο του ομιλητή. Έτσι, ομιλητής στις εκδρομές σε Νταού και Αγία Παρασκευή ήταν ο Καμπούρογλου, ο Γεώργιος Σωτηρίου στη Σπηλιά της Πεντέλης, και ο Κωνσταντίνος Ι. Καρζής στην Νταού.

Ο Σύνδεσμος προχώρησε και στην έκδοση μιας σειράς επιστημονικών εκλαϊκευτικών πραγματειών. Ανάμεσα σε αυτές, υπήρχε μελέτη του Γ. Σωτηρίου για τη μονή Ταώ, και του Γεωργαλά για το Πικέρμι.

Επίσης, ο Σύνδεσμος είχε εμβραχίσει στις κορυφές του Υμηττού και της Πεντέλης δύο αναμνηστικές πλάκες οι οποίες σημείωναν και τα υψόμετρα των βουνών. Οι πλάκες καταστράφηκαν, και δεν ξαναεπιχείρησαν από τότε να βάλουν καινούργιες.¹

4. ΚΟΡΥΦΗ ΠΕΝΤΕΛΗΣ, ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΡΕΙΒΑΣΙΑΣ / ΟΙ «ΚΟΥΚΟΙ» ΚΑΙ Ο Ο.Σ.Α

Η πρώτη οργανωμένη ορειβατική κίνηση στην Ελλάδα γεννήθηκε μια γαλανή ανοιξιάτικη μέρα του 1926, στις 16 Μαΐου, στην κορυφή του Πεντελικού, όπως αφηγείται ο παλιός ορειβάτης Πλάτωνας Μεταξάς, εξηγώντας και τα αίτια γενέσεώς της: «...*Η ορειβατική κίνηση δεν ήταν μια ιδιοτροπία ολίγων νέων, αλλά ανταποκρινόταν σε κάποια ανάγκη αντίρροπου της ζωής των πόλεων, που ολοένα γινόταν πιο αισθητή.*

Γι' αυτό διέλυε, όχι χωρίς κόπο, και την ειρωνεία και την εχθρότητα από άγνοια και όλα τα εμπόδια, με χαρωπή και παλλόμενη ζωντάνια.

Η απήχηση αυτής της ζωντάνιας δονεί ακόμα τις καρδιές όσων ευτύχησαν να τη ζήσουν.

*Αλλά γι' αυτό ακριβώς είναι δύσκολη η περιγραφή της με την πένα, όπως και κάθε ζωντανής κίνησης».*²

Στην αρχή του κεφαλαίου έγινε λόγος για τους δύο αγώνες (σε Υμηττό και Πεντέλη) που είχε διοργανώσει το σωματείο του Καμπούρογλου. Στους αγώνες αυτούς έπαιρναν μέρος ειδικές ομάδες από το Διδασκαλείο Γυμναστικής, τον Οδοιπορικό Σύνδεσμο, την Υπαίθριο Ζωή, τον Γυμναστικό Σύλλογο Αμαρουσίου κ.ά. Η ομάδα του Συλλόγου Αμαρουσίου δεν είχε καμιά σχέση με τον εν λόγω Σύλλογο,³ αλλά την αποτελούσαν 16 ανεξάρτητοι ορειβάτες. Επειδή τα μέλη της ομάδας αυτής φορούσαν όλα ομοιόμορφους κούκους (δηλαδή σκούφους από λινάρι) για να προστατεύονται από τον ήλιο, τους ονόμασαν «Κούκους». Αυτό τους άρεσε και κράτησαν τον τίτλο, με την έννοια, παράλληλα, των γνωστών πουλιών που φέρνουν πρώτα την άνοιξη στα βουνά. Και ήταν στην κορυφή της Πεντέλης (στους αγώνες της 16^{ης} Μαΐου 1926) όπου η ομάδα αυτή σκέφτηκε την ίδρυση ορειβατικού ομίλου. Όπως γράφει ο Π. Μεταξάς: «*Έτσι γεννήθηκε και αναπτύχθηκε γρήγορα ένας συμπαγής, ζωντανός και τολμηρότατος, καθαρά ορειβατικός όμιλος, που ρίχτηκε με ορμή σε τακτικές αναβάσεις και εξερευνησεις των ελληνικών βουνών, αρχίζοντας από την άγρια τότε, αχανή σε έκταση και άγνωστη σχεδόν Πάρνηθα, με προγράμματα πολλές φορές ακαταλόγιστα, μεγάλης δύσκολης ορειβασίας, που εν τούτοις εξετελούντο πάντοτε με πείσμα, αλλά και με κέφι αξέχαστο.*»⁴

Η πρώτη επίσημη ανάβαση των «Κούκων» πραγματοποιήθηκε στις 25 Μαρτίου 1928 στην κορυφή της Πεντέλης, ίσως για να τιμήσουν τον τόπο που τους ενέπνευσε την ίδρυση του

¹ «Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου», έτος Α', 1925.

² Ε.Ο.Σ. «Το Βουνό»: «Αναδρομή στα ορειβατικά 1926-1932». Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1954, τ. 181, σελ. 159.

³ Εγγράφηκαν απλώς σε αυτόν το Σύλλογο μέσω του γυμναστή φίλου τους Μανόλη Μπαμιέρου ώστε να συμμετάσχουν στους αγώνες.

⁴ Ο.π., σελ. 160.

συλλόγου. Στην ανάβαση αυτή έλαβαν μέρος 8 άτομα και η διαδρομή που θα έκαναν είχε ως εξής: Κοκκιναράς - κορυφή βουνού - Σπηλιά Νταβέλη - Μονή Πεντέλης - Μαρούσι.¹

Η ανάβαση έγινε κάτω από συνεχή ραγδαία βροχόπτωση, δίχως όμως αυτό να πτοήσει τους ορειβάτες, ούτε και υπήρξε τροποποίηση στο πρόγραμμα· αντιθέτως η βροχή εκείνη θεωρήθηκε γούρικη. Και μάλλον αποδείχτηκε γούρικη γι' αυτούς, εφόσον ακολούθησαν πολλές επιτυχείς αναβάσεις σε άλλα βουνά.² Οι «Κούκοι» ήταν αυτοί που αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα του Ο.Σ.Α (Ορειβατικού Συνδέσμου Αθηνών) και αργότερα του Ο.Σ.Α (Οδοιπορικού Συνδέσμου Αθηνών)].

Το 1935, ο ΟΣΑ πραγματοποίησε εξερεύνηση της Σπηλιάς της Πεντέλης.

Το 1936, με τη συμπλήρωση δέκα χρόνων από την πρώτη ανάβαση των «Κούκων» στην κορυφή της Πεντέλης, το Τμήμα Αθηνών θέλοντας να τους τιμήσει οργάνωσε στις 17 Μαΐου της χρονιάς εκείνης μια εορταστική ανάβαση στην κορυφή του βουνού, όπου συγκεντρώθηκαν οι «Κούκοι» και πάνω από εβδομήντα άλλοι ορειβάτες. Σύμφωνα με σχετικό άρθρο: «*Επάνω, στην κορυφή, ο Γεν. Γραμματεύς του Τμήματος κ. Αντ. Μαρίνος εξέφρασε τη χαρά όλων και την συγκίνηση για το ιστορικό γεγονός και την περηφάνεια του Τμήματος, γιατί έχει στα στελέχη του τους προδρόμους της ορειβασίας στην χώρα μας. Εκ μέρους της Κ.Ε. απήλυθε θερμό χαιρετισμό ο Γεν. Γραμματεύς κ. Νικ. Περράκης. Από τους «Κούκους» ο κ. Πλ. Μεταξάς απάντησε ευχαριστώντας για την τιμή και δηλώνοντας πως και οι «Κούκοι» είναι περήφανοι γιατί στο έργο τους, στα δέκα χρόνια που πέρασαν, βρήκαν άξιους συνεχιστές.*

*Έτσι η επέτειος αυτή έδωσε την ευκαιρία να εκδηλώσουν αμοιβαία τα αισθήματά τους οι παλαιοί και οι νεότεροι ορειβάτες μεταξύ τους. Οι τελευταίοι όχι μόνο στις επίσημες αυτές στιγμές μα κάθε φορά που νοιώθουν την καρδιά τους να σκιρτά απ' την ανείπωτη χαρά του βουνού θυμούνται με ευγνωμοσύνη εκείνους που τους έδειξαν το δρόμο».*³

Το 1949 έγιναν χιονοδρομικές ασκήσεις στην Πεντέλη (καταβάσεις από την κορυφή).

Στην επέτειο του 1953 πραγματοποιήθηκε πάλι ανάβαση στην Πεντέλη: «*Την Κυριακή 8 Μαρτίου έγινε, με την επέτειο της ιδρύσεως του Ορειβατικού Συνδέσμου Αθηνών, του σημερινού Τμήματος Αθηνών του Ε.Ο.Σ που είναι και η απαρχή για την ίδρυση της Ομοσπονδίας μας, πανηγυρική ανάβαση στην Πεντέλη. Στην κορυφή συγκεντρώθηκαν 130 περίπου ορειβάτες, που ανέβηκαν από διάφορες διαδρομές, με αρχηγούς ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου, τους παλιούς εκείνους “Κούκους”.*

*Το βράδυ της ίδιας ημέρας, οι ορειβάτες παρεκάθησαν σε φιλικό δείπνο στο ξενοδοχείο “Θεοξένια” της Κηφισιάς, μαζί με άλλα μέλη και φίλους του Συνδέσμου, που συγκεντρώθηκαν επίσης εκεί».*⁴

Επίσης πραγματοποιήθηκαν αναρριχητικές ασκήσεις στη Σπηλιά της Πεντέλης κατά τα έτη 1953, 1974, 1985, και 1986. Για τις ασκήσεις του 1953 είχε γραφτεί τότε: «*Τα μέλη της αναρριχητικής ομάδος του Τμήματος Αθηνών, με τις πρώτες ανοιξιάτικες ημέρες, άρχισαν και πάλι τις αναρριχητικές τους εξορμήσεις.*

*Στις 22 Μαρτίου μια τριμελής σχοινοσυντροφιά έκανε διάφορες διαδρομές στη Β.Α. πλευρά των βράχων της σπηλιάς της Πεντέλης. Οι δυσκολίες που συνάντησε ήταν 3^{ου} και 4^{ου} βαθμού».*⁵

Τέλος, σε δημοσίευμα του Ε.Ο.Σ διαβάζουμε ακόμα για την ανάβαση των μαθητών του εκπαιδευτηρίου Αναβρύτων στα πλαίσια εκδηλώσεων σχετικά με τη Φύση: «*Το Εθνικόν Εκπαιδευτήριον Αναβρύτων έχει δώσει πολλά δείγματα του τρόπου με τον οποίον διαπαιδαγωγεί τους μαθητάς του, εφαρμόζοντας νέες μεθόδους, χωρίς όμως να παραγνωρίζει την ελληνική πραγματικότητα.*

Στις εκδηλώσεις του για την γνωριμία των μαθητών του με την ελληνική γη και φύση, έχει συμπεριλάβει και όλες τις μορφές της ορειβασίας. Στην προσπάθειά τους αυτή οι διευθύνοντες το

¹ «Ελληνικός Ορειβατικός Σύνδεσμος Αθηνών / 1928-2000 – Συμβολή στην ιστορία του», Αθήνα 2000, σελ. 15.

² Π. Μεταξάς, ό.π. σελ. 162.

³ Ειδήσεις και Σημειώματα: «Η δεκάτη επέτειος των “Κούκων”». Ε.Ο.Σ., “Το Βουνό”, Ιούνιος 1936, τ. 30, σελ. 133.

⁴ «Τα 25 χρόνια του Ορειβατικού Αθηνών». Ε.Ο.Σ. “Το Βουνό”, Μάρτιος-Απρίλιος 1953, τ. 171, σ. 39.

⁵ Ε.Ο.Σ. “Το Βουνό”, Μάιος-Ιούνιος 1953, τ. 172, σελ. 91.

Σχολείο εξήτησαν την βοήθεια του Συνδέσμου μας, που όπως πάντα πρόθυμα δέχτηκε να την προσφέρει. [...]

Έτσι, στις 25 Ιανουαρίου έγινε ανάβαση στην Πεντέλη, εις την οποίαν συμμετέσχε και η Α.Β.Υ. ο Διαδόχος –που πρώτη φορά ανέβηκε στην κορυφή της– με επικεφαλής τον Άγγλο παιδαγωγό του Διαδόχου κ. J. Young, γιο του μεγάλου Άγγλου ορειβάτη και συγγραφέα G. W. Young».¹

Η ομάδα των «Κούκων» στην κορυφή της Πεντέλης, μετά τους αγώνες ορειβασίας στις 16 Μαΐου 1926. (Φωτ. Η. Νικοπούλου. Παρατίθεται από Ε.Ο.Σ “Το Βουνό”, τ. 181)

Ορειβάτες στην Πεντέλη το διάστημα 1932-1944. (Φωτ. Ε.Ο.Ο.Α. Παραχωρήθηκαν από Νίκο Νέζη)

¹ «Μια αξιέπαινη προσπάθεια». Ε.Ο.Σ. “Το Βουνό”, Μάρτιος-Απρίλιος 1953, τ. 171, σελ. 39.

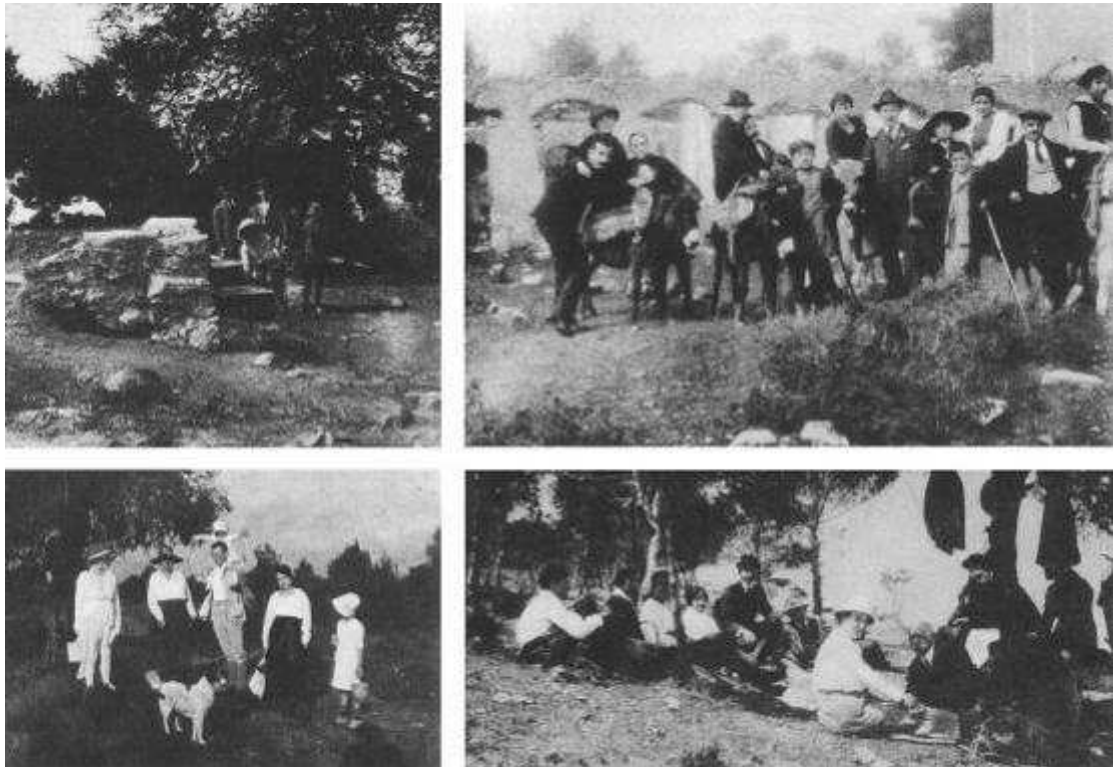
Ορειβάτες στην κορυφή της Πεντέλης το διάστημα 1925-1944. (Πάνω αρ. και κάτω δεξ., φωτ. από περιοδικό "Ήώς", τ. 89, 1965. Υπόλ. φωτ. από Ε.Ο.Ο.Α. Παραχωρήθηκαν από Ν. Νέζη)

Χιονοδρομίες στην Πεντέλη το 1944. (Φωτ. Ε.Ο.Ο.Α. Παραχωρήθηκε από Ν. Νέζη)

Εκδρομείς, σχολικές ομάδες και πρόσκοποι στην Πεντέλη. (Φωτ. www.elia.org.gr και photoarc.sep.org.gr)

Εκδρομείς και πεζοπόροι στην Πεντέλη. (Φωτ. περιοδικό "Ηώς", τ. 89, 1965)

Κεφάλαιο 11

ΤΑ ΠΑΛΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ

Όπως γνωρίζουμε, μετά την εγκατάλειψη των λατομείων από τους Ρωμαίους, το βουνό έμεινε ήσυχο από την κτηνωδία των ανθρώπων για 19 περίπου αιώνες. Η επόμενη λατομική δραστηριότητα έχει την αφετηρία της στα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα, για την κατασκευή του παλατιού και των πρώτων κλασικών κτιρίων της Αθήνας. Στις λατομικές εργασίες των Βαυαρών στην περιοχή της Σπηλιάς αναφέρθηκα στο προηγούμενο βιβλίο. Την ίδια εποχή, κάποια άλλα λατομεία ανοίγουν στο βουνό με αποκλειστικό σκοπό την προμήθηση μαρμάρου για τα κτίρια της Δούκισσας της Πλακεντίας. Αυτή ήταν η πρώτη φάση των νεότερων λατομικών εργασιών.

Η δεύτερη φάση αρχίζει πριν από τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, τότε που οι Άγγλοι άρχισαν να εκδηλώνουν μεγάλο ενδιαφέρον για το μάρμαρο, με αποτέλεσμα την ίδρυση της μεγάλης «Εταιρίας Μαρμάρων» με έδρα την Αγγλία, η οποία προχώρησε σε μια τεράστια καταστροφική εκμετάλλευση της βόρειας πλευράς του Πεντελικού.

Η τρίτη φάση, ακόμα χειρότερη από τις προηγούμενες, ξεκινά με τη λήξη του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, όταν η μονή Πεντέλης ξεκίνησε να νοικιάζει ανεξέλεγκτα τεράστιες δασικές εκτάσεις σε εργολάβους, οι οποίοι άνοιγαν το ένα λατομείο πίσω από το άλλο, ασταμάτητα, ασύδοτα, καταστρέφοντας μέγα μέρος της νοτιοδυτικής πλευράς του βουνού.

Εδώ θα ασχοληθούμε με την πρώτη και δεύτερη φάση των λατομικών δραστηριοτήτων. Η τρίτη φάση θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο. Το τεράστιο οικολογικό θέμα της όλης κατάστασης (που είναι και το πιο εξοργιστικό όταν ασχοληθεί κάποιος με αυτό) αποτελεί ένα ξεχωριστό κείμενο που ίσως κάποια στιγμή αναρτηθεί στο blog μου.

Για τα λατομεία της περιόδου που μας απασχολεί στο παρόν κεφάλαιο χρησιμοποιώ τον όρο «παλαιά» αντί «νεότερα», ώστε να μην υπάρξουν παρανοήσεις και να γίνει σαφής διαχωρισμός από τα σύγχρονα λατομεία της τρίτης φάσης των εξορύξεων.

1. ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΛΑΤΟΜΗΣΗΣ

Οι μέθοδοι εξόρυξης μαρμάρου στα τέλη του 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα δε διέφεραν σχεδόν σε τίποτε από εκείνες των αρχαίων. Γι' αυτό και πολλές φορές είναι δύσκολο να διακρίνει κάποιος αν κάποιο λατομείο είναι αρχαίο ή όχι, αν αυτό δε φέρει κάποια σαφέστατα στοιχεία που να πιστοποιούν την αρχαιότητά του, όπως κατά κύριο λόγο συμβαίνει με τα μεγάλα αρχαία λατομεία επί των δύο μεγάλων φλεβών μαρμάρου. Στην τρίτη φάση όμως των εξορυκτικών διαδικασιών οι παραδοσιακές τεχνικές εγκαταλείφθηκαν, και η χειρωνακτική εργασία παραχώρησε τη θέση της σε κάτι πολύ πιο γρήγορο και αποτελεσματικό: στο φουρνέλο. Και κάπως έτσι επήλθε η φριχτή και ανεπανόρθωτη αλλοίωση του ορεινού όγκου της Πεντέλης. Επειδή όμως υπάρχουν κάποιοι που επισημαίνουν τη διαφορά ανάμεσα στις αρχαίες και νεότερες μεθόδους εξόρυξης τονίζοντας πως οι αρχαίες μέθοδοι ήταν πολύ πιο φιλικές προς το τοπίο και γίνονταν με... σεβασμό, έχω να τους απαντήσω πως αν το φουρνέλο είχε ανακαλυφθεί στην εποχή τους θα το χρησιμοποιούσαν κι αυτοί εξίσου, αδιαφορώντας εξίσου με τους νεότερους για την ολέθρια καταστροφή που θα προκαλούσαν.

2. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΝΟΣ ΠΑΛΙΟΥ ΛΑΤΟΜΕΙΟΥ

α. Κατρακύλα

Πρόκειται για μεγάλες πετρόκτιστες ευθύγραμμες ράμπες οι οποίες βρίσκονται πάνω σε πολύ μεγάλες κλίσεις του βουνού (εξ ου και η ονομασία κατρακύλα), και εξυπηρετούσαν στη μεταφορά των μαρμάρων από τα λατομεία στη βάση του βουνού πάνω σε σιδηροτροχιές. Τέτοιες συναντούμε στη ΒΑ απότομη πλευρά του βουνού, στα λατομεία Bowman και Αλούλα. Σε αυτά θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Αντίθετα, στα λατομεία της ΝΔ πλευράς δε συναντούμε τέτοιες ράμπες, διότι οι κλίσεις είναι πολύ ομαλότερες και αρκούσαν οι απλές λατομικές οδοί (αλλά και απουσίαζαν οι προσηλωμένοι στο σιδηρόδρομο Βρετανοί).

β. Το γύφτικο

«Γύφτικο» ονομάζεται το σιδηρουργείο του λατομείου, όπου οι λατόμοι κατασκεύαζαν τα εργαλεία τους ή επισκεύαζαν τα ήδη υπάρχοντα. Κεντρικό στοιχείο του γύφτικου ήταν η πυρά που άναβε πάνω σε πετρόκτιστη βάση με μορφή μικρού τραπεζιού, όπου ζεσταινόταν το σίδηρο μέχρι να πυρακτωθεί για να σφυρηλατηθεί στο αμόνι. Σε διάφορα γύφτικα σώζονται και ορθογώνιες μαρμάρινες λεκάνες (βούτες), τις οποίες γέμιζαν με νερό για να εμβαπτίζουν τα διάπυρα εργαλεία ώστε να ατσαλωθούν (βαφή χάλυβα).

γ. Οι κατοικίες των λατόμων: καλύβια, καζάρμες

Οι κατοικίες των λατόμων χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα καλύβια μικρού μεγέθους, συνήθως μεμονωμένα, στα οποία μπορούσαν να κατοικήσουν από ένα έως τρία άτομα. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι λεγόμενες καζάρμες, δηλαδή μεγάλα κτίσματα όπου χωρούσαν να κατοικήσουν πολλοί άνθρωποι, είτε συγκροτήματα καλυβιών, δίκην οικισμού.

Η τεχνική που χρησιμοποιείται στη δόμηση δεν έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και μοιάζει με τη νησιώτικη. Έχει λεχθεί πως η έδραση τέτοιων κτισμάτων είναι πάντα πάνω σε στέρεο υλικό, εννοώντας προφανώς τη βραχώδη επιφάνεια, όμως αυτό δεν αποτελεί κανόνα στην περίπτωση της Πεντέλης. Το ύψος των κτισμάτων αυτών είναι πάντα ανάλογο με το ανθρώπινο μέγεθος, ενώ η στέγη είναι συνήθως φτιαγμένη από λαμαρίνα.

Η τεχνική της ξερολιθιάς (λιθοδομή χωρίς συνδετικό υλικό) που συναντούμε σε όλα τα παλιά πεντελικά κτίσματα ήταν σε χρήση από την αρχαιότητα σε όλο τον κόσμο. Παντού συναντάμε πλήθος τέτοιων ξερολιθικών κατασκευών, οι οποίες είχαν ως επί το πλείστον αγροτική χρήση. Στα καλύβια των λατομείων που προορίζονταν για κατοικίες, συνήθως γέμιζαν με χώμα τα διάκενα της λιθοδομής, ώστε να μην περνάει τους τοίχους ο άνεμος.

Από τα δομικά στοιχεία, ιδιαίτερη αξία έχει η χρήση του παραθύρου, του τζακιού και της παραθύρας. Το παράθυρο είναι ο βασικός αεραγωγός, συνήθως δε βλέπει προς το βορρά, και σε κάποιες περιπτώσεις έχει άνοιγμα αυξανόμενο από έξω προς τα μέσα. Δηλαδή, εξωτερικά είναι στενό και διευρύνεται κατά τις τρεις διαστάσεις προς το εσωτερικό, διατηρώντας σταθερή μόνο τη βάση του. Με τη μορφή αυτή επιτυγχάνεται η διείσδυση περισσότερου φωτός στο εσωτερικό του κτιρίου, για περισσότερο χρόνο της ημέρας, ενώ μπορεί εύκολα να κλείσει με ένα μπόγο (τσουβάλι), γεμάτο ρούχα ή άχυρο, ώστε να προστατεύσει τους λατόμους από το κρύο ή τον αέρα. Τζάμια δε βρέθηκαν, και μάλλον δε χρησιμοποιήθηκαν.

Το τζάκι είναι απαραίτητο στοιχείο του κτιρίου - κατοικίας, παίζει το ρόλο της αρχαίας «εστίας». Χρησιμοποιείται καθημερινά για την παρασκευή του φαγητού και το χειμώνα για θέρμανση. Η βάση του είναι ένα "Π" που σχηματίζεται συνήθως από μεγάλους όγκους ή χτίζεται με ιδιαίτερα προσεγμένο τρόπο. Η θέση του είναι μέσα στον τοίχο, ενώ βρίσκονται και τζάκια σε γωνίες τοίχων που όμως φτιάχτηκαν μεταγενέστερα του κτίσματος. Γύρω από το τζάκι, κάποιες προεξέχουσες πλάκες ή εσοχές της τοιχοποιίας χρησιμοποιούνται σαν θέσεις φύλαξης χρησίων σκευών, ή στοιχείων καθημερινής ζωής στο σπίτι.

Η παραθύρα είναι εσοχή στον τοίχο, έχει μορφή τυφλού παραθύρου και κατασκευάζεται στο εσωτερικό του κτιρίου. Η αξία της είναι σημαντική για την εξοικονόμηση χώρου, εφόσον εκεί αποθηκεύονται τα τρόφιμα, είδη πρώτης ανάγκης και τα προσωπικά είδη των ενοίκων. Εσωτερικά η παραθύρα, όπως και το παράθυρο, κατασκευάζεται από μεγάλες επίπεδες πλάκες.

3. ΤΟ ΛΑΤΟΜΕΙΟ ΤΩΝ ΒΑΥΑΡΩΝ

Οι Βαυαροί εκμεταλλεύτηκαν μέρος του αρχαίου λατομείου της Σπηλιάς, ενώ η μεγάλη εκμετάλλευση με τεράστια καταστροφικά αποτελέσματα επέκταθηκε στο γειτονικό προς Βορρά

αρχαίο ταφροειδές λατομείο.¹ Για τα βαυαρικά λατομεία έχω γράψει διεξοδικά στο προηγούμενο βιβλίο, και ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει εκεί για περισσότερες πληροφορίες.

4. ΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΟΥ ΚΛΕΑΝΘΗ

Διάφορες γνώμες έχουν διατυπωθεί σχετικά με το πού βρίσκονταν τα λατομεία τα οποία προμήθευσαν με μάρμαρο το Καστέλο της Ροδοδάφνης και τα υπόλοιπα κτίρια της Δούκισσας της Πλακεντίας. Ο Γερμανός αρχαιολόγος Welcker γράφει στο ημερολόγιό του ότι κατά την εκδρομή που πραγματοποίησε με άλογο στην Πεντέλη στις 4 Ιουνίου του 1842, επισκέφθηκε τα λατομεία όπου και συνάντησε τον Σταμάτιο Κλεάνθη,² ο οποίος, όπως λέει ο Welcker, είχε νοικιάσει τα λατομεία από τη μονή μαζί με τον Hoslin, και τα οποία εκμεταλλεύτηκαν για 50 χρόνια.³ Δεν αναφέρει όμως πουθενά σε ποια περιοχή βρίσκονταν. Η επικρατούσα αντίληψη, αλλά και η πιο αυθαίρετη, είναι ότι τα μάρμαρα του Καστέλου προέρχονται από το λατομείο της Σπηλιάς. Τους διαφεύγει όμως το γεγονός ότι από το λατομείο της Σπηλιάς μέχρι την περιοχή του Καστέλου μεσολαβούν δύο ρεματιές, και είναι βεβαίως αδύνατον τα μάρμαρα να κατέβαιναν μέχρι το τέρμα της σημερινής οδού Περικλέους (αναγκαστικά, λόγω της ρεματιάς) και κατόπιν να ανηφόριζαν προς την Παλαιά Πεντέλη μέσω της γεφυρούλας στο Βαθύρεμα. Κάτι τέτοιο το αποκλείω εντελώς να έχει συμβεί ως πολύ ασύμφορο. Όπως απίθανη είναι και η δεύτερη εκδοχή ότι τα λατομεία αυτά βρίσκονταν χαμηλότερα, στα Βριλήσσια. Οπότε θα έπρεπε πάλι να τα σύρουν στον ανήφορο.

Τα λατομεία του Κλεάνθη θα έπρεπε οπωσδήποτε να βρίσκονται σε ψηλότερο σημείο από το Καστέλο, και ανάμεσά τους να υπάρχει σχετικά ομαλή σύνδεση. Θεωρούσα λοιπόν πάντοτε πως τα εν λόγω λατομεία θα έπρεπε να αναζητηθούν στους χώρους εξόρυξης που βρίσκονται στις περιοχές Κατσουλιέρα και Καρυδιάς. Από τα λατομεία αυτά θα μπορούσαν άνετα να κυλήσουν οι όγκοι σε ευθεία σχεδόν γραμμή προς το Καστέλο. Οι δε λατομικές οδοί θα πρέπει να περνούσαν από το σημείο όπου βρίσκεται το νοσοκομείο Παίδων, και από εκεί να κατέβαιναν χαμηλότερα, στρίβοντας κατόπιν αριστερά κάτω προς το Καστέλο.

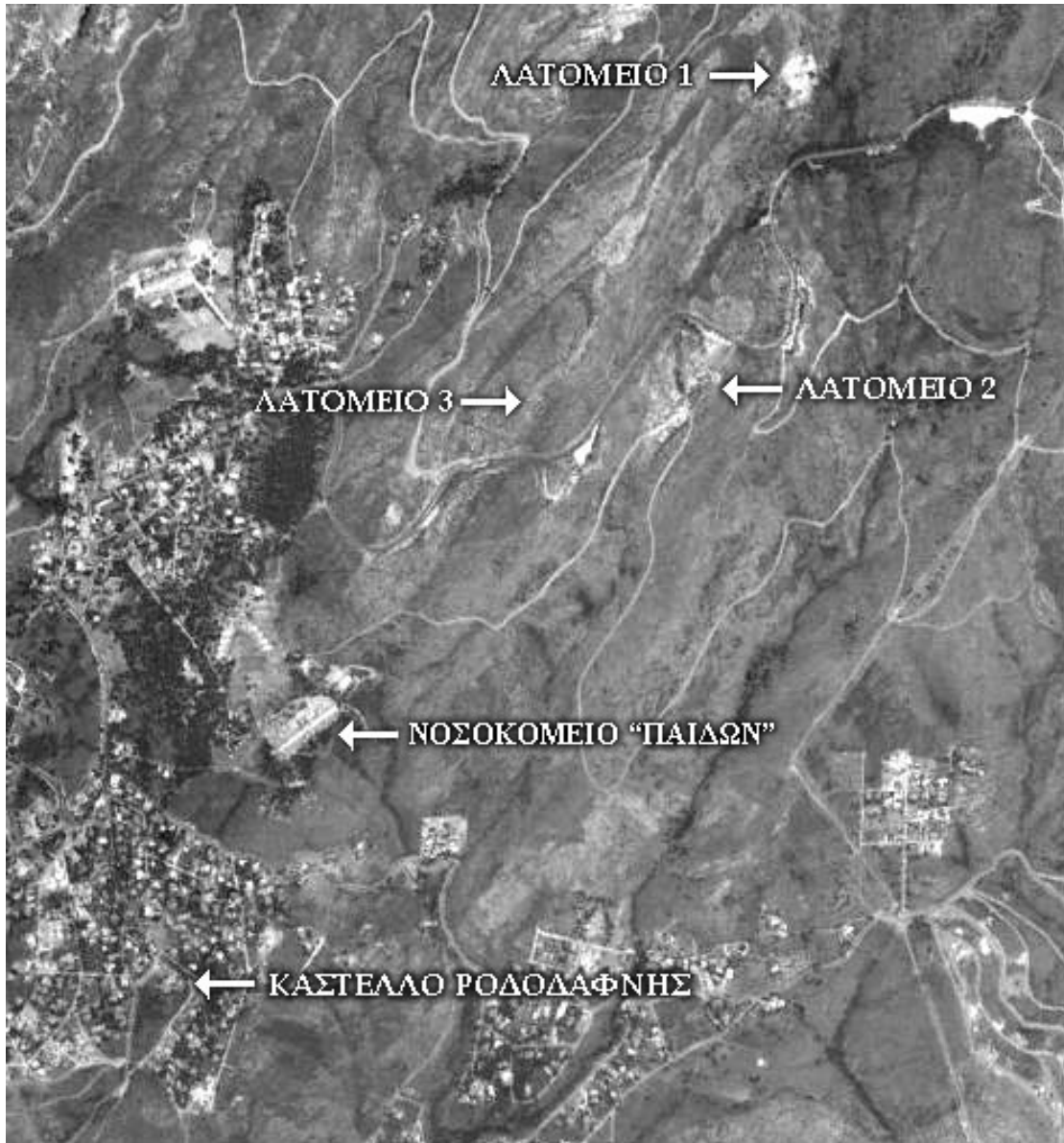
Τελικώς οι υποψίες μου επιβεβαιώθηκαν όταν πολύ αργότερα διάβασα στην ιστοσελίδα του δήμου Βριλησίων πως η Δούκισσα «*χρηματοδότησε την διάνοιξη δυο λατομείων μαρμάρου (στις θέσεις Γουρίτσα και Κατσουλιέρης) και έκτισε ένα κοιτώνα για τους λατόμους*».

Ακολουθεί η παρακάτω κατατοπιστική δορυφορική φωτογραφία, όπου ως «Λατομείο 1» ορίζεται εκείνο στη θέση Καρυδιά. Μία και μοναδική επιγραφή σε ερειπωμένο καλύβι λατόμων μας πληροφορεί για την παλαιότητα του λατομείου, εφόσον αναγράφεται η χρονολογία 1901, 61 χρόνια δηλαδή μετά την έναρξη των εργασιών για το Καστέλο· αυτό όμως δεν αναιρεί καθ' ανάγκη ότι το λατομείο δημιουργήθηκε στα χρόνια της Δούκισσας, και ενδεχομένως, οι εργασίες να συνεχίστηκαν (για άλλους σκοπούς) και μεταγενέστερα. Το Λατομείο 2 βρίσκεται δυτικά και χαμηλότερα της ομώνυμης πηγής (Καρυδιά) και δεν έχει τίποτε το ενδιαφέρον να παρουσιάσει εφόσον αποτελείται κατά κύριο λόγο από τεράστιους σωρούς απορριμάτων, λίγα χαμηλά μέτωπα εξόρυξης και τα ερείπια ελάχιστων καλυβιών. Το Λατομείο 3 βρίσκεται ανατολικά του υψώματος Κατσουλιέρης, στο οποίο παρατηρούνται μικροί σκαμμένοι «κρατήρες», ίχνη παλιού δρόμου και ερείπια καλυβιών. Για το λατομείο 3 θα μπορούσαμε βέβαια να πούμε πως επειδή οι εξορύξεις είναι τόσο επιφανειακές, πιθανότατα αποσκοπούσαν στην προμήθευση απλής πέτρας για την κατασκευή των ντόπιων καλυβιών και λοιπών οικημάτων, ή απλώς να ήταν διερευνητικού χαρακτήρα.

¹ Φυσικά υπήρχαν τότε και κάποιες ελάχιστες φωνές διαμαρτυρίας: «*Πρότινων μηνών 400 περίπου εργατά δουλεύουν εις τα Πεντελικά λατομεία, προς εξαγωγήν λίθου δια την χρήση του μετώπου του Βασιλικού Ανακτορίου, αλλ' η δια της πυρίτιδος εξαγωγή, ασχήμησε το ωραϊόν και θαυμάσιον θέαμα του λατομείου, και το πλείστον μέρος των τυχηρώς εκρηγνυμένων λιθίνων κομματιών καταντά άχρηστον· ήθελεν ήτον λοιπόν ευχής έργον αν άρχιζον την εξαγωγήν των λίθων ως οι αρχαίοι, διότι τότε και όγκους όσους ήθελον εδύνατο να εξάξουν, και μάλιστα δια τας στήλας*». (Περιοδικό "Ελληνικός Ταχυδρόμος", αρ. φυλ. 32, 8/9/1836, σελ. 153-154)

² Στον Κλεάνθη οφείλεται κατα κύριο λόγο η επαναλειτουργία των αρχαίων λατομείων κατά το διάστημα 1840-1857, όχι μόνο στην Πεντέλη αλλά και στην Πάρο.

³ Ο.π.

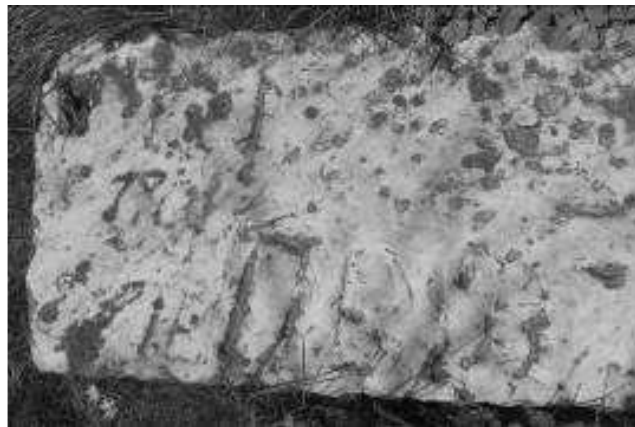
Το «Λατομείο 1» στην Καρυδιά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σφηνιές και πελεκημένα τεμάχια του λατομείου 1. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Μαρμάρινες λεκάνες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η επιγραφή με τη χρονολογία «1901». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η οδός του λατομείου 1 (πάνω αρ.) και τα καλύβια των λατόμων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το λατομείο 2. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. ΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ

α. Περιγραφή των λατομείων

Στη θέση «Καμάρι», σε υψόμετρο 850μ. περίπου, και κοντά στην περιοχή της σκήτης των Αγ. Ασωμάτων, υπάρχει εκατέρωθεν κατά μήκος μιας ράχης μια ομάδα μεγάλων και μικρών λατομείων. Δύο ταφροειδή λατομεία βρίσκονται στο υψηλότερο σημείο της ράχης, τα οποία ήταν ενεργά ως το 1976. Κάτω από αυτά και σε ευθεία γραμμή βρίσκονται διάσπαρτα μικρά λατομεία, ενώ στη βόρεια πλευρά της ράχης υπάρχουν δύο κρατηροειδή λατομεία το ένα δί-

πλα στο άλλο. Στο χαμηλότερο σημείο της ράχης και πάνω από την Κρύα Βρύση υπάρχει ένα μικρό μεμονωμένο λατομείο.

Σε διάφορα σημεία υπάρχουν ερείπια καλυβιών στα οποία διέμεναν οι λατόμοι, τα περισσότερα από αυτά με τζάκι, ενώ κάποιας ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής καλύβια βρίσκονται στα λατομεία της βόρειας πλευράς. Αυτά δυστυχώς γκρεμίστηκαν κατά μέγα μέρος από την πτώση μεγάλου καμένου πεύκου. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει απομονωμένο κυκλωτερές χαμηλό κτίσμα το οποίο είναι το μοναδικό σε ολόκληρη της Πεντέλης με οροφή αποτελούμενη από πελεκημένες πλάκες, καταπεσμένη ωστόσο κατά το ήμισυ. Ενδέχεται όμως και να μην είχε σχέση με τα λατομεία, κι αυτό λόγω της απόστασης που το χωρίζει με αυτά. Ανάμεσα σε όλα τούτα σώζεται το «γύφτικο» ενός λατομείου, εντός του οποίου υπάρχει ακόμα η βάση της πυράς, μαρμάρηνη λεκάνη και αρκετές παλιές επιγραφές επί του φυσικού τοιχώματος.

Σε πολλά άλλα σημεία υπάρχουν διαφόρων μεγεθών πελεκημένοι όγκοι καθώς και δύο μαρμάρινες λεκάνες. Σχετικά μεγάλος είναι και ο αριθμός των επιγραφών που έχουν σκαλιστεί από βοσκούς, λατόμους και διαβάτες. Ανάμεσα στα διάφορα σκαλίσματα υπάρχει και σχεδιάσμα που θυμίζει τρίλιζα, σε πέτρα που βρίσκεται επί εδάφους.

β. Η οδός μεταφοράς των μαρμάρων

Τα λατομεία διασχίζει η οδός μεταφοράς των μαρμάρων, μήκους 800μ. περίπου, η οποία ξεκινάει από την κατώτερη περιοχή των λατομείων και κατεβαίνει στην Παλαιά Πεντέλη διασχίζοντας την περιοχή της Κρύας Βρύσης. Προέκταση της οδού αυτής είναι η σημερινή οδός Βρυσούλας που οδηγεί στην Π. Πεντέλη.

Η οδός μεταφοράς έχει πελεκηθεί κατά ένα μέρος επί της βραχόμαζας και πάνω σε αυτή παρατηρούνται κατά διαστήματα παράλληλες αύλακες μέσα στις οποίες κυλούσαν τα έλκηθρα ή τα κάρα που μετέφεραν τους όγκους, καθώς και οπές όπου έμπηγαν πασσάλους για τη συγκράτηση (μέσω σχοινού) των ελκθρών και την ομαλή κατάβασή τους – ακριβώς όπως γινόταν και στα κεντρικά αρχαία λατομεία και την Οδό Λιθαγωγίας. Αυτή η ομοιότητα ώθησε τους Μ. Μαρκουλή και Ε. Χιώτη του Ινστιτούτου Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών στο συμπέρασμα ότι και εδώ έχουμε να κάνουμε σαφώς με αρχαία λατομεία τα οποία – σύμφωνα με μαρτυρίες λατόμων– επαναλειτούργησαν πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η ένσταση που μπορεί να προβληθεί εδώ είναι πως οι οδοί των αρχαίων λατομείων που βρίσκονται σε ορεινές περιοχές ήταν κατά κανόνα και ουδέποτε κατ' εξαίρεση μια ευθεία γραμμή πάνω στο βουνό. Η οδός στο Καμάρι, αντίθετα, κάνει στροφές σε δύο σημεία. Επίσης, ο τύπος των αυλακώσεων της οδού δεν μοιάζει προς τον τύπο αυλακώσεων των αρχαίων οδών. Ο πρώτος (αρχαίος) τύπος, όπως τον σχεδίασε ο Hallerstein έχει καμπύλο πυθμένα, βάθος μέχρι 25 εκ., και απόσταση ~1,40 μ. Οι αυλακώσεις της οδού στο Καμάρι, που ανήκουν στο δεύτερο τύπο, έχουν επίπεδο πυθμένα και απόσταση 1,25 μ.¹ πράγμα που σημαίνει ότι πάνω στις οδούς αυτές κυλούσαν (ή σέρνονταν μπλοκαρισμένες) οι ρόδες των κάρων. Τόσο η οδός των Ασωμάτων όσο και εκείνη του Κοκκιναρά (βλ. Α' τόμο), χρησιμοποιήθηκαν –κατά μαρτυρίες παλαιότερων– προπολεμικά από κάρα. Ο “Παρ’εικός” παρατήρησε ακόμα διατρήματα φουρνέλων επί της οδού.²

Πέραν της οδού, πουθενά αλλού στα λατομεία αυτά δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη της αρχαίας τεχνικής.

γ. Το μάρμαρο της περιοχής

Για την ποιότητα των μαρμάρων οι Μαρκουλής και Χιώτης γράφουν: «*Τα μάρμαρα των Αγίων Ασωμάτων παρεμβάλλονται ως φακοειδείς ενστρώσεις εντός των σχιστολίθων της Καισαριανής οι οποίοι υπέρκεινται των τυπικών Πεντελικών μαρμάρων της Σπηλιάς. Είναι κρυσταλλοειδή έως λευκά και έχουν καλά ανεπτυγμένη σχιστότητα που οφείλεται σε παράλληλες φωλεές μοσοβίτη ή/και ενστρώσεις λεπτότερου ασβεστίτη και δολομίτη, μέσα σε ασβεστίτη πιο χονδρόκοκκο. Εξ αιτίας των χαρακτηριστικών αυτών είναι κατώτερης ποιότητας από τα λευκά*

¹ Οι μετρήσεις των αυλακώσεων έγιναν από “Παρ’εικός”(βλ. «ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ», κεφ. Αρχαιοδίφες και Ανασκαφείς, τμ. κεφ. 1, σημ. 1).

² Βλ. ό.π. Διατρήματα υπάρχουν και στην οδό του Κοκκιναρά.

μάρμαρα της Σπηλιάς. Γι' αυτό εικάζεται ότι η εξόρυξή τους άρχισε μετά την εξάντληση των κεντρικών λατομείων, που σηματοδοτήθηκε με την κατάρρευση της οροφής του λατομείου των Νυμφών και τοποθετείται στο τέλος του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.»¹

δ. Επιγραφές

Μια βασική εστία επιγραφών βρίσκεται σε «γύφτικο» των λατομείων, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως. Εκεί συναντούμε ένα πεντάκτινο αστέρα, τα ονόματα «ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΤΑΡΙΔΗ[Σ]» και «ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ» (πιθανότατα εργάτες του λατομείου) με τη χρονολογία «1932», και δίπλα ακριβώς ένα πλαίσιο με κάποια αρχικά και τη χρονολογία «2-2-11» που είναι και η παλαιότερη σε σχέση με τις υπόλοιπες χρονολογίες. Σε άλλο σημείο, στο ίδιο τοίχωμα υπάρχει επιγραφή «Γ.Σ ΜΑΓΓΗΝΑΣ» (ανορθόγραφο) και η χρονολογία «13-9-63», το ημιτελές όνομα «ΓΙΩΡ...» και διάφορα άλλα αρχικά ονομάτων και μεμονωμένα γράμματα, καθώς και η ημερομηνία «11-6-60».

Αρκετές παλιές επιγραφές βρίσκουμε και επί της λατομικής οδού, οι περισσότερες όμως είναι κακότεχνες. Κάποιες ανήκουν σε διαβάτες και κάποιες άλλες σε βοσκούς όπως οι Κλεφτάκης και Μπισμπιρούλας. Σε μια επιγραφή του τελευταίου εικονίζεται και ένα τετρωμένο τόξο με βέλος, ενώ σε μια άλλη επιγραφή του εικονίζεται ανθρώπινο πρόσωπο, που μάλλον αναπαριστά τον ίδιο.

Οι χρονολογίες που αναγράφονται σε αυτές καλύπτουν ένα φάσμα από το 1918 έως το 1961. Υπάρχει και η επιγραφή ενός ξένου επισκέπτη «J. SANDY 1945-47».

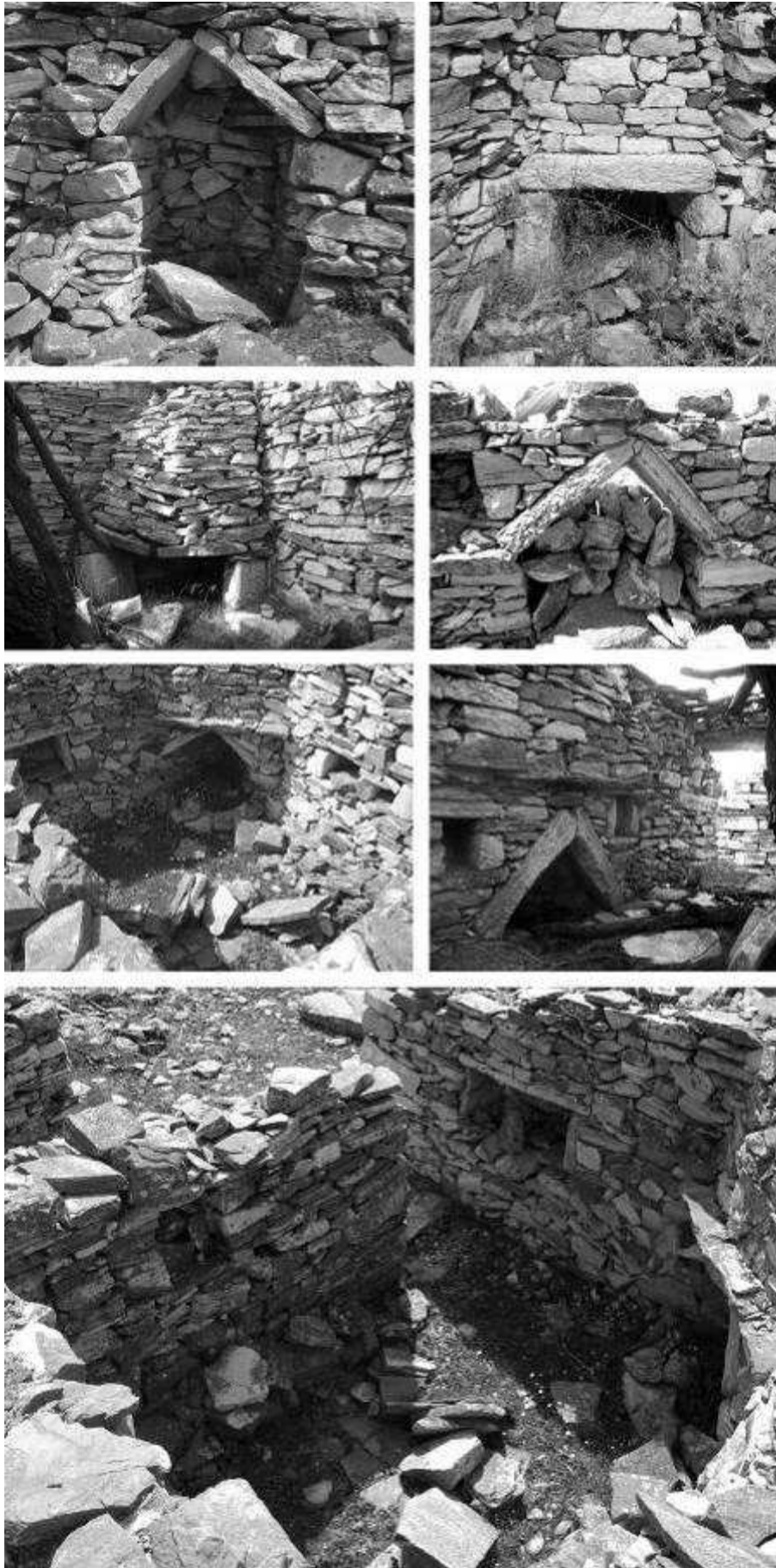

Διάφορες απόψεις των λατομείων Αγ. Ασωμάτων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

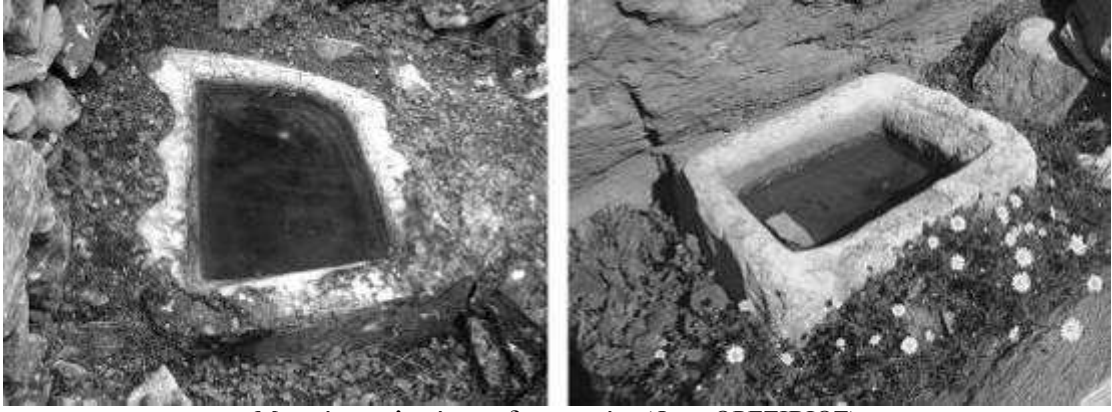
¹«Τα αρχαία λατομεία μαρμάρων στους Άγιους Ασώματος Πεντέλης», βλ. www.archaeometry.gr

Καλύβια των λατόμων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Απόψεις του εσωτερικού των καλυβιών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

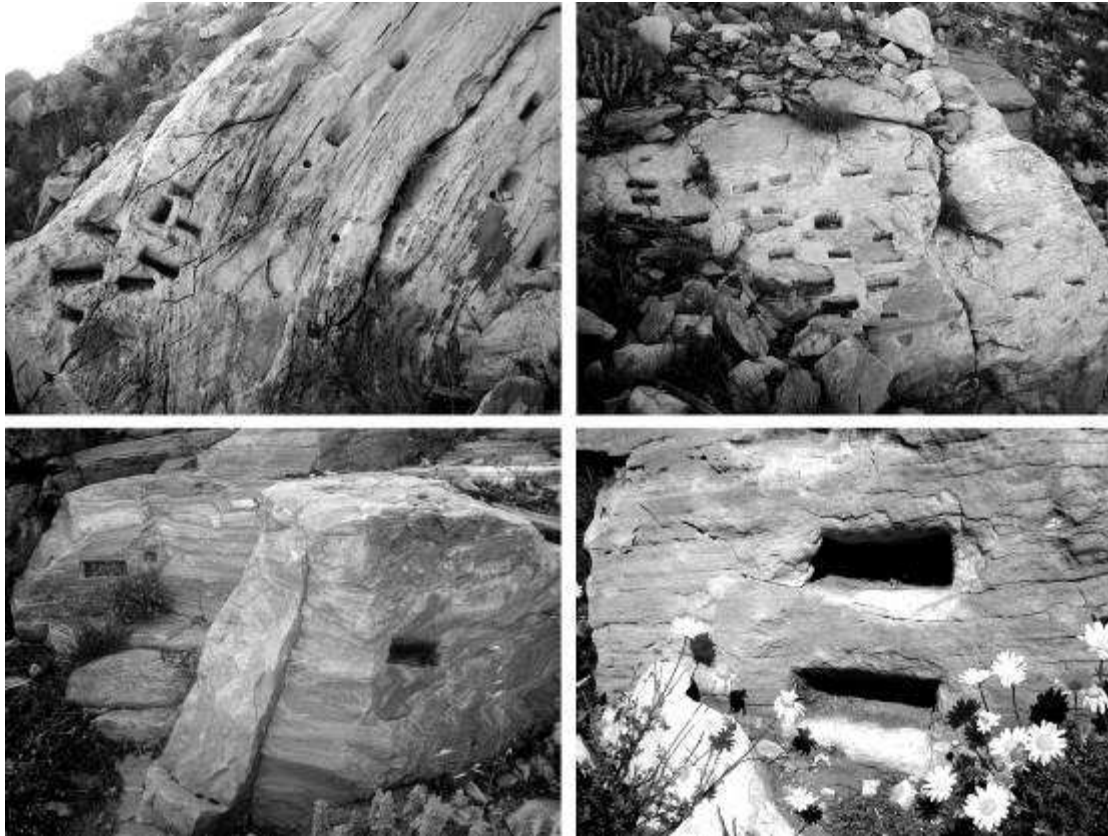
Μαρμάρινες λεκάνες σιδηρουργών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η τρίλιζα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το κυκλοτερές κτίσμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Εκπαιδευτικές σφηνιές (πάνω) και σφηνιές από εξόρυξη (κάτω). (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πελεκημένοι όγκοι. Πάνω αριστερά, οι όγκοι χρησιμοποιήθηκαν για την «τραπεζαρία» των λατόμων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

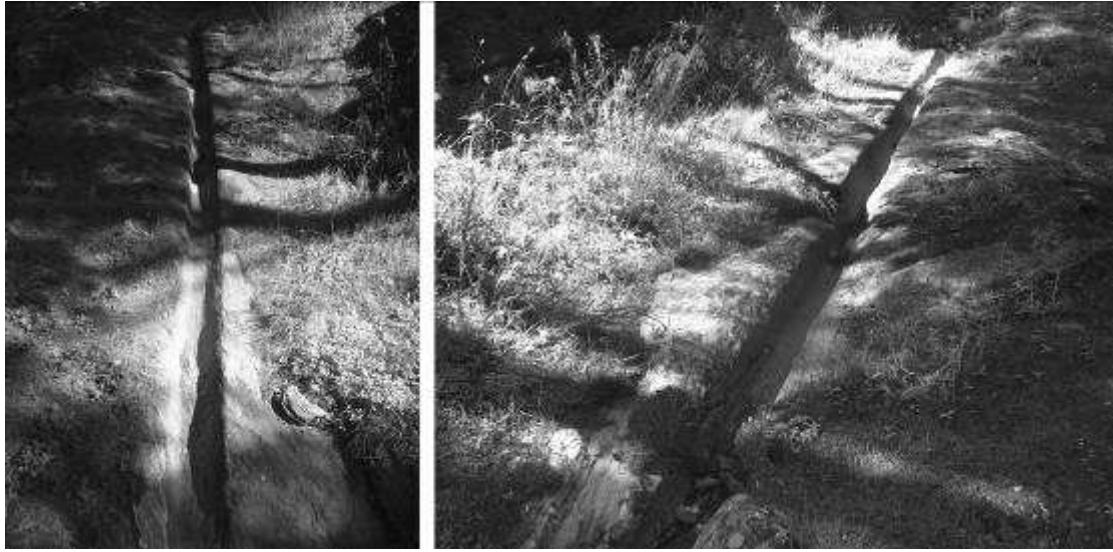
Διάσπαρτα ίχνη και πελεκημένοι όγκοι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

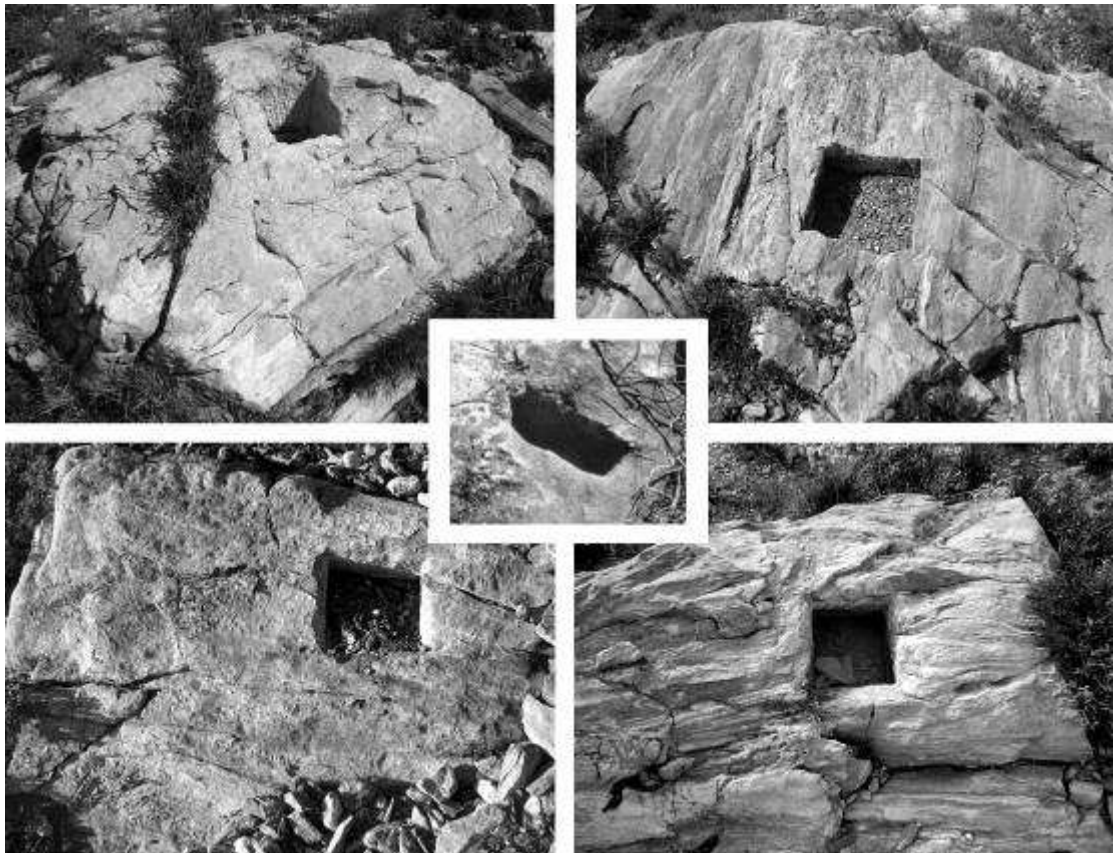
Η οδός μεταφοράς των μαρμάρων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αυλακώσεις επί της λατομικής οδού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η συνέχεια της οδού μέσα από το (πρώην) δάσος της Κρύας Βρύσης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οπές πακτώσεως πασσάλων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ. Η κεντρική φωτογραφία είναι από το διαδίκτυο).

Τμήματα της οδού από τα λατομεία έως την Κρύα Βρύση. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επιγραφές και διάφορα σχέδια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επιγραφές και σχέδια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

6. ΤΟ ΛΑΤΟΜΕΙΟ ΣΤΗ ΡΑΠΕΝΤΩΣΑ (ΔΙΟΝΥΣΟΒΟΥΝΙ)

α. Η Αγγλική Εταιρία Μαρμάρων

Το 1898 εγκαταστάθηκε στον Διόνυσο η αγγλική εταιρεία μαρμάρων “GRECIAN MARBLES (Marmor) LTD” με έδρα το Λονδίνο, αγοράζοντας από τον προηγούμενο ιδιοκτήτη Ιάκωβο Στάιγκερ όλα τα λατομεία της βόρειας πλευράς της Πεντέλης. Σκοπός της εταιρείας ήταν η εξόρυξη και μεταφορά των μαρμάρων στην Ευρώπη. Η μεταφορά τότε – δεδομένης της μη ύπαρξης αυτοκινήτων– γινόταν με κάρα (τρόπος κοστοβόρος και χρονοβόρος). Για το λόγο αυτό, η εταιρεία αποφάσισε τη χρηματοδότηση κατασκευής σιδηροδρομικής γραμμής από τον Διόνυσο μέχρι την Κηφισιά, ώστε να συνδεθεί με τη γραμμή προς Πειριά για τη φόρτωση των μαρμάρων σε πλοία. Το έργο έγινε με τη συνεργασία της Εταιρείας Σιδηροδρόμων Αθηνών, που ανέλαβε λόγω τεχνογνωσίας την κατασκευή. Η εταιρεία απασχολούσε 2500 εργατοτεχνίτες από όλα τα μέρη της Ελλάδος, με την πλειονότητα των εργατών να προέρχονται από την Κάρπαθο, Τήνο και Πάρο.

Τα μάρμαρα εξορύσσονταν στη βορινή πλευρά του κεντρικού όγκου της Πεντέλης, καθώς και σε ένα λατομείο στο Διονυσοβούνι στην περιοχή της Ραπεντώσας, ενώ λίγο αργότερα (1899) εμφανίζεται και η “Pentelikon Marble Quarries Ltd”.

Το 1898, κατά την πρώτη αναστήλωση του Παρθενώνα απαιτούνται τεράστιοι όγκοι μαρμάρων τους οποίους προμηθεύουν τα λατομεία Διονύσου. Την ίδια χρονιά η “Εφημερίς” έγραφε: «Μετά πολλές προσπάθειάς η Αγγλική Εταιρία εν Πεντέλη κατώρθωσε ν’ ανεύρη μεγάλα κανονικά τεμάχια μαρμάρων δια την επισκευήν του Παρθενώνος. Τα μάρμαρα θα μεταφερ-

θώσιν εις την Ακρόπολιν δι' οδοστρωτήρος του Δημοσίου κατά την προσεχή εβδομάδα. Αι εργασίαι δια την τοποθέτησιν των επιστυλίων άρχονται κατά τα τέλη ισταμένου μηνός».¹

Μέχρι και το 1900, η αγγλική εταιρεία λεηλατεί βάνανυσα το βουνό μεταφέροντας αδιαλλείπτως τόνους και τόνους πεντελικού μαρμάρου στην Ευρώπη.

Το 1900 η εταιρεία πτωχεύει και πωλείται διαδοχικά σε διάφορους επιχειρηματίες μέχρι το 1920, οπότε αγοράζεται από τον Thomas Bowman, ο οποίος από το 1913 εργαζόταν ως τεχνικός διευθυντής στην αγγλική εταιρεία.

Εκείνη την εποχή (1900) ο Διόνυσος ήταν ένα απέραντο πυκνό δάσος σε μια ακατοίκητη περιοχή, με πρώτο οικισμό εκείνο των εργατών των λατομείων μαρμάρου. Μετά το 1922 ο Διόνυσος «αναπτύχθηκε» με τη λειτουργία καζίνο (1924 -1928), τριών ξενοδοχείων, εξοχικών κέντρων και δυο σανατορίων, τα οποία όμως μαζί με το κλείσιμο του καζίνο, άρχισαν να παρακμάζουν.

β. Ο Thomas Bowman

Ο Thomas Bowman γεννήθηκε στο Aberdeen της Σκωτίας το 1886. Σπούδασε μεταλλειολόγος στο Πανεπιστήμιο της πόλης, και εργάστηκε πριν έλθει στην Ελλάδα σε διάφορα λατομεία γρανίτη στην ίδια περιοχή.

Το 1920 ο Μπόμαν αποκτά μια έκταση 65.000 στρεμμάτων, η οποία άρχιζε από την Εκάλη και έφτανε μέχρι τη Νέα Μάκρη (με άλλα λόγια, ολόκληρη τη Β-ΒΑ πλευρά της Πεντέλης), καθώς και όλα τα μηχανήματα της αγγλικής εταιρείας.

Τα λατομεία της βορινής πλευράς του Πεντελικού (Αλούλα, Σουληνάρι) κρίθηκαν ασύμφορα και εγκαταλείφθηκαν, και το ενδιαφέρον του Μπόμαν στράφηκε προς το Διονυσοβούνι όπου έστησε νέα εγκατάσταση, οπότε πλέον τα μάρμαρα εξορύσσονται από εκεί.

Την ίδια χρονιά (1920) εμφανίζονται τα πρώτα φορτηγά για τη μεταφορά των μαρμάρων, και έτσι η σιδηροδρομική γραμμή της αγγλικής εταιρείας περιήλθε σε αχρηστία. Αυτό έγινε ως εξής: ο Μπόμαν πούλησε τις ράγες της σιδηροδρομικής γραμμής για την εξεύρεση κεφαλαίων, προκειμένου να προβεί στην αγορά φορτηγών αυτοκινήτων για τη μεταφορά των μαρμάρων από τον Διόνυσο στην Αθήνα. Και έτσι αγοράστηκαν τα πρώτα δύο φορτηγά μάρκας Leyland.

Την ίδια περίοδο έρχονται στον Διόνυσο και τα δυο του αδέρφια George και John, στους οποίους ο Μπόμαν αναθέτει διευθυντικές θέσεις στην επιχείρηση. Ο George, κατόπιν εξάμηνης παραμονής στα λατομεία επιστρέφει στο Aberdeen της Σκωτίας, ο δε John πεθαίνει στον Διόνυσο το 1931.

Το 1930 εγκαθιστά τα πρώτα σπαστήρια-τριβεία για την παραγωγή μαρμαρόσκονης, οικοδομικό υλικό το οποίο παρουσιάζεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα σε μαζική παραγωγή.

Με την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ο Μπόμαν μετακομίζει στο Κάιρο της Αιγύπτου. Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος από τη γερμανική κατοχή επιστρέφει στον Διόνυσο και συνεχίζει την προσωπική του επιχείρηση. Το 1949 δημιουργεί την «Ανώνυμη Εταιρεία Λατομείων Μαρμάρου ΔΙΟΝΥΣΟΥ-ΠΕΝΤΕΛΗΣ».

Μετά την ίδρυση της Ανώνυμης Εταιρείας, ο Μπόμαν, σε ηλικία 63 ετών και με όλα τα χρηματικά αποθέματα εξανημισμένα από τον πόλεμο, ασχολήθηκε με περισσότερο ζήλο αγοράζοντας από την Αίγυπτο μεταχειρισμένα μηχανήματα όπως γερανογέφυρες, εκσκαφείς, τριβεία κ.τ.λ. Σε μια πενταετία έχει κατορθώσει να ξαναστήσει την επιχείρηση γεμίζοντας τις αποθήκες με όγκους μαρμάρων έτοιμους προς πώληση.

Ύστερα από ένα οξύ έμφραγμα του μυοκαρδίου, σε ηλικία 67 ετών, οι γιατροί τον συμβουλεύουν να σταματήσει κάθε επιχειρηματική δραστηριότητα. Έτσι, το 1954 πουλάει την επιχείρησή του και αποσύρεται στο κτήμα του στον Διόνυσο.

Πέθανε στον Διόνυσο στις 11 Οκτωβρίου του 1966 αφήνοντας όλη την περιουσία του στο γιο του Θωμά Μπόμαν το νεότερο, ο οποίος εντωμεταξύ έχει τελειώσει τις σπουδές του στη

¹ «Εφημερίς», αρ. φύλ. 70, 12-3-1898, σελ. 1.

Σκωτία. Ενταφιάστηκε στον οικογενειακό τάφο της οικογένειας Μπόμαν στο κοιμητήριο του Αγίου Γεωργίου στον Διόνυσο.¹

γ. Μετά τον Bowman

Μετά το θάνατο του Bowman, την εκμετάλλευση των λατομείων Διονύσου είχαν οι αδερφοί Αργυρούδη. Σύμφωνα με μαρτυρία λατόμου, αυτοί παραχωρούσαν λατομεία σε υπεργολάβους και η εταιρεία δε φαινόταν πουθενά. Οι εργολάβοι αναλάμβαναν όλες τις υποχρεώσεις. Η εταιρεία διοχέτευε το μάρμαρο στην εσωτερική αγορά και στο εξωτερικό. Δούλευαν καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας για να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους προς την εταιρεία, αλλά και για να τους μείνει κάτι στην τσέπη. Για την περίπτωση αυτή οι λατόμοι σκάρωσαν και ένα τραγούδι:

*«Έλα Λιάκο να γίνουμε συνεταιίροι στο νταμάρι
να δουλεύουμε από ήλιο σε φεγγάρι
να παίρνεις εσύ τους Μώλους [άχρηστα, λατύπες]
κι εγώ τα μάρμαρα...»²*

Αργότερα τα λατομεία Διονύσου περιήλθαν στην ιδιοκτησία του Γερμανού Hans Alt, ο οποίος θεωρείται από τους λατόμους ως ο καλύτερος εργοδότης τους.

Όπως καταθέτει ο ίδιος: «*Ηρθα εδώ το 1963 πολύ νέος και ανέλαβα την επιχείρηση μετά το θάνατο του πεθερού μου, το 1969. Την εποχή εκείνη δούλευαν στην επιχείρηση Διονύσου 270 άτομα εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν Παριανοί. Την ίδια εποχή οι εργαζόμενοι στην Πεντέλη έφταναν τα 600 άτομα*».³

Το 1975-76, με την παύση λειτουργίας των λατομείων της νοτιοδυτικής πλευράς του βουνού, οι 600-700 άνεργοι λατόμοι που είχαν απομείνει –κατά μαρτυρία παλιού λατόμου⁴– αναγκάστηκαν να φύγουν σε άλλα μέρη της Ελλάδας (Πελοπόννησος, Κοζάνη, Βέροια, Κρήτη, Χίος), ενώ οι εναπομείναντες ενσωματώθηκαν στην Εταιρεία Μαρμάρων Διονύσου.

Η εταιρεία συνεχίζει μέχρι σήμερα το έργο της καταστροφής.

δ. Το λατομείο της Ραπεντώσας

Όπως ειπώθηκε και στον Α' τόμο, το λατομείο αυτό θα πρέπει να ήταν σε λειτουργία από την αρχαιότητα, εξαιτίας της ανακάλυψης μαρμάρινου λέοντα, ο οποίος σήμερα φιλοξενείται στο αρχαιολογικό μουσείο Κηφισιάς. Εκτός αυτού, σε μικρή απόσταση από το λατομείο βρίσκονται τα ιερά του Διονύσου και του Απόλλωνα και ερείπια αρχαίου θεάτρου, ενώ εκεί, φυσικά υπήρχε και ο αρχαίος δήμος Ικαρία. Επομένως, το λατομείο αυτό θα πρέπει να προμήθευσε με μάρμαρο τα ιερά και λοιπά δημόσια κτίρια του αρχαίου δήμου.

Δε γνωρίζουμε αν υπήρξε κάποια άλλη περίοδος εκμετάλλευσης του λατομείου από την αρχαιότητα έως το 1898, όπου και η εγκατάσταση της Αγγλικής Εταιρείας Μαρμάρων. Πιθανότερο είναι πως όχι, μιας και η κοιλάδα της Ραπεντώσας δεν παρουσιάζει κανένα ίχνος κατοίκησης στα μεταχριστιανικά χρόνια και καθ' όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα και της τουρκοκρατίας, αλλά ούτε και υπάρχουν ιστορικά στοιχεία που να αποδεικνύουν κάτι τέτοιο.

Η σημερινή εικόνα του λατομείου δεν έχει καμία ομοιότητα με την προγενέστερη κατάστασή του. Το μόνο που απέμεινε είναι τα ερείπια κατοικιών των λατόμων και κυρίως το μεγάλο επίμηκες κτίσμα (καζάρμα).

¹ Οι πληροφορίες για τον βίο του Μπόμαν όπως και οι παρακάτω παλιές φωτογραφίες προέρχονται από το κείμενο «*Η ζωή ενός Σκωτσέζου που έζησε και πέθανε στην Αθήνα*». Παρατίθεται από www.users.otenet.gr.

² Ραγκούση, σελ. 96

³ Ραγκούση, ό.π., σελ. 71

⁴ Ό.π.

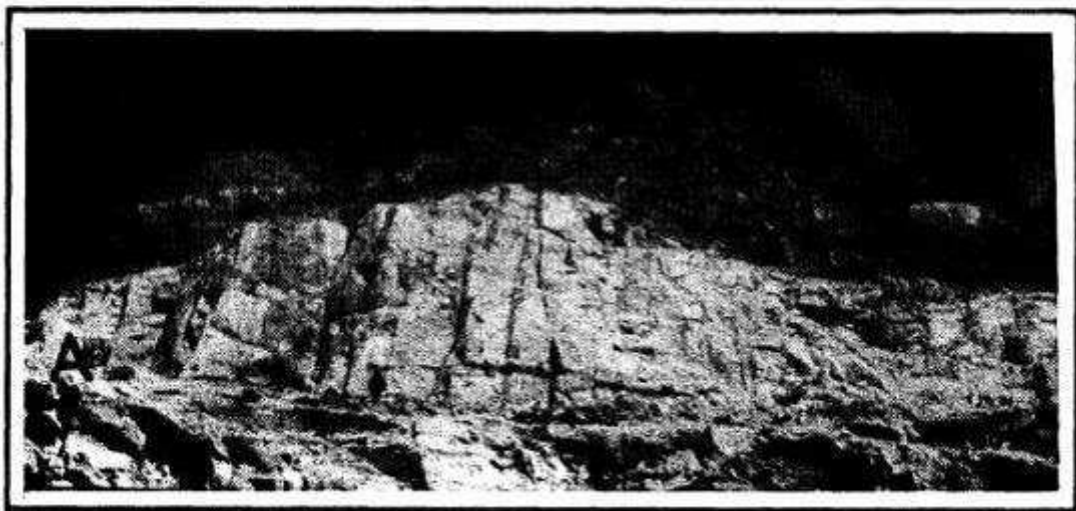
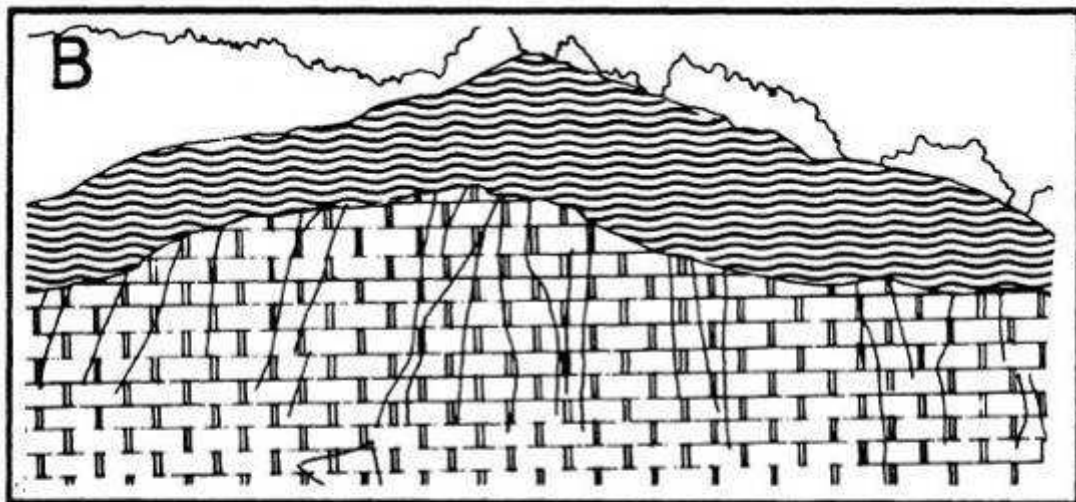
Ο Bowman στον Διόνυσο.

Πάνω αρ. η είσοδος της κατοικίας του Bowman. Δεξ. και κάτω, κτίρια της αγγλικής εταιρείας.

Μεταφορά μαρμάρων στο Διόνυσο (στο βάθος τα λατομεία στο Σουληνάρι).

Το λατομείο της Ραπεντώσας στην παλαιότερη μορφή του. (Η εικόνα παρατίθεται στο διαδίκτυο)

Αρ. Σχεδιαστική απεικόνιση του λατομείου από άγνωστο καλλιτέχνη. (Παρατίθεται στο διαδίκτυο)
Δεξ. Η σημερινή εικόνα του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ερείπια κτισμάτων (κατοικίες λατόμων) βόρεια του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η καζάρμα όπως ήταν παλαιότερα και η σημερινή εικόνα. (Πάνω φωτ. βλ. Ραγκούση, ό.π., σελ. 213. Κάτω φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

7. ΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΛΟΥΛΑ (ΑΝΟΙΧΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΛΑΤΟΜΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ)

α. Ιστορικό

Όπως είχα γράψει στον Α΄ τόμο, είναι πολύ πιθανό να υπήρχε κάποιο αρχαίο λατομείο στη βόρεια πλευρά του κύριου όγκου του βουνού από το οποίο πάρθηκαν μάρμαρα για την κατασκευή ιερού (αφιερωμένου μάλλον στη Ρέα) στο σημείο που σήμερα βρίσκεται η σκήτη του Αγίου Λουκά. Ενδεχομένως από το ίδιο λατομείο να πάρθηκαν μάρμαρα για την κατασκευή κτισμάτων του αρχαίου δήμου Ικαρία που βρισκόταν χαμηλότερα στην κοιλάδα. Το λατομείο θα πρέπει να εγκαταλείφθηκε αργότερα για αιώνες, ώσπου επαναλειτούργησε από τους Άγγλους στα τέλη του 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα, και συγκεκριμένα το 1898, όπως ήδη γνωρίζουμε.

Ένα από τα βασικά προβλήματα της εταιρείας ήταν η καταβίβαση των κατεργασμένων μαρμάρων. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν φορτηγά αυτοκίνητα, και έτσι έκαναν χρήση γραμμών με σιδηροτροχιές πάνω στις οποίες κινούνταν βαγονάκια που μετέφεραν τους όγκους.

Ήδη από τους πρώτους μήνες η εταιρεία έβλεπε πως η παραγωγή μεγάλων όγκων λευκού μαρμάρου έπρεπε να αποκλειστεί εφόσον τέτοιοι δεν υπήρχαν. Περιορίστηκαν στο να παράγουν ρείθρα πεζοδρομίων, νεροχύτες, σταυρούς και μικρούς όγκους για κάθε χρήση. Η εξόρυξη και η επεξεργασία γινόταν ακριβώς όπως και στην αρχαιότητα. Τα εργαλεία, ίδια και αυτά, τα κατασκεύαζαν οι λατόμοι στο γύφτικο (σιδηρουργείο) που δούλευε με κάρβουνο, φουσερό και λεκάνες νερού για να βάφουν το πυρακτωμένο ατσάλι.

Το 1949 τα λατομεία αγοράστηκαν από την εταιρεία «Λατομεία Μαρμάρου Διονύσου Πεντέλης», η οποία σταδιακά εγκατέλειψε τις εργασίες για να τις συνεχίσει στο Διονυσοβούνι, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως.

Η περιοχή των παλιών λατομείων ονομάστηκε «Αλούλα», και όπως λέγεται, αυτό ήταν το όνομα παλιού εργολάβου του λατομείου.

β. Έργα αποκατάστασης

Το λατομείο παρέμεινε εγκαταλειμμένο, ώσπου το 1994 η εταιρεία «Λατομεία Διονύσου Πεντέλης» αποφάσισε να αποκαταστήσει το χώρο και να μετατρέψει το παλιό λατομείο σε χώρο αναψυχής και ανάδειξης της ντόπιας λατομικής τέχνης.

Τις εργασίες αποκατάστασης ανέλαβε ένα συνεργείο πέντε Παριανών λατόμων, οι οποίοι προτού αρχίσουν να εργάζονται στην εταιρεία, δούλευαν στα λατομεία της νοτιοδυτικής πλευράς του βουνού. Η εταιρεία τούς παρείχε υποστήριξη με μηχανήματα, και στόχος ήταν η καλαίσθητη διαρρύθμιση του λατομείου και η μετατροπή του σε μουσειακό χώρο. Έτσι, με το πέρας των εργασιών έλαβε την ονομασία «Ανοιχτό Μουσείο Λατομικής Τέχνης».

Οι κανόνες που ακολούθησαν, και σε συμφωνία με τους επιβλέποντες το έργο, ήταν οι εξής: σεβασμός στο χώρο, φόρος τιμής στους λατόμους και την τέχνη τους, αφήνουμε τη Φύση να μας οδηγήσει στις επιλογές μας, αποκλειστική χρήση πέτρας και μίμηση των παλαιών κανόνων.

Αρχικά αφαιρέθηκαν τα σίδερα και κάθε κινητό στοιχείο, όμως τα κτίρια και οι κατασκευές έμειναν όπως τα άφησαν οι λατόμοι, λίγο μετά την έναρξη του Β΄ παγκοσμίου πολέμου.

Κατόπιν έπρεπε να βρεθούν οι παλιοί τρόποι επικοινωνίας, τα παλιά μονοπάτια, οι κινήσεις τους προς το χώρο εξόρυξης, τις καζάρμες (κατοικίες λατόμων), το γύφτικο, αλλά και οι πηγές από όπου έπαιρναν νερό. Πέραν της επιτόπιας αναζήτησης επιστρατεύθηκαν και σύγχρονα μέσα, παλιοί και νέοι χάρτες, καθώς και αεροφωτογραφίες του 1937.

Βασική επιλογή από την αρχή ήταν να χαραχθεί ένα μονοπάτι που θα ενώνει τους βασικούς χώρους που έπρεπε να προβληθούν. Αυτό που ο Νίκος Γεμελιάρης (επικεφαλής του συνεργείου), ονόμαζε “επικοινωνία”. Το αποτέλεσμα ήταν δύο αρκετά μεγάλες πέτρινες σκάλες, για τις οποίες όλοι στο τέλος δυσκολεύονταν να πιστέψουν πως έγιναν από τους ίδιους.

Η επιτυχία στις σκάλες, που τελειώσαν τα Χριστούγεννα του 1994, αναπτέρωσε το ηθικό των λατόμων, και ξεκίνησε η προσπάθεια να δημιουργηθεί ένας «βρόχος» επικοινωνίας που θα συνέδεε τους κύριους χώρους του λατομείου. Αυτοί ήταν ο καρόδρομος μεταφοράς των

μαρμάρων στη βάση της καταράκτας, το γύφτικο, τα μέτωπα του λατομείου, τα στοιχεία της εσωτερικής μεταφοράς, η μεγάλη καζάρμα και η θέση θέας.

Επεμβάσεις έγιναν στην καταράκτα, η οποία αποκαταστάθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά, στο γύφτικο, και στα καλύβια. Ο καθαρισμός σε ένα από τα καλύβια –που λέγεται πως ήταν το σπίτι του Αλούλα– απέφερε ένα μικρό «θησαυρό» που ήταν θαμμένος στο χώμα. Βρέθηκαν πολλά πικούνια, ματρακάδες, βελόνια και άλλα εργαλεία των λατόμων.

Σε κάθε έργο και επέμβαση προσπάθησαν να μην υπερβούν τη γραμμή του αναγλύφου και του φυσικού μέτρου. Κάθε κατασκευή ενσωματώθηκε επιτυχώς στο φυσικό τοπίο. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τα έργα ήταν αποκλειστικά η ντόπια πέτρα χωρίς συνδετική ύλη, με εξαίρεση τα κτίρια όπου χρησιμοποιήθηκε πηλός για μόνωση και προστασία από τον αέρα.¹

Στιγμιότυπα από την κατασκευή της μεγάλης σκάλας. (Οι φωτ. παρατίθενται από Ηλία Αποστολίδη, βλ. σημ. 1)

Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με απόλυτη επιτυχία, και το αποτέλεσμα είναι εξαιρετικό αισθητικά. Όμως εδώ θα πρέπει να ειπωθεί και μια μεγάλη αλήθεια. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, τα έργα αποκατάστασης των εν λόγω ανενεργών λατομείων έγιναν με πρωτοβουλία της εταιρείας «Λατομεία Μαρμάρων Διονύσου». Κανένα έργο δε θα γινόταν αν δεν υπήρχε προσωπικό όφελος. Η εταιρεία προέβη σε μια πράξη καλής θελήσεως προκειμένου να κερδίσει την εύνοια, και με τον τρόπο αυτό να ανανεώσει την άδεια εξόρυξης στο λατομείο της Ραπεντώσας.

Τα λατομεία συγκεντρώνονται σε δύο θέσεις: στην πάνω και στην κάτω «πλατεία». Η κάτω πλατεία, που είναι και η μεγαλύτερη, είναι ένα μεγάλο λατομείο που δούλεψε ως το 1970, και ένα μικρότερο που σταμάτησε το 1940. Η πάνω πλατεία, είναι θέση με αρκετά μικρά λατομεία γύρω και πάνω από αυτήν, τα οποία σταμάτησαν και αυτά να λειτουργούν το 1940. Ας τα δούμε ξεχωριστά.

γ. Περιγραφή του «επάνω» λατομείου

Οδοί και μονοπάτια

Το «επάνω» λατομείο, ή αλλιώς λατομείο «της πάνω πλατείας» είναι αυτό που συναντάμε αν ακολουθήσουμε το δασικό μονοπάτι από το ξωκκλήσι του Αγίου Λουκά. Πριν την είσοδο στο λατομείο βλέπουμε στα δεξιά δύο καλύβια χωμένα στη βλάστηση. Στην ίδια πλευρά ακολουθούν μικρά και μεγάλα μέτωπα λατομείων ενώ στα αριστερά, και καθ'όλο το μήκος του μονοπατιού ως την «πλατεία» βρίσκεται μεγάλος και απότομος γκρεμός καλυμμένος από σωρούς πετρών (σαβούρας του λατομείου).

Εισερχόμενοι στο λατομείο βρίσκμαστε στην κεντρική πλατεία όπου βλέπουμε ένα μεγάλο καλύβι και παραδίπλα δύο άλλα, διαφορετικής τεχνικής και χαμηλότερα σε ύψος. Από εκείνο το σημείο, υπάρχουν τρεις οδοί προσβάσεις σε άλλα σημεία εντός και εκτός του λατο-

¹ Πληροφορίες για τα έργα αποκατάστασης βλ. Ηλία Αποστολίδη (Συμβούλου Περιβάλλοντος): «Αλούλα – Έργα ανάδειξης της λατομικής τέχνης στην Πεντέλη». (www.scribd.com) και Πέτρου Τζεφέρη: «ΑΛΟΥΛΑ: Ανοικτό μουσείο παραδοσιακής λατομικής τέχνης της Πεντέλης» (www.elladitsamas.blogspot.gr – Η Βιώσιμη Ανάπτυξη είναι Πολιτισμός.)

μείου. Η πρώτη οδός, η πιο κατηφορική, καταλήγει στην κάτω κεντρική πλατεία του λατομείου. Κατά μήκος της οδού αυτής συναντούμε δύο εσοχές στο βράχο που έχουν διαμορφωθεί σε «καθιστήριο» (από τα πολλά που υπάρχουν εκεί), αποτελούμενο από πέτρινα καθίσματα.

Η δεύτερη οδός, προχωράει σε ευθεία σχεδόν γραμμή ανατολικά της πάνω πλατείας, διασχίζει τη μεγάλη καταράκτα με τις σιδηροτροχιές, συνεχίζει μέσα στα πεύκα ως σκάλα και καταλήγει σε δασικό μονοπάτι το οποίο περνάει περιμετρικά από το χείλος του κάτω λατομείου, κι αν το ακολουθήσουμε αριστερά καταλήγουμε στην κάτω πλατεία, ενώ αν προχωρήσουμε ευθεία καταλήγουμε στην πηγή Σουληνάρι.

Η τρίτη πρόσβαση δεν είναι ακριβώς οδός, αποτελείται κατά κύριο λόγο από σκαλοπάτια που οδηγούν στα υψηλότερα σημεία του πάνω λατομείου.

Υπάρχει και ένα ξεχωριστό από το υπόλοιπο δίκτυο μονοπάτι, το οποίο κινείται δυτικά έξω από τα όρια του λατομείου και ανεβαίνει ψηλότερα καταλήγοντας σε μικρό απομονωμένο λατομείο.

Η καταράκτα

Το μηχανοστάσιο της καταράκτας ήταν εγκαταστημένο σε μια φαραγγειδή τεχνητή εσοχή του βράχου. Εκεί υπάρχουν ακόμα σιδηροτροχιές, ενώ στο κέντρο του πελεκημένου βραχώδους εδάφους έχει σκαφτεί τάφος βάθους ενός μέτρου περίπου. Λίγο πιο κάτω, στην ίδια ευθεία, είχε την αφετηρία της η μεγάλη καταράκτα που φτάνει ως την κοιλάδα της Ραπεντώσας, με προορισμό το σταθμό του τρένου.

Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες καταράκτες που θα δούμε στη συνέχεια, ετούτη εδώ είναι η μόνη στην οποία βλέπουμε να διατηρείται ακόμα τμήμα της ομαλής συνέχειάς της, η οποία διέσχισε το δάσος και κατέληξε στο σταθμό του Διονύσου.

Στην απόληξη της καταράκτας έχει δημιουργηθεί ένα σχετικά μεγάλο τεχνητό βαθούλωμα με πετρόκτιστη περιφέρεια. Δε γνωρίζω τη σκοπιμότητά του, αλλά και η ύπαρξη μιας συκιάς που φύτρωσε στον πυθμένα του βαθουλώματος καθιστά αδύνατη την περαιτέρω εξέταση της κατασκευής.

Σε αυτό το σημείο, η συνέχεια της οδού δε συνεχίζει κατηφορικά, αλλά στρέφεται απότομα δεξιά, ακολουθώντας μια ευθύγραμμη οριζόντια πορεία μέσα στο δάσος για περίπου 100 μέτρα, όπου και κόβεται απότομα από τη χάραξη νεότερου χωματόδρομου. Παρατηρώντας την περιοχή από το Google Earth, οδηγήθηκα στο συμπέρασμα πως ακριβώς στο σημείο που εφάπτεται η λατομική οδός με τον δασικό δρόμο, οι όγκοι θα πρέπει να «έστριβαν» αμέσως αριστερά, και να συνέχιζαν την ομαλή πλέον κατηφορική πορεία τους προς το σταθμό.

Το σωζόμενο αυτό τμήμα της λατομικής οδού δε βρίσκεται επί φυσικού εδάφους, αλλά εδράζεται πάνω σε ψηλό (έως και 2-2,5 μ.) ογκώδες και καλοκτισμένο κατάστρωμα που όταν το βλέπουμε από χαμηλά μοιάζει με επίμηκες τείχος-περίφραξη. Στη ρίζα του τοιχώματος της οδού, στο σημείο που αυτή εφάπτεται με την καταράκτα, υπάρχουν δύο ανοίγματα αγωγών των ομβρίων υδάτων. Δεδομένης της εξαιρετικά απότομης κλίσης του βουνού, ο ρόλος των αγωγών αυτών ήταν για να προστατεύσουν την κατασκευή από την ορμητική ποσότητα νερού που θα κατέβαινε απ' το βουνό σε μια ισχυρή καταιγίδα.

Υπάρχει ωστόσο και κάτι, κατ' εμέ τουλάχιστον ακατανόητο. Στο μέσο περίπου της ευθύγραμμης οδού, αυτή κόβεται στα δύο από την κατασκευή μιας τάφρου με πλάτος λιγότερο του ενός μέτρου. Θα μπορούσε και να παρομοιαστεί με διαμπερή στοά χωρίς οροφή. Για ποιο λόγο τέμνεται η οδός από αυτή την τάφρο; Σε τι εξυπηρετούσε;

Τα κτίσματα

Στο λατομείο υπάρχουν συνολικά 6 κτίσματα. Τα πρώτα δύο αναφέρθηκαν ήδη, και είναι εκείνα της πλατείας. Τα κλαδιά ενός μεγάλου πεύκου απλώνονται δίκην σκεπής πάνω από το ένα καλύβι. Στο εσωτερικό του υπάρχουν μικρά καθίσματα και ένα τραπέζακι, όλα από πέτρα.

Η θέση θέας

Στο βόρειο άκρο της μικρής ράχης που χωρίζει το λατομείο από την κατρακύλα έχει κατασκευαστεί μια σχεδόν στρογγυλή βάση από πλάκες, ενώ περιμετρικά υπάρχει χαμηλό τοιγάκι. Από εκείνο το σημείο υπάρχει θέα όπου φαίνονται και τα δύο λατομεία, η κορυφή του βουνού, το Διονυσοβούνι και η Ραπεντώσα, καθώς και το τμήμα στα βόρεια που χωρίζει την Πεντέλη από την Πάρνηθα. Νότια της θέσης αυτής διακρίνεται βάση περιστροφικού γερανού, και μια από τις αγκυρώσεις του.

Επιγραφές

Το λατομείο στην Αλούλα είναι το μοναδικό από όλα τα λατομεία της Πεντέλης στο οποίο βρίσκεται ένας τόσο μεγάλος αριθμός επιγραφών. Επίσης, στα άλλα λατομεία είναι πολύ σπάνιο να συναντήσει κάποιος επιγραφές λατόμων. Στην Αλούλα υπάρχουν πολλές τέτοιες. Ασφαλώς, δε λείπουν και τα σκαλίσματα των βοσκών.

Οι χρονολογίες που αναγράφονται καλύπτουν την περίοδο 1900-1949. Εκείνες του 1900 ανήκουν αποκλειστικά σε λατόμους, διότι ήταν η εποχή όπου ξεκίνησε η εξορυκτική δραστηριότητα από την αγγλική εταιρεία. Αυτές βρίσκονται κατά κύριο λόγο στα τοιχώματα του μηχανοστασίου της κατρακύλας. Εκεί διακρίνονται τα ονόματα «ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΓΚΑΝΑΣ» (2 φορές, γραμμένο με κεφαλαία και μικρά γράμματα), «ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Δ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ», «ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β...», «ΣΤΕΦΑΝΟΣ», «ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ», «ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. ΧΑ...», «ΠΕΤΡΟΣ [...] ΟΡΤΟ[...]ΑΛ...», «ΔΙΩΝΗΣΥΟΣ ΜΑΝΟΛΑΤΟΣ» και «ΦΡΑ[Γ]ΚΕΣΚΟΣ ΜΑΡΚΗΝΗΣ – ΕΦΑΡΜΟΣΤΗΣ». Ο τελευταίος δηλαδή έγραψε και την ειδικότητά του. Υπάρχουν ακόμα, μια δυσνόητη (λόγω αλλοίωσης) επιγραφή, ένα σχήμα που μοιάζει με ουρά, και διάφορα αρχικά ονομάτων. Την δυσνόητη επιγραφή απέδωσα ως εξής: «ΖΟΥΑΝ...ΟΣ / Δ[;] Δ... 77 ΩΣ / ΡΡ...Ο...Σ...ΑΡ... / ΧΗΣ / ΔΙΟΡΑΣΟΥ / ΤΟΥ 1900».

Ένα δεύτερο, ακόμα μεγαλύτερο επιγραφικό πλήθος συναντούμε πάνω στις επίπεδες επιφάνειες των φυσικών βράχων στο πλάι της οδού που συνδέει την άνω πλατεία με την κατρακύλα. Υπάρχουν τα ονόματα «ΖΟΡΜΠΑΣ», «ΕΛ. ΑΛΗΞΑΝΔΡΟΠΟΛΟΣ», «Ι.Γ. ΣΑΚΕΛΗΣ». Κάποιες από τις επιγραφές του βοσκού Ζορμπά συνοδεύονται από ακαθόριστα σχέδια, ενώ μία άλλη περιέχει τη φράση: «[ΤΗ]Ν 17 ΜΑΡΤΙΟΥ / ΗΜΕΡΑΝ ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ / ΤΟΥ ΕΤΟΣ 1917».

Άλλες μεμονωμένες επιγραφές βρίσκονται διάσπαρτες στο λατομείο.

Τα καλύβια πριν από τη δυτική είσοδο του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η πλατεία του λατομείου και δύο καλύβια (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η είσοδος στην πάνω πλατεία. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το επάνω λατομείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα κτίσματα στο κεντρικό σημείο της πλατείας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

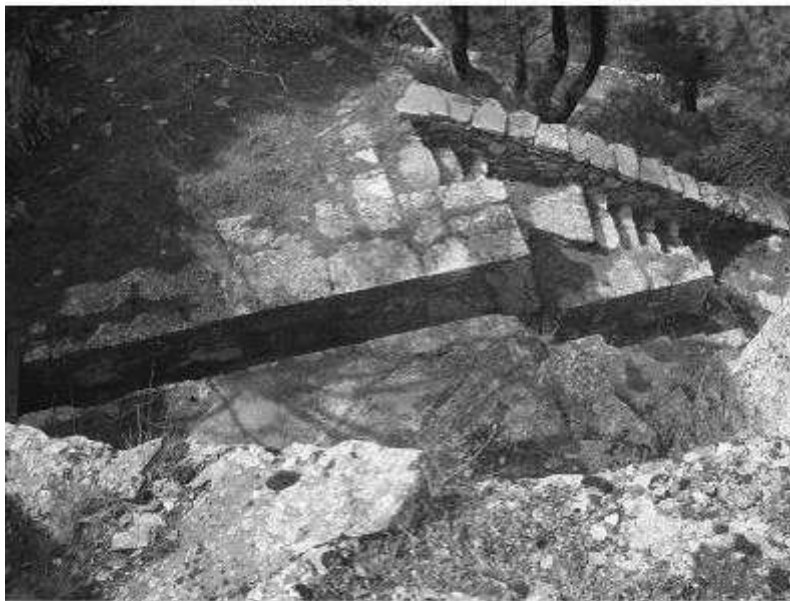
Πέτρινα σκαλοπάτια και μονοπάτια που ενώνουν τους χώρους του πάνω λατομείου, αλλά και το λατομείο με άλλα σημεία εκτός των ορίων του. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κι άλλα πέτρινα σκαλοπάτια και μονοπάτια που ενώνουν τους χώρους του πάνω λατομείου, αλλά και το λατομείο με άλλα σημεία εκτός των ορίων του. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λοιπά σκαλοπάτια και μονοπάτια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

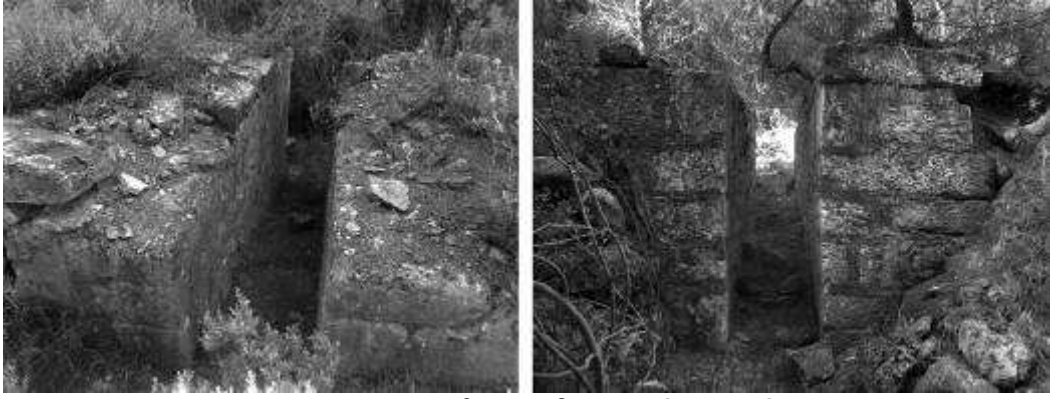
Η αφετηρία της κατρακύλας και η τάφος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το άνω τμήμα της καταράκτας (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η συνέχεια της πορείας της μέσα από το δάσος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η «τάφρος» που κόβει την οδό (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι αγωγοί των υδάτων (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το κατάστρομα της ευθύγραμμης οδού (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

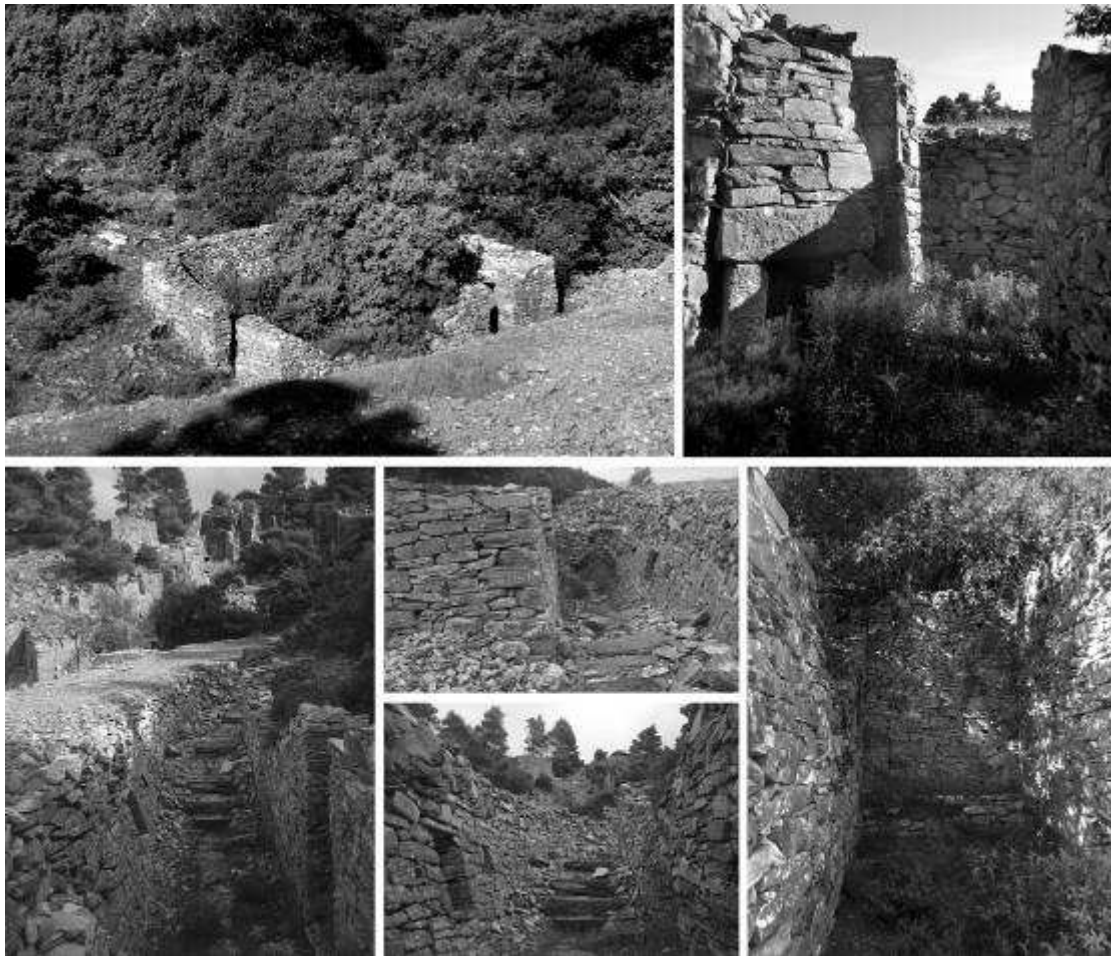
Το υψηλότερο τμήμα του πάνω λατομείου όπου υπάρχει καζάρμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Διάφορες κατασκευές αισθητικού χαρακτήρα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

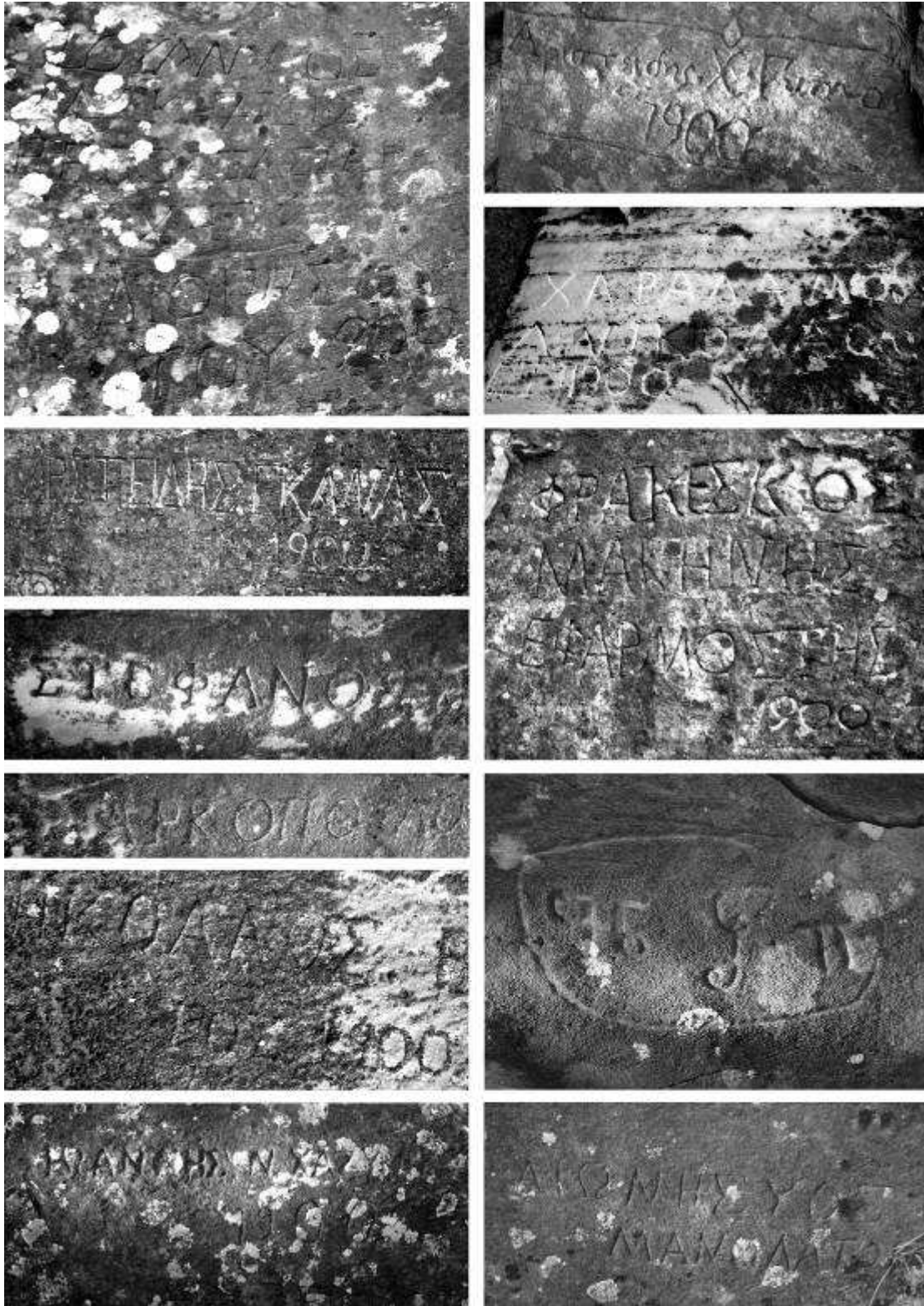
Η καζάρμα στο τρίτο επίπεδο του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

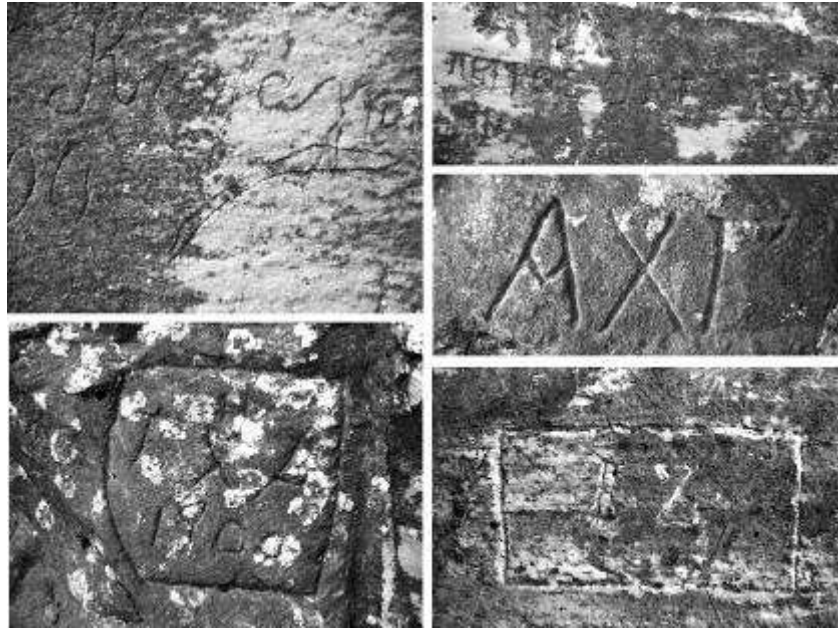
Το γύφτικο στο δεύτερο επίπεδο του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

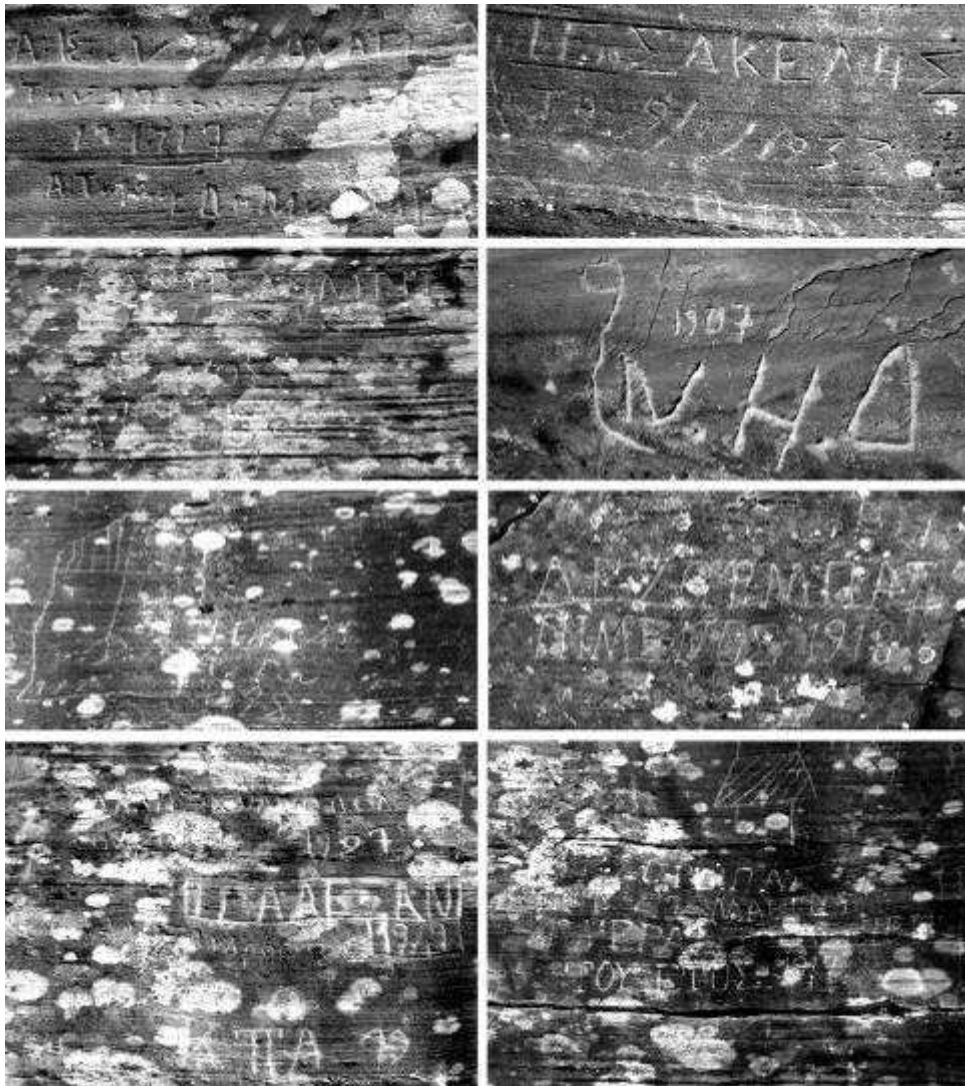
Η θέση θέας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές της κατακύλας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Λοιπές επιγραφές από την κατακύλα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επιγραφές και αόριστα σχέδια λατόμων και γιδοβοσκών σε άλλο σημείο του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

δ. Περιγραφή του «κάτω» λατομείου

Οδοί και μονοπάτια

Δύο είναι οι οδοί για το κάτω κεντρικό λατομείο. Η μία, όπως είπαμε ήδη είναι αυτή που έρχεται από την πάνω πλατεία. Ένας ακόμα χωματόδρομος ανεβαίνει από τον οικισμό του Διονύσου και καταλήγει στην κεντρική πλατεία του λατομείου. Υπάρχει τέλος ένα μονοπάτι το οποίο ξεκινάει με σκαλοπάτια ώσπου σε κάποιο σημείο διχάζεται. Ο ένας κλάδος του μονοπατιού πάει στην πηγή Σουληνάρι, όπου στην αρχή αυτής της διαδρομής το σημερινό μονοπάτι περνάει μέσα από τα ερείπια καζάρμας, κάτω από την οποία υπάρχει και «γύφτικο». Ο άλλος κλάδος πάει περιμετρικά, γύρω από το χείλος του λατομείου, περνάει από την κατρακύλα με τις σιδηροτροχιές και καταλήγει στο επάνω λατομείο.

Κτίσματα - δεξαμενές

Στο λατομείο αυτό δεν υπάρχουν καλύβια, πέρα από τη μεγάλη καζάρμα επί της κεντρικής πλατείας. Στο πάτωμα του εσωτερικού της καζάρμας υπάρχει άνοιγμα δεξαμενής γεμάτης νερό. Ανατολικά της καζάρμας αλλά και πίσω από αυτή έχουν κτιστεί διάφορα, τοιχάκια, πεζουλάκια, σκαλοπατάκια και λοιπές αισθητικές μικρο-κατασκευές. Πίσω από την καζάρμα υπάρχει βρύση η οποία έπαιρνε νερό από την πηγή Σουληνάρι. Νοτιοδυτικά της καζάρμας και στη βάση του λατομείου υπάρχει άλλη μία επιμήκης τσιμεντένια δεξαμενή, η πρόσοψη της οποίας και τα πλάγια είναι επενδυμένα με πέτρες για να εναρμονιστεί με τα λοιπά κτίσματα.

Η κεντρική πλατεία και το ανάγλυφο του λατόμου

Μέρος της κεντρικής πλατείας πλαισιώνεται από ένα ημικυκλικό περιτείχισμα (ύψ. περίπου 1,10μ.) συγκροτημένο από ογκόλιθους εναλλάξ με ξερολιθιές. Εντός του πλαισιωμένου χώρου, δίπλα σε πεύκο, βρίσκονται δύο τεράστιοι επίπεδοι ογκόλιθοι. Στα αριστερά του χώρου αυτού υπάρχει δάσος και τριγύρω διάφοροι μικροί καθιστικοί χώροι.

Προχωρώντας φτάνουμε στην προαναφερθείσα μεγάλη καζάρμα όπου αριστερά από τα σκαλοπάτια που οδηγούν σε αυτή έχει στηθεί πάνω σε βάθρο ογκόλιθος που στο άνω μέρος του φέρει ανάγλυφη προτομή λατόμου που βαστάει πικούνι. Τα χέρια είναι ανασηκωμένα, έτοιμα να χτυπήσουν το βράχο. Από κάτω βρίσκεται επιγραφή που εξηγεί στον επισκέπτη το πού βρίσκεται: «*Ανοιχτό μουσείο παραδοσιακής λατομικής τέχνης / Έργο χεριών και ψυχής δύναμη των Παριανών λατόμων Γεμελιάρη Νικ. Πανώριου Αντ. Κρητικού Γεωρ. Τσαντουλή Θωμ. Λουκή Εμμ. / Συνεργάστηκαν και επέβλεψαν Αποστολίδης Ηλίας δασολόγος, Κουζούπη Αμαλία Νένα Γκόλαντα γλύπτρια φυσ. τοπίου*».

Το κάτω λατομείο αν και μεγαλύτερο σε έκταση, δεν παρουσιάζει την ποικιλομορφία του επάνω, ούτε υπάρχουν σε αυτό σκαλισμένες επιγραφές, εξαιτίας της νεότερης εκμετάλλευσής του. Το μόνο που έχει συμβεί εδώ σε αντίθεση με το επάνω λατομείο είναι η εκταμένη φύτευση δένδρων, θάμνων και διάφορων φυτών· αυτά βρίσκονται κυρίως σε επιχωμάτωση στη ρίζα του λατομείου, και ποτίζονταν από τη μεγάλη δεξαμενή.

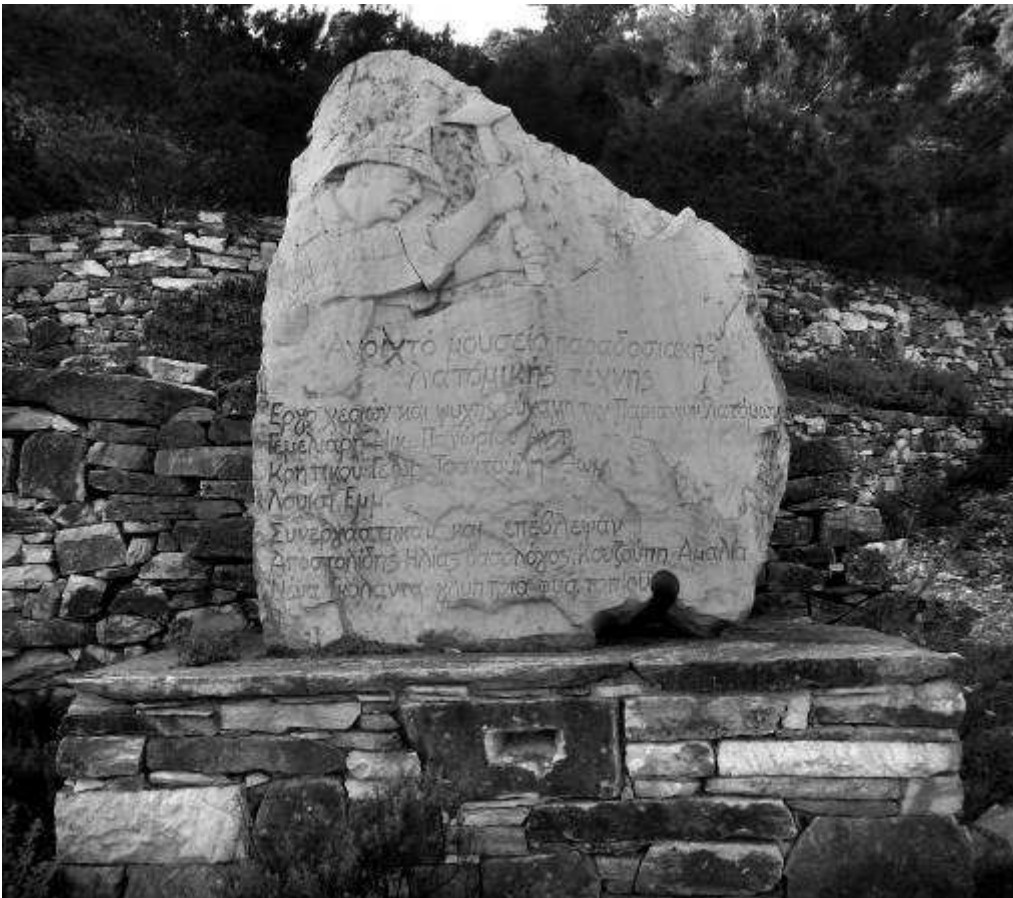
Το κάτω λατομείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το κάτω λατομείο και η κεντρική πλατεία. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Άλλη όψη (εκ των άνω) του κάτω λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο βράχος με τον ανάγλυφο λατόμο και την επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η μεγάλη καζάρμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η βρύση. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σκαλοπάτια και διάφορα έργα γύρω από την καζάρμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η μεγάλη τσιμεντένια δεξαμενή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

8. ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑ ΤΩΝ ΛΑΤΟΜΩΝ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

α. Το απομονωμένο λατομείο

Σε ψηλότερο σημείο από το προαναφερθέν λατομείο υπάρχει ένα μικρότερον διαστάσεων παλαιό (του 1900 δηλαδή) λατομείο. Οι επιφάνειες εξόρυξης είναι εντελώς λείες, και σήμερα δε διαφέρουν από φυσική επιφάνεια βράχου. Σε κάποιο σημείο υπάρχουν τα ερείπια ενός καλυβιού. Το πιο ενδιαφέρον ωστόσο που συναντά κάποιος στο λατομείο είναι οι –ανάμεσα σε άλλους πελεκημένους όγκους– μεγάλες και παχιές παραλληλεπίπεδες μαρμάρινες πλάκες. Ομοιές τους σε μέγεθος δε σώζονται σε κανένα άλλο λατομείο της Πεντέλης.

Το απομονωμένο λατομείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

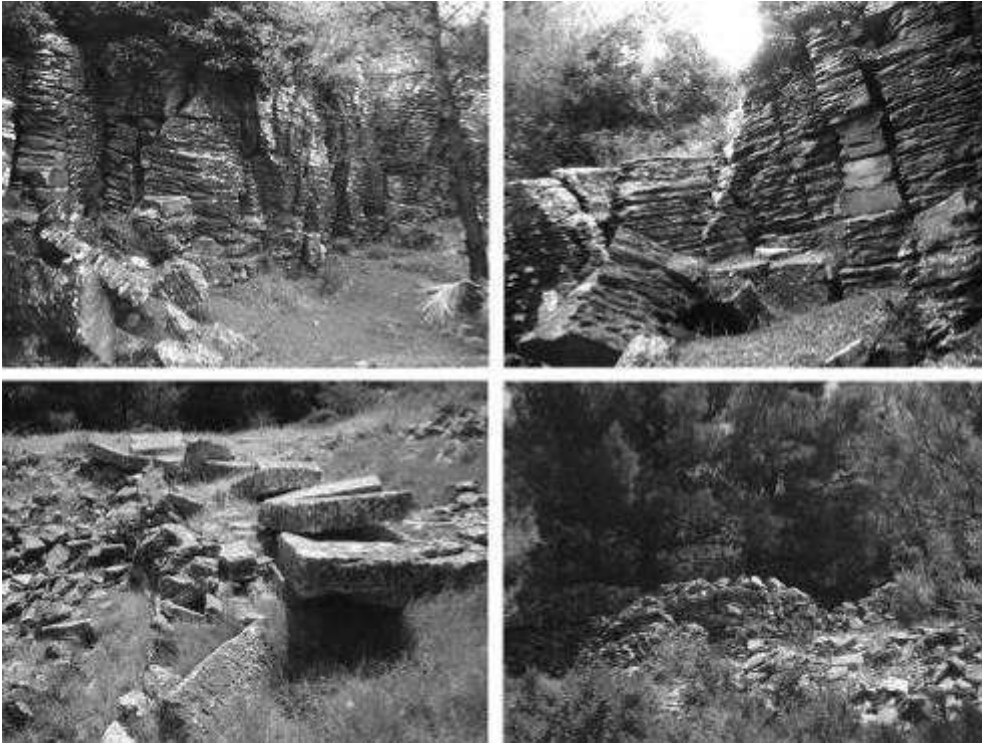
Πελεκημένοι όγκοι και οι μεγάλες μαρμάρινες πλάκες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

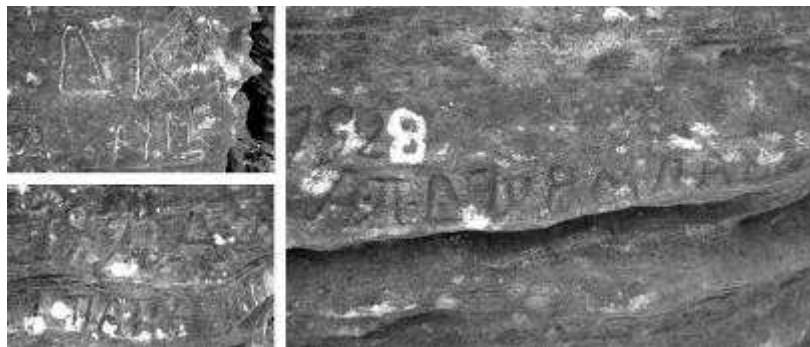
Τα ερείπια του καλυβισιού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Το λατομείο του δάσους

Χωμένο μέσα στο δάσος βρίσκεται ένα μικρό λατομείο, δίπλα στο οποίο υπάρχουν τα ερείπια ενός μεγάλου σχετικά κτίσματος, ενώ λίγο χαμηλότερα συναντούμε αρκετούς πελεκημένους όγκους. Το εν λόγω λατομείο είναι ίδιας περίπου χρονολογίας με εκείνα στην Αλούλα (1900), και αυτό προκύπτει από κάποιες επιγραφές γιδοβοσκών πάνω στο μέτωπο εξόρυξης, οι οποίες φέρουν τις χρονολογίες 1915, 1923 και 1928.

Το λατομείο του δάσους, οι όγκοι και το κτίσμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επιγραφές των βοσκών στα τοιχώματα του λατομείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Τα κτίσματα και η δεξαμενή στο Σουληνάρι

Η φαρδιά πευκόφυτη χαράδρα της περιοχής Σουληνάρι (όπου και η ομώνυμη πηγή) είναι αυτή που χωρίζει όλα τα προηγούμενα λατομεία από τα λοιπά λατομεία του Bowman, για τα οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

Μέσα λοιπόν στη χαράδρα αυτή και ανάμεσα στα πεύκα βρίσκεται μια μεγάλων διαστάσεων πετρόκτιστη δεξαμενή και δίπλα ακριβώς σε αυτή τα ερείπια κατοικίας λατόμων. Πάνω στα φυσικά βράχια που αποτελούν και το νοτιοανατολικό τοίχωμα της καλύβας υπάρχουν σκαλισμένες επιγραφές.

Στα πλαίσια της ανάπλασης του λατομείου στην Αλούλα κατασκεύασαν μονοπάτι το οποίο κατά το ήμισυ αποτελείται από σκαλοπάτια, και συνδέει το χώρο αυτόν με την πηγή στην απέναντι πλευρά. Διάφορες άλλες επεμβάσεις με τη χρήση πέτρας έχουν γίνει και στα δυτικά της πηγής σε μικρή απόσταση από αυτήν.

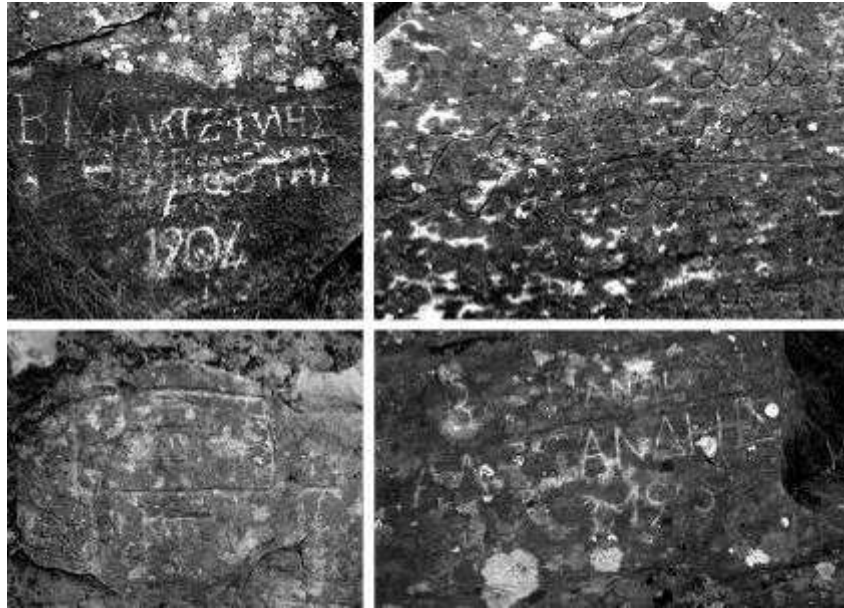
Αρ. Η δεξαμενή στο Σουληνάρι. Δεξ. Τα σκαλοπάτια που οδηγούν στην είσοδο της καλύβας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η καλύβα δίπλα από τη δεξαμενή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Σημείο θέας του δάσους πλησίον της πηγής. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές της καλύβας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

δ. Λατομεία Bowman A'

Χώρισα τα λατομεία του Bowman στο Σουληνάρι σε A' και B' λόγω της διαφοράς υψομέτρου που χωρίζει τα μεν από τα δε. Τα λατομεία A' είναι αυτά που βρίσκονται χαμηλότερα, και είναι τα πρώτα που συναντούμε μετά την πηγή Σουληνάρι.

Οι καζάρμες

Κατευθυνόμενοι από την πηγή Σουληνάρι για τα λατομεία του Bowman συναντάμε σε κάποιο σημείο πολλά και διάφορα κατάλοιπα της λατομικής παρουσίας. Ένα από αυτά είναι το συγκρότημα καλυβιών που είχαν ως κατοικία τους οι λατόμοι. Πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση (σε ολόκληρο το βουνό) λατομικού «χωριού». Στο εσωτερικό των καλυβιών υπάρχουν τετράγωνες «τυφλές» εσοχές (παραθύρες) για αποθηκευτική χρήση, όπως και τζάκια, ενώ σε ένα από αυτά συναντάμε δύο ογκώδεις μαρμάρινες λεκάνες - νεροχύτες. Υπάρχουν ίχνη από φαρδύ μονοπάτι προς την πηγή, αλλά και προς τα ψηλότερα λατομεία.

Η δεξαμενή

Απομονωμένη από τα παραπάνω κτίσματα, σε ένα ψηλότερο σημείο και κάτω από ένα πεύκο βρίσκεται μια δεξαμενή με αψιδωτή οροφή. Πρόκειται για τη μοναδική δεξαμενή με τέτοια οροφή σε ολόκληρο το βουνό – με μόνη ίσως εξαίρεση τη δεξαμενή της Σπηλιάς η οποία βέβαια είναι πολύ παλαιότερη. Προφανώς ύδρευε το «χωριό».

Το “κυκλώπειο τείχος” και τα λαξευτά σκαλοπάτια

Στο ίδιο υψόμετρο και προς τα ανατολικά υπάρχει επίσης κάτι μοναδικό: ένα πανύψηλο ανάλημμα από γιγάντιους ογκόλιθους το οποίο κατασκευάστηκε για να συγκρατεί τους τόνους της λατύπης. Παρότι έχει καταρρεύσει μερικά, προκαλεί μεγάλη εντύπωση το ύψος του και το μέγεθος των όγκων, τόσο που του δόθηκε εκ μέρους μου η ονομασία «κυκλώπειο τείχος».

Τα μοναδικά στοιχεία που συναντά κάποιος στην περιοχή υπάρχουν στα αριστερά του αναλήμματος, όπου πάνω στο φυσικό βράχο έχει λαξευτεί μια σειρά από σκαλοπάτια που οδηγούν στην τετράγωνη μαρμάρινη “εξέδρα” που βρίσκεται στην κορυφή του “τείχους”, τη βάση δηλαδή του γερανού με τον οποίο χτίστηκε το ανάλημμα.

Το μεγάλο κτίριο

Προχωρώντας πέρα από το βράχο με τις λαξευτές βαθμίδες συναντούμε στα αριστερά ερείπια μεγάλης εγκατάστασης που στέγαζε μηχανήματα. Η αρχική της μορφή αποτυπώνεται –κι αυτό κατά τύχη– σε μια παλιά ορειβατική φωτογραφία η οποία παρατίθεται στο προηγούμενο κεφάλαιο, αλλά θα ξαναχρησιμοποιηθεί εδώ ως μέτρο σύγκρισης με τη σημερινή εικόνα του κτιρίου.

Από το κτίριο αυτό σώζονται τρεις τοίχοι, ο ένας δίπλα στον άλλο. Ο αριστερός και δεξιός τοίχος φέρουν στην κορυφή τους δύο ογκώδη ορθογώνια μάρμαρα.

Δίπλα στο κτίριο υπάρχει μεγάλη κτιστή δεξαμενή, διάφορα άλλα κτίσματα, μια μαρμάρινη ορθογώνια λεκάνη, μεγάλα πελεκημένα μάρμαρα, καθώς και μια επιγραφή.

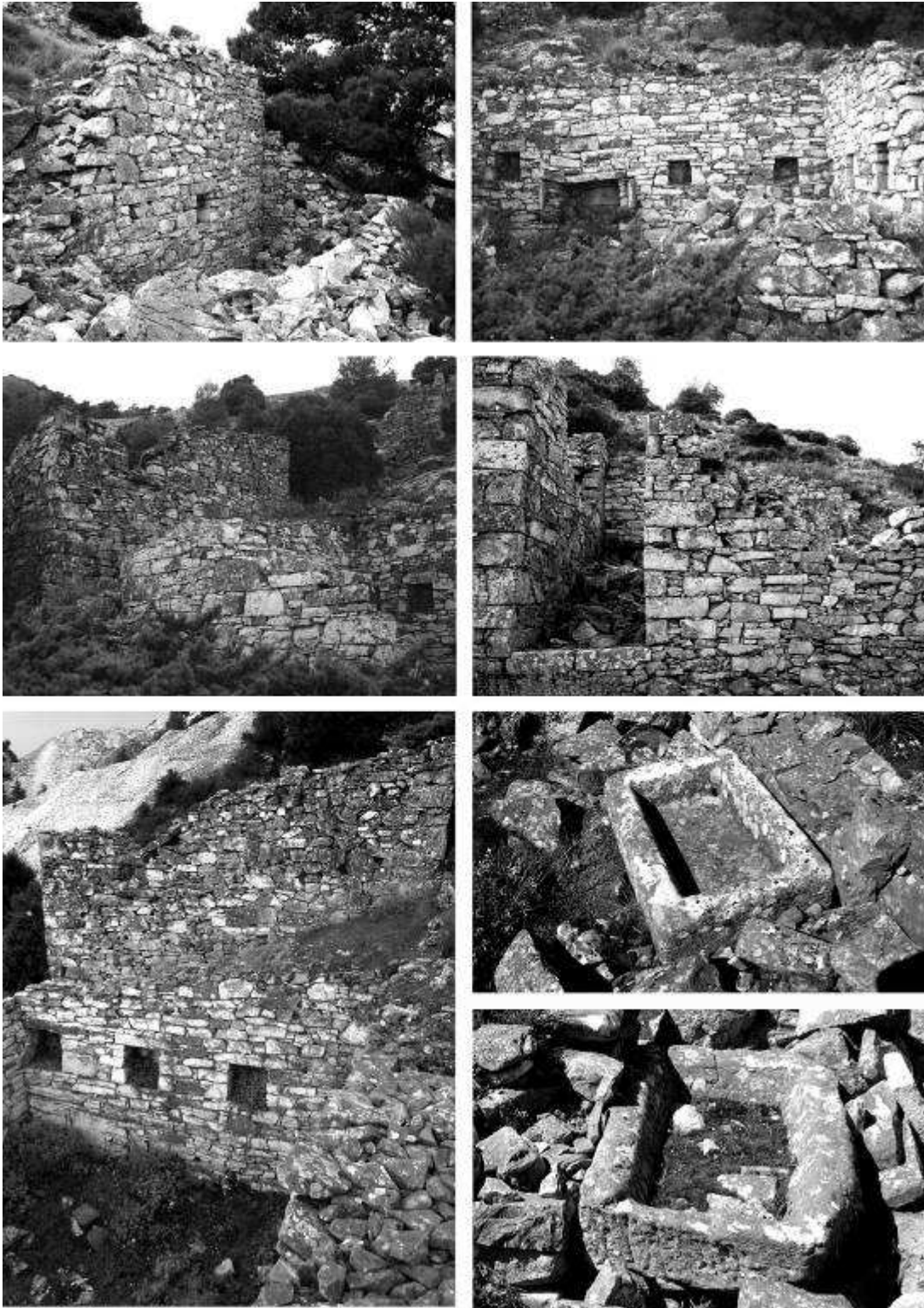
Άλλα κτίσματα – επιγραφές

Απέναντι από τα ερείπια της μεγάλης εγκατάστασης, υπάρχει ανάλημμα για να συγκρατεί τα μπάζα του λατομείου, ενώ αν προχωρήσουμε στην οδό που περνάει έξω από τα ερείπια θα δούμε στο δεξί μέρος ένα επίμηκες χαμηλό ανάλημμα.

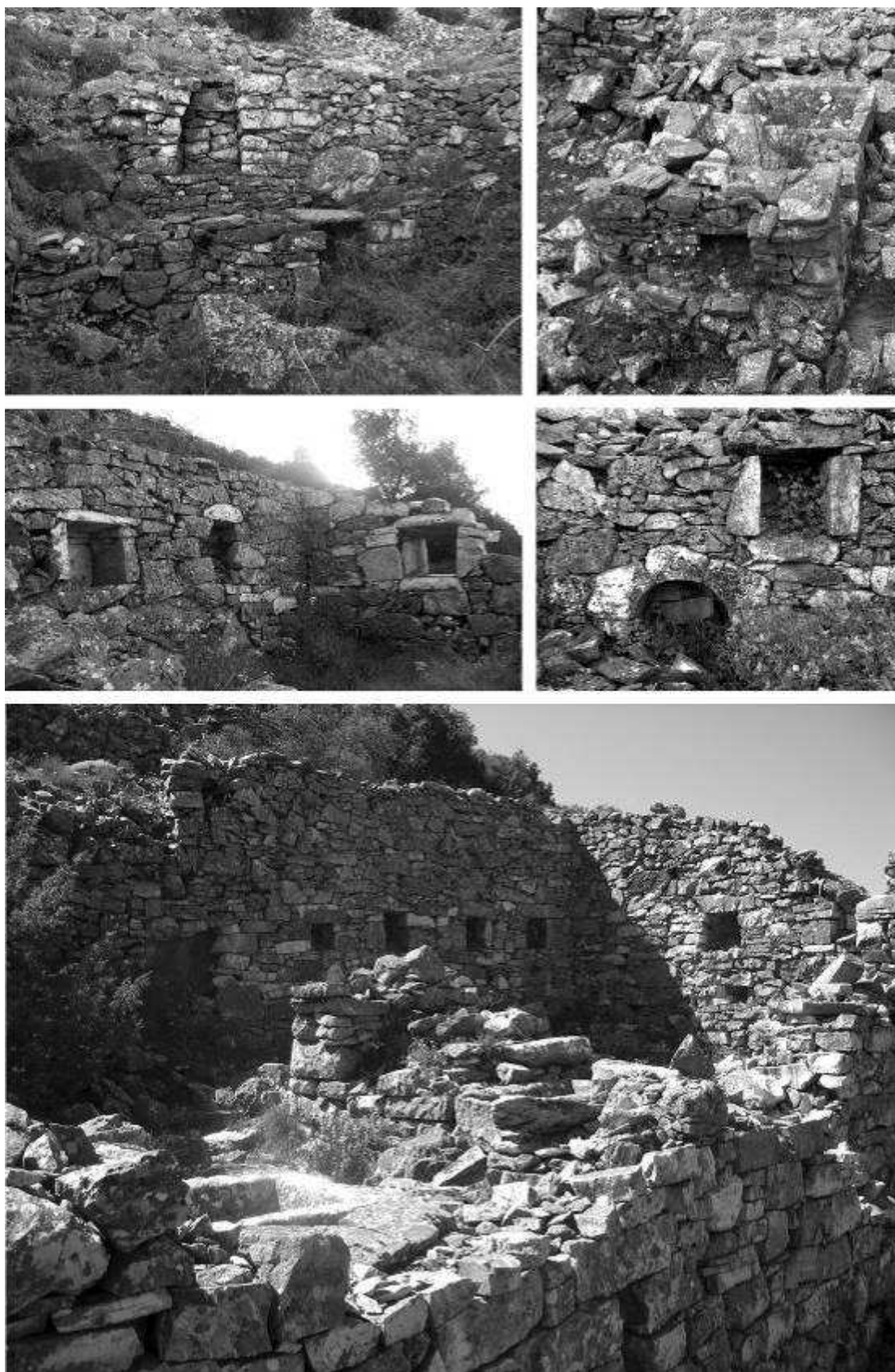
Χαμηλότερα από το επίπεδο της εγκατάστασης υπάρχουν ερείπια καλυβιών με τζάκια και διάφορες επιγραφές από βοσκούς. Οι χρονολογίες που υπάρχουν στις επιγραφές είναι το διάστημα 1934 - 1959. Ανάμεσα σε αυτές υπάρχει και ένα ακαθόριστο σκάλισμα, το οποίο φαίνεται πολύ παλαιότερο εφόσον έχει καλυφθεί από λειχήνες.

Πανοραμικές του λατομικού «χωριού». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Καλύβια του λατομικού «χωριού» και οι μαρμάρινοι νεροχύτες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

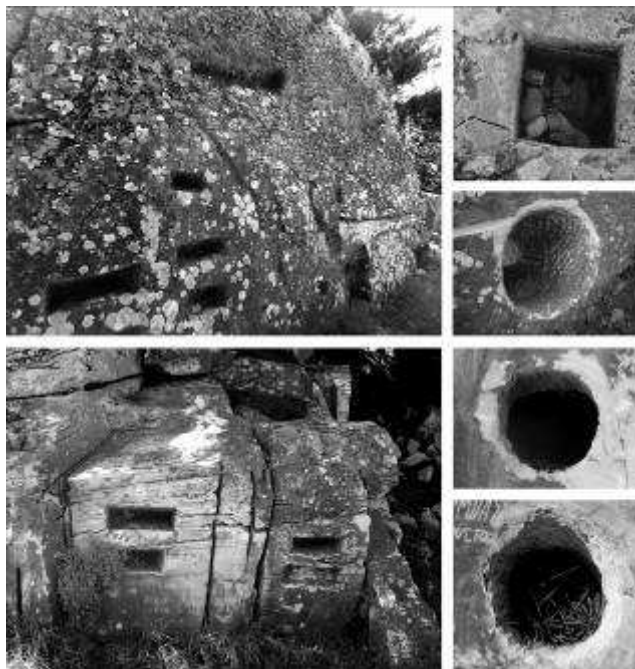
Απόψεις του εσωτερικού των καλυβιών, όπου τζάκια και παραθύρες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το “κυκλώπειο τείχος”. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα λαξευμένα σκαλοπάτια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Ίχνη εξόρυξης. Δεξ. Οπές φρένων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Πάνω: Το κτίριο της μεγάλης εγκατάστασης, όταν αυτό σωζόταν σε καλύτερη κατάσταση. (Φωτ. Δ. Δρόλαπας. Μέση και κάτω: Η δεξαμενή, η επιγραφή και άλλα κτίσματα της εγκατάστασης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Τα ερείπια των εγκαταστάσεων όπως ήταν έως το 1943-44. (Φωτ. Ε.Ο.Ο.Α, παραχωρήθηκε από Νίκο Νέζη. Δεξ. φωτ. Το ίδιο σημείο (με βελάκι) σήμερα. (Φωτ. Δρόσος Δρόλαπας)

Το επίμηκες ανάλημμα μετά το μεγάλο κτίριο.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ερείπια καλυβιών χαμηλότερα από το μεγάλο κτίριο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η δεξαμενή με την αγιδωτή οροφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επιγραφές βοσκών από το λατομείο. Πάνω δεξιά, το ακαθόριστο σκάλισμα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ε. Λατομεία Bowman Β΄

Δύο μεγάλα ορύγματα, σαν είσοδοι σπηλαίων, αποτελούν τα κύρια λατομεία Β΄. Υπάρχουν και άλλα, όπως το λατομείο που βρίσκεται δυτικά των δύο ορυγμάτων, και το λατομείο ανατολικά της ράχης. Ένας υπερμεγέθης «καταρράκτης» λατύπης χύνεται κάτω από αυτά. Υπάρχουν και εκεί διάφορα ερείπια καλυβιών, αναλήμματα, πελεκημένοι όγκοι και ελάχιστες άτεχνες επιγραφές. Ένα στοιχείο μοναδικό στα λατομεία αυτά είναι οι αριθμοί που βρίσκονται σκαλισμένοι πάνω στα ογκομάρμαρα.

Τα λατομεία Β΄ το 1921 και σήμερα. (Αρ. φωτ. από ΕΘ-Βιβλιοθηκ Zürich. Δεξ. φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Διάσπαρτα κτίσματα, ανάλημμα και οι σκαλισμένοι αριθμοί πάνω στους όγκους.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

στ. Λατομικές “γλίστρες”

Στη βόρεια πλευρά του βουνού υπάρχουν ακόμα τρεις μεγάλες γλίστρες (η πρώτη βρίσκεται όπως είδαμε στην Αλούλα). Η μία βρίσκεται ΒΔ της νεότερης εκκλησίας της Αγίας Μαρίνας και ψηλότερα από αυτή. Η γλίστρα κατέβαινε μέχρι το δρόμο που οδηγούσε στη δεύτερη γλίστρα. Η δεύτερη είναι και η πιο εντυπωσιακή, λόγω του καλοκτισμένου καμπυλωτού αναλήμματος στην ανατολική πλευρά της, ώστε να δημιουργηθεί πλάτωμα για απόθεση και φόρτωση όγκων. Μοιάζει με αρχαία κατασκευή, γι’ αυτό και με ένα φίλο το αποκαλούμε χαριτολογώντας «μυκηναϊκό τείχος». Πάνω σ’ αυτή τη βάση-αφετηρία της γλίστρας υπάρχουν τα ερείπια ενός καλυβιού και διάφορες σκαλισμένες επιγραφές πάνω σε φυσική βραχώδη κάθετη επιφάνεια. Αυτές όμως είναι πλέον δυσανάγνωστες λόγω της κάλυψής τους από λειχήνες. Χαμηλότερα και πάνω στα πετρώματα της κατρακύλας υπάρχουν σκαλισμένα τρία αρχικά με τη χρονολογία «1939» και ένα απλοϊκό χάραγμα εκκλησίας.

Η τρίτη γλίστρα αρχίζει από το ύψος των λατομείων Β’, όπου λίγο πριν την κατηφορική διαδρομή της υπάρχει στρογγυλή τρύπα για φρένο και λεία βραχώδης επιφάνεια επί εδάφους πάνω στην οποία υπάρχουν καρφωμένα σίδηρα και γλυφές από σχοινί. Η καθοδική πορεία της γλίστρας διακόπτεται στο ύψος του πλατώματος με τα ερείπια της προαναφερθείσας μεγάλης εγκατάστασης. Εκεί βρίσκεται η αφετηρία του δεύτερου τμήματος της κατρακύλας το οποίο υπήρξε για πολλά χρόνια αφανές λόγω του πυκνού δάσους. Επανεφανίστηκε μετά τις φωτιές του 2009.

Ο εντοπισμός της ωστόσο γέννησε κάποια ερωτηματικά. Σε παλιά φωτογραφία του 1945 (παρατίθεται παρακάτω) όπου φαίνεται η εν λόγω γλίστρα, διακρίνεται ένας κλάδος στη δεξιά πλευρά. Όταν όμως επιχείρησα να τη βρω, διαπίστωσα πως αυτός ο κλάδος βρισκόταν αριστερά! Η μόνη λογική εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι πως ο μεν δεξιός κλάδος χάθηκε εξ ολοκλήρου (περίεργο ωστόσο να μη σώζονται καθόλου ίχνη) ενώ ο αριστερός είναι μεταγενέστερος του 1945, αλλά πότε; Τα λατομεία της βόρειας πλευράς που ανήκαν στον Bowman είχαν ήδη εγκαταλειφθεί στην εποχή του! Στη γειτονική Αλούλα δούλευαν όπως είπαμε έως το 1949, όμως αυτή η κατρακύλα δε σχετίζεται με αυτό το λατομείο.

Επίσης, κοιτάζοντας από κοντά αυτό τον κλάδο, διαπίστωσα ότι δεν επρόκειτο για μία ακόμα κατρακύλα, αλλά για κάποιο πέραςμα, κάτι σαν οδός, όπου στη μία πλευρά ήταν η εκβαθυσμένη –στο σημείο επαφής με το πέραςμα– πλαγιά του βουνού, και από την άλλη ένα επίμηκες πετρόκτιστο χαμηλό τείχος. Σε τι εξυπηρετούσε τους λατόμους αυτό το πέραςμα; Σημειωτέον ότι κάτι παρόμοιο δεν υπάρχει σε καμία άλλη κατρακύλα στην Πεντέλη.

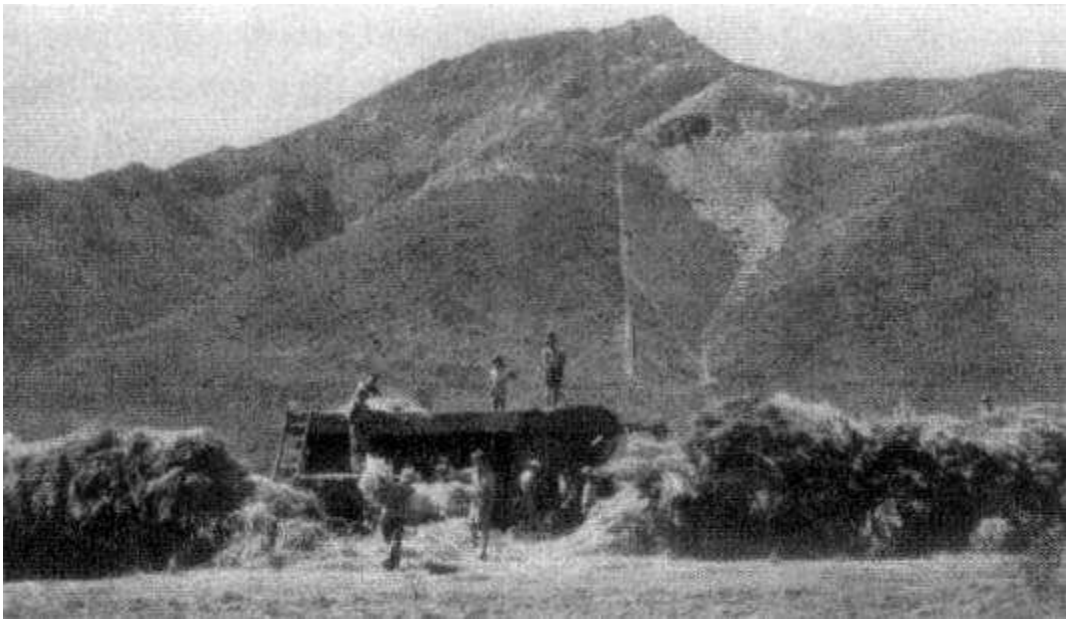
Το πάνω μέρος της γλίστρας με το “τείχος”. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

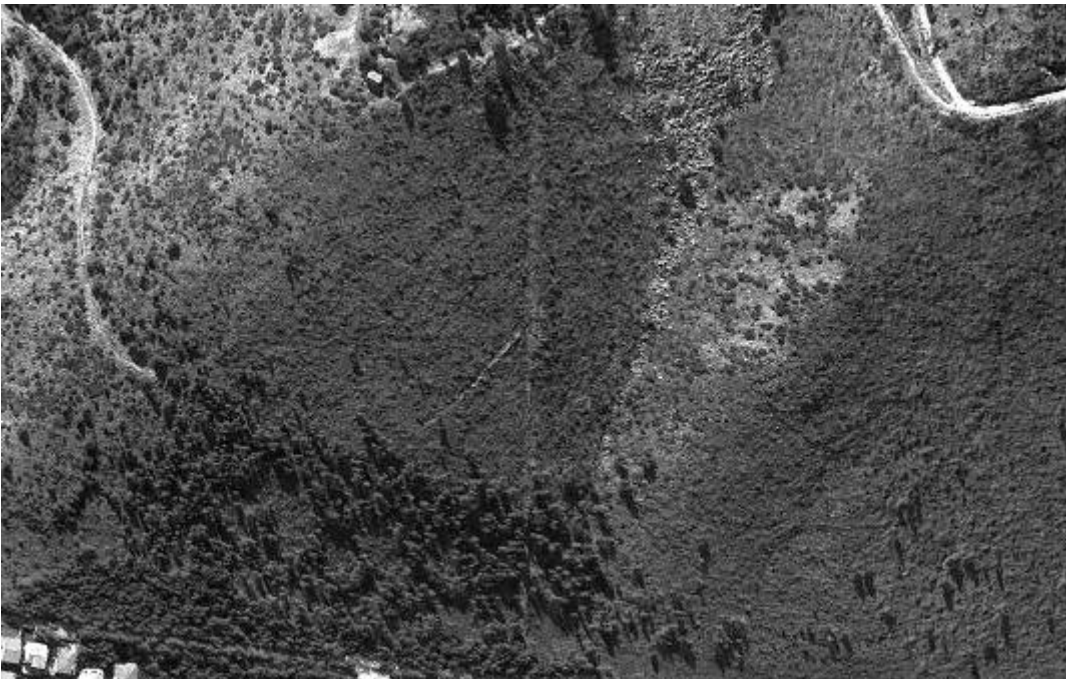
Η ανατολική πλευρά του “τείχους” και τα χαμηλότερα τμήματα της κατρακύλας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η γλίστρα ΒΔ της Αγ. Μαρίνας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η γλίστρα των λατομείων Bowman όταν ήταν εμφανής (1945).

Η ίδια γλίστρα σε εικόνα από το Google Earth. Εδώ βλέπουμε τον κλάδο από την αριστερή πλευρά και όχι από τη δεξιά όπως στην παραπάνω φωτογραφία του 1945.

Η γλίστρα των λατομείων Bowman. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το παρακλάδι της κατρακύλας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

9. Η ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΗ ΓΡΑΜΜΗ

Το σταθμό, που βρίσκεται μέσα στο δάσος επί της Λεωφόρου Διονύσου, απάρτιζαν δύο μεγάλα συνεχόμενα πετρόκτιστα κτίρια αποτελούμενα από αρκετά μαρμάρινα τεμάχια. Σήμερα διατηρούνται σε καλή κατάσταση οι εξωτερικοί τοίχοι, ενώ η στέγη λείπει καθώς και ολόκληρος ο νότιος τοίχος. Ο δήμος Διονύσου έχει διαμορφώσει το χώρο για διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις, ενώ υπάρχει και ανοιχτή έκθεση «μοντέρνων» και εντελώς ακαλαίσθητων γλυπτών από μάρμαρα του Διονύσου, τα οποία αποτελούν την ύστατη παραφωνία μέσα στο δάσος.

Τα ερείπια του παλιού σταθμού στο Διόνυσο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Απόψεις του εσωτερικού χώρου του σταθμού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

10. ΣΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΔ ΠΛΕΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΟΚΚΙΝΑΡΑ

Λατομεία του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν και στη ΝΔ πλευρά της Πεντέλης, στα σημεία όπου βρίσκονται σήμερα τα μεγάλα λατομεία των Ράικου και Μαλτέζου, καθώς και στο ύψος του ναυδρίου του Αγ. Ιωάννη. Σε κάποια από αυτά συνεχίστηκε η εκμετάλλευση και τα μεταγενέστερα χρόνια, ενώ κάποια άλλα χάθηκαν από τα νεότερα λατομεία. Σώζονται όμως αρκετές λατομικές οδοί της εποχής εκείνης και διάσπαρτες αύλακες μέσα στις οποίες κυλούσαν οι τροχοί από τις άμαξες. Αυτές παρουσιάζονται παρακάτω.

Παλιές λατομικές οδοί. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κεφάλαιο 12

ΟΙ ΛΑΤΟΜΟΙ

Το 1919 ο αρθρογράφος και περιηγητής Δ. Χατζόπουλος έγραφε: «Περνούμε από τα λατομεία των προγόνων. Απομένουν πάντοτε σιγαλά και άθικτα, εκ σεβασμού προς την πηγή αυτήν της ελληνικής τέχνης. Εντεύθεν κατεβιβάσθη το μέγα, μέγιστον λευκόν υλικόν, από το οποίον ένας λαός ηδυνήθη να πλάση υπερόχου κάλλους μορφάς και σχήματα. Η πηγή του μαρμάρου εσίγησε, όπως και το ιδανικόν, που εξυπηρέτησε αριστοτεχνικώς».¹

Ο Χατζόπουλος είναι ένας από τους τελευταίους τυχερούς που πρόλαβαν και είδαν τα λατομεία της Πεντέλης έτσι ακριβώς όπως τα άφησαν οι αρχαίοι. (Ακολουθώς, ακόμα πιο τυχεροί είναι οι αρχαίοι εκείνοι, που περπάτησαν στην Πεντέλη όταν ακόμα δεν υπήρχε το παραμικρό λατομείο).

Πού να φανταζόταν λοιπόν αυτός ο άνθρωπος όταν έγραφε εκείνες τις γραμμές τι θα συνέβαινε λίγες μόλις δεκαετίες αργότερα. Θα τραβούσε τα μαλλιά της κεφαλής του!

1. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΟ ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΕΛΗ

Όπως είναι γνωστό, οι περισσότεροι λατόμοι μαρμάρου της Πεντέλης ήταν Παριανοί μετανάστες, οι οποίοι στο διάστημα 1910-1965 κατέφυγαν στα λατομεία της Πεντέλης, αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, προς εύρεση εργασίας. Η Πάρος ήταν ένας τόπος απομονωμένος, δίχως προοπτική, και έτσι ο γονιός που έβλεπε το παιδί του να ταξιδεύει στην Αθήνα ένιωθε τουλάχιστον ανακούφιση για τη σταδιοδρομία του. Επικρατούσε τότε στο νησί η αντίληψη πως η Πεντέλη ήταν η μόνη λύση. Κάποιοι νέοι έφευγαν κατόπιν συμβουλών από το συγγενικό περιβάλλον τους, ενώ κάποιοι άλλοι πήγαιναν επειδή άλλοι αποφάσιζαν γι' αυτούς. Υπήρξαν και άλλοι που κατέφθασαν στα λατομεία από δική τους επιλογή. Ήταν ομολογουμένως πολύ δύσκολη η απόφαση για ένα νέο να εγκαταλείψει το σπίτι του, την οικογένειά του και τον τρόπο ζωής του, και να φύγει χιλιόμετρα μακριά, πάνω στις πλαγιές ενός βουνού για να κόβει μάρμαρα. Ωστόσο, γνώριζαν ότι μόνο αυτή η δουλειά εξασφάλιζε τότε άμεσα καλά χρήματα.²

Το μεγαλύτερο κύμα μετανάστευσης παρατηρήθηκε στα μεταπολεμικά χρόνια, το διάστημα δηλαδή 1945-1965, και ήταν κυρίως νέοι, έως και έφηβοι.³

Οι Παριανοί έφταναν με το πλοίο στον Πειραιά, έπαιρναν το τρένο ή το λεωφορείο και πήγαιναν στην Κηφισιά που τότε ήταν το σημείο συγκέντρωσης των Παριανών, για να ανηφορίσουν κατόπιν στην Πεντέλη μέσα από τα δασικά μονοπάτια.

2. ΣΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ

Οι εκτάσεις για λατομικές δραστηριότητες παραχωρούνταν ανεξέλεγκτα από τη μονή Πεντέλης εφόσον όλη η Δ-ΝΔ πλευρά του βουνού ανήκε/ανήκει σε αυτή (εκτός του Κοκκιναρά βέβαια που ανήκει στη μονή Πετράκη). Οι καλόγεροι αδιαφορούσαν πλήρως όχι μόνο για την ανεπανάληπτη καταστροφή του ορεινού όγκου, αλλά ακόμα και για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των ίδιων των εργατών στα λατομεία. Η μονή μάλιστα επωφελήθηκε τα μέγιστα, διότι εκτός από το ενοίκιο που κατέβαλλαν τα ενεργά λατομεία, οι λατόμοι πλήρωναν και τις

¹ Απόσπασμα από το καθημερινό χρονογράφημα «Εντυπώσεις της Ημέρας» με τίτλο «Πεντέλη, το Λευκό Βουνό», εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ», 24/12/1919.

² Όπως εξηγεί ένας από τους λατόμους: «Σε μια εποχή που τα μεροκάματα στην ελεύθερη αγορά κυμαίνονταν από έξι έως οκτώ δραχμές, στα λατομεία έδιναν δεκαοχτώ, και σε λίγο χρόνο έγιναν είκοσι μέχρι και εικοσιτέσσερις δραχμές...» (Κυριακή Ραγκούση-Κοντογιώργου: «Παριανοί Λατόμοι», εκδ. Ανθέμιον, Πάρος 2009, σελ. 88).

³ Σύμφωνα με την Κυριακή Ραγκούση-Κοντογιώργου, από τους 29 λατόμους που της έδωσαν συνέντευξη το 80% ήταν πολύ νέοι, από 12 έως 18 ετών, το 20% από 21 έως 27 ετών, ενώ ο μέσος όρος ηλικίας δεν υπερέβαινε τα 18 χρόνια.

δοκιμές που έκαναν αναζητώντας νέες θέσεις συμφέρουσας εξόρυξης: «Όταν ένιωσα τις δυνάμεις μου αποφάσισα να απευθυνθώ στη Μονή Πεντέλης για να δοκιμάσω σε δικό μου νταμάρι και πήρα άδεια να κάνω δοκιμές στο βουνό. Οι έξι δοκιμές που έκανα, για τις οποίες πλήρωσα 1.000 δραχμές τη μία, αποδείχτηκαν άκαρπες. Η εβδομή ήταν καλή και αποφάσισα να τη δουλέψω...»¹

Λατομείο πάνω στο λατομείο, και το ορεινό τοπίο του Πεντελικού αρχίζει να παραμορφώνεται φρικτά.

α. Οι συνθήκες διαβίωσης – η ζωή του λατόμου

Δε χρειάζεται πολλή φαντασία για να σκεφτούμε πώς ήταν η ζωή ενός λατόμου. Οπωσδήποτε θα μιλούσαμε για “κόλαση”. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν σκληρές και άθλιες. Δεν υπήρχαν ωράρια εργασίας, μόνιμες κατοικίες, ιατρική περίθαλψη. Ζούσαν σε πρόχειρα καταλύματα δίπλα στο χώρο εργασίας, τα οποία δεν πληρούσαν καμία προϋπόθεση κατοικίας. Αργότερα, έφερναν και τις οικογένειές τους πάνω στο βουνό, όπου κατασκεύαζαν σπιτάκια από ξερολιθιά. Ο μεγαλύτερος ίσως εφιάλτης για τους λατόμους θα πρέπει να ήταν ο χειμώνας. Τα τζάκια στα πέτρινα καλύβια όπου διέμεναν οπωσδήποτε δε θα επαρκούσαν για να ζεσταθούν. Πολλά καλύβια όμως δε διέθεταν ούτε το τζάκι:² «Με θερμοκρασία 10 βαθμούς κάτω από το μηδέν, με οδήγησαν να κοιμηθώ σε ένα σπιτάκι χτισμένο πρόχειρα κοντά στη σπηλιά, που έπρεπε να κλείσεις τις τρύπες με κουρέλια για να μη σε βρουν το πρωί κοκκαλιασμένο.

Όταν μας έπιασε μια άγρια χιονιά που μας κράτησε κλεισμένους 15 μέρες, το χιόνι σκέπασε το καλυβάκι μέχρι την κορυφή. Ευτυχώς αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να κλείσουν οι τρύπες και να ενεργήσει το χιόνι σαν μονωτικό. Μέχρι σίδερα πυρακτώναμε στη φωτιά για να μπορέσουμε να επιζήσουμε». (Λ.Λ.Γ.)³

Φαίνεται ότι στη μικροκοινωνία ενός λατομείου είχαν καθιερωθεί στρατιωτικού τύπου κανόνες: «Η εργατική κοινότητα είχε τους δικούς της κανόνες και κάθε εισερχόμενο μέλος για να έχει εξασφαλισμένη εργασία εκεί ακολουθούσε τους κανόνες χωρίς διαμαρτυρίες. Μια άτυπη ιεραρχία ετηρείτο μεταξύ των εργαζομένων που την σεβόντουσαν όλοι. Οι μαστορές, οι εργάτες, οι βοηθοί, οι νεοφερμένοι. Οι πρώτοι όριζαν τους κανόνες –ακόμα και τότε θα έπινε το τσούρμνο νερό– οι τελευταίοι υπάκουαν».⁴

Όπως αφηγείται ένας άλλος: «Οι μαστόροι διέτασσαν και οι εργάτες εκτελούσαν. Υπήρχε όμως ένα πρόβλημα. Δεν είχε ο καθένας το πιάτο του. Είχαν μια πήλινη λεκάνη και από εκεί έτρωγαν όλοι καθισμένοι γύρω-γύρω. Με θρησκευτική ευλάβεια περίμεναν όλοι τον αρχιμάστορα να δώσει το σύνθημα με χτύπημα του πιρουνιού για να ξεκινήσουν το φαγητό. Το ίδιο και με το νερό. Έπιναν όλοι από το ίδιο γαλόκι. Με δυσκολία ξεπέρασα αυτές τις συνθήκες».⁵

Κάποιοι έπεφταν σε βαθιά κατάθλιψη: «Υπήρχε εποχή που κλαίγαμε πάνω στο βουνό για τη μοναξιά μας. Να πάμε κάτω στην Αθήνα δεν ξέραμε. Αν κάποιος τύχαινε να μας πάρει μαζί του, βλέπαμε κόσμο. Αλλιώς μέναμε στο βουνό μετρώντας τα άστρα και κάναμε οικονομία τρώγοντας ρεφενέ» (Α.Π.Ν.). Ακόμα: «Στο τέλος της πρώτης εβδομάδας έφυγαν όλοι γιατί είχαν κάπου να πάνε για Σαββατοκύριακο και έμεινα μόνος στο Βαθύ Ρέμα της Πεντέλης, μεταξύ ουρανού και γης. Έπεσα σε βαθιά μελαγχολία και ήθελα να πάω στην κορυφή του βουνού, γιατί πίστευα ότι από κει θα μπορούσα να αντικρύσω την Πάρο και το χωριό μου που τόσο νοσταλγούσα».⁶

Η ερευνήτρια Κασιμάτη, η οποία επισκέφθηκε τα λατομεία το 1960 στα πλαίσια μιας έρευνας για τους Παριανούς μετανάστες, δίνει μια περιγραφή των καταλυμάτων: «Βρήκα 22 άνδρες από την Πάρο μέσα σε ένα πρόχειρο κατάλυμα, μακρόστενο, που περιείχε 22 στρώματα πάνω σε ένα επικλινές πατάρι, το ένα δίπλα στο άλλο και ακριβώς απέναντι γκαζιέρες και κατασρόλες, μία ανά παρέα. Ένα τραπέζι μακρόστενο 10-12 μέτρα, με τάβλες και πάγκους από

¹ Ραγκούση, ό.π., σελ. 95.

² Στις περιηγήσεις μου έχω δει πάρα πολλά τέτοια πρόχειρα καλύβια.

³ Ραγκούση, ό.π., σελ. 98-99.

⁴ Ό.π., σελ. 97.

⁵ Ό.π., σελ. 99.

⁶ Ό.π.

τις δύο μεριές συμπλήρωνε την επίπλωση. Τα ελάχιστα ρούχα τους κρεμασμένα σε μια πρόκα στον τοίχο τα σκέπαζαν με χαρτί. Οι τουαλέτες...υπαίθριες. Φαίνεται ήταν η κατοικία των ανδρών που είχαν έρθει από το νησί χωρίς οικογένεια. Βρήκα επίσης σε μικρή απόσταση από τα νταμάρια, 10 οικογένειες Παριανών να κατοικούν σε μικρά, πρόχειρα μονόχωρα σπιτάκια που βρίσκονταν σκορπισμένα στην περιοχή. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τη φιλοξενία τους και τη μυρωδιά του φρεσκοψημμένου ζυμωτού ψωμιού που μου πρόσφεραν».¹

Οι δε εργοδότες, κανονικοί ανθρωποφάγοι, ξεζούμιζαν τους εργάτες προκειμένου να χορτάσουν την αγορά με τη μεγάλη παραγωγή μαρμάρου. Από τη μία λοιπόν η μεγάλη ζήτηση της αγοράς, από την άλλη η μεγάλη ανάγκη για εργασία, όλο αυτό σταδιακά οδήγησε σε μια εκρηκτική κατάσταση ανάμεσα σε εργάτη - εργοδότη. Έτσι, η χωρίς όρια εκμετάλλευση του ανθρώπινου δυναμικού από την παντοδυναμία των εργολάβων, δεδομένης τότε και της ανυπαρξίας της κρατικής προστασίας, έφτασε σε σημείο όπου η ανθρώπινη ζωή αλλά και η αξιοπρέπεια δεν είχαν καμία απολύτως σημασία.

Την ανάγκη των ανθρώπων για εργασία η εργοδοσία την εκμεταλλευόταν για την απόκτηση μεγαλύτερου πλούτου. Ο φόβος της απόλυσης ήταν ένας πανίσχυρος παράγοντας που τους απέτρεπε ακόμα και από το να διαμαρτυρηθούν. «Ντάκα και μώκο» ήταν η συμβουλευτική ατάκα των μεγαλύτερων στους νεότερους, δηλαδή «μη μιλάς, γιατί θα χάσεις τη δουλειά σου». Δεν υπήρχαν ασφάλεια και δικαιώματα, ούτε φυσικά σωματείο που να ενδιαφερόταν.

Μόνο στα λατομεία Διονύσου υπήρχε κάποια σχετική οργάνωση από την εποχή του Μπόμαν και του Αργυρούδη και ιδιαίτερα, από την εποχή που την ευθύνη τους ανέλαβε ο Χανς Αλτ. Τις αλλαγές επισημαίνουν οι λατόμοι: «Την εποχή εκείνη υπήρχαν 30 περίπου εργολαβίες στον Διόνυσο. Όλα ήταν οργανωμένα. Μέναμε σε καζάρμα με άλλα 10 - 20 άτομα. Υπήρχαν τέσσερις καζάρμες στην περιοχή και μικρά σπιτάκια μέσα στα οποία ζούσαν οι παριανές οικογένειες» (Ρ.Ε.Ν.). Ακόμα: «Τα προβλήματα υπήρχαν προτού στην Εταιρεία Διονύσου τοποθετηθεί ως δ/ντής ο Χανς Αλτ. Έβλεπες, Ιούλιο μήνα που δουλεύαμε όλες τις μέρες και υπερωρίες, να σου κολλάνε 6-10 ένσημα και για ένα χρόνο το πολύ 130 όλα κι όλα». (Τ.Α.Γ.)²

Με τον Χανς Αλτ να αναλαμβάνει τη διεύθυνση, η εργοδοσία ήρθε πιο κοντά στον εργάτη, συνεργάστηκε μαζί του, αναγνώρισε τα προβλήματα, ενώ βοήθησε στη συμπλήρωση των ενσήμων ακόμα και με πλασματικά ημερομίσθια. Όπως ο ίδιος δήλωνε: «Άνθρωποι φτωχοί αλλά δουλενταράδες και με ενδιαφέρον και αγάπη για το μάρμαρο. Και να ήθελαν τα αφεντικά δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα. Μετά το 1963 η κοινωνική ασφάλιση ήταν υποχρεωτική για τους λατόμους και ο κόσμος αυτός άρχισε να βάζει τα θεμέλια για μια αξιοπρεπή σύνταξη».

Θετική άλλωστε και η άποψη των ίδιων των λατόμων για τον εργοδότη τους: «...Οι εργοδότες ενδιαφέρονταν μόνο για το συμφέρον τους. Καμιά στήριξη από πουθενά. Ειδικά τα προπολεμικά χρόνια αλλά και τα μεταπολεμικά μέχρι που ανέλαβε τις επιχειρήσεις Αργυρούδη ο Γερμανός Χανς Αλτ, που αποδείχτηκε ο καλύτερος εργοδότης των λατόμων, μεγάλωσε μαζί τους, τους αγάπησε και ενδιαφέρθηκε γι' αυτούς, επιτρέποντάς τους να εργασθούν και να ζήσουν αξιοπρεπώς πλέον» (Κ.Κ.Ε.). Κάποιος άλλος επίσης λέει: «Ήταν το καλύτερο αφεντικό που είχαμε ποτέ. Όχι μόνο δεν μας έτρωγε τα ένσημα και τα μεροκάματα, όπως αρκετοί άλλοι, αλλά μας βοηθούσε όπως μπορούσε...» (Τ.Θ.Δ.)³

β. Διηγήσεις των λατόμων

Αθανάσιος Ραγκούσης: «Θυμάμαι μια φορά στα πρώτα χρόνια, έμεινα μόνος στην καζάρμα αποκλεισμένος 27 μέρες από τα χιόνια. Οι άλλοι, που είχαν κάπου να μείνουν, είχαν προφτάσει και έφυγαν. Εγώ πού να πήγαινα; Έμεινα εκεί μόνος. Βρήκα κάτι τρόφιμα και με μεγάλη οικονομία ψευτομαγειρεύα και κάτι έτρωγα. Όμως όλα τα ξύλα τελείωσαν. Βγήκα έξω κουκουλωμένος και με ένα κασμά έψαχνα να βρω ξύλα. Το χιόνι δύο μέτρα ύψος. Δεν έκανα και πολλά πράγματα γιατί τα ξύλα που βρήκα ήταν μούσκεμα και μπούκωσε η καλύβα από τον καπνό... ένιωθα πως υπήρχε κίνδυνος να με σκεπάσουν τα χιόνια. Δόξα τω Θεώ επέζησα...»⁴

¹ Ραγκούσης, ό.π., σελ. 98.

² Ό.π., σελ. 107.

³ Ό.π., σελ. 108.

⁴ Ό.π. σελ. 124.

Ο Γεώργιος Ραγκούσης, φτάνοντας στην Πεντέλη τριγυρνούσε από λατομείο σε λατομείο προς εύρεση εργασίας. Δε βρέθηκε τίποτε, και για να μην πεθάνει από την πείνα έπιασε δουλειά στο υπό ανέγερση νοσοκομείο της Πεντέλης, στην εκσκαφή των θεμελίων. Κατά την πρόοδο των εργασιών βρήκαν βράχο και όσοι δούλευαν στα θεμέλια απολύθηκαν. Όπως αφηγείται ο ίδιος: «*Εβρεχε ακατάπαυστα, μπήκα σε μια παράγκα που φύλαγαν τα εργαλεία τους για να προφυλαχτώ από τη βροχή. Όταν όμως ήρθε το βράδυ με έδιωξαν παρά τα παρακάλια μου και παρότι τους υποσχέθηκα ότι θα έκαμα και το φύλακα. Έτσι αναγκάστηκα να διανυκτερεύσω κάτω από ένα πεύκο...*»¹

Αργότερα κατάφερε και έπιασε δουλειά στα λατομεία όπου και εκεί, φυσικά, δεν έλειψαν οι περιπέτειες: «*Της αγίας Αικατερίνης χιονίσε, αλλά μη έχοντας πού αλλού να πάμε με το Μανώλη Ραγκούση, το γιο του Σάββα, αποφασίσαμε να μείνουμε στο καλύβι. Οι κουμπάνιες μας όμως τέλειωσαν και έπρεπε να κατέβουμε στην πόλη για ψώνια. Ρολόι δεν είχαμε και επειδή είχε φως λόγω του χιονιού νομίζαμε ότι ήταν ακόμα μέρα. Κατεβήκαμε με τα πόδια φυσικά και όταν φτάσαμε κάτω είχαν ήδη ανάψει τα φώτα. Ψωνίσαμε και γρήγορα πήραμε το δρόμο της επιστροφής με την ψυχή στο στόμα. Ακολουθήσαμε τον καρόδρομο που υπήρχε προσπαθώντας να μη γλιστρήσουμε. Η ανακάλυψη του καλυβιού μέσα στη νύχτα και το χιόνι όπου τα σχήματα και τα μεγέθη σε παραπλανούσαν, έγινε ύστερα από πολλές προσπάθειες. Όταν τελικά το ανακαλύψαμε και μπήκαμε μέσα ο σύντροφός μου ήταν νέτος. Του πρότεινα να ετοιμάσω κάτι να φάει για να στυλωθεί αλλά εκείνος σωριάστηκε στο κρεβάτι και δεν ήθελε τίποτα. Πέρασε η νύχτα και το πρωί προσπάθησα απεγνωσμένα να βρω ξύλα για τη φωτιά και ό,τι άλλο χρειαζόταν για να μην πεθάνουμε. Ο άλλος ανένιωστος και εγώ στο χάος του βουνού χωρίς να ξέρω και να μπορώ να κάνω κάτι. Τα πάντα ήταν σκεπασμένα από το χιόνι.*

*Μετά από δύο-τρεις μέρες παρουσιάστηκε το ίδιο το αφεντικό για να δει αν ζούμε».*²

Ιάκωβος Χανιώτης: «*Θυμάμαι το χιονιά του 1953 που κράτησε δυο μήνες και μας βρήκε κλεισμένους στο καλύβι με τον Γιώργο Ραγκούση από τις Λεύκες, χωρίς κουμπάνιες και χωρίς χρήματα, αφού κατά τη διάρκεια των δύο μηνών δουλέψαμε 5-7 μεροκάματα όλα κι όλα. Τότε ήταν που προσπάθησα να βγω από το καλύβι για ψώνια και έπεσα σε μια βαθιά λακκούβα με χιόνια, από την οποία είδα και έπαθα να ανασυρθώ ζωντανός...*»³

Ραγκούσης Ζέπος: «*Δούλευα στην πλατεία του λατομείου πελεκώντας ένα ογκώδες μάρμαρο, όταν ένας ξορύχτης με φώναζε από ψηλά να τον βοηθήσω. Ήταν σε ύψος 20 μέτρων περίπου. Αρχισα να ανεβαίνω όταν ξαφνικά είδα τη σαβούρα (σκάρτα υπολείμματα από τις εξορύξεις) να γκρεμίζεται. Πρόφτασα κι έκανα το σταυρό μου και πήδηξα 1-2 βήματα και αμέσως το βουνό με τη σαβούρα σωριάστηκε προς τα κάτω. Δεν μπορώ ακόμα να το πιστέψω πώς σώθηκα...*»⁴

3. Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ

Οι άθλιες συνθήκες εργασίας στο λατομείο Διονύσου, ώθησαν τους εργάτες σε εξέγερση στις 28 και 29 Ιουλίου του 1901. Στις 30 Ιουλίου 1901 η εφημερίδα «ΣΚΡΙΠ» έγραψε τα ακόλουθα: «*Εκτροπα έλαβον χώραν προχθές (28/7/1901) το βράδυ εις τα επί του Πεντελικού και κατά την θέσιν «Διόνυσος» λατομεία της Αγγλικής Εταιρείας των μαρμάρων, ήτις εκμεταλλεύεται ταύτα· σκηναί, αίτινες παρ' ολίγον να έχωσι δυσαρέστους συνεπείας, αν δεν παρενέβαινεν εγκαίρως η εν Κηφισία αστυνομική δύναμις.*

Αι σκηναί αύται αγγελθείσαι εις τας αρχάς ενέβαλον ταύτας ευλόγως εις φόβους μήπως επρόκειτο περί ζητήματος έχοντος, ως όλα τα εργατικά ζητήματα, αφορμήν το επαχθές των όρων της εργασίας δυναμένου να λάβει σοβαράς διαστάσεις».

Στη συνέχεια του δημοσιεύματος ο δημοσιογράφος, στηριζόμενος σε πληροφορίες χωρικών οι οποίοι ήταν αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων, περιέγραψε την εξέγερση των εργατών του λατομείου: «*Το βράδυ του Σαββάτου οι λατόμοι ένοπλοι, απειλητικοί και εξαγριωμένοι πολióρκησαν το σπίτι του διευθυντή των εργασιών Παπαδόπουλου πυροβολώντας στον αέρα. Ως*

¹ Ο.π., σελ. 140.

² Ο.π., σελ. 142.

³ Ο.π., σελ. 220.

⁴ Ο.π., σελ. 226.

αφορμή για την κινητοποίησή τους αναφερόταν η καθυστέρηση της εταιρείας να τους πληρώσει πολλά ημερομίσθια.

Ο αστυνόμος της Κηφισιάς Παναγιωτόπουλος μαζί με δέκα ένοπλους χωροφύλακες πήγε στο Διόνυσο την 9^η πρωινή της Κυριακής 29/7/1901. Εκεί βρήκε σαράντα περίπου εργάτες που συνέχιζαν ένοπλοι να πολιορκούν την κατοικία του διευθυντή. Ο αστυνομικός διευθυντής, ενεργώντας με σύνεση και με διπλωματία, διέταξε τους χωροφύλακες να σταθούν μακριά και, αφού προχώρησε προς το σπίτι, ζήτησε το διευθυντή για να συζητήσει μαζί του τα αίτια της εξέγερσης των λατόμων. Όμως αυτός είχε εξαφανιστεί από το προηγούμενο βράδυ.

Ο αστυνόμος τότε κάλεσε τους εργάτες και, αφού προηγουμένως με μειλίχιο τρόπο τους ηρέμησε και τους έπεισε να παραδώσουν τα όπλα, έκανε μια πρόχειρη ανάκριση για τα αίτια της εξέγερσής τους. Οι εργάτες ήταν έξω φρενών. Από ημέρες, του είπαν, η Διεύθυνση τους κακομεταχειριζόταν. Μάλιστα του ανέφεραν ότι τους υποχρέωνε να τράνε και να ψωνίζουν από ένα παντοπωλείο, το οποίο είχε εγκαταστήσει στο χώρο του λατομείου. Οι εργάτες όμως δεν ήθελαν, γιατί το κατάστημα τους παρείχε τρόφιμα επί πιστώσει, αλλά τους τα χρέωνε σε υπερβολικές τιμές. Διαμαρτυρήθηκαν για την οικονομική εκμετάλλευση που υφίσταντο, αλλά ο διευθυντής της εταιρείας τους απαγόρευσε να ψωνίζουν από το παντοπωλείο του ιδιοκτήτη των κτημάτων της Σταμάτας Ηλιόπουλου, ο οποίος πουλούσε τα ίδια προϊόντα σε πολύ χαμηλότερες τιμές.

Στη συνέχεια οι λατόμοι ανέφεραν στον αστυνόμο την αφορμή της εξέγερσής τους. Το πρωί του Σαββάτου (28/7/1901) τους συντάραξε μια διάδοση. Ένας από τους εργάτες εμπιστεύτηκε σ' ένα άλλο εργάτη ένα δυσάρεστο γεγονός που συνέβηκε στη δωδεκάχρονη κόρη του. Κατά τη διαβεβαίωσή της ο διευθυντής την προσέβαλε σεξουαλικά «δώσας εις αυτήν ευτελές ποσόν». Αυτό ήταν αρκετό, για να εκδηλώσουν την οργή τους για την καταπίεση και την εκμετάλλευσή τους από τα διευθυντικά στελέχη της εταιρείας. Πήραν λοιπόν τα όπλα με αφορμή την ατίμωση της παιδούλας.

Έτσι έληξε η εξέγερση των λατόμων του Διονύσου τον Ιούλιο του 1901. Ο Γενικός Διευθυντής της εταιρείας Βορές, που είχε αναλάβει τη διεύθυνση προ ολίγων ημερών, δήλωσε ότι αγνοούσε τα παράπονα των εργατών. Ο αστυνόμος Κηφισιάς άφησε στο λατομείο τέσσερις χωροφύλακες, εκτός από τους δύο που έμεναν διαρκώς εκεί, με την εντολή να τον ειδοποιήσουν τηλεφωνικά, «ώστε εις ημίσειαν ώραν να επανέλθει, αν οι εργάτες έκαναν νέον κίνημα». Ο πατέρας της παθούσας «κατήλθε μετά της θυγατρός του εις Αθήνας και μεταβάς εις την εισαγγελίαν επέδωσε μήνυσιν κατά του διευθυντού Παπαδοπούλου».¹

4. ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ – ΘΑΝΑΤΟΙ ΛΑΤΟΜΩΝ

Είναι φυσικό επακόλουθο σε μια τόσο δύσκολη και επικίνδυνη από κάθε άποψη εργασία να υπήρχαν συνεχείς τραυματισμοί και θάνατοι εργατών. Πολλά τα γεγονότα, λίγα όμως αυτά που καταγράφηκαν και τα οποία προέρχονται από δημοσιεύματα εφημερίδων. Με χρονολογική σειρά, αυτά είναι τα κάτωθι:

1940: Το χειμώνα της χρονιάς εκείνης αποκλείστηκαν στο βουνό από τη χιονοθύελλα οι εργάτες των λατομείων μαζί με τις γυναίκες τους.²

1958: Στο λατομείο Σισαμή σκοτώθηκε από έκρηξη φουρνέλου ο εργάτης Ι. Σπανός. Το πτώμα του μεταφέρθηκε στο νεκροτομείο. Στο λατομείο Αρκουλή, επίσης, τραυματίστηκε από έκρηξη φουρνέλου ο εργάτης Ρ. Ραγκούσης. Μεταφέρθηκε στο Λαϊκό Νοσοκομείο.³

1961: Στα λατομεία Διονύσου σκοτώθηκε από πτώση βράχου ο εργάτης Χρ. Πισάρης, 54 ετών.⁴

1964: Τραυματίστηκε από λοστό που έπεσε στο κεφάλι του ο λατόμος Δ. Πόλιας, 25 ετών.⁵

1964: Τραυματίστηκε θανάσιμα κατά την έκρηξη φουρνέλου ο λατόμος Γ. Παναγόπουλος, 55 ετών. Το πτώμα του μεταφέρθηκε στο νεκροτομείο.¹

¹ Παύλος Παπανότης, «Η εξέγερση των εργατών στο λατομείο Διονύσου το 1901», www.chronontoulapo.wordpress.com

² Εφημ. «Ελεύθερο Βήμα», 24-2-40, σελ. 40.

³ Εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 13-2-58, σελ. 6.

⁴ Εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 21-10-61, σελ. 8.

⁵ Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ», 14-11-64, σελ. 4.

1965: Στο λατομείο του Μάρκου Γ. Αρμπιλιά, οι εργάτες Εμμανουήλ Μ. Χαλκιάς 42 ετών και Γεώργιος Μ. Ρίζος 20 ετών σκοτώθηκαν από πολλούς ογκόλιθους οι οποίοι ξεκόλλησαν και τους καταπλάκωσαν. Μεταφέρθηκαν παραμορφωμένοι στο νεκροτομείο.²

1965: *«Χθες την εσπέραν αυτοκίνητον “Τζαίημς” οδηγούμενον υπό του Εμμ. Σακέλη, ετών 30, ιδιοκτήτου λατομείων, ενώ ανήρχετο εις την Πεντέλην παρεξέκλινεν της πορείας του και κατέπεσεν εις χαράδραν βάθους 15 μέτρων, με αποτέλεσμα τον φόνον του οδηγού».*³

1968: Στο λατομείο του Δημητρίου Ρήγα καταπλακώθηκε από ογκόλιθους και τραυματίστηκε θανάσιμα ο εργάτης Εμμ. Ι. Ραγκούσης, 46 ετών.⁴

1970: Στα λατομεία Διονύσου καταπλακώθηκε από όγκο και τραυματίστηκε θανάσιμα ο λατόμος Νικόλαος Δ. Τσαντουλής, 39 ετών. Ο εργάτης μεταφέρθηκε στο ΚΑΤ όπου και υπέκυψε στα τραύματά του.⁵

1971: Στο λατομείο του Ευάγγελου Μπαλίνη (θέση «Βαθειά Χούνη») σκοτώθηκε ο λατόμος Λ.Ι. Σκιαδάς, 43 ετών. Ο Σκιαδάς προσπαθούσε να μετακινήσει όγκο μαρμάρου, με αποτέλεσμα να παρασυρθεί από αυτόν πέφτοντας από ύψος 7 μέτρων.⁶

Στο λατομείο Μαλτέζου έπεσε από ύψος 5 μέτρων και τραυματίστηκε σοβαρά ο εργάτης Μάρκος Π. Βάλβης 41 ετών. Ο Βάλβης μεταφέρθηκε στο ΚΑΤ. Ένα χρόνο πριν είχε τραυματιστεί πάλι, από πτώση στο ίδιο λατομείο.⁷

Στο λατομείο του Ιωάννη Σισαμής τραυματίστηκαν από κατολίσθηση βράχων ο λατόμος Σταμάτιος Κρητικός, 42 ετών και ο χειριστής μηχανήματος Νικόλαος Λαγός, 33 ετών. Επίσης, στο λατομείο των αδελφών Μαρή έπαθε εγκαύματα από αιφνίδια ανάφλεξη πυρίτιδας που μετέφερε εντός δοχείου ο εργάτης Μεμέτ Ταουσιάν, 25 ετών.⁸

1973: Δύο νεαροί Μουσουλμάνοι από την Κομοτηνή, οι Μουχτάρ Μεχμέτ (16 χρονών) και Τουράλ Χουσεϊν (17 χρονών) εργάζονταν στο λατομείο «Α.Ε. Συνεργατική», όταν σε κάποια στιγμή έπεσε όγκος μαρμάρου από λατομείο που βρισκόταν πάνω από τη «Συνεργατική» και χτύπησε τους δύο εργάτες. Ο πρώτος σκοτώθηκε και ο δεύτερος τραυματίστηκε και μεταφέρθηκε στο ΚΑΤ.⁹

1975: Σκοτώθηκε ο λατόμος Γεώργιος Καραγιάννης, 38 ετών από όγκο που τον καταπλάκωσε στο λατομείο Λαμέρα την ώρα της εξόρυξης.¹⁰

1993: Στο παράνομο λατομείο Παναγιώτη Ρήγα σκοτώθηκε ο Γιώργος Πρίντζης, 60 ετών, όταν ο εκσκαφέας τον οποίο οδηγούσε έπεσε από 20 μέτρα ύψος.¹¹

Υπάρχει τέλος και η αφήγηση ενός ακόμα λατόμου, του Θεόδωρου Παντελαίου την οποία κατέγραψε η Κυριακή Ραγκούση-Κοντογιώργου: *«Γκρεμίστηκε σε βάθος επτά μέτρων, έσπασε τη λεκάνη του, έκανε εσωτερική αιμορραγία και έμεινε στο νοσοκομείο δύο μήνες. Χρειάστηκε να βρεθούν πολλοί άνθρωποι να δώσουν αίμα για να γίνουν οι επεμβάσεις που έπρεπε και χάρη και στις δικές του σωματικές δυνάμεις τα κατάφερε. Μετά την έξοδό του από το νοσοκομείο ήταν αδύνατον να εργαστεί ξανά στα λατομεία».*¹²

¹ Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ», 31-10-64, σελ. 4.

² Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ», 15-4-65, σελ. 4 και εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 15-4-65, σελ. 7.

³ Εφημερίδα «Ελευθερία», 11-6-65, σελ. 8. (Όπως μου είπε ο φίλος Δρόσος Δρόλαπας, ύστερα από πληροφορίες αυτοπτών λατόμων, το δυστύχημα συνέβη όταν το φορτηγό πλησίαζε στο λατομείο, και έσκασε υπεργομωμένο φουρνέλο που πέταξε βράχια προς το μέρος του. Μάλλον γι' αυτό σήκωσε το πόδι απ' το γκάζι, και «τον πήρε πίσω, η μηχανή γύρισε ανάποδα»).

⁴ Εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 25-1-68, σελ. 8.

⁵ Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ», 6-3-1970, σελ. 5.

⁶ Εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 20-8-71, σελ. 12.

⁷ Εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 21-1-71, σελ. 12.

⁸ Εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 11-9-71, σελ. 14.

⁹ Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ», 6-7-73, σελ.1.

¹⁰ Εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 6-8-75, σελ. 16.

¹¹ Εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ», 27-5 και 28-5-93, σελ. 31&21 αντίστοιχα.

¹² «Παριανοί Λατόμοι, σελ. 277-278.

Λατόμοι στο Πεντελικό όρος. (Φωτ. βλ. Τ. Κιλίφη, «ΠΕΝΤΕΛΗ», τόμ. Β΄ τόμος)

6. ΛΟΙΠΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Το 1929, ο ανιψιός του αποθανόντος Ρουμάνου πολιτικού Τάκε Ιονέσκο ζήτησε από τον Βενιζέλο να του στείλει μάρμαρο από τα λατομεία της Πεντέλης για το άγαλμα του θείου του που θα στηνόταν στο Βουκουρέστι.¹

Το 1930, στήθηκε στο λόφο του Προφήτη Ηλία στην Κρήτη άγαλμα της κρητικής ελευθερίας που στην ουσία απεικόνιζε τη Θεά Αθηνά. Το μάρμαρο εξορύχθηκε από την Πεντέλη.²

Το 1933, η κυβέρνηση της Γιουγκοσλαβίας ζήτησε μάρμαρο από την Πάρο για την κατασκευή αγάλματος του βασιλιά Αλεξάνδρου. Επειδή τα μεγάλα τεμάχια της Πάρου είχαν εξαντληθεί, εξορύχθηκε μάρμαρο από την Πεντέλη.³

Το 1957, το υπουργείο βιομηχανίας ανακοινώνει απόφαση για την απαγόρευση των λατομικών εργασιών στην περιοχή της Σπηλιάς για αρχαιολογικούς λόγους.⁴

Το 1962 ιδρύεται το εργοστάσιο «Ελληνικά Μάρμαρα».⁵ Βασική επιδίωξη, η «κατάκτησης της διεθνούς αγοράς».

ΤΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Έν' αφορμή του εορτασμού 4000 ετών της ανεξαρτησίας της Κρήτης θα σβούν εις τὴν ἱστορικὴν ἄκρην τοῦ προφήτου Ἥλιου παρὰ τῆς Χαλεπόου τοῦ θεματικοῦ τοῦ ὄρους ἑπισημεῖο τοῦ κρατίδος Ἑλλάδος... Τὸ ἄγαλμα τοῦ ὁμοῦ ἢ μάλιστα ὁμοῦ καὶ ἐπιπέτου ἔξει ἀναυτὴν ἢ τοῦ παρόντος εἰς τὸν καιρὸν...

γνη κ. Θεοδῶν Θεοδόσιου... Ὀ καλλιτέχης τὸ ἔπισημεῖο ἀπέκτισε ἀναγλυφίαν τοῦ ἀντικειμένου... Ἐπιπέτου ἔξει ἀναυτὴν ἢ τοῦ παρόντος εἰς τὸν καιρὸν...

ΠΕΝΤΕΛΙΚΟΝ ΜΑΡΜΑΡΟΝ ΔΙ' ΑΓΑΛΜΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

Εἰς τὸ ἔπισημεῖον τῆς Ἑθνικῆς Ὀικοδομικῆς Επιτροπῆς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πεντελικοῦ μάρμαρου...

Ὁ κ. Πασαγιάννης ἀπέκτισεν ὁμοῦ τὸν ὄμοῦ ἀναγλυφίαν τοῦ ἀντικειμένου... Ἐπιπέτου ἔξει ἀναυτὴν ἢ τοῦ παρόντος εἰς τὸν καιρὸν...

ΠΡΟ ΤΗΣ Α.Ε. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΑΡΜΑΡΑ

ΚΡΗΙΣΕ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΕΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΜΑΡΜΑΡΩΝ

Ἰδιόμοιο πρόβλημα ὑφίσταται καὶ τὸ ἔπισημεῖο τὸ ἀναγλυφίαν τοῦ ἀντικειμένου... ΒΑΣΙΚΗ ΕΠΙΔΙΩΞΙΣ Ἡ ΚΑΤΑΚΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΑΓΟΡΑς

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Ὁμοῦ ἀναγλυφίαν τοῦ ἀντικειμένου... ΠΑΥΛΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤῶΝ ΕΛΛΗΝΩΝ... Εἰς τὸν αὐτὸν ἐπὶ τῆς διοργανώσεως...

Τὸ ἄγαλμα τοῦ Τάκε Ιονέσκο

Ἦν γνωστὸν πρὸ λίανὸν χρόνον ὁ ἀναγλυφίαν τοῦ ἀντικειμένου... Ἐπιπέτου ἔξει ἀναυτὴν ἢ τοῦ παρόντος εἰς τὸν καιρὸν...

Τα σχετικά δημοσιεύματα. (Αρχεῖο Iranon)

1 Εφημ. "Ελευθερο Βήμα", 3-4-29, σελ. 2.
2 Εφημ. "Ελευθερο Βήμα", 18-06-30 σελ. 2
3 Εφημ. "Αθηναϊκά Νέα", 26-4-33, αρ. φυλ. 691, σελ. 1.
4 Εφημ. "Τα Νέα", 5-6-57, σελ. 6.
5 "Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος", 5-4-62, σελ. 244.

Κεφάλαιο 13

ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ

1. ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΔ ΠΛΕΥΡΑΣ

α. Περιγραφή

Τα λατομεία που ανοίχτηκαν στη μεταπολεμική περίοδο μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '70 στη ΝΔ πλευρά της Πεντέλης, θεωρούνται ανάξια οποιασδήποτε ολοκληρωμένης παρουσίασης. Πληγές, μικρές και μεγάλες, ολόκληρα βουνά από σαβούρες, φορτηγά και άλλα οχήματα που επί δεκαετίες σκούριαζαν πάνω στο βουνό,¹ αμέτρητα λάστιχα φορτηγών και φορτωτών και λογής λογής σκουπίδια συνθέτουν το σκηνικό της πιο αποτρόπαιης εικόνας. Νομίζω πως δε θα είχε κανένα νόημα να γεμίσουν οι επόμενες 50 σελίδες του βιβλίου με φωτογραφίες ορυγμάτων. Μεγάλα λατομεία όπως του Ράικου, του Μαλτζέζου, του Κοκολάκη κ.ά. είναι τρανά παραδείγματα της εγκληματικής φρικαλεότητας των Νεοελλήνων που για λίγες χιλιάδες δραχμές ανατίνιζαν ολόκληρες πλαγιές και το αποτέλεσμα; Ελάχιστα τεμάχια καλού μαρμάρου και χιλιάδες κυβικά μπάζων χυμένα στις πλαγιές. Ωστόσο, τα παλαιότερα μικρά λατομεία μπόρεσαν να ενσωματωθούν γρήγορα στο τοπίο, εφόσον η καταστροφή ήταν πολύ μικρότερη αλλά και γιατί αφέθηκαν όπως ήταν, χωρίς περαιτέρω εκμετάλλευση.

β. Ίχνη – κατάλοιπα - επιγραφές

Τα ίχνη και τα ευρήματα που άφησαν πίσω τους οι λατόμοι της νεότερης εποχής είναι κυριολεκτικά αμέτρητα. Επέλεξα να παρουσιάσω μόνο τα πιο ...ευπρόσωπα (όσο μπορούν να είναι) και όσα δε διαφέρουν πολύ από τα αρχαία ευρήματα, όπως οι μαρμάρινες λεκάνες. Τα κατάλοιπα της σύγχρονης λατόμησης δεν παρουσιάζονται ανά λατομείο, όπως δηλαδή έκανα στο 11^ο κεφάλαιο, αλλά και στον Α' τόμο με τα αρχαία λατομεία. Εδώ παρατίθενται ανά κατηγορίες (π.χ «καλύβια», «επιγραφές» κ.λπ.).

Ίχνη εξόρυξης

Από τις εκατοντάδες σφηνιές και διαφόρων σχημάτων οπές στα νεότερα λατομεία παρουσιάζονται αυτές που διαφέρουν λόγω του μεγάλου μεγέθους τους. Παρουσιάζονται όμως και οι εκπαιδευτικές σφηνιές τις οποίες συναντούμε συνήθως κατά πλήθος πάνω σε μια βραχώδη επιφάνεια, αλλά βρίσκονται και έξω από καλύβια των λατόμων, επί εδάφους.

Ημίεργα – λεκάνες – πελεκημένοι όγκοι

Στα ημίεργα συγκαταλέγονται διάφορα κολονάκια ή κιονίσκοι, καθώς και τρία κιονόκρανα τα οποία μάλλον προορίζονταν για κάποια εκκλησία ή κάποιο μεγάλο δημόσιο κτίριο. Οι μαρμάρινες (ορθογώνιες κυρίως) λεκάνες χρησιμοποιούνταν από τους λατόμους στα «γύφτικα», όπου βουτούσαν μέσα σε αυτές τα εργαλεία τους. Τέτοιες είδαμε και στα λατομεία της βόρειας πλευράς (Αλούλα). Τέλος, οι παρατημένοι πελεκημένοι όγκοι δε διαφέρουν σε τίποτε από τους αρχαίους, και είναι διαφόρων μεγεθών.

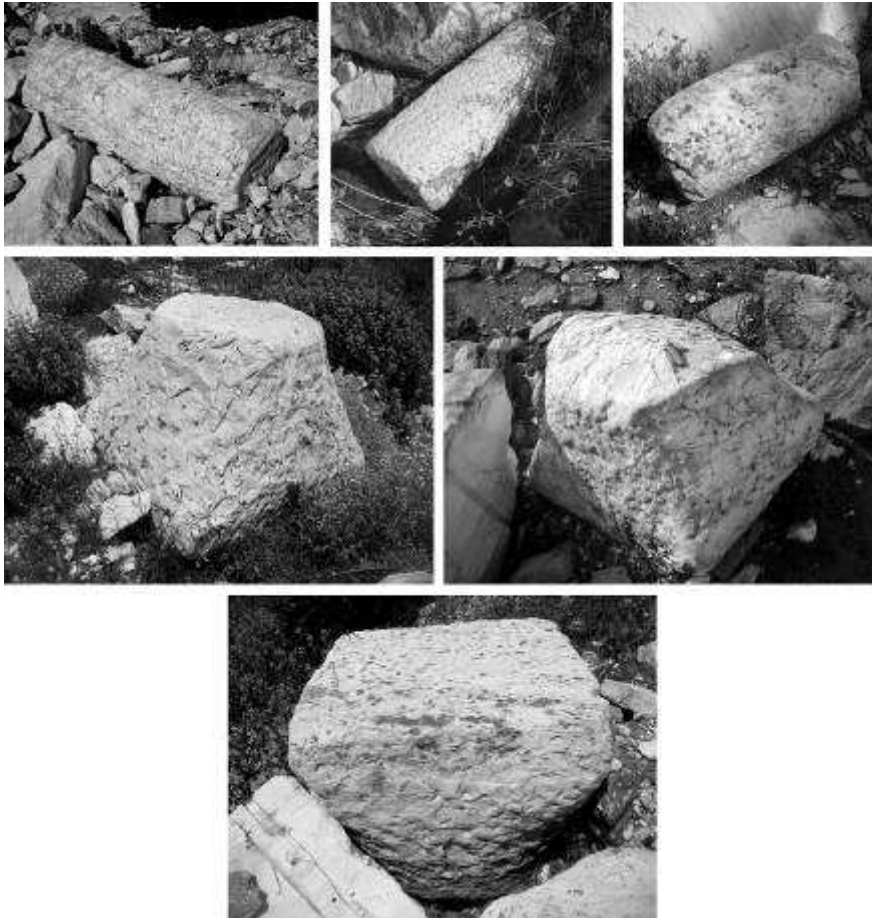
Καλύβια – «γύφτικα» – κρύπτες

Τα παλαιότερα καλύβια είναι όμοια στην τεχνοτροπία με αυτά που είδαμε στα λατομεία της βόρειας πλευράς του βουνού. Σε κάποια από αυτά υπάρχουν μαρμάρινες λεκάνες και δοκιμαστικές σφηνιές στον εξωτερικό χώρο, πάνω σε πέτρες του κτίσματος ή σε μικρές βραχώδεις επιφάνειες του εδάφους. Σώζονται πολλά «γύφτικα», με την «πυρά» τους, και κάποια μικρά κτίσματα, σαν κρύπτες, που είχαν αποθηκευτική χρήση, κυρίως για τις εκρηκτικές ύλες.

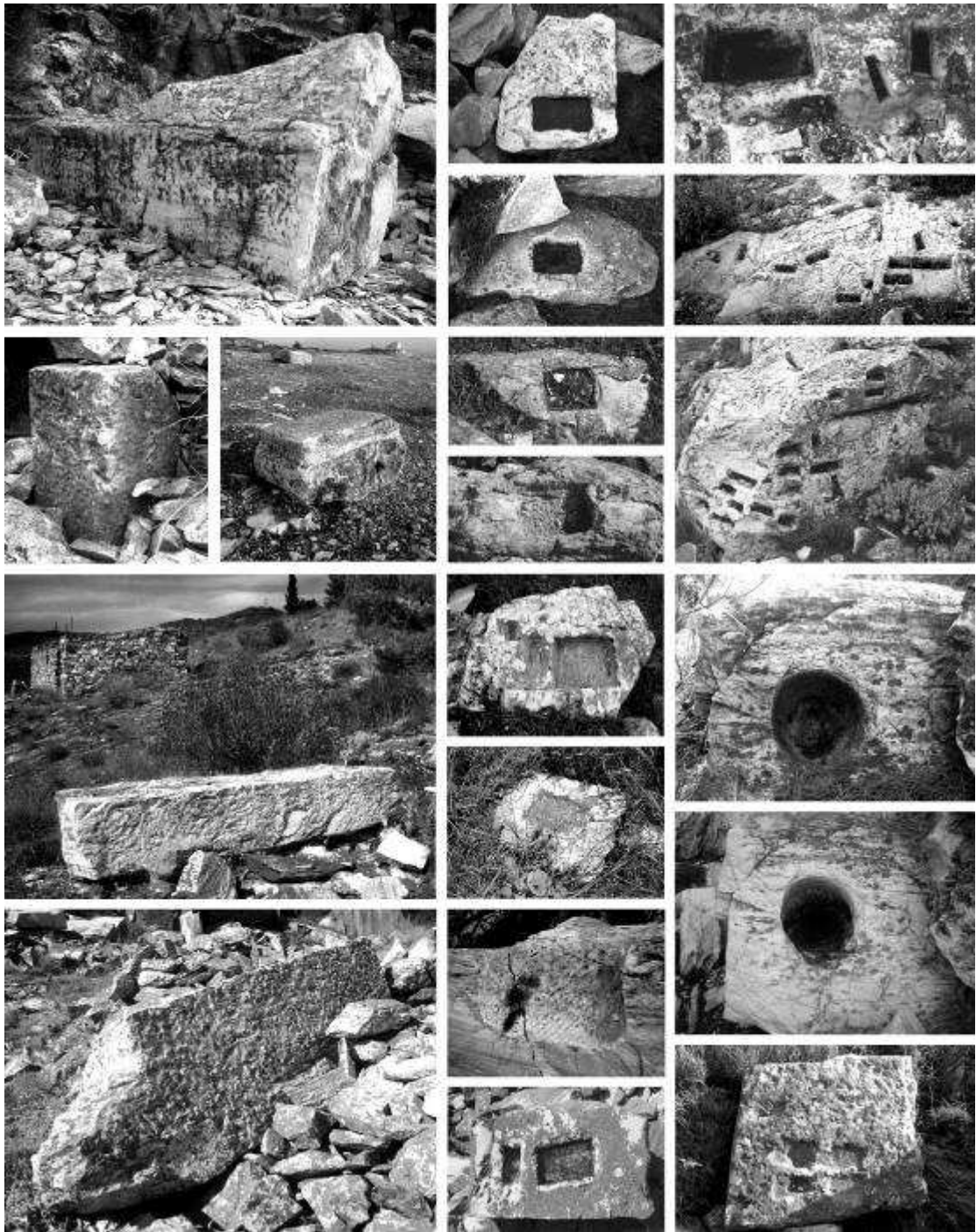
¹ Αυτά τουλάχιστον εξαφανίστηκαν από τους γύφτους που τα έκοβαν με οξυγόνο για να πουλήσουν τα σίδερα, αλλά την ίδια δουλειά έκανε το 2007 και κάποιος Νεοπεντελιώτης, γνωστός για την πληθώρα των παρανομιών του πάνω στο βουνό.

Επιγραφές

Οι επιγραφές που συναντούμε στα λατομεία είναι ως επί το πλείστον πρόχειρες και άτεχνες, και πρόκειται συνήθως για κάποια αρχικά ονομάτων συνοδευόμενα κάπου-κάπου από μια χρονολογία. Αυτές ανήκουν κατά κύριο λόγο στους γιδοβοσκούς και λιγότερο στους λατόμους, οι οποίοι κάθε άλλο παρά όρεξη είχαν να σκαλίσουν επιγραφές ύστερα από μια εξοτρωτική μέρα. Οι ημερομηνίες που αναγράφονται σε αυτές καλύπτουν την περίοδο 1930-1975. Εδώ παρουσιάζεται μια ομάδα επιγραφών με ονόματα και χρονολογίες, ενώ υπάρχει και μια δεύτερη κατηγορία χαραγμάτων που αποτελείται από διάφορα σχέδια: 1) Σκάλισμα ανθρώπινης παλάμης στο λατομείο της Σπηλιάς, σκαλισμένη μάλλον από βοσκούς, διότι και στο ναό της Νεμέσεως στον Ραμνούντα υπάρχουν αρκετές επιγραφές βοσκών, και ανάμεσά τους παλάμες και πατούσες. 2) Σκάλισμα ηλιοτροπίου μέσα σε γλάστρα και καλοσχηματισμένη καρδιά σε καλύβια κοντά στο νταμάρι του Κοκολάκη. Αριστερά κάτω από την καρδιά έχει σκαλιστεί ένας μικρός κύκλος, ενώ μέσα στο πλαίσιο της καρδιάς υπάρχει η επιγραφή «ΣΤΦ – ΤΗΝ 9/7[;] 1946». 3) Σκάλισμα αρχαίου ναού σε μακρόστενη πέτρα έξω από την είσοδο καλυβιού. Στα αριστερά του ναού υπάρχουν τα αρχικά «ΦΚ», «ΔΞ» και η χρονολογία 1937 (βρέθηκε από τον Δ. Δρόλαπα). 4) Σκάλισμα αλόγου με τη συνοδευτική επιγραφή «Χ. ΠΡΑΠΑΣ 3-5-57». 5) Παράσταση πτηνών, με το ένα να στέκεται πάνω σε αρχαίο κίονα. Πάνω στην παράσταση υπάρχουν και οι ακόλουθες επιγραφές: «ΧΓΠ ΠΡΑΠΑΣ 1959», «ΤΗΝ 13-5-63 ΣΚ ΣΤΕΡΓΙΟΥ» και το δυσνόητο «ΠΑΛΛΙΑ Η ΠΤΗΝΑ». Κάτω αριστερά από τον κίονα διακρίνεται έτερο ακατανόητο σχεδιάσμα. 6) Σκάλισμα μεγάλου σταυρού κοντά στη ρίζα λατομείου που για κάποιον λόγο παρέμεινε ημιτελής. 7) Ανθρώπινη κεφαλή, καρδιά με βέλος, τόξο με βέλος, η χρονολογία 1962 και το ημιτελές επίθετο ΜΠΙΣ (βλ. και φωτογραφία σελ. 204). Βρέθηκε από τον Ιγανον κάτω από το λατομείο Μπισμπιρούλα, πλησίον της αρχαίας οδού λιθαγωγίας.

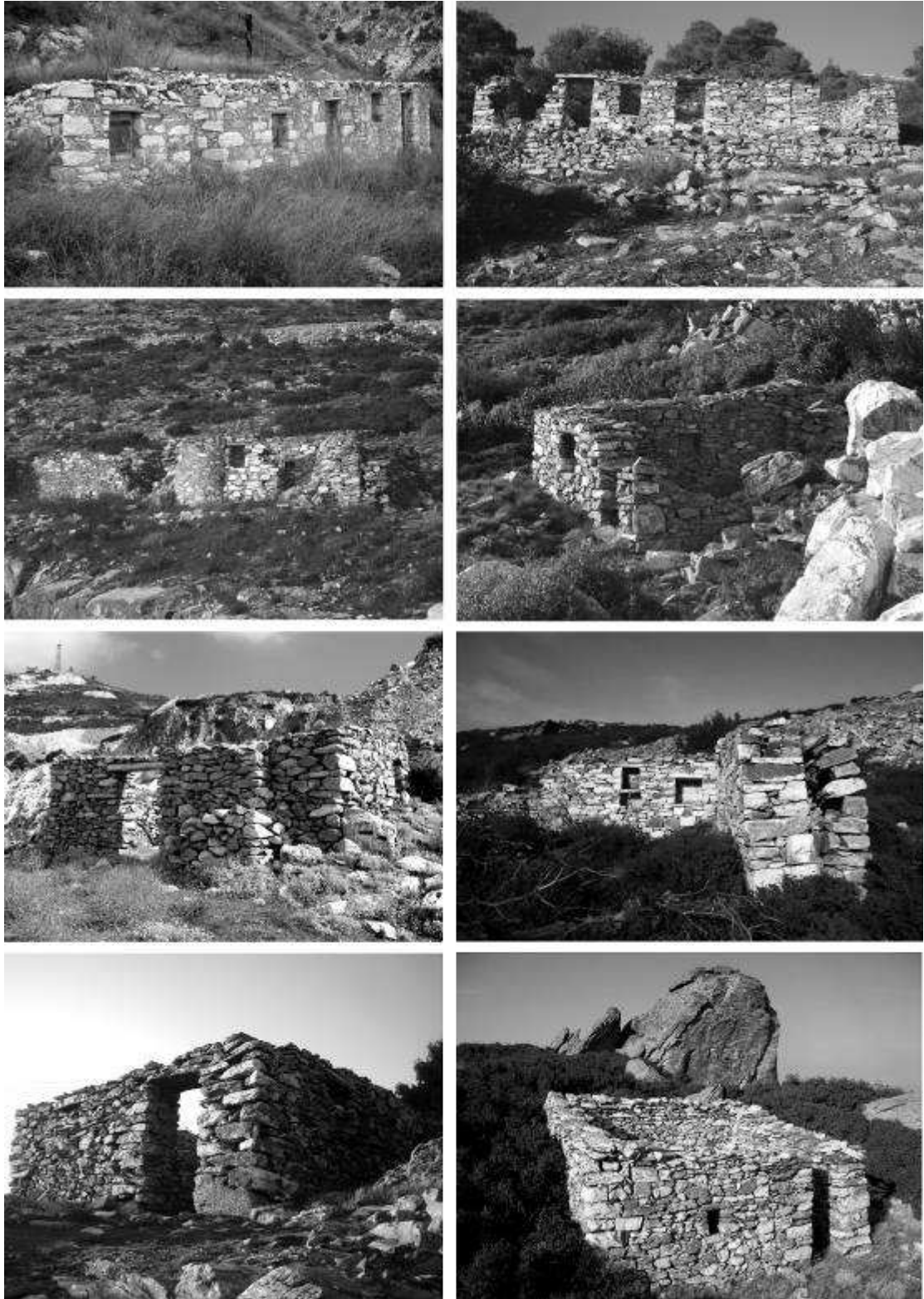
Κολονάκια και τα τρία κιονόκρανα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ. Μέση δεξιά φωτ. Δ. Δρόλαπας)

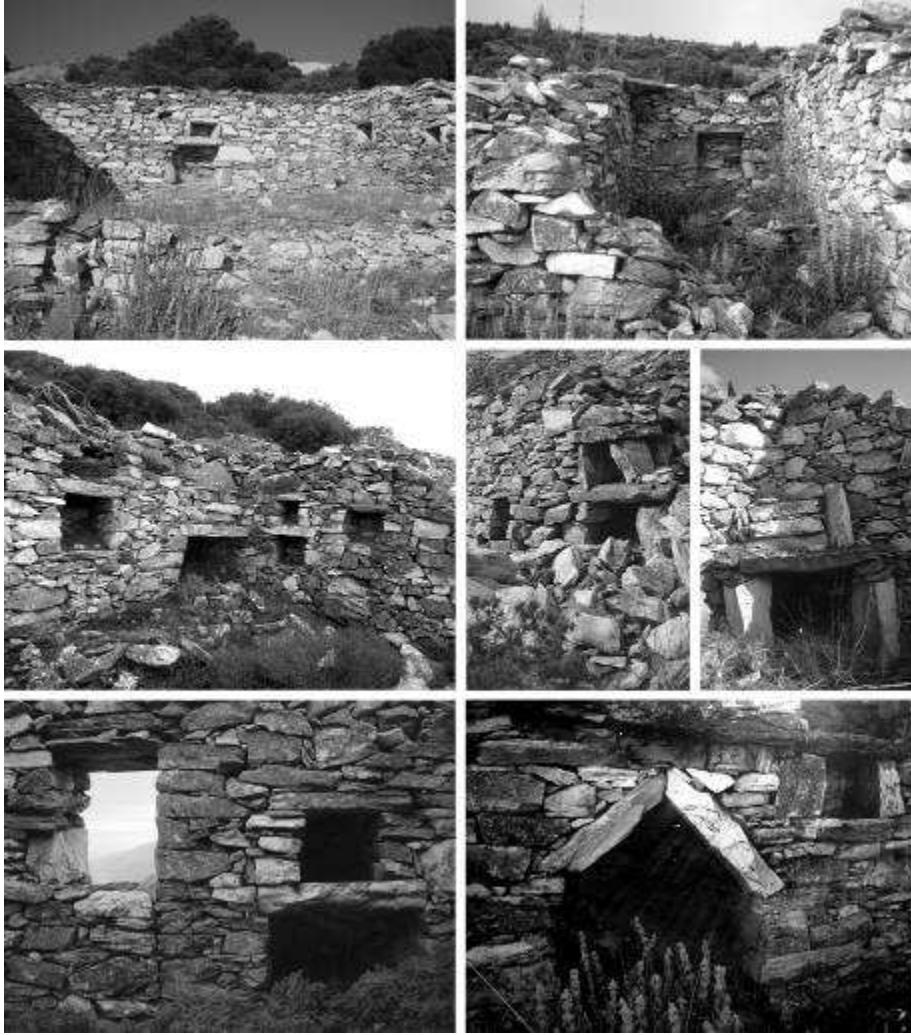
Αρ. Πελεκημένοι όγκοι. Δεξ. Οπές διαφόρων σχημάτων, ίχνη λάξευσης και δοκιμαστικές σφηνιές.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

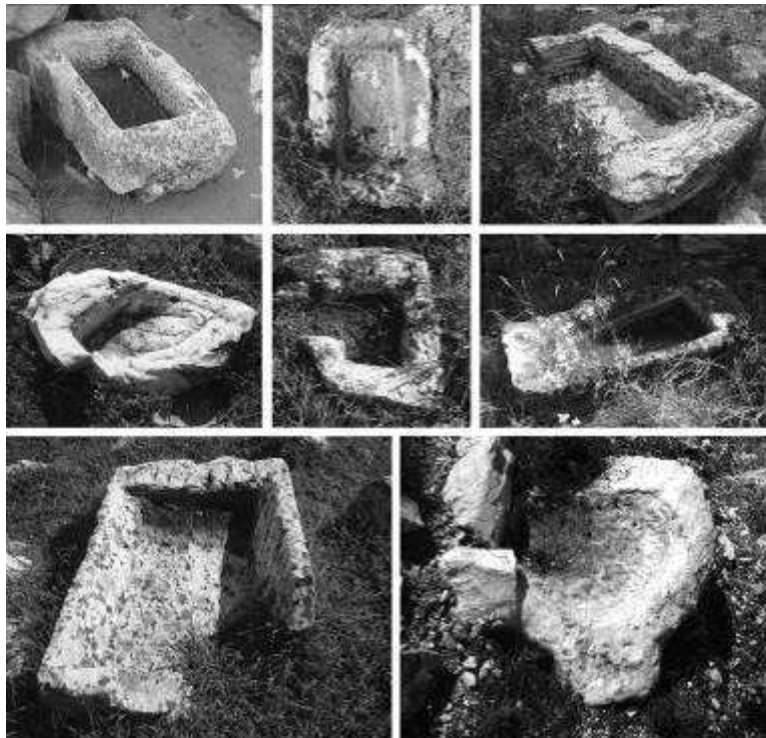
Καλύβια των λατόμων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

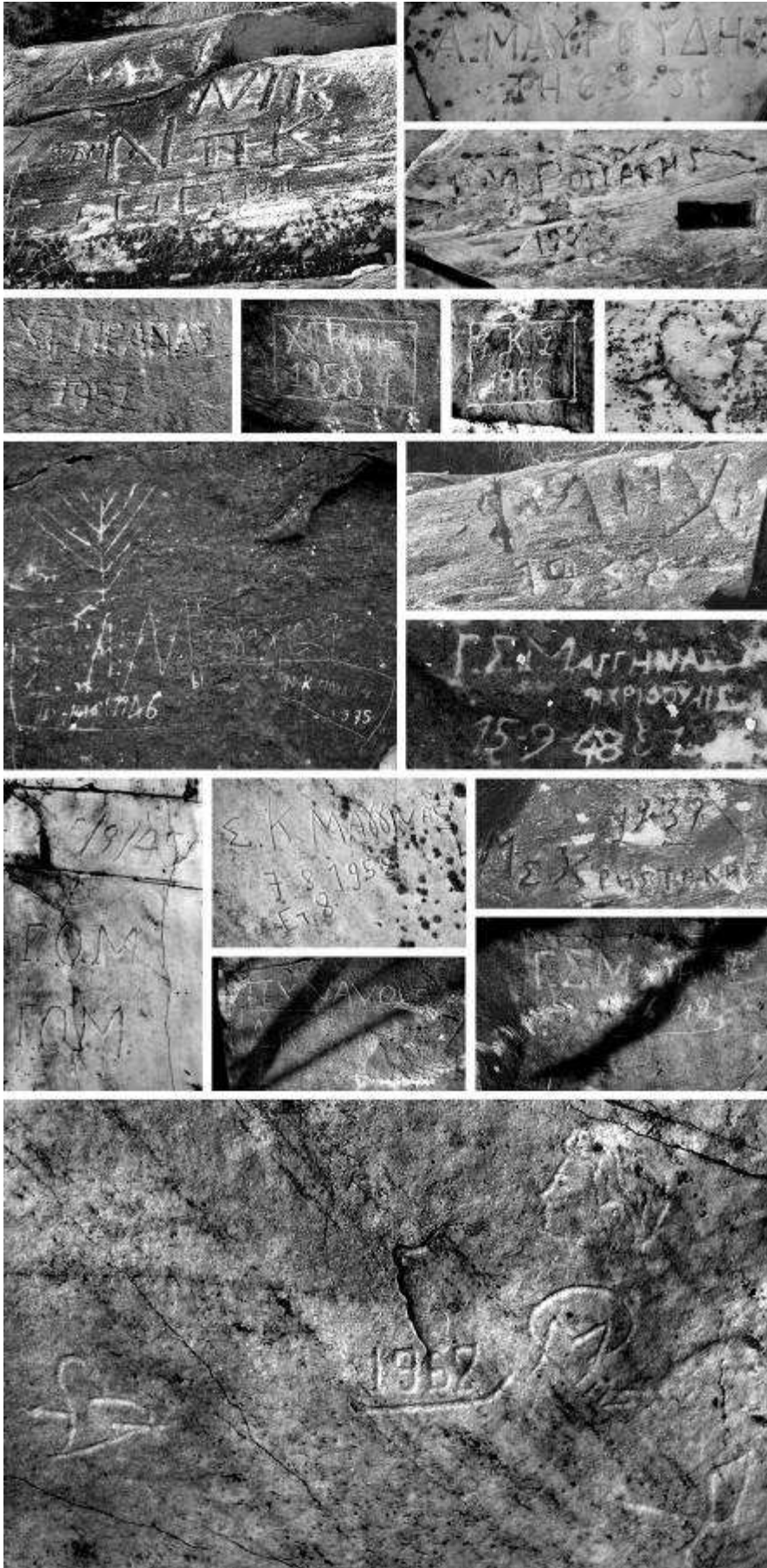
Καλύβια και καζάρμες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

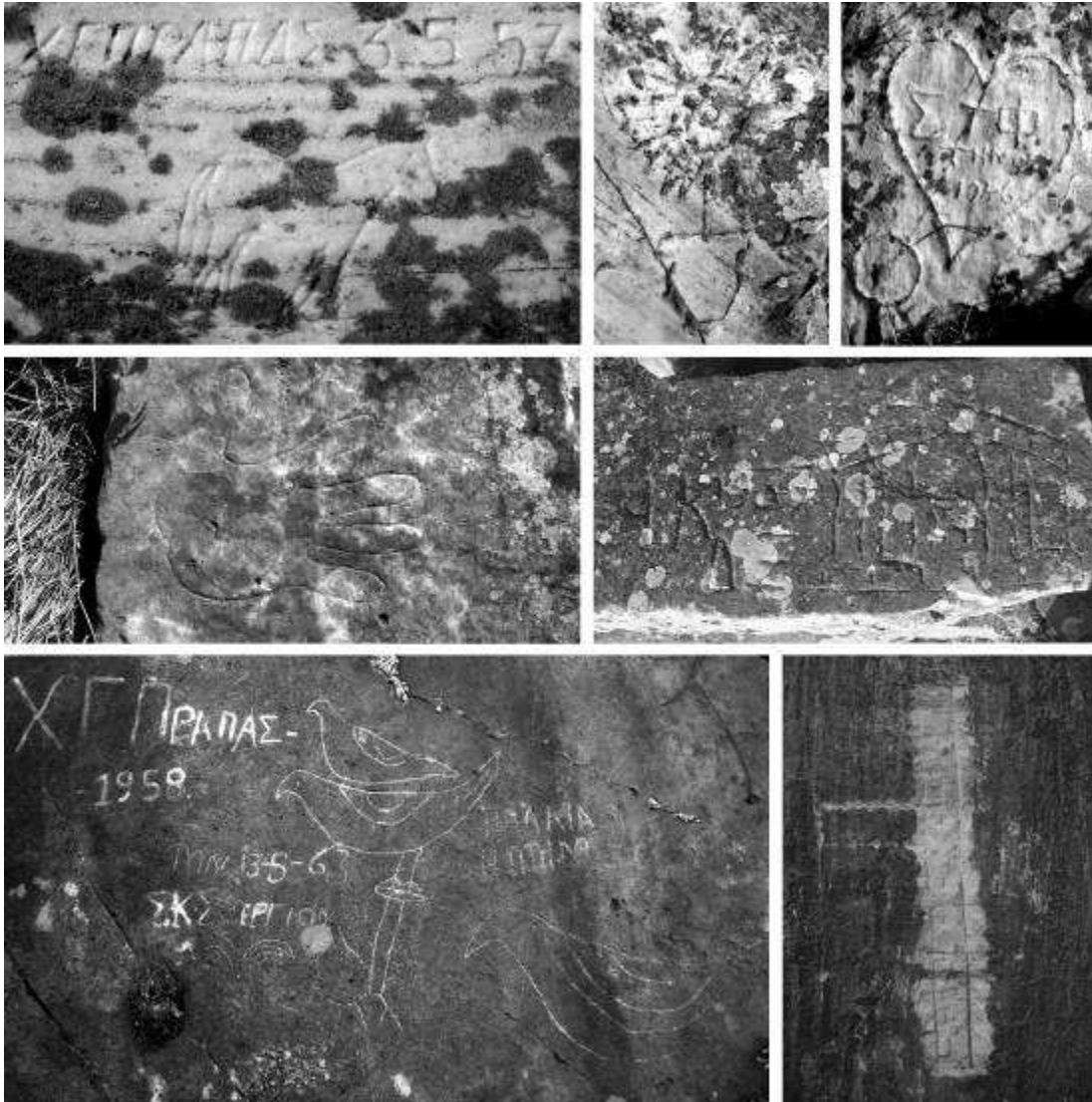
Απόψεις από το εσωτερικό διάφορων καλυβιών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Μαρμάρινες λεκάνες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επιγραφές των λατομείων. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ. Κάτω φωτ. Δ. Δρόλαπας)

Τα σκαλισμένα σχέδια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

2. ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

α. Κοκκιναράς

Λατομεία στον Κοκκιναρά υπάρχουν διάσπαρτα σε διάφορα σημεία, αλλά η κυρίως εκμετάλλευση έγινε στο ήδη υπάρχον αρχαίο λατομείο, κάτω από τη σημερινή μονή Αγ. Παντελεήμονα. (βλ. Α΄ τόμο). Το 2004 σκεπάστηκε μεγάλο τμήμα του με χώμα από τα σκαπτικά έργα της Αττικής Οδού, στα πλαίσια των υποτιθέμενων «αναπλάσεων» από τους διάφορους τοπικούς φορείς.

Τα υπόλοιπα λατομεία είναι μικρού μεγέθους, και πρόκειται κυρίως για επιφανειακές εξορύξεις. Αυτά βρίσκονται πάνω στη ράχη του Κοκκιναρά και επί της κορυφογραμμής, από όπου κατεβαίνει δρόμος με αυλακώσεις (επίπεδος πυθμένας, 1,25 μ. απόσταση μεταξύ τους). Δύο μεγαλύτερα λατομεία βρίσκονται χαμηλότερα, στην περιοχή της Πολιτείας.

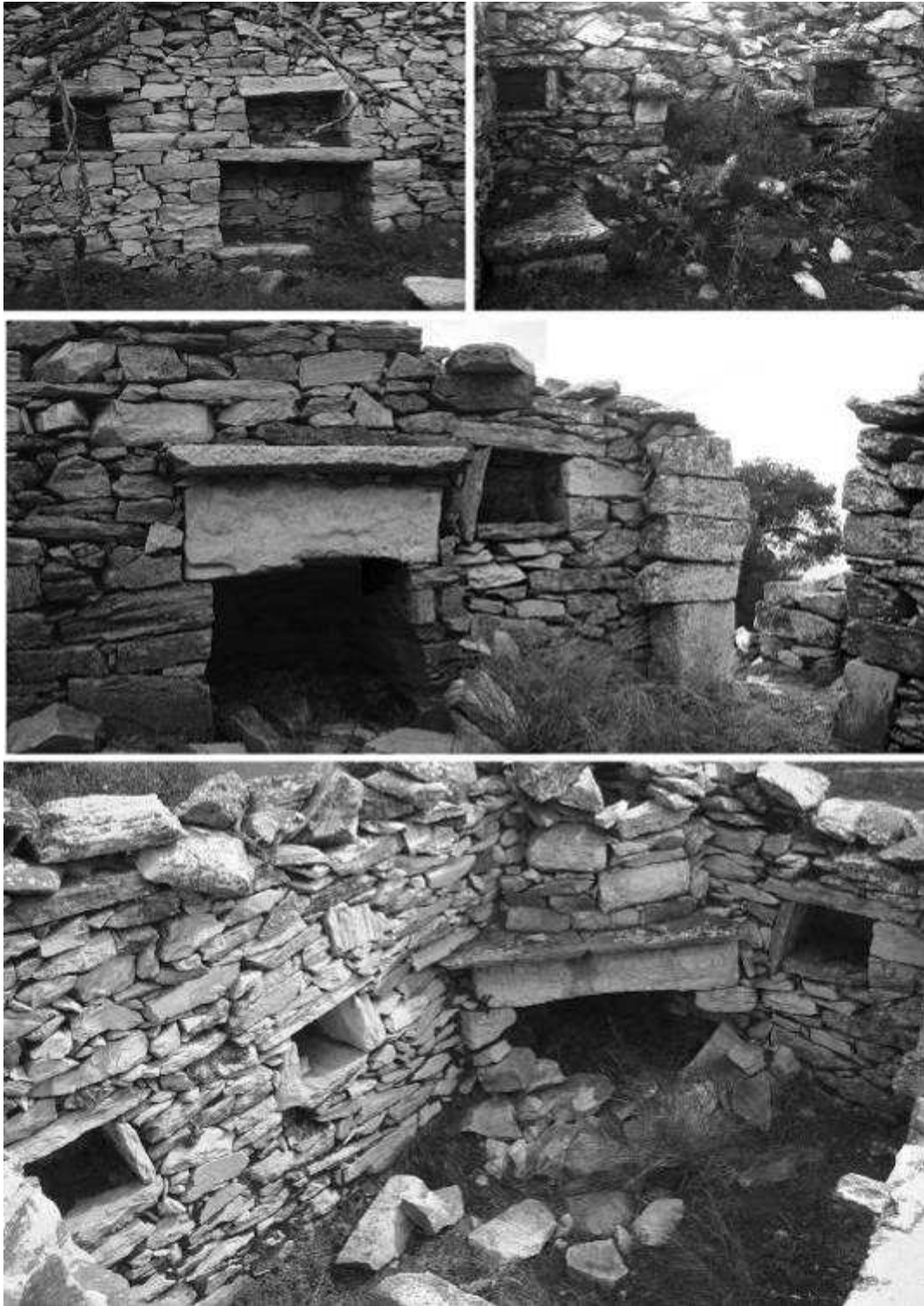
Στο σύνολό τους τα λατομεία δεν παρουσιάζουν κάτι άξιο παρατήρησης, πέραν ίσως των καλυβιών των λατόμων.

Καλύβια από τα λατομεία του Κοκκιναρά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Κοκκιναρά: Αρ. «Τραπεζαρία» των λατόμων. Δεξ. Μαρμάρινες λεκάνες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Απόψεις του εσωτερικού διάφορων καλυβιών. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Διόνυσος

Στη ράχη που βρίσκεται ακριβώς απέναντι από τα σημερινά λατομεία Διονύσου στη Ραπεντώσα υπάρχει ένα μικρό λατομείο στο οποίο έχουν απομείνει αρκετοί πελεκημένοι όγκοι. Κάποια άλλα, δοκιμαστικά μάλλον νταμαράκια βρίσκονται λίγο ψηλότερα από την κοίτη του ρέματος της Ραπεντώσας, καθώς και μεγάλο κτίσμα (δίπλα ακριβώς στην κοίτη) που μάλλον σχετιζόταν με τις λατομικές εργασίες.

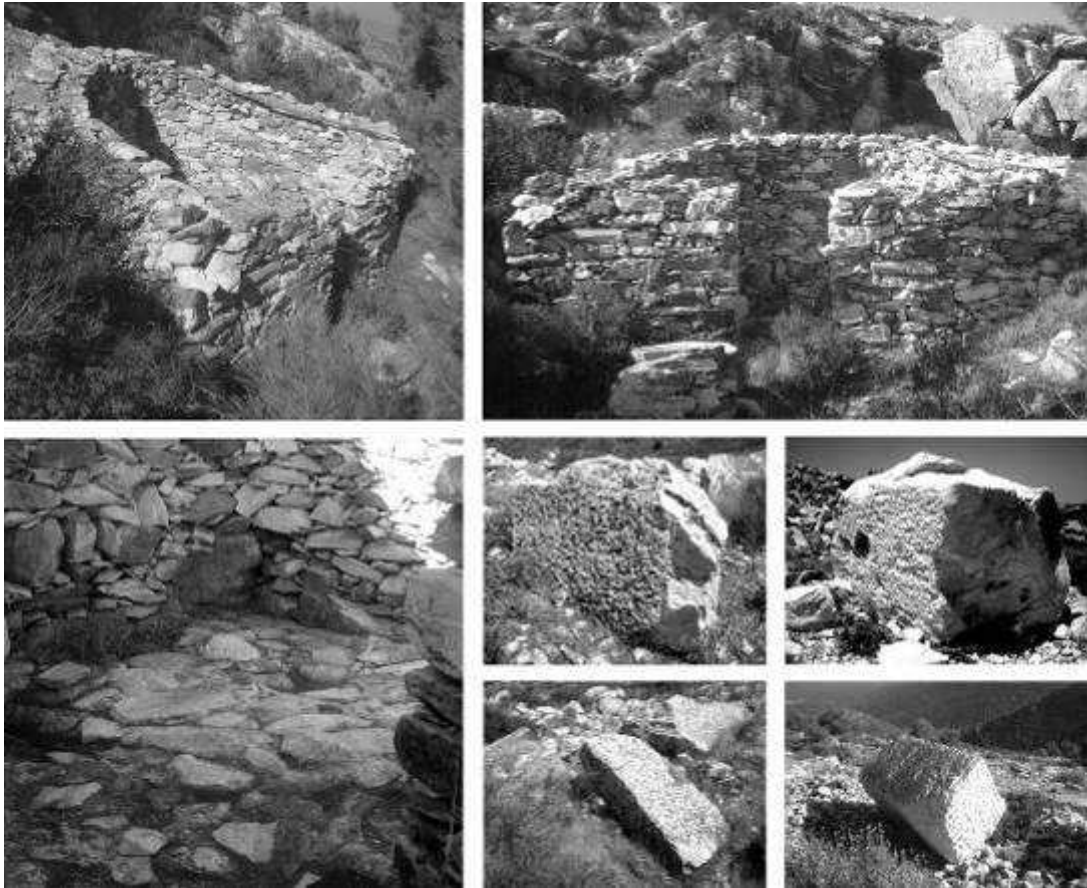
Πελεκημένοι όγκοι και μια ξερολιθιά στο νταμαράκι του Διονύσου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το μεγάλο κτίσμα στην κοίτη της ρεματιάς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

γ. Μαυρηγόρα

Στη Μαυρηγόρα υπάρχουν δύο μικρά λατομεία όπου συναντούμε πελεκημένους όγκους. Στο ένα από τα δύο λατομεία υπάρχει ένα καλύβι που ξεχωρίζει από όλα όσα υπάρχουν στο βουνό τόσο για το σχήμα του (μοιάζει σαν Δ με κοίλη κορυφή) όσο και για το δάπεδο, το οποίο είναι στρωμένο με ακανόνιστες πέτρες.

Το ιδιαίτερο καλύβι με το λιθοστρωμένο πάτωμα, και πελεκημένοι όγκοι από τα λατομεία της Μαυρινόρας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

δ. Αγριλίκι

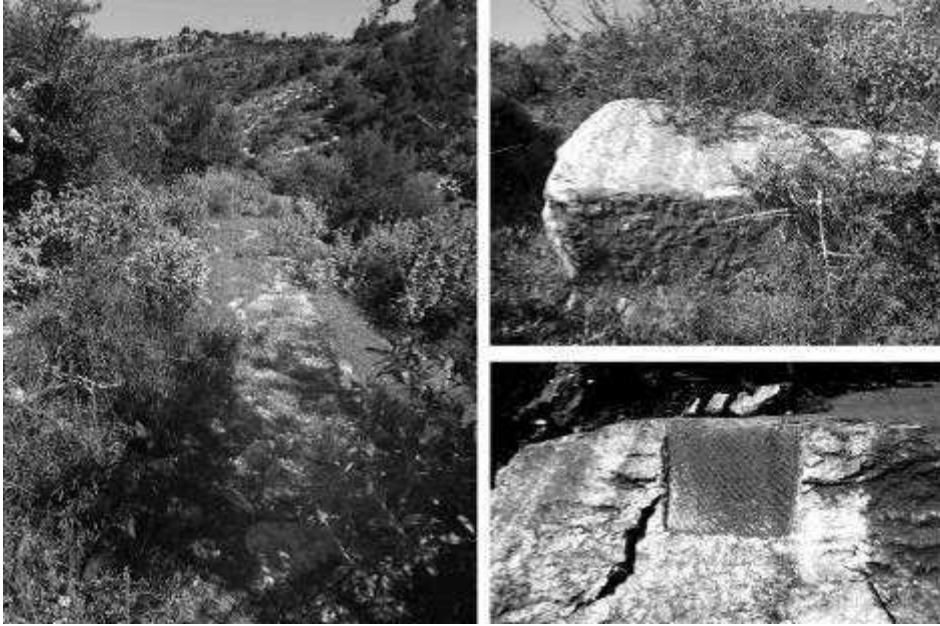
Στην ΝΑ πλευρά του Αγριλικιού υπάρχει ένα μεγάλο λατομείο και κάποια μικρά διάσπαρτα μέσα σε χαράδρα. Υπάρχει ένα μονοπάτι, κατά τόπους πλακόστρωτο, που οδηγεί σε αυτά τα μικρά λατομεία, και κατά την πορεία συναντούμε κάποιους όγκους που έχουν καλυφθεί από τη βλάστηση. Είναι πλήρης η απουσία καλυβιών, επιγραφών, και λοιπών σχετικών ευρημάτων. Επίσης, κάποιος ντόπιος μου είχε πει ότι το μεγάλο λατομείο προμήθευσε με πέτρα τη νεοοικοδομηθείσα τότε αμερικανική βάση της Νέας Μάκρης. Δεν ξέρω αν αληθεύει, είναι όμως πιθανό.

Λατομεία δίχως κάποιο ενδιαφέρον υπάρχουν χαμηλότερα στην ανατολική πλευρά, κάποια άλλα, επίσης μικρά λατομεία με αρκετούς πελεκημένους όγκους βρίσκονται πλησίον του Μαγνητικού Σταθμού, ενώ εκτεταμένη λατόμηση συναντούμε και στη ΒΑ πλευρά του βουνού.

ε. Σταμάτα – Βρεδού

Στην περιοχή της Σταμάτας, λίγο πιο κάτω από την ασφαλτοστρωμένη οδό που συνδέει τη Σταμάτα και τον Αγ. Στέφανο με τη λίμνη του Μαραθώνα, υπάρχει ένα νταμαράκι με αρκετούς παρατημένους όγκους. Σώζεται επίσης και τμήμα της οδού που οδηγούσε σε αυτό.

Ένα άλλο μικρό λατομείο βρίσκεται στη Βρεδού στην κορυφή της χαράδρας της Οινόης. Ομοίως και εκεί δεν υπάρχει κάτι ιδιαίτερο, πλην μιας επιγραφής η οποία ξεχωρίζει ανάμεσα σε όλες τις υπόλοιπες που υπάρχουν στο βουνό λόγω του πάχους των γραμμάτων.

Το μονοπάτι για τα μικρά λατομεία στη χαράδρα του Αγριλικιού, μεγάλοι πελεκημένοι όγκοι και το μοναδικό ίχνος λατόμησης (χρησιμοποιημένη σφηνιά). (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το νταμαράκι με τους όγκους στη Σταμάτα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η επιγραφή στο λατομείο της Βρεδούς. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κεφάλαιο 14

Η ΣΠΗΛΙΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

1. ΑΠΟ ΤΟΝ 17^Ο ΕΩΣ ΤΟΝ 19^Ο ΑΙΩΝΑ

Με την εγκατάλειψη της Σπηλιάς και από τον τελευταίο μοναχό, η Σπηλιά αποτέλεσε για δύο αιώνες (17^{ος}-19^{ος} αι.) ένα απαραίτητο τουριστικό προορισμό για τους περισσότερους από τους ξένους περιηγητές που επισκέπτονταν την Πεντέλη για τη φύση, τις αρχαιότητες και τα βυζαντινά μνημεία της. Στο 19^ο αιώνα ξεκίνησαν οι λατομικές εργασίες από τους Βαυαρούς. Για όλα αυτά μιλήσαμε στον Β' τόμο. Αυτό που καλούμαστε να εξετάσουμε εδώ είναι ποια σχέση είχαν οι ίδιοι οι κάτοικοι της Αττικής με τη Σπηλιά στο διάστημα αυτών των τριών αιώνων.

Τα διαθέσιμα ιστορικά στοιχεία για την περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι δυστυχώς πενιχρά. Το μόνο που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι ότι κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας η Σπηλιά της Πεντέλης αποτέλεσε καταφύγιο για τους Αθηναίους και τους κατοίκους των γύρω χωριών. Γνωρίζουμε ήδη από τον Β' τόμο την αναφορά του Λαδά, σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι υποστήριζαν τους Ενετούς κατά τη διάρκεια των ενετοτουρκικών πολέμων. Όταν οι Ενετοί αποσύρθηκαν, οι Αθηναίοι άρχισαν να φοβούνται τα αντίποινα των Τούρκων, πράγμα που τους ανάγκασε να αυτοεξοριστούν για μια τριετία (1688-1690) στα βουνά της Αττικής. Κάποιοι από αυτούς κατέφυγαν στη Σπηλιά όπου τότε –κατά τον Λαδά πάντα – εικονογράφησαν μεταξύ άλλων στην κόγχη του ιερού βήματος των εκκλησιδίων την εικόνα του αγίου Νικολάου.

Ακόμα, οι τοιχογραφίες πάνω στο τέμπλο του αγ. Νικολάου είναι –κατά τους Λαδά και Λαζαρίδη– έργα του 19^{ου} αιώνα, σε μια εποχή δηλαδή που ο ασκητισμός στη Σπηλιά αποτελούσε μακρινό παρελθόν, και κατά συνέπεια πρόκειται για έργα των ανθρώπων που ανέβαιναν εκεί για προσκύνημα.

Υπάρχει όμως και μια τραγική ιστορία, άγνωστη στους περισσότερους, που δε θα μαθαίναμε ποτέ την ύπαρξή της αν δεν την κατέγραφε ένας ξένος ταξιδιώτης...

α. Η Σπηλιά ως καταφύγιο των Μαρουσιωτών κατά την τουρκοκρατία

Το 1838, σε ξένο περιοδικό αναφέρεται την ιστορία μιας γυναίκας από το Μαρούσι, η οποία κατά τη διάρκεια της επανάστασης και συγκεκριμένα το 1823, φυγάδευσε τα παιδιά της στη Σπηλιά της Πεντέλης εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών, αλλά και λόγω της ευλογιάς που τότε θέριζε το χωριό του Αμαρουσίου. Την ίδια περίοδο πολλοί Μαρουσιώτες είχαν βρει καταφύγιο στη Σπηλιά: *«Κατά τη διάρκεια της επανάστασης το χωριό Μαρούσι έχασε τουλάχιστον τα δύο τρίτα του πληθυσμού του, και πολλά από τα σπίτια κάηκαν. Οι αμπελώνες καταστράφηκαν από την έλλειψη περιποίησης, αφού οι χωρικοί αδυνατούσαν να συνεχίσουν τις αγροτικές τους εργασίες κατά τα σύντομα διαλείμματα της σχετικής ηρεμίας, και ένα μεγάλο ποσοστό ελαιόδενδρων κάηκε από τους Τούρκους. Το ζωικό κεφάλαιο κάθε είδους εξοντώθηκε εντελώς κυνηγημένο από τα στρατιωτικά τμήματα, και ο περιορισμένος αριθμός των χωριών που επέζησαν του αιματηρού αγώνα για ανεξαρτησία ήταν πολύ αδύναμα για να αντισταθούν στις ληστρικές επιδρομές των φοβερών συμμοριών που εξακολουθούσαν να λυμαίνονται τη χώρα μέχρι τον ερχομό του βασιλέως. Σχεδόν όλοι οι Μαρουσιώτες που ήσαν ικανοί να φέρουν όπλα είτε υπηρετούσαν στην Αθήνα, εκ περιτροπής πολιορκητές και πολιορκούμενοι, ή ακολουθούσαν τους καπετάνιους τους στις άλλες περιφέρειες όπου ο εξοντωτικός πόλεμος μαινόταν. Εντωμεταξύ, οι ηλικιωμένοι, οι γυναίκες και τα παιδιά ήσαν συχνά υποχρεωμένοι να βρίσκουν στα δάση και στα απόκρημνα βουνά καταφύγιο από την κτηνώδη σκληρότητα των τουρκικών ομάδων που πλιατσικολογούσαν. Ένα περιστατικό θα είναι ικανό να μεταφέρει μια επαρκή εικόνα των φρικτών συμφορών που υπέφεραν αυτοί οι άτυχοι χωρικοί. Οι περιπέτειες μια φτωχής χήρας, που τώρα ζει στο Μαρούσι, δεν μπορούν βεβαίως να υπολείπονται πολύ από τον*

ανώτατο βαθμό του ανθρώπινου πόνου, και δύσκολα θα βρεθεί χωριό στην Ελλάδα όπου δεν έχουν συμβεί παρόμοιες φρικαλεότητες.

Ήταν η γυναίκα ενός περιβολάρη, και μητέρα τριών αγοριών, το νεότερο των οποίων ακόμη κρατούσε στην αγκαλιά της το 1823, καθ' ον χρόνο δεν είχε κλείσει ακόμη τα τριάντα της, θεωρούμενη εντούτοις μια των ωραιότερων γυναικών του Μαρουσιού. Εκείνο τον καιρό θέριζε η ευλογία στο χωριό, ο δε σύζυγός της και τα δύο μεγαλύτερα παιδιά ασθενούσαν βαριά επί αρκετές ημέρες. Αυτή είχε αποφύγει τη μετάδοση της νόσου κι είχε κατορθώσει να εμποδίσει τη μετάδοσή της και στο μικρότερο παιδί, όταν ξύπνησε κάποια χαράματα από ασυνήθιστη φασαρία και θορύβους στο χωριό. Άνοιξε την πόρτα του σπιτιού της, το οποίο ήταν (και ακόμη είναι) μέσα σε μπουστάνι σε μικρή απόσταση από τις υπόλοιπες αγροικίες, και είδε κάποιους χωρικούς να περνούν βιαστικά από το δρόμο που οδηγούσε προς το βουνό, ένας των οποίων τραβηγμένος από το φως που έβγαινε από την ανοιχτή πόρτα της φώναζε να βιαστεί, γιατί οι Τούρκοι ήταν στο κατόπι τους. Μαρμαρωμένη από το τρομακτικό μαντάτο, και φοβούμενη ότι δε θα προλάβει να γλυτώσει από την πασίγνωστη ωμότητά τους, η καημένη ίσα που είχε το μυαλό και την απαιτούμενη δύναμη να σηκώσει τον ετοιμοθάνατο άντρα της και να τον δέσει στο σαμάρι πάνω στο γαϊδούρι, το οποίο ευτυχώς έβροσκε κοντά στην πόρτα. Κατάφερε να βάλει τα δυο άρρωστα παιδιά στα γόνατα του πατέρα τους, που προσπάθησε αδύναμα να τα κρατήσει· ενώ εκείνη άρπαξε το μικρότερο στην αγκαλιά της, και χτυπώντας με μια μακριά γκλίτσα και φωνάζοντας ανάγκασε το γαϊδούρι να βαδίσει όσο πιο γρήγορα μπορούσε. Ωστόσο, πολύς χρόνος είχε χαθεί, και οι άλλοι φυγάδες προπορεύονταν πολύ· όμως δεν είχαν εμφανιστεί μέχρι στιγμής οι διώκτες, γιατί οι άρπαγες Τούρκοι ήταν ακόμη απασχολημένοι να λεηλατούν τα εγκαταλειμμένα σπίτια. Η δυστυχημένη οικογένεια προχωρούσε για περισσότερο από μισή ώρα, ελπίζοντας να φθάσουν στη Σπηλιά της Πεντέλης, όταν ξημέρωσε, και η γυναίκα που έτρεμε διέκρινε καθαρά μια ομάδα ιππέων να καλπάζουν πίσω τους. Τώρα δεν υπήρχε ελπίδα να γλυτώσουν· ο ετοιμοθάνατος ενεργοποιήθηκε από το βογκητό απελπισίας που ακολούθησε αυτή τη θλιβερή βεβαιότητα στο μυαλό της γυναίκας του, η οποία παρέπαιε και τρέκλιζε από την κόπωση. Το βάρος του παιδιού στα χέρια της, και οι συνεχείς προσπάθειες να αυξήσει την ταχύτητα της φυγής τους, είχαν εξαντλήσει τις δυνάμεις της φτωχής γυναίκας, και όταν ο άντρας της σήκωσε με δυσκολία το κεφάλι του, παρατήρησε τα αδύναμα και ασταθή βήματά της, και νιώθοντας ότι αυτός δε θα ζούσε για πολύ, πίεσε την απελπισμένη του σύζυγο να τον εγκαταλείψει και να πάρει τη θέση του στο γαϊδούρι.

Μια κοφτή άρνηση ήταν η μόνη απάντηση στην έκκλησή του, αλλά ακόμη κι αυτή σχεδόν σκεπάστηκε από τις κραυγές των Τούρκων που πλησίαζαν. Το κεφάλι του άρρωστου άντρα έπεσε προς τα πίσω μ' ένα βαθύ βογκητό, κι όταν η γυναίκα απέσυρε την τρομαγμένη της ματιά από τους φοβερούς διώκτες τους, εξεπλάγη από την αλλαγή στην έκφραση της όψης του, και μια προσεκτικότερη εξέταση σύντομα την έπεισε πως είχε χηρέψει. Αλλά δεν ήταν ώρα να αφηθεί στη λύπη, γιατί οι ζωές των τριών αγοριών ήταν εξαρτημένες από τις προσπάθειές της. Αφού συνέχισε για λίγο να χτυπά το γαϊδούρι, το οποίο άρχισε να εξαντλείται από το βάρος του ασυνήθους φορτίου του, ο αχός που δυνάμωνε από τα άλογα που κάλπαζαν την έπεισε πως οι Τούρκοι είχαν αντιληφθεί το προπορευόμενο κατά μισό μίλι κύριο σώμα των Ελλήνων, και διπλασίαζαν το ζήλο της καταδίωξής τους. Η δυστυχημένη γυναίκα μάζεψε όση δύναμη της απέμενε για να δώσει ένα απεγνωσμένο χτύπημα στο κουρασμένο υποζύγιο. Το ζώο ξεκίνησε, αλλά το τράνταγμα έριξε ένα από τα άρρωστα παιδιά από τη θέση του, καθώς το χέρι που τα κρατούσε μέχρι τώρα ήταν άκαμπτο και παγωμένο πια. Τότε, μπήκε η ιδέα στην κακόμοιρη χήρα ότι αν εγκαταλείψει το γαϊδούρι στους Τούρκους ίσως η καταδίωξή τους να καθυστερήσει λίγο από τις προσπάθειές τους να το πιάσουν και να το δέσουν, και τα κοντινά ερείπια μιας χριστιανικής εκκλησίας αμέσως καθόρισαν τις πράξεις της· οδήγησε το ζώο μέσα στο κτίριο, και προσεκτικά αποθέτοντας το σώμα του συζύγου της μπροστά στην γκρεμισμένη αγία τράπεζα, σταυροκοπήθηκε βιαστικά και γύρισε στο μονοπάτι· εκεί άφησε το γαϊδούρι, κι αρπάζοντας τα τρία παιδιά της, κατάφερε να τα κουβαλήσει στα χέρια της για αρκετές εκατοντάδες μέτρα. Αλλά ακόμη κι αυτό το στρατήγημα φάνηκε να αποτυγχάνει, γιατί κοιτάζοντας πίσω της είδε ότι το πιστό ζώο τρόχαζε στο κατόπι της, με χαρούμενα σκιρτήματα επειδή είχε απαλλαχτεί από το τριπλό του φορτίο. Η καημένη μάνα έκλαιγε τώρα με αγωνιώδεις λυγμούς, καθώς της επιβλήθηκε η πεποίθηση πως έπρεπε να εγκαταλείψει ένα από τα παιδιά της για να μπορέσει να σώσει τα άλλα δύο. Με μια φυσική παρόρμηση αμέσως ξεχώρισε το μικρότερο παιδί, που σκέφτηκε ότι μπορούσε

να αντέξει καλύτερα την ταλαιπωρία του κρύου και της πείνας από όσο τα δύο που ήταν ήδη άρρωστα. Το σφιχταγκάλιασε για μια φορά, και μ' εκείνη τη δύναμη που πηγάζει από την απελπισία, έριξε το παιδί, που κοιμόταν του καλού καιρού, μέσα σ' ένα χαμηλό αλλά πυκνό θάμνο, σε μια στιγμή που ήταν καλυμμένη από τη θέα των φοβερών εχθρών της, και συγκεντρώνοντας τα τελευταία υπολείμματα της δύναμης και του κουράγιου της, συνέχισε τη φυγή της με ανανεωμένη ικμάδα, κουβαλώντας ένα παιδί σε κάθε χέρι. Αφού αγωνίστηκε με όλη της τη δύναμη για μισή ώρα ακόμη, έφθασε στη σπηλιά με ασφάλεια. Βρήκε τους άλλους φυγάδες ήδη κρυμμένους στα βαθύτερα μέρη της, τρέμοντας από το φόβο μήπως ανακαλυφθούν, ξέροντας καλά ότι δεν υπήρχε ελπίδα να παρατήσουν την καταδίωξη, καθώς αυτοί οι καβαλάρηδες είχαν σταλεί να πιάσουν μερικούς χωρικούς, τους οποίους θα μπορούσαν να βασανίσουν, μέχρι να ομολογήσουν πού είχαν τα χρήματά τους. Οι Έλληνες ήξεραν καλά την ξεροκεφαλιά των Τούρκων, και ότι δε θα τους ωφελούσε να πουν την αλήθεια, ότι το συχνό πλιάτσικο των Τούρκων τους είχε αφήσει σε αναμφίβολη φτώχεια.

Πυροβολισμοί ακούγονταν στο βουνό όλη τη μέρα και οι φωνές και οι κατάρες των απογοητευμένων Ντελίδων έβαζαν τον τρόπο στις καρδιές των κρυμμένων χωρικών, που γνώριζαν πως οι προσπάθειές τους στην καταδίωξη θα κεντρίζονταν από τη βεβαιότητα ότι θα έχαναν μερικά από τα κεφάλια τους αν γύριζαν στο Μαρούσι χωρίς να έχουν πιάσει αιχμαλώτους. Αργά τη νύχτα, όταν υπέθεσαν πως οι Τούρκοι είχαν φύγει απ' το βουνό, η δύσμοιρη χήρα και μάνα, ήδη σχεδόν άρρωστη από την κούραση, την πείνα και το φόβο, αποτόλμησε να βγει απ' τη σπηλιά σε αναζήτηση του παιδιού, που είχε κάθε λόγο να θεωρεί ότι θυσιάστηκε για τη σωτηρία των αδερφών του. Ήταν απίθανο να μην έχει κλάψει το παιδί, κι επομένως να έχει τραβήξει την προσοχή των Τούρκων, που χωρίς αμφιβολία θα το είχαν κατασφάζει χωρίς έλεος. Ακόμη κι αν είχε διαλάβει της προσοχής τους, υπήρχαν πολλοί λύκοι στο βουνό για να του δοθεί ευκαιρία να επιζήσει αυτή την τρομερή μέρα. Ωστόσο, η μάνα συνέχισε να σέρνει τα βήματά της προς την κατεύθυνση του σημείου όπου το είχε ρίξει μέσα στα χαμόκλαδα· όμως βάδισε περισσότερο από δύο ώρες στο έρημο βουνό χωρίς να αναγνωρίσει το μέρος. Φώναζε, κι αφουγκράστηκε με το αυτί της στο χώμα, αλλά του κάκου. Μερικές φορές μια ασθενική κραυγή την έκανε να ξεκινήσει βιαστικά, όμως σύντομα απογοητεύτηκε από το πέταγμα μιας κουκουβάγιας ή ενός γερακιού. Γύρω στα μεσάνυχτα κάθισε πάνω σε μερικές πέτρες, ανίκανη να συνεχίσει πια, στενάζοντας για τη δυστυχία της. Ένα σύντομο γρύλισμα την ξάφνιασε, και κοιτάζοντας γύρω είδε καθαρά στο γλωμό φεγγαρόφωτο το ισχνό περίγραμμα και τα άγρια μάτια ενός σκύλου ή λύκου, δεν ήξερε τι, του οποίου προφανώς είχε διακόψει κάποιο ανόσιο γεύμα. Αμέσως της μπήκε η ιδέα ότι το θηρίο έτρωγε το παιδί της, και αποφασισμένη να αντικρίσει το χειρότερο, σηκώθηκε και προχώρησε περιμένοντας να βρει τα κατασπαραγμένα υπολείμματα του μωρού της στα φοβερὰ του σαγόνια.

Δεν πρόλαβε να κάνει παρά λίγα βήματα όταν σκόνταψε κι έπεσε πάνω σε μια μαλακή μάζα που δεν αντιδρούσε· και, μόλις συνήρθε από το σοκ, αναγνώρισε το ερειπωμένο ξωκλήσι όπου είχε αποθέσει το σώμα του συζύγου της, πάνω στο οποίο είχε πέσει. Πετάχτηκε και συνέχισε τρέχοντας, με τη θύμηση ότι το μέρος δεν ήταν μακριά από εκεί όπου είχε αφήσει το παιδί της· και η σπουδή της αυξήθηκε με τη σκέψη ότι ο λύκος ή το αγριόσκυλο προφανώς κατασπάραζε το νεκρό σώμα. Έφτασε στο θάμνο και βρήκε το παιδί της να κοιμάται ήσυχα εκεί που το είχε αφήσει. Ήταν παγωμένο, αλλά η κανονική του αναπνοή φανέρωνε πως ήταν καλά. Η ευτυχισμένη πλέον μάνα γύρισε στη σπηλιά, αλλά η χαρά της γρήγορα χάθηκε καθώς ανακάλυψε ότι το σκέπασμα με το οποίο είχε καλύψει τα άρρωστα αγόρια είχε κλαπεί από κάποιον συγχωριανό της, και ότι ήταν και τα δύο πεθαμένα, πιθανόν από την παγωνιά που μπορούσε να είναι μοιραία στην κατάστασή τους.

Αφού έμειναν δέκα μέρες στη σπηλιά, οι Μαρουσιώτες, αναγκασμένοι από την πείνα και τις στερήσεις, κατέβηκαν στο χωριό το οποίο είχε εγκαταλειφθεί από τους Τούρκους. Η χήρα, με το στερνοπαιδί που της απέμεινε, γύρισε στην αγροικία της, κι έζησε ήσυχα για δύο χρόνια. Αλλά οι δοκιμασίες της δεν είχαν τελειώσει, γιατί το 1825 άφησε το γιο της να κοιμάται στο σπίτι, κι έχοντας κλειδώσει την πόρτα βγήκε να μαζέψει φύλλα μουριάς για τους μεταξοσκώληκες της, αρκετά μακριά από το χωριό. Έλειψε τρεις ώρες, και κατά την επιστροφή της συνάντησε ένα μπουλντοκι έφιππων Τούρκων, που είχαν προφανώς περάσει μέσα από το Μαρούσι. Κρύφτηκε πίσω από μερικά δέντρα στην άκρη του δρόμου, ελπίζοντας ότι θα προσπεράσουν χωρίς να τη δουν. Ερχονταν εύθυμοι, και μπορεί να φανταστεί κανείς τη φρίκη της μάνας όταν αναγνώρισε

τα χαρακτηριστικά του γιου της σ' ένα παιδικό κεφάλι, μπηγμένο στο κοντάρι πάνω από το μπαϊράκι με την ημισέληνο που κρατούσε ο επικεφαλής του μπουλουκιού. Οι Τούρκοι είχαν διαγομίσει το χωριό, και μη βρίσκοντας τίποτε στο κονάκι της, σκότωσαν το παιδί της. Η δυστυχημένη γυναίκα διέφυγε απαρατήρητη, και γυρίζοντας στο σπίτι βρήκε το ακέφαλο κορμί του γιου της στο κατώφλι. Επέζησε από αυτές τις φοβερές συμφορές, και τώρα περιποιείται τον κήπο ενός Εγγλέζου κτηματία στο Μαρούσι, μένοντας εκεί. Τέτοιες προσωρινές εκκενώσεις του χωριού τους ήταν συχνά ο μόνος τρόπος για να σώσουν τις ζωές των γυναικόπαιδων του Μαρουσιού, κι έγιναν αιτία για την καταστροφή μεγάλου μέρους της περιουσίας τους».¹

β. Επισκέπτες – Εκδρομείς

Φαίνεται ότι στη μεταβαυαρική εποχή αρχίζουν να πυκνώνουν κι άλλο οι επισκέψεις ανθρώπων που θέλουν να δουν τη Σπηλιά. Αρχαιοδίφες, φυσιολάτρες, συγγραφείς, ποιητές και καλλιτέχνες παίρνουν όλο και πιο συχνά το μονοπάτι για τη Σπηλιά. Αυτό δείχνουν και οι απεικονίσεις των Sargent, Fulleylove, Χατζημιχάλη, και άλλων αγνώστων καλλιτεχνών, αλλά και πλήθος εγχάρακτων επιγραφών στον εσωτερικό και εξωτερικό χώρο της Σπηλιάς. Οι αναφορές Ελλήνων επισκεπτών είναι ελάχιστες και είναι αυτές που ακολουθούν:

– Κ. Κωνσταντινίδης (1847): «Εξακολούθησαντες δε την ανάβασιν, και προσηλούντες την προσοχήν εις τα καθ' οδόν αντικείμενα, και πως επιλανθανόμενοι του κόπου της αναβάσεως και του καύσωνος της ημέρας, εφθάσαμεν εις σπήλαιον κείμενον υπό τας κορυφάς του όρους, και καλούμενον Πεντελικόν σπήλαιον. Προ της εισόδου αυτού υπάρχουσι εκκλησίδιον και παρακείμενα κατοικήματα χρησιμεύοντα φαινομένως προς ενδιαίτησιν εργατών. Εισελθόντες εις το σπήλαιον τούτο, κρατούντες ανημμένα κηρία, προέβημεν εις είδος πλατείας αιθούσης, εκτεινομένης προς τα έσω, και ένεκα του επιπολάζοντος σκότους και της στενότητος των μυχών μη δηλούσης το πέρας της. Το σπήλαιον τούτο, αρχαίον ομοίως λατομείον, κοσμούμενον ήδη από περιέργους σταλακτίτας, δεν έχει ούτε το μέγεθος, ούτε τους περιελιγμούς, ούτε τους ποικιλοσχήμους σταλακτίτας του εις τα πέριξ της Κερατέας ευρισκομένου σπηλαίου».²

– Νικόλαος Β. Κουντούρης (1895): «Είχεν ήδη προχωρήσει η πρωία. Ελάβομεν την άγουσαν εις την Μονήν ένθα ανεμενόμεθα υπό των λοιπών φίλων μας. Δύο εκ των συντρόφων μας, μεθ' ων είχομεν ανέλθει εις την κορυφήν απεχωρίσθησαν, λαβόντες άλλην οδόν καταβάσεως. Οι υπολειφθέντες τρεις, μεταξύ των οποίων και εγω, ανεζητήσαμεν κατερχόμενοι το Σπήλαιον. Το εύρομεν. Εις την εισοδόν του υπάρχει εκκλησίδιον εν ω εισίν ανηρτημέναί εικόνες αγίων φωτιζόμεναι από κανδήλι ελαίου προφανώς επιμελεία καλογερόπαιδος της Μονής. Υπήρχε και μικρόν παγκάρι με τινα μικρά κηρία.

Εις το βάθος είναι η πηγή του ύδατος καλυπτομένη υπό φυσικής μικράς σήραγγος τυφλής. Εις εξ ημών λαβών αναμμένο κεράκι, εισήλθεν εις την πηγήν, κυρτώσας, προς τούτο το σώμα του διότι η σήραγγ' είνε πολύ χαμηλή. Έκαμε ολίγα βήματα εντός της σήραγγος, έσβησε όμως το κερι του και κατελήφθη υπό τρόμου και παρέμεινεν εν ακινησία όπου ευρέθη μη απαντών εις τας κλήσεις μας. Εισήλθε και ο δεύτερος σύντροφός μας αλλά και αυτός έσχε την αυτήν περιπέτεια. Ουδ' αυτός απήντα εις τας κλήσεις μου. Με κατέλαβε απελπισία.

Την στιγμή εκείνη αφίκετο εκ Κηφισίας εις νεαρός αγωγάτης με δύο Γάλλους περιηγητάς. Τω διηγήθει ό,τι είχε συμβεί, αλλά με καθυσάχασε, βεβαιώσας με ότι ουδείς υπήρχε κίνδυνος και εισήλθε εις την σήραγγα κρατών εις χείρας αυτόματον ηλεκτρικό φαναράκι. Οι προεισελθόντες ιδόντες φως και τον νεαρό αγωγάτη ανεθάρρησαν και συνήλθον. Ο πρώτος εγέμισε το παγούρι του νερό από την πηγή ήτις, ως έλεγε κατόπιν, ήτο στερνίτσα με μεταλλίνην επιφάνεια. Καθ' ην στιγμήν εβούτησε εις αυτήν το παγούρι του προεκλήθη ως μας έλεγε τοιούτος γδούπος, ώστε ενόμισε προς στιγμήν ότι απεσπάσθη εκ της οροφής της σήραγγας ογκώδες τεμάχιον και τον κατεπλάκωσε.

¹ Blackwood's Edinburgh Magazine, A visit to a village of Attica, τεύχος 271, Μάιος 1838, τόμος 43, σελ. 627-9. (Μετάφραση: Δρόσος Δρόλαπας)

² «Η φυσιολατρεία τον προηγούμενο αιώνα», περιοδικό "Εκδρομικά", τ. 13, Μάιος 1930, σελ. 13.

Εξήλθον και οι τρεις περιχαρείς. Οι δύο πρώτοι έτρεμον σύσσωμοι εκ του τρόμου των και εκ του κατεφυγμένου αέρος της πηγής του νερού. Το νερό αυτό ήτο διαυγέστατον, ψυχρόν και ωμοιάζε προς κρύσταλλον εν ρευστή καταστάσει».¹

– «Εφηβικός Όμιλος Εκδρομέων» (1916): «...Αλλά ιδού το “Σπήλαιον”, φοβερό στην όψιν, αλλά και θελκτικό στην ωμορφιά, εγείρεται στη μέση περίπου της προς την Κορυφήν ανόδου. Οι απότομοι βράχοι του, το ατελείωτο σκοτάδι του, τα υπό του ελαφρού ανέμου περιβομβούντα πεύκα του, ακόμα δε και η απέραντη σιγή που βασιλεύει εκεί απάνω κάνουν τον οδοιπόρον να φοβήται προς στιγμήν, αν όχι να υποχωρή.

Η χρυσή παρέα με τον Καντυλανάφτην απ’ το Αποκόρωνος επί κεφαλής προχωρεί και για μια στιγμή... Α, ομιλία δεν ακούεται. Τρακ-τρακ μόνο τα πατήματα των συντρόφων μου μεσ’ τα χαλίκια... Σιγή απέραντος, μυστηριώδης. Σιγή και αγωνία που φέρουν τον νουν να ενθυμηθή τον Ορφέα κατερχόμενον εις τον Άδην δια να ζητήση την αγαπημένην του Ευρυδίκην... [...]

...Εδώ στον επίγειον τούτον Άδην, εξητήσαμε να ξεκουραστούμε... Κοπιώδης ο δρόμος, αλλά και δροσερή η φύσις και τρισθαύμαστος. “Τα καλά κόποις κτώνται”, έλεγαν οι πρόγονοί μας.

– Ενθυμηθήτε, φίλοι μου, είπεν ο αρχηγός ότι ο ακούραστος Βασιλέας μας Γεώργιος, πολλαίς φορές ανέβηκε έως εδώ. Αιωνία η μνήμη του.

– Ω, ναι, Αιωνία η μνήμη του φυσιολάτρη Βασιλιά».²

2. ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ 1947-1977

α. Συναυλιακός χώρος

Ίσως να φαντάζει περίεργο σε μερικούς, όμως είναι γεγονός πως η Σπηλιά υπήρξε κάποτε χώρος τέλεσης συναυλιών κλασικής μουσικής. Σύμφωνα με δημοσιεύματα η Σπηλιά χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον δύο φορές για αυτή την περίπτωση, τον Δεκέμβριο του 1947 και τον Μάιο του 1949.³

Στο δημοσίευμα του 1947 διαβάζουμε: «Τετρακόσιοι και πλέον εκδρομείς παρηκολούθησαν την παρελθούσα Κυριακή την συναυλίαν Κουαρτέτου εγχόρδων που ωργάνωσε η Περιηγητική Λέσχη εις την Σπηλιά της Πεντέλης. Οκτώ εκδρομείς που ξεκίνησαν από την Αθήνα το πρωί κατέληξαν το απόγευμα εις την Σπηλιά όπου εδόθη η συναυλία. Η ιδέα της συναυλίας αυτής υπήρξε πρωτότυπη και ταυτοχρόνως αρκετά ελκυστική. Ο υποβλητικός φωτισμός, το μεγαλείον του χώρου και η θαυμάσια ακουστική εξησφάλισαν την επιτυχίαν της από καλλιτεχνικής πλευράς.

Ο μαέστρος κ. Λυκούδης που ωργάνωσε και διηύθυνε το Κουαρτέτο, με συνεργάτας τον Γουλιέμο και Γεώργιο Κοφίνο και τον Δημ. Βαρδάκη υπήρξε ο εμψυχωτής της εκτέλεσεως. Τα δύο Κουαρτέτα Μπετόβεν και Μότσαρτ εξετελέσθησαν με επιτυχία και ήχησαν θαυμάσια εις την Σπηλιά. Η Περιηγητική Λέσχη μετά την επιτυχίαν που εσημείωσε η συναυλία αυτή μελετά σοβαρώς να χρησιμοποιήσει τον χώρον αυτόν δια την Άνοιξιν όπου μια μικρά ορχήστρα εγχόρδων θα μπορούσε να δώσει ειδικάς συναυλίας με εξαιρετικά καλλιτεχνικά αποτελέσματα».⁴

Στο δημοσίευμα του 1949: «Μεγάλην επιτυχίαν εσημείωσεν η δοθείσα συναυλία διπλού κουαρτέτου, την οποίαν ωργάνωσε η Ελληνική Περιηγητική Λέσχη εις την Σπηλιάν της Πεντέλης με την ευγενή συνεργασίαν του μαέστρου κ. Γ. Λυκούδη. Παρά την κακήν κατάστασιν της ορεινής οδοῦ η οποία άγει προς την Σπηλιάν, πλέον των 600 φιλομούσων φυσιολατρών προσήλθον, αποζημιωθέντες με το υπέροχον θέαμα το οποίο απήλασαν από του ύψους εκείνου και τον ειδυλλιακόν χαρακτήρα της συναυλίας, της οποίας η εκτέλεσις ήτο άμεμπτος».⁵

β. Επισκέπτες – εκδρομείς

Οι επισκέψεις και οι εκδρομές σίγουρα δεν έλειψαν και στις επόμενες δεκαετίες. Ο συγγραφέας-σκηνοθέτης Νικόλαος Νικολαΐδης (1939-2007) σε συνέντευξή του δήλωνε ότι συνήθισε

¹ «Εις την κορυφήν του Πεντελικού όρους», περιοδ. “Το Βουνό”, τ. 80, Αύγουστος 1940, σελ. 189.

² «Το Σπήλαιον και η Κορυφή της Πεντέλης», περιοδικό “Η Νέα Γενεά”, αρ. φυλ. 63, 1917.

³ www.iranon.gr, «ΠΕΝΤΕΛΗ», Χρονικά, μέρος Β.

⁴ Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ», φύλλο 19/12/1947, σελ. 2.

⁵ Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ», φύλλο 12/05/1949, σελ. 2.

να κάνει μεσημεριανούς περιπάτους στην Πεντέλη και ειδικότερα στη Σπηλιά.¹ Σίγουρα υπήρξαν πολύ περισσότεροι, λιγότερο επιφανείς για τους οποίους δε θα μάθουμε τίποτε. Από τη «λίστα» των επισκεπτών δεν έλειψαν φυσικά οι πρόσκοποι, οι οποίοι διοργάνωναν συχνά εκδρομές στην Πεντέλη.

Αναμφίβολα υπήρχαν ανέκαθεν μοναχικοί επισκέπτες της Σπηλιάς – κάτι που ισχύει και σήμερα. Όπως γράφει ο Iranon (ό.π.): «...οι μοναχικοί επισκέπτες της σπηλιάς ήταν και οι πιο φανατικοί – ή αντίστροφα, οι πιο φανατικοί προτιμούσαν τις μοναχικές επισκέψεις». Ένας τέτοιος, όπως γράφει ο ερευνητής, ήταν και ο βραβευμένος βυζαντινολόγος Μαρίνος Καλλιγιάς (1906-1985): «Σε άρθρο του του 1950, ο Καλλιγιάς ανέφερε ότι την εποχή του σώζονταν ακόμα ορισμένες σταλακτιτικές κολώνες στο βάθος της σπηλιάς, ενώ διαμαρτυρόταν για το “σκουπιδαριό” στο οποίο είχε μεταβληθεί –ήδη τότε– το εσωτερικό της. Παράλληλα, έψεγε τη μονή Πεντέλης για το γεγονός ότι είχε εγκαταλείψει τα εκκλησίδα της εισόδου στην τύχη τους, αντί να προχωρήσει σε συντήρησή τους και ανάδειξη του όλου χώρου, “ώστε να μην βλέπει κανείς τα σκαλιστά επιστήλια των πυλών της, που εγώ τα θυμούμαι εδώ και λίγα χρόνια στη θέση τους ακόμη, να είναι παραπεταμένα και σχεδόν αγνώριστα στην ακαθαρσία της “Σπηλιάς”, όπως δήλωνε».

Η φήμη της Σπηλιάς ήταν πολύ μεγαλύτερη απ’ όσο θα μπορούσαμε να φανταστούμε για εκείνη την εποχή. Σύμφωνα πάλι με τον Iranon (ό.π.): «Ναι, η σπηλιά συγκέντρωνε ανέκαθεν επισκέπτες. Και ήταν αρκετά γνωστή – περισσότερο απ’ όσο θα φανταζόταν κανείς. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε άρθρο της του 1971 η Άννα Πετροχείλου (συνιδρυτής μαζί με το σύζυγο της το 1950 της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας) χρησιμοποιούσε τη σπηλιά της Πεντέλης ως ευρέως γνωστό μέτρο σύγκρισης προκειμένου να δώσει μια ιδέα για το μέγεθος ενός νεοανακαλυφθέντος σπηλαίου στην ορεινή Ηλεία, σημειώνοντας: “βρεθήκαμε μέσα σε μια μεγάλη “σάλα” διαστάσεων 50×100 και 15 μ. ύψους, κυκλικής μορφής, μεγέθους δηλαδή της σπηλιάς του Νταβέλη”. Όσο για τα εκκλησίδα, η μορφή του Αρχαγγέλου Γαβριήλ, που αποτελούσε μέρος της αγιογράφησης του τρούλου τους, τυπώθηκε το 1985 σε γραμματόσημο».

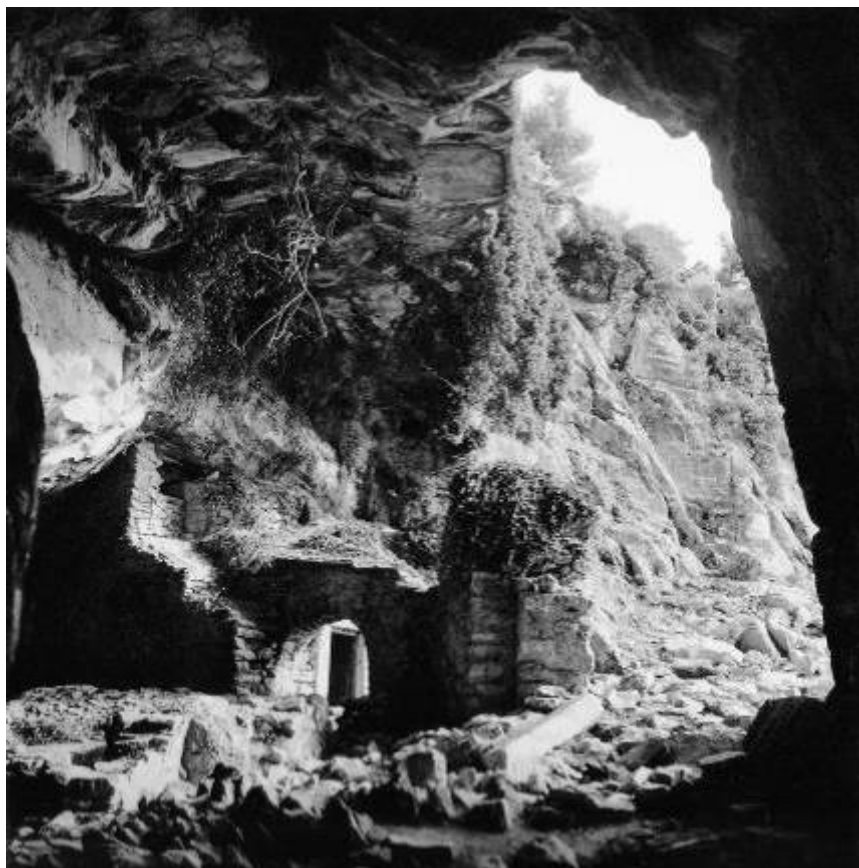
Επίσης, το 1933 επισκέφθηκε τη Σπηλιά ο Γερμανός αρχαιολόγος Walther Wrede (διευθυντής μετέπειτα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, 1937-44), που φέρνοντας στο βουνό μια ογκώδη κάμερα με φωτογραφική πλάκα διαστάσεων 18 × 24 εκ., μας έδωσε την καλύτερη φωτογραφία της Σπηλιάς του παλαιού καιρού, η οποία είναι υψηλότατης ανάλυσης και συναγωνίζεται άνετα τις σύγχρονες μεθόδους φωτογραφίας. Η ανακάλυψή της οφείλεται στον Iranon.

Τη δεκαετία του '50 τακτικός επισκέπτης της Πεντέλης ήταν και ο Νικόλαος Τομπάζης, ο οποίος παρακολούθησε φωτογραφικά την ανασκαφή του Νυμφαίου, και τράβηξε επίσης κάποιες εξαιρετικές φωτογραφίες της Σπηλιάς και του τοπίου.

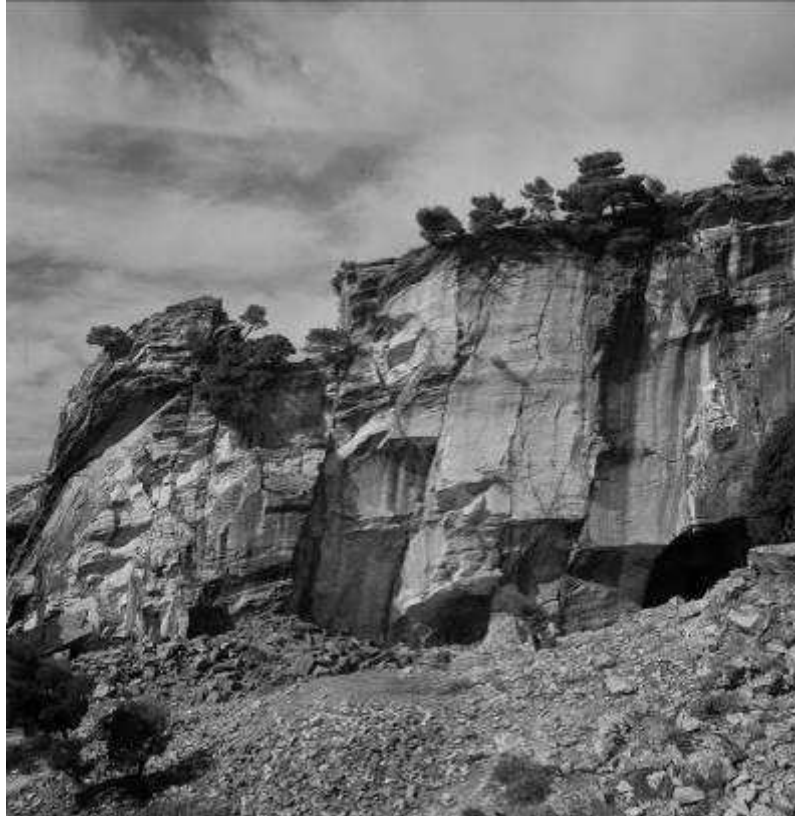
¹ www.iranon.gr, «ΠΕΝΤΕΛΗ», Χρονικά, μέρος Β.

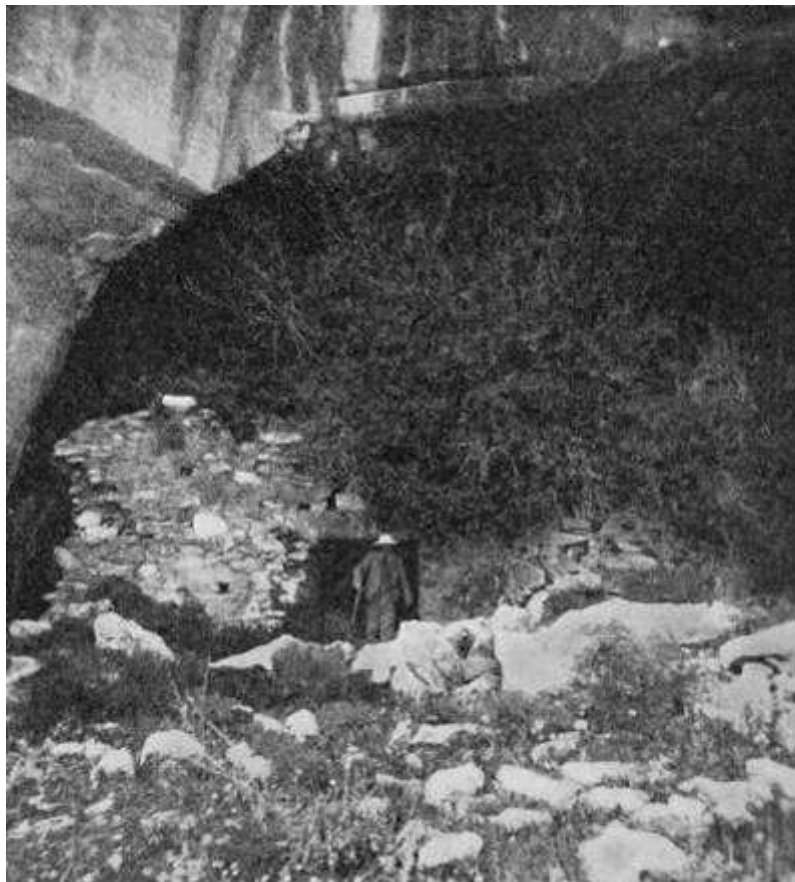
Η φωτογραφία του Wrede. (Παρατίθεται από www.iranon.gr)

Η εικόνα που είχε η είσοδος της Σπηλιάς και τα εκκλησιάκια στη δεκαετία του '50.
(Από το φωτογραφικό αρχείο Ν. Τομπάζη)

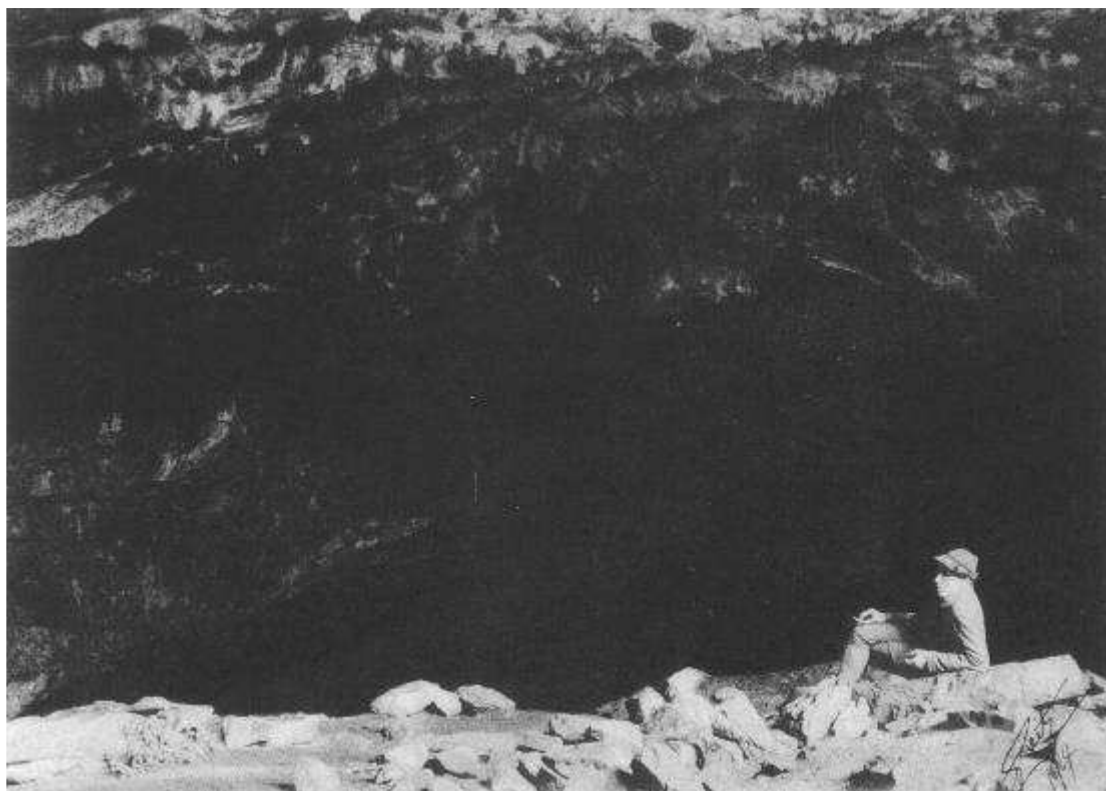
Το λατομείο της Σπηλιάς όπως ήταν στη δεκαετία του '50. (Από το φωτογραφικό αρχείο Ν. Τομπάζη)

Το τείχος της εισόδου της Σπηλιάς πριν αυτό γκρεμιστεί. (Φωτ. βλ. Ernest Arthur Gardner: «Ancient Athens», London 1902, σελ. 34)

Το εσωτερικό της Σπηλιάς το 1929. (Φωτ. Ε.Ο.Ο.Α. Παραχωρήθηκε από Νίκο Νέζη)

Το εσωτερικό της Σπηλιάς από την είσοδο το 1921. (Φωτ. από περιοδικό "Ηώς", τ. 89, 1965)

Εκδρομές προσκόπων στη Σπηλιά. Στη μέση, πρόσκοποι της 9^{ης}
 Ομάδας Αθηνών το 1924. Κάτω, πρόσκοποι Υμηττού, Μάιος 1947.
 (Φωτ. Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, εικονοθήκη Σ.Ε.Π, photoarc.sep.org.gr)

Εκδρομείς και λατόμοι έξω από τη Σπηλιά. (Φωτ. από www.nea-penteli.gr)

γ. Παραλειπόμενα της νεότερης ιστορίας

Ατυχήματα – Θάνατοι επισκεπτών

Υπήρξαν όμως και τραγικές περιπτώσεις, όπου κάποιοι άνθρωποι πλήρωσαν με ατυχήματα ή και με την ίδια τους τη ζωή ακόμα την επίσκεψή τους στη Σπηλιά. Το πρώτο περιστατικό καταγράφηκε το 1956. Πρόκειται για την περίπτωση του 25χρονου Ν. (;) Χρυσαφίδη, ο οποίος σε εξόρμηση μαζί με φίλους του στη Σπηλιά έπεσε σε απερίφρακτο ξεροπήγαδο της Πεντέλης χάνοντας τη ζωή του. Το 1968, η 39χρονη Βασιλική Καραγιάννη τραυματίστηκε σοβαρά καθώς προχωρούσε προς το βάθος της Σπηλιάς. Σώθηκε χάρη στο συνοδό της, 38χρονο Γρηγόριο Ρότσιο, που είχε επίσης γλιστρήσει αλλά είχε τραυματιστεί ελαφρύτερα, κατορθώνοντας έτσι να καλέσει βοήθεια. Στο ίδιο περιστατικό αναφέρεται και ο “Παρ’εικός”: «*Έμαθα από εργάτη, που δούλευε το '67-'68 στο λατομείο Μπάνου [...] ότι κάποιος Κορίνθιος οδηγός πήγε τη φιλενάδα του απ' το Ξυλόκαστρο στη Σπηλιά. Εκείνη κάπου γκρεμίστηκε και χτύπησε στο κεφάλι. Αυτός φώναζε από πάνω στους νταμαρτζήδες που έσπευσαν και την ανέσυραν αναισθητή (βλ. και Τα Νέα, 4/7/68). Άκουσαν ότι πέθανε την επόμενη μέρα*».

Στη συνέχεια αναφέρει ένα ακόμα περιστατικό: «*Στο στρατό ένας συνάδελφος Δ.Κ. από τα Μελίσσια μού είπε ότι μια κοπέλα από την παρέα του έπεσε σε βάραθρο, κι ήταν τυχερή αφού στάθηκε σε πατάρι σπάζοντας μόνο το πόδι της. Άλλος από Μελίσσια, είχε έρθει 12 χρόνων στη Σπηλιά και μια ξαδέρφη του έπεσε σε πηγάδι στο βάθος αριστερά. Την άκουγαν, χωρίς να τη βλέπουν. Έφυγαν και ξαναγύρισαν με κάποιους μεγαλύτερους εφοδιασμένους με σκοινιά, οι οποίοι και την έβγαλαν χωρίς σοβαρό τραυματισμό*».¹

Επίσης, και σύμφωνα με ένα άλλο δημοσίευμα, την 1/6/1973, ο 15χρονος Δημήτριος Μαρίνης, προχωρώντας κι αυτός προς το βάθος της Σπηλιάς, χωρίς να βλέπει καλά, γλίστρησε, και πέφτοντας υπέστη θανατηφόρο κάταγμα κρανίου.²

Η περίπτωση του Νικόλαου Τσίκα

Σύμφωνα με δημοσίευμα του 1958, (βλ. Iranon, ό.π.) ο Νικόλαος Τσίκας ήταν κλέφτης κρεοπωλείων. Επιδιδόταν σε συστηματικές διαρρήξεις κρεοπωλείων ανά την Αθήνα κατά τη διάρκεια της νύχτας, ενώ την ημέρα κρυβόταν στη Σπηλιά, την οποία χρησιμοποιούσε ως ορμητήριο. Το συχνό φαινόμενο διαρρήξεων των κρεοπωλείων της Αθήνας αποτελούσε πρόβλημα άλυτο για την αστυνομία, και χρειάστηκε να γίνουν πολυήμερες παρακολουθήσεις για να καταφέρουν στο τέλος να συλλάβουν τον «επικίνδυνο κακοποιό».

¹ «Πεντελική Μυθολογία», εισαγωγή, σημ. 2.

² Βλ. Iranon, «ΠΕΝΤΕΛΗ», Χρονικά.

Κυνηγοί θησαυρών

Ο παλιός γνωστός θρύλος για τον υποτιθέμενο θησαυρό που (υποτίθεται) είχε κρύψει ο λήσταρχος Νταβέλης στη Σπηλιά φαίνεται πως έβρισκε μεγάλη απήχηση σε κάποιους επίδοξους κυνηγούς θησαυρών.¹ Σε δημοσίευμα του 1966 (βλ. Iranon, ό.π.) αναφέρεται η περίπτωση του Θ. Κάππου, κατοίκου Μελισσίων, ο οποίος εκφράζει τη διαμαρτυρία του για την άρνηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να του χορηγήσει άδεια ανασκαφής της Σπηλιάς, προκειμένου να ξεθάψει το θησαυρό του Νταβέλη. Ο Κάππος διατεινόταν ότι κατείχε αδιάσειστα αποδεικτικά στοιχεία ότι στη Σπηλιά του Νταβέλη υπήρχε ένα μέρος του θησαυρού του λήσταρχου. Όπως φαίνεται, οι ισχυρισμοί του αυτοί είχαν προκαλέσει αρκετές συζητήσεις, ενώ και ο αρθρογράφος της εφημερίδας, Φ. Καββαδίας, όπως φαινόταν, συμμεριζόταν την αγανάκτησή του.

Βανδαλισμοί

Όσο περνούσαν τα χρόνια, η επίσκεψη στην Πεντέλη γινόταν μια όλο και πιο εύκολη υπόθεση για τον κάτοικο της πρωτεύουσας. Όλο και περισσότεροι διέθεταν πλέον αυτοκίνητα, και οι εκδρομείς των αττικών βουνών ολοένα και πλήθαιναν. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα, η Σπηλιά να υποστεί τους πρώτους βανδαλισμούς. Έτσι, από τη δεκαετία του 1960 και μετά άρχισαν να πυκνώνουν και τα δημοσιεύματα εφημερίδων που έκαναν λόγο για βανδαλισμούς στα εκκλησίδα, τονίζοντας την ανάγκη συντήρησης και προστασίας τους. Όπως φαίνεται, στα δημοσιεύματα αυτά επικρατεί μια ανθρωποκεντρική λογική, δηλαδή «δεν μας νοιάζει αν καταστρέφουν τη Σπηλιά, τα εκκλησάκια όμως πρέπει να προστατευτούν!» Πόσο δίκιο έχει λοιπόν ο Iranon (ό.π.) όταν γράφει: «*Τα δημοσιεύματα εστιάζονταν στα εκκλησίδα, αγνοώντας συνήθως τους βανδαλισμούς και τις καταστροφές στην ίδια τη σπηλιά, η οποία, ιστορικά και πολιτιστικά, θα έπρεπε να αποτελεί τον μείζονα χώρο ενδιαφέροντος. Τα εκκλησίδα ανήκαν στη σπηλιά, όχι το αντίστροφο. Και η ιστορία της σπηλιάς εκτεινόταν πολύ πιο πίσω στο χρόνο και πολύ πιο πέρα στα ανθρώπινα πεπραγμένα, εμπεριέχοντας την ιστορία των εκκλησιδίων ως ένα μόνο ανάμεσα στα πολλά της κεφάλαια.*»

Διατάγματα, προτάσεις και αποφάσεις για την προστασία της Σπηλιάς

Το 1957 με διάταγμα του βασιλιά Παύλου, η Σπηλιά και η γύρω περιοχή χαρακτηρίστηκαν προστατευόμενος χώρος αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Προβλεπόταν η απαγόρευση λατόμησης σε μια ζώνη μήκους 1600 μέτρων και πλάτους 400 μέτρων, η οποία περιελάμβανε τη Σπηλιά αλλά και το Νυμφαίο (~370 μ., Α-ΒΑ της Σπηλιάς). Το διάταγμα εκείνο δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Απόδειξη όλα τα μόλις προαναφερθέντα, όπου κάθε Νεοέλληνα, πιστός στην νεοελληνικότατη παράδοση του «ρημάζω ό,τι βρω μπροστά μου» πήγαινε στη Σπηλιά και διέπραττε λογής λογής αίσχη. Γιατί δεν ήταν μόνο η λατόμηση το πρόβλημα.

Το 1974 εκδόθηκε νέο προεδρικό διάταγμα, που απαγόρευε τη λατόμηση σε ακτίνα 250 μέτρων από τη Σπηλιά και 100 μέτρων από το Νυμφαίο. Όμως ούτε αυτό το διάταγμα βρήκε εφαρμογή. Πόση «φυσιολατρική» υποκρισία όμως... Το μόνο που τους ενδιέφερε ήταν να σωθεί μόνο ό,τι έφερε ίχνη της διαχρονικής ανθρώπινης δραστηριότητας. Το υπόλοιπο βουνό χαριζόταν στους λατόμους για να το «ξεκοιλιάσουν».

Στη συνέχεια ακολούθησαν αμέτρητες προτάσεις και διακηρύξεις περί προστασίας της περιοχής της Σπηλιάς. Δεν έγινε όμως τίποτε, ώσπου το 1977 ο στρατός έδωσε τη χαριστική βολή. Όλο το εσωτερικό της Σπηλιάς ανασκάφηκε, καταστρέφοντας μονομιάς, ό,τι η Φύση χρειάστηκε χιλιάδες χρόνια για να δημιουργήσει. Τίποτα πλέον δε θυμίζει τη Σπηλιά που γνώρισαν οι αρχαίοι λατόμοι, οι ασκητές, οι περιηγητές και οι απλοί επισκέπτες και εκδρομείς. Για τα έργα του 1977 θα μιλήσουμε στο επόμενο βιβλίο. Εδώ θα περιοριστώ να πω ότι η δεύτερη μεγάλη καταστροφή του στρατού ήταν φυσικά και ο χωματόδρομος που δημιουργήθηκε για την ευκολότερη πρόσβαση στη Σπηλιά. Έτσι, με το τέλος των έργων, η Σπηλιά δεχόταν ολόκληρα κοπάδια επισκεπτών. Οι βανδαλισμοί αυξήθηκαν και συνεχίζονται αμείωτα έως τις μέρες μας.

¹ Φαινόμενο το οποίο δυστυχώς συνεχίζεται αδιάπτωτα και στην εποχή μας.

Θανατηφόρον ατύχημα εις την σπηλιά του Νταβέλη

Πήγε με τους φίλους του στην Πεντέλη το πρωί της Παρασκευής ο Δημήτριος Α. Μαρτίνης, 15, και έφθασαν μέχρι την Σπηλιά του Νταβέλη. Ο Μαρτίνης κατέβηκε σε κάποια στιγμή στην σπηλιά και προχώρησε προς το βόθος. Ήταν όμως σκοτεινά και δεν έβλεπε. Καθώς προχωρούσε γλιστρήσε και έπεσε. Χτύπησε στο κεφάλι και τραυματίσθηκε σοβαρά. Οι φίλοι του αντιλήφθηκαν το ατύχημα και κάλεσαν σε βοήθεια. Ο Μαρτίνης ανακινήθηκε από την σπηλιά και μεταφέρθηκε στο Νοσοκομείο Κ.Α.Τ. της Κηφισιάς, όπου διαπιστώθηκε ότι είχε ύψιστη κατάσταση του κεφαλιού. Παρά τις προσπάθειες των ιατρών, υπέκυψε την νύχτα στα τραύματά του.

Ο Μαρτίνης ήταν κάτοικος Χαλανδρίου, επί της οδού Χαϊμαντά 42.

ΨΠΑΜΕΝΟΙ ΔΙΣΚΟΙ ΠΑΡΗΛΩΧΛΗΣΙΑΝ ...ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΙΣΤΗΝ

ΜΑΝΑΓΚΟΥΑ (Νικαράγουα), 2 Ιουνίου. Γαλλικών Πρακτορείων. — Δύο μηχανοκίνητοι Ψπαμένοι αντικείμενα έγιναν άτυχοι προχθές την νύχτα από γυροτόν διαγύρον της Μανανγκούα, του κ. Γουλιέλμο Κορντόβα και ένα φίλου του, ο οποίος τον συνόδευε.

Δοινονομικό

ΜΙΑΝ στην Πεντέλη και με την εύκαιρα θέληση από περιέργεια να επισκεφθούν την Σπηλιά του Νταβέλη, η Βασιλική Π. Καραγιάννη, 39 και ο Γρ. Π. Ράσιος, 38 οδηγός αυτοκινήτου. Όταν εισήλθαν εντός της Σπηλιάς η Καραγιάννη γλίστρησε, λόγω της ολισθηρότητας του βόθρου, και έπεσε στο βόθος με αποτέλεσμα να τραυματιστεί σοβαρά. Επίσης, γλίστρησε και ο Ράσιος, ο οποίος όμως συνεκράτησε και έτραυματίσθη ελαφρώς. Έδημιουργήθη άμεσως από την Σπηλιά και άρχισε να κληθεί σε βοήθεια. Στις φωνές του προσέγγισαν διάφοροι περαστικοί, οι οποίοι και ανέσυραν από το βόθος της Σπηλιάς την τραυματισμένη γυναίκα. Η Καραγιάννη μεταφέρθη στο εφημεριών νοσοκομείο.

ΕΠΕΣΕΝ ΕΙΣ ΑΠΕΙΩΦΡΑΚΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΡ'ΚΤΩΝ ΦΡΕΑΡ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ (ΑΙ) ΘΝΕΥΘΗ

Ο 25ετής Χρυσόσης έπεσε εντός της Σπηλιάς του Νταβέλη και έφθασε σε ένα βόθος. Απεψφρακτων φόβος και έσπευσε. Οι φίλοι του προσπάθησαν να έλθουν σε επαφή με τον κληθέντα και ειδοποίησαν το τυχημα νοσοκομείο Πεντέλης το οποίο έτελέγη άνακρίσιων.

1. Από το "Βήμα", φύλλο 03/06/1973, σελ. 16. 2. Από το "Βήμα", φύλλο 04/07/1968, σελ. 4. 3. Από την "Ελευθερία", φύλλο 21/03/1956, σελίδα 6. (Παρατίθενται από Iranon)

ΣΥΝΕΛΗΦΘΗ ΕΠ' ΑΥΤΟΦΩΡΩ ΣΕΣΗΜΑΣΜΕΝΟΣ ΚΛΕΠΤΗΣ Ο ΟΠΟΙΟΣ ΕΔΡΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΩΣ ΕΙΣ ΚΡΕΟΠΩΛΕΙΑ

Υπό όργανων της Γενικής Ασφαλείας Αθηνών συνελήφθη επί αυτοφωρώ, ενώ προσοβήθη να διακορήξη κρατωαλείων επί της οδού Αγίου Μελετίου, ο σεσημασμένος κλέπτης Νικόλαος Δηρ. Τσίκοκας, 25, λιποτάκτης στρατιώτης του ΚΕΝ Τριπόλεως. Ούτος από του παρελθόντος Δεκεμβρίου εισήρχετο με αντίκλιθους εντός κρατωαλείων της πρωτεύουσας και των προσοβίων, από τα ταμεία των οποίων αφαιρούσε σημαντικά χρηματικά ποσά. Η Γενική Ασφάλεια από μακρού χρονικού διαστήματος δεν γνώριζε την ταυτότητα του θράστου, αλλά οι συχνοί διαρρήξεις των κρατωαλείων επέταλουν διά τους αστυνομικούς πρόβλημα αλύτου. Όλα σχεδόν τα όργανα της Γενικής Ασφαλείας έτέθησαν επί ποδός και έπιτυχόν, κατόπιν πολυήμερων παρακολουθήσεων, να συλλάβουν τον επικίνδυνον κακοποιόν. Έπ' αυτού ανέκοβθησαν και κατεσχέθησαν τα διαρρηκτικά εργαλεία του με τα οποία ήνοιγε τας θύρας των κρατωαλείων. Αποκρινόμενος ο Τσίκοκας ώμολόγησε όλους τας διαρρήξεις, τας οποίας διέπραξεν. Ούτος έζηθε την όην Ιανουαρίου 1957 από τας φυλακάς του Σσαυατορίου «Σωτηρίας» εις τας οποίας έκρατείτο διά μικροκλίπας. Την 14.7.57 κατόπη ως στρατιώτης εις το ΚΕΝ Τριπόλεως και την 18.7.57 έλιποτάκτησεν. Αφίθη εις Αθήνας όπου αφού παρέμεινε επί δεκαοκτώμερον εις την επί

της οδού Ανδρούτσου 8 του Αιγάλεω πατρικήν του οίκιον, μετόχη εις την έδωαίαν του πατρίδα "Αγιον Ιωάννην της Ηέρας. Έκει πληροφορηθείς ότι καταζητείται από της Χωροφυλακής ως λιποτάκτης, έγκατέλειπε το χωρίον του και εκρύθη εις έν σπηλιαν. Τον Θεοδοουαριον επανήλθεν εις Αθήνας, όπου ήσχισε να επιδιδαται κατά την διαρκειαν της νυκτός ιδιαιτέρως εις διαρρήξεις κρατωαλείων. Την νύκτερον εκρύπτετο εις την σπηλιάν του Νταβέλη, η οποία αποκάλυψε και το όρημηριον του. Ο Τσίκοκας διέρρηξε κρατωαλεία εύρισκόμενα εις Περιστέρι, Αιγάλεω, Χαϊδύρι, Καλων, Βοτανικόν, "Ανα Πετρόλωνα, Μεταξουργείο, Σκόλοτο, Κυψέλην και "Αγιον Παντελεήμονα "Αχαρνών. Ο συλληφθείς απέσταλη εις την Εισαγγελίαν

Εφημερίδα "Το Βήμα", φύλλο 02/04/1958, σελ. 6. (Παρατίθεται από Iranon)

Ἡ προσπάθεια

Ἡ ὁμογενὴς Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία ἀρ-
κισε τὴν ἑκαταετία της γιὰ
τὴν ἐκκλήρωση τῶν σκοπῶν
ποῦ ἔταξε ἀπὸ τὸν περασμένον
Μάστιο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πρῶ-
τους στόχους της ἦταν καὶ οἱ
ἐκκλήσεις στὴ λεγόμενη Κοπη-
λιά τοῦ Νταβέλη» στὴν Πεντέ-
λη, οἱ ὁποῖες στὴ διάρκεια τῶν
τελευταίων ἐτῶν ὑπῆρξαν θύμα-
τα βαρβαροτήτων ἀπὸ τοὺς ἀν-
θρώπους: Χαρακτηριστικὴ εἶναι
ἡ φωτογραφία ποῦ παραθέτουμε
(φωτ. 1), ὅπου καὶ ἀπεικονί-
ζονται οὐδαμῶς ἄλλας ἀγιογρα-
φίες καταστραφέντες ἀπὸ τὸν
«Ἄγγελον, Πίπην, Ἐλισάβετ, Δη-
μήτριο (ἡ ὀρθογραφία τοῦ δρά-
στη)» κ.ά. Γιὰ τὸ θαυμάσιο αὐ-
τὸ ἐκκλησάκι τῆς Πεντέλης, ποῦ
μοιάζει σὰν νὰ θέλη νὰ κρυ-
φθῆ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους (φωτ.
2), ἡ «Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία», ἔ-
δωσε χρήματα στὴν Ἀρχαιολο-
γικὴ Ὑπηρεσία γιὰ τὸν καθαρι-
σμὸ τῶν τοιχογραφιῶν ποῦ εἴ-
χαν ἀμεση ἀνάγκη συντηρήσε-
ως. Ἡ ἐργασία αὐτὴ τέλειωσε
κι' ἄλλας καὶ τώρα ἡ προσπάθεια
στράφηκε στὴν δεξίωση τοῦ
περιθώλου της.

Κινδυνεύει νὰ κλυθῆ ἀπὸ ... ἁ-
παράφες ὁ μικρὸς ναός, ποῦ
βρίσκεται στὴν Πεντέλη. Διότι οἱ
ἐπισκέπτες συνηθίζουν νὰ ὑπογρά-
φουν ἀναμνηστικὸ πάνω στὶς τοι-
χογραφίες τοῦ ναοῦ. οἱ ὁποῖες ἔ-
χουν ἤδη «θραπῆ» κἄντι ἀπὸ ἐ-
κατοντάδες ὑπογραφές. Παράλλη-
λα ἡ Ἑλληνολογικὴ Ἐνωση φω-
τογράφησε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ
τὰ σπήλαια τῆς Πεντέλης, χωρὶς
ὅμως νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀνακαλύ-
ψῃ κανένα νεώτερο στοιχεῖο.

ΠΑΡΑΘΕΤΩΜΕΝΟ
1964 - ΚΑΡΑΥΙΤΣ

ΠΑΡΑΘΕΤΩΜΕΝΟ
1972 - ΚΑΡΑΥΙΤΣ

Αρ. Δημοσίευμα της εφημερίδας "Το Βήμα", φύλλο 05/07/1964, σελ. 4. Δεξ. Απόσπασμα
δημοσιεύματος της εφημερίδας "Οικονομικός Ταχυδρόμος", φύλλο 06/07/1972, σελ. 10.

Ο ΘΗΣΑΥΡΟΣ

Ἀνθρακες
ἢ πραγματικότης;

ΑΥΤΑ τὰ «καλῶς κείμενα»
(κακῶς πολλὰ τοποθετη-
θέντα) τῶν κριμῶνων τῆς Πεν-
τέλης, ἐπιβάλλεται τὸ ταχύτε-
ρον νὰ θιγοῦν. Οἱ ἀντιρρήσεις
τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας
πρέπει νὰ ἀρθοῦν καὶ μετὰ
μὲ αὐτὴς καὶ ὁ θρυλούμενος θη-
σαυρὸς τοῦ ναοῦ γιὰ τὸν ὁ-
ποῖον ὁ σχετικὸς θορύβος κα-
θημερινὰ ἐντείνεται.

Δημιουργοὶ τοῦ θορύβου εἴ-
ναι ἔδω καὶ ἀρκετὸν καιρὸ ὁ
κ. Θ. Κάππος ἀπὸ τὴ Μελίσο-
σια τῆς Ἀττικῆς. Στὰ ὑπο-
μνήματά του πρὸς τοὺς ἐρμο-
δίους ἀνέφερε ὅτι ἀπὸ τὰ ἐ-
δίωκτα στοιχεῖα ποῦ κατέ-
χει θεωρεῖ σὰν βέβαιο ὅτι ὑ-
πάρχει στὴν Πεντέλη, βαμμέ-
νος πρὶν ἀπὸ ἕνα αἰῶνα μέσα
στὸ γνωστὴ σπηλιὰ τοῦ Ντα-
βέλη, ἕνα μέρος τοῦ θησαυροῦ
τοῦ ἀρχιεπιστοῦ, ἀποτελευτηνοῦ
ἀπὸ διάφορα πολύτιμα ἀντι-
κείμενα (νομίσματα, κοσμήμα-
τα κλπ.). Καὶ ζήτησε τὴν ἔν-
δεκα νὰ ἐνεργήσῃ ἐρεῖνες καὶ
νὰ τὸν ξεβουλώσῃ.

Ἡ ἀπάντησις τῆς Ἀρχαιολο-
γικῆς Ὑπηρεσίας ἤρθε πρὶν
λίγες ἡμέρες. Καὶ ἦταν ἀρητι-
κῆ. Ἡ ἐξήγησις ποῦ δινόταν
ἦταν ὅτι ἡ Ὑπηρεσία δὲν δι-
αθέτει ἀνθρώπους γιὰ νὰ προ-
βῆ στὶς ἐρεῖνες.

Ὅμως ὁ ἰσχυριζόμενος γιὰ
τὴν ὑπαρξὴ θησαυροῦ δὲν ἐπῆ-
τησε νὰ τοῦ διατεθοῦν ἐργάτες
γι' αὐτὴ τὴν δουλειὰ (τὴν ἐ-
ρεῖνα θὰ τὴν κἄνῃ ὁ ἴδιος «δι-
αθέτοντας καὶ τοὺς ἐργάτες»
ἀλλὰ μονάχα ἕνας ὑπάλληλος
τῆς Ὑπηρεσίας ποῦ δὲν ἐπο-
πεύει τὴν ἀνεπισκεψιμότητα.
Καὶ ἔχει μόνον χρήματα δὲν θὰ διατεθοῦν
ἀπὸ τὸ Δημόσιο (τὰ ἔξοδα, ἀ-
νοφέρει, ὅτι θὰ τὰ καταβάλῃ
ὁ ἴδιος) ἀλλὰ αὐτὴ καὶ ὁμοίω-
—ἀκόμα ἀπὸ ἕνα ὀλίγιστον πο-
σοστὸ— ζητάει ὁ ὑποψήφιος
τῆς ἐρεῖνης, ποῦ πορὰ τὴν ἐ-
νεργίαν, δηλώνει σήμερον ὅτι δὲν
θὰ καταθέσῃ εὐλόγα τὰ ἄλλα
— καὶ τίς... σκαπάνες — μέ-
χει νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ οὐδαι-
τητα τῆς προτάσεώς του.

Φ. ΚΑΒΕΛΑΔΙΑΣ

ΠΑΡΑΘΕΤΩΜΕΝΟ
1966 - ΚΑΡΑΥΙΤΣ

“Ελευθερία”, φύλλο 16/02/1966, σελ. 4. (Παρατίθεται ἀπὸ www.iranon.gr)

Κεφάλαιο 15

ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ

1. ΓΕΓΟΝΟΤΑ

Όπως σε όλη τη χώρα, έτσι και στην Πεντέλη οι κάτοικοί της υπέστησαν τα δεινά της γερμανικής κατοχής. Όπως μας πληροφορεί ο Τιμόθεος Κιλίφης, οι Γερμανοί εγκαταστάθηκαν στα πάνω κελιά της μονής. Η συμπεριφορά τους ήταν άλλοτε ήπια και άλλοτε σκληρή, ανάλογα με το διοικητή. Σύμφωνα με τον ίδιο, στον περίβολο της εκκλησίας του Αγ. Σίλα οι Γερμανοί είχαν προβεί σε εκτελέσεις, ενώ έκαψαν και το δάσος για να μην κρύβονται οι αντάρτες. Έβγαζαν και έφτιαχναν κάρβουνα από τα καμένα δέντρα που έκοβαν.¹ Έγραφε ο Μίνως Δούνας το 1942 για εκείνες τις φωτιές: «Εξακολουθούν οι πυρκαϊές των δασών στα βουνά της Αττικής. Δεν περνά μέρα να μην καίεται τότε η Πεντέλη, τότε η Πάρνηθα, τότε ο Υμηττός. Και αυτά είναι μόνο τα βουνά που βλέπω από τα παράθυρά μας. Τι θα γίνεται λίγο παραπέρα; Μόνο σαν τελειώσει κάποτε αυτός ο πόλεμος θα δούμε τα ερείπια που έχουν αφήσει στο πέρασμά τους οι κατακτητές. Ζούμε όλοι μεσ' στην Αθήνα σαν σ' ένα απέραντο στρατόπεδο συγκεντρώσεως. Δεν μπορούμε να βγούμε παραπέρα. Ο τόπος δεν είναι πια δικός μας. Όρνια και λύκοι τον λυμαίνονται και τα δάση καίγονται αλύπητα. Ως τότε πια αυτή η θυσία;»²

Στις 27 Σεπτεμβρίου του 1944 ένα γερμανικό αεροπλάνο έπεσε και συνετρίβη στην τοποθεσία Καρυδιά. Είχε ομίχλη και ο πιλότος έχασε τον προσανατολισμό του και προσέκρουσε. Τότε μερικοί Πεντελιώτες έτρεξαν και άρπαξαν ό,τι βρήκαν στους σκοτωμένους. Οι Γερμανοί εξοργίστηκαν και το τάγμα των Μελισσιών έλαβε εντολή να κάψει το δάσος της Πεντέλης και να εκτελέσει τους Πεντελιώτες. Τότε, όπως αναφέρει ο Κιλίφης, ο σπουδαγμένος στη Γερμανία καθηγητής της Παντείου Παπαζαχαρίου όπως και η Γερμανίδα σύζυγος του Παναγιώτη Τσίτουρα, κάτοικος Πεντέλης, μεσολάβησαν στους Γερμανούς και μαζί με τους Πεντελιώτες άνοιξαν προσωρινούς λάκκους για τους νεκρούς. Έτσι γλύτωσε το βουνό από τις φωτιές και οι Πεντελιώτες από τις εκτελέσεις.³ Παρ' όλα αυτά, η Γερμανίδα καθώς και ο Π. Τσίτουρας εκτελέστηκαν από τους αντάρτες στη γέφυρα Μουζάκη. Ο δε Παπαζαχαρίου φυλακίστηκε με την κατηγορία του κομμουνιστή.⁴

Στην περιοχή της Παλλήνης, οι Γερμανοί εκτέλεσαν ντόπιους που αργότερα θάφτηκαν σε ομαδικό τάφο.⁵

Λόγω του ότι οι κάτοικοι της Πεντέλης προσέφεραν καταφύγιο στους Αθηναίους αντάρτες, υπέστησαν και τα ανάλογα αντίποινα από τους Γερμανούς με πιο χαρακτηριστική τη σύλληψη των ανδρών του χωριού Νταού και την εκτέλεσή τους την ημέρα της Αγίας Μαρίνας στο λόφο Λεβίδη στην Παλλήνη, ως αντίποινα για την εκτέλεση του Γερμανού Φρουράρχου στη Ραφήνα.⁶

Στο ξωκκλήσι του Αγίου Πέτρου στον Διόνυσο υπάρχει μνημείο αφιερωμένο στους αδελφούς Ανδρέα Γ. Ξηρό, Δημήτριο Γ. Ξηρό και Νικόλαο Γ. Ξηρό οι οποίοι εκτελέστηκαν (πιθανότατα στο ίδιο σημείο) από τους Γερμανούς το 1944.

Στην πλατεία της Νέας Πεντέλης υπάρχει μνημείο αφιερωμένο στους εκτελεσθέντες αδελφούς Ανδρέα και Δημήτρη Σόφη.

¹ Κιλίφης, τόμ. Α', σελ. 339.

² «Επειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής, είμεθα πάλι σκλάβοι». Περιοδικό "Η Λέξη", τεύχος 59-60 (25 Ιουλίου 1942).

³ Κιλίφης, τόμ. Α', σελ. 146.

⁴ Κιλίφης, τόμ. Α', σελ. 121

⁵ Α.Τ. Παλλήνης Βορειοανατολικής Αττικής, βλ. www.detective-zakynthinos.net

⁶ www.el.wikipedia.org

2. ΤΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΔΙΟΝΥΣΟ

Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μαζί με τους χιλιάδες Έλληνες σκοτώθηκαν και 15.000 Γερμανοί στρατιώτες. Οποσδήποτε τότε δεν υπήρχε χρόνος για ιδιαίτερες ταφικές διαδικασίες εν τω μέσω πολεμικών επιχειρήσεων. Οι Γερμανοί στρατιώτες τάφηκαν γρήγορα και ομαδικά σε 437 διαφορετικές περιοχές σε όλη τη χώρα. Οι περιοχές που προτιμούσαν για τη δημιουργία των ομαδικών τάφων ήταν κυρίως δίπλα σε εκκλησίες.

Κατόπιν αίτησης του «Λαϊκού Συνδέσμου Γερμανικής Μέριμνας Τάφων Πολέμου», και σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση ξεκινάει τον Απρίλιο του 1959 η περισυλλογή των Γερμανών νεκρών στρατιωτών ανά την Ελλάδα. Οι εργασίες περισυλλογής και φύλαξης των οστών ολοκληρώθηκε ένα χρόνο αργότερα.

Τα κιβώτια με τα υπολείμματα των νεκρών από την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα συγκεντρώθηκαν στη μονή Ξενίας στον Βόλο, ενώ οι νεκροί της Κρήτης στη μονή Γωνιάς στο Κολυμπάρι Χανίων. Με διακρατική συμφωνία που υπεγράφη το 1965 μεταξύ Ελλάδας και Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας δρομολογήθηκε η δημιουργία δύο γερμανικών στρατιωτικών νεκροταφείων. Στην περιοχή Ραπεντώσα Διονύσου, για τους νεκρούς της ηπειρωτικής και νησιωτικής χώρας, και στο Μάλεμε Χανίων για τους νεκρούς της Κρήτης.

Το νεκροταφείο του Διονύσου βρίσκεται πάνω σε μικρή ράχη στην «καρδιά» της ανατολικής πλευράς του βουνού. Πρόκειται για ένα λιτό νεκροταφείο. Αποτελείται από τρεις αυλές οι οποίες περιβάλλουν τα ταφικά μνημεία. Οι σοροί έχουν τοποθετηθεί σε 12 υπόγειους ομαδικούς τάφους. Σε κάθε ένα από αυτούς φυλάσσονται τα οστά από 850 νεκρούς. Πέτρινες πλάκες κλείνουν τους τάφους, πάνω στις οποίες υπάρχουν χαραγμένα τα στοιχεία των στρατιωτών και ο βαθμός τους. Σε κάθε μία από αυτές τις αυλές υπάρχουν και άλλες πέτρινες πλάκες που περιέχουν τα ονόματα από τους 843 στρατιώτες που αγνοούνται και δε βρέθηκαν ποτέ τα οστά τους. Στο στρατιωτικό νεκροταφείο του Διονύσου έχουν ενταφιαστεί συνολικά 9973 νεκροί Γερμανοί στρατιώτες, από πολεμικές επιχειρήσεις της περιόδου 1939 - 1945.¹

Τα εγκαίνια του νεκροταφείου έγιναν τον Σεπτέμβριο του 1975. Τη φροντίδα του νεκροταφείου έχει αναλάβει ο ιδιωτικός σύλλογος «Σύνδεσμος Φροντίδας Γερμανικών Τάφων Πολέμου» που εδρεύει στο Κάσσελ της Γερμανίας.

Τέλος, ένα πράγμα που προκαλεί εντύπωση είναι η έλλειψη θρησκευτικής αναφοράς στο νεκροταφείο, που, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα στρατιωτικά νεκροταφεία όπου ο σταυρός βρίσκεται πάνω στους τάφους, εδώ βλέπουμε απλώς ένα μεγάλο τσιμεντένιο σταυρό στην αριστερή πλευρά του διαδρόμου που οδηγεί στην πύλη του νεκροταφείου.

Το γερμανικό νεκροταφείο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

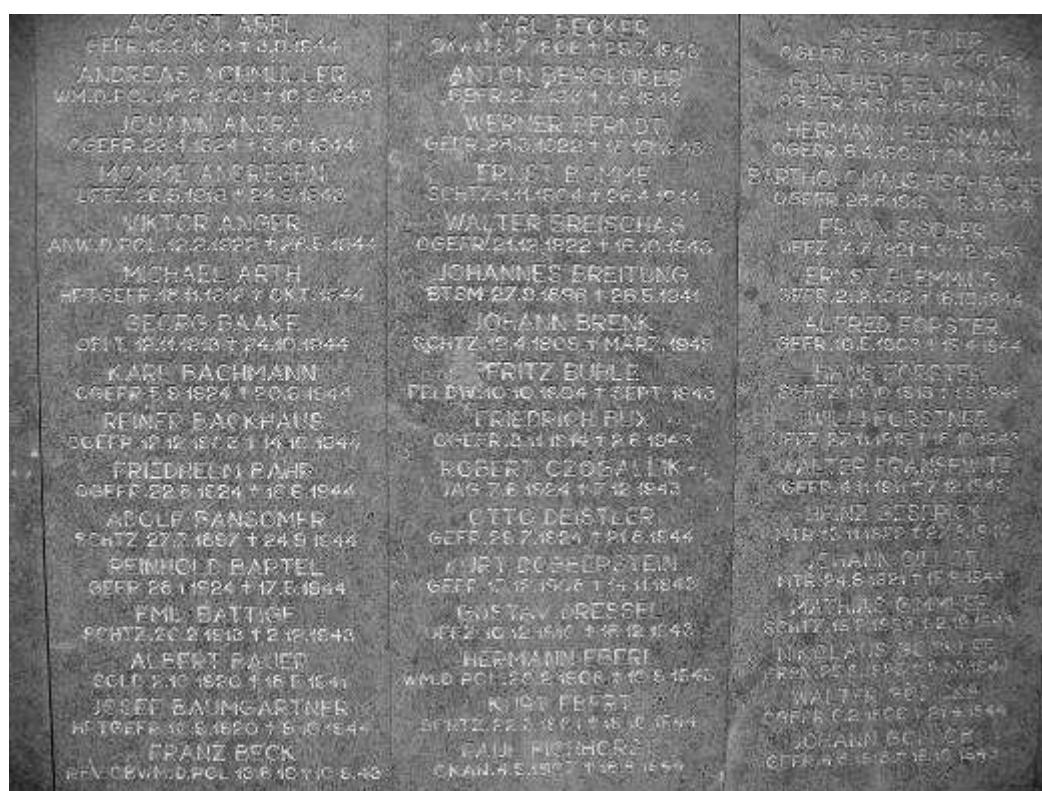
¹ Βλ. athinapisovitrina.blogspot.gr

Το εσωτερικό του νεκροταφείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές προ της εισόδου του νεκροταφείου (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Μερικά από τα χιλιάδες ονόματα που βρίσκονται σκαλισμένα πάνω στις πλάκες του νεκροταφείου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Αρ. Το μνημείο των αδελφών Ξηρών στον Άγιο Πέτρο. Δεξ. Η επιγραφή από το μνημείο της Νέας Πεντέλης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. ΤΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΟΧΥΡΟ ΣΤΗ ΡΑΦΗΝΑ (ΛΟΦΟΣ ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ)

Οι Γερμανοί εισέβαλαν στη Ραφήνα την Πρωτομαγιά του 1941. Αρχικά κατέλαβαν τα ξενοδοχεία της Ραφήνας, ενώ σύντομα άρχισαν να ψάχνουν την περιοχή για την κατασκευή μόνιμων εγκαταστάσεων. Ο χώρος που επιλέχτηκε ήταν ο λόφος της Παναγίτσας, το Οχυρό όπως σήμερα είναι περισσότερο γνωστό, και ο οποίος αποτελεί φυσική προέκταση των νοτιοανατολικών παρυφών της Πεντέλης. Εκεί αρχίζουν να κατασκευάζουν μόνιμα καταλύματα. Για το Διοικητή τους κτίστηκε μεγάλο ξεχωριστό κτίσμα, εν είδει βίλας. Για τους 500 περίπου στρατιώτες έχτισαν θαλάμους και μεγάλες ξύλινες παράγκες, ενώ επίσης έκτισαν σταύλους για τα ζώα τους. Για τις ανάγκες των κατασκευών γκρέμιζαν σπίτια στη Ραφήνα για τα απαραίτητα οικοδομικά υλικά. Τα οχυρωματικά έργα των Γερμανών ξεκίνησαν από το λόφο του Οχυρού αλλά συνεχίστηκαν και κοντά στις ακτές της Ραφήνας και στις παραλίες.¹

Ο Βασίλης Πιστικίδης δίνει μια περιγραφή των αθλιότητων εις βάρος των κατοίκων της Ραφήνας για την εκτέλεση του έργου: «Κάθε Ραφηνιώτης από 16 έως 60 χρονών ήταν υπόχρεος σε αγγαρεία μια μέρα την εβδομάδα. Η αγγαρεία ήταν κυρίως το σκάψιμο των ορυγμάτων, το άνοιγμα υπόγειων στοών στα σπλάχνα του λόφου Οχυρό και το ριζιμο μπετόν για να σκεπαστούν οι στοές και για να κατασκευάσουν τις βάσεις των πολυβολείων. Αυτές τις αγγαρείες τις συμπλήρωναν οι φωνές των Γερμανών επιστατών, που αν έβλεπαν να κοντοστέκεσαι να πάρεις ανάσα τότε άρχιζαν τα χτυπήματα με το πίσω μέρος του όπλου ή με καδρόνια που κρατούσαν. Αμοιβή ήταν ένα κομμάτι μαύρο ψωμί λες και ήταν φτιαγμένο από ροκανίδι και λίγα ξερά, πολλές φορές μουχλιασμένα, δαμάσκηνα. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι οι οχυρώσεις αυτές που φτιάχτηκαν με τον ιδρώτα των κατοίκων της Ραφήνας, αλλά και άλλων από τα γύρω χωριά, αποτελούσε τόπο μαρτυρίου και καθημερινή υπενθύμιση της σκληρότητας του κατοχικού κατακτητή».²

Ο λόφος ήταν περιφραγμένος με συρματοπλέγμα και είχαν τοποθετήσει νάρκες που θα απέτρεπαν την προσπέλαση. Εσωτερικά του συρματοπλέγματος και διάσπαρτα στο χώρο υπήρχαν πέντε τεράστια κανόνια φερμένα καθώς έλεγαν από τη Γαλλία, από την περίφημη γραμμή Μαζινό. Τα κανόνια αυτά ήταν περιστρεφόμενα κατά 270 μοίρες και στηρίζονταν σε κυκλικές βάσεις από μπετόν. Οι βάσεις αυτές, με διάμετρο ως και 15 μέτρα, είχαν περιμετρικά τους υπόγειες τσιμεντένιες αποθήκες πυρομαχικών, και βέβαια υπήρχαν ορύγματα βάθους ως και 1,5 μέτρο ώστε να επικοινωνούν μεταξύ τους αλλά και με τους θαλάμους. Η θέση ή-

¹ Βασίλης Πιστικίδης: «Οχυρό ή λόφος της Παναγίτσας - Νέος χώρος αναψυχής και γνώσης». Εφημερίδα «Ανατολική Ακτή», Σεπτέμβριος 2006.

² Ο.π.

ταν στρατηγική. Μπορούσαν να εποπτεύουν όλη την περιοχή από τον Σχινιά μέχρι το Πόρτο Ράφτη. Μάλιστα, κατεδάφισαν μερικές βίλες στην περιοχή του Αγίου Νικολάου Ραφήνας, ώστε να έχουν ακόμη καλύτερη ορατότητα προς Μαραθώνα. Οι σύμμαχοι προσπάθησαν να βομβαρδίσουν το οχυρό το 1944 αλλά έκαναν λάθος στο λόφο, και οι βόμβες τους έπεσαν αρκετά μακρύτερα στο λόφο της Αγίας Μαγδαληνής.

Ο γερμανικός στρατός εγκατέλειψε τη Ραφήνα τον Οκτώβρη του 1944. Από τις αρχές του μήνα είχαν αρχίσει να μεταφέρουν τα απαραίτητα πυρομαχικά από το Οχυρό στο λιμάνι, τα οποία φόρτωσαν σε ένα καράβι μαζί με αρκετούς στρατιώτες. Όμως το μεταγωγικό τους βομβαρδίζεται και βυθίζεται κάπου μεταξύ Χαλκίδας και Ερέτριας, οπότε αποφασίζουν να μεταφέρουν τα υπόλοιπα με καμιόνια και κάρρα. Έτσι στις 8 το πρωί ένα καραβάνι ξεκινά από το Οχυρό μέχρι τη σημερινή κεντρική πλατεία με στρατιώτες και οπλισμό. Ειδοποιούν τους Ραφηνιώτες ότι το Οχυρό είναι παγιδευμένο και σε λίγο θα ανατιναχθεί. Τους καθησυχάζουν μάλιστα πως αν ανοίξουν και τα παράθυρά τους δε θα σπάσει ούτε τζάμι. Ειδοποιήθηκε ο κόσμος και σε λίγα λεπτά ακολούθησε μια τρομακτική έκρηξη που αναποδογύρισε το μισό λόφο. Ευτυχώς όμως η έκρηξη αυτή κατέστρεψε τα υπόλοιπα πυροδοτικά καλώδια και δεν ανατινάχθηκε η μεγάλη αποθήκη των πυρομαχικών που θα είχε απρόβλεπτες συνέπειες για τη Ραφήνα. Όταν έφυγε και ο τελευταίος Γερμανός, οι κάτοικοι ανέβηκαν στο Οχυρό και ύψωσαν μια ελληνική σημαία. Αργότερα, τα οικοδομικά υλικά του Οχυρού, όπως η καλής ποιότητας ξυλεία και τα κουφώματα των κτιρίων, πάρθηκαν για την κατασκευή σχολείου.¹

¹ Βλ. Β. Πιστακίδης, ό.π.

Κεφάλαιο 16

Ο ΣΤΡΑΤΟΣ

1. Η ΠΕΝΤΕΛΗ ΩΣ ΑΝΑΡΡΩΤΗΡΙΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ

Στα τέλη της δεκαετίας του 1930, η περιοχή της Παλαιάς Πεντέλης αποτέλεσε χώρο ανάπαυσης στρατιωτών. Σε μια εφημερίδα της εποχής διαβάζουμε: «Κάτω από τα σκιερὰ πεύκα της Πεντέλης, μέσα στην ζωογόνο ατμόσφαιρα του φιλτραρισμένου οξυγόνου, μακριά από κάθε θόρυβο, κάθε έγνοια και σκέψι τέσσερας μήνας κάθε χρόνο, μια μηρμυκιά από πεντακοσίους και άνω οπλίτες αναρρωνύει από την κόπωση των γυμνασίων ή από διάφορες ασθένειες που πέρασε, αντλεί δυνάμεις, ζωογονείται και αποκαθιστά την υγεία της.

Κάθε χρόνο από τις 15 Ιουνίου ως τις 30 Σεπτεμβρίου όλα τα συντάγματα της 11 Μεραρχίας αποστέλλουν στο κέντρον αναρρωνούντων Πεντέλης τους οπλίτας εκείνους που έχουν ανάγκη τονώσεως του οργανισμού των.

Η ευεργετική πρωτοβουλία της λειτουργίας του κέντρου είχε παλιά. Αλλά από πέρυσι η κυβερνητική μέριμνα, που αγάλιασε και υιοθέτησε όλους τους θεσμούς κοινωνικής προνοίας και υγείας, επεξετάθη και ως το κέντρον, το οποίο μερίμνη του υπουργείου Στρατιωτικών λειτουργεί ήδη με αξιοθαύμαστον οργάνωσιν και πρωτότυπον πρόγραμμα, χάρις στην ευσυνείδητον εφαρμογήν του οποίου οι αναρρωνύοντες οπλίται επιστρέφουν στα συντάγματά των με σημαντικωτάτην ωφέλειαν της υγείας των. Αρκεί να σημειωθή ότι από την εφετεινή πρώτην αποστολή – κάθε αποστολή παραμένει ένα ολόκληρον μήνα– οι περισσότεροι οπλίται ανεχώρησαν με αύξησιν βάρους τριών και τεσσάρων κιλών!

Ο διοικητής του κέντρου υπολοχαγός κ. Νίκος Μαυροσκότης μεριμνά δια την πιστοτάτην εφαρμογήν του προγράμματος του κέντρου, το οποίον είχε καταρτισμένο από την Μεραρχία με όλους τους κανόνας μιας επιστημονικής διαίτης και αγωγής».¹

2. ΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

Η περιοχή της Σπηλιάς και η ευρύτερη περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς ως πεδίο βολών του στρατού. Σε δημοσίευμα του 1951, η περιοχή είχε δεσμευθεί για ασκήσεις με πραγματικά πυρά της ΑΣΔΑΝ (Ανώτερη Στρατιωτική Διοίκηση Αττικής και Νήσων).² Σύμφωνα με μία άλλη ανακοίνωση του 1953, η ΑΣΔΑΝ πραγματοποίησε βολή πολυβόλων με πραγματικά πυρά στην περιοχή δυτικά των λατομείων.³

3. ΔΥΟ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΑ ΔΥΣΤΥΧΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΟ

Τον Μάρτιο του 2007, καθώς πεζοπορούσα στον Διόνυσο, βρήκα χωμένο στις πλαγιές ένα κατασκευάσμα που υπέθεσα πως ήταν κάποιο εικονοστάσι. Πλησίασα να δω από κοντά· επρόκειτο για μνημείο αφιερωμένο σε κάποιον αεροπόρο που το 1935 σκοτώθηκε στο σημείο εκείνο. Πάνω στη μαρμαρίνη πλάκα λέει τα εξής: «Ενταύθα εφονεύθη ο Ανθ'γός Αεροπόρος Αθαν. Γ. Μπαρζούκας κατόπιν αεροπορικού ατυχήματος τη 5/9/35 θύμα του προς την Πατρίδα καθήκοντος. Αιωνία του η μνήμη». Ένα δεύτερο δυστύχημα συνέβη 29 χρόνια αργότερα από το θάνατο του Μπαρζούκα, το οποίο ανακάλυψε και πρωτοδημοσίευσε ο Iranon. Στις 24/10/1964, ένα εκπαιδευτικό διθέσιο αεροπλάνο τύπου «Harvard» ξεκίνησε από τη βάση του Τατοΐου με σκοπό να εκτελέσει «τυφλή πτήση δι' οργάνων» (δηλαδή πτήση βασισμένη στις ενδείξεις των οργάνων). Το αεροπλάνο ήρθε σε θέση απώλειας στήριξης, με αποτέλεσμα να προσκρούσει στη βόρεια πλευρά της Πεντέλης, κοντά στην κορυφή του βουνού και να χάσει τη ζωή του ο υποσημηναγός Βασίλειος Κωστούλας, εκπαιδευτής της πτήσης και χειριστής, ο οποίος εν συνεχεία απανθρακώθηκε από τη φωτιά που προκλήθηκε από τη συντριβή. Ο δε εκπαιδευόμενος ανθυποσημηναγός Χρ. Κυριακόπουλος κατάφερε να απεγκλωβιστεί από τα συντρίμια και γλύτωσε έχοντας μόνο λίγα τραύματα.

¹ Μιχ. Χανν., εφημ. «ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΝΕΑ», 9/8/38.

² Εφημ. «Εμπρός», φύλλο 23/08/1951, σελ. 6

³ Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ», 11/6/53, σελ. 2.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ ΠΥΡΩΝ

Η Α.Σ.Δ.Α.Ν. ανακοινώνει ότι σήμερα και από θραν 1—1) θα εκτελεσθ...
μετά πραγματικών πυρών ανατολικής της περιοχής Κεφαλόρι Κηφισιάς...

Άσκήσεις βολών

Κατ' ανακοίνωσιν της 'Ανωτάτης Στρατιωτικής Διοικήσεως 'Αττικής και Νήσων αρίων Παρασκευήν 12 τρ. και έ...
υά ώρας 7.30 π.μ. έως 12 θα εκτελεσθ...

Τα περί βολών δημοσιεύματα. [Παρατίθενται από www.iranon.gr]

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ «ΧΑΡΒΑΡΝΤ» ΣΥΝΕΤΡΙΒΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΝΤΕΛΗΝ

ΚΑΙ ΝΕΟΝ ΔΥΣΤΥΧΗΜΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑΝ

ΕΦΘΕΝΕΘ Η ΕΙΣ ΚΑΙ ΕΣΩΘ ΗΣ ΕΚ ΘΑΥΜΑΤΟΣ Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΧΕΙΡΙΣΤΗΣ

Βικτωριανόν διέβησαν αεροσκάφος της Σχολής 'Αεροπορίας, τύπου «Κάρ...
δρακα», με χειριστά τον ύπαιθροναγόν Β. Κωστεύλαν και τον βοηθητικού Χρ. Κωστακόπουλον, προεξέρχον...

του ύπαιθρου Κωστεύλα, το όνομα και παλαιήθρα υπό πληρώματος ελικ...
πτείου. Όπως έγινεθε, το συντριβάν αερο...
σκάφος ήχον άποταλάθ πρό μισθ, πα...
ρίτηεν, ώρας από το Γατόν, διά υψηλή...

αντικατάστασ με άεριωθούμενα μηχανή...
κα- θερμωδισμιακό. 'Αλλά εις τήν περι...
πτεωσιν των θερμωδισμιακών αεροσκαφών...

Η Ε.Β.Α., χρησιμευιά και' άρχή...
τό 986 ΝΤ. κατασκευής 1950—51, τό...
όποια θεωρούνται διεθνώς άξιόλογα...

ΔΙΕΣΤΑΤΑΙ ΓΕΝΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΑΕΡΟΣΚΑΦΩΝ

Η ρόθιμος έπιτροπή άποχημάτων της...
ΣΒΑ, άποτελεσμένη ής έπιτροπήν έπι...
μετρικών, συνεζήει τήν διερεύνησιν των...

Εί' άλλου, ως πληρωμαρχία, ή...
θεσμική έπιτροπή των τελευταίων αε...
ροπορικων άποχημάτων εις τους κόκκους...

Η 'Ελληνική 'Αεροπορία, άνασυγκρα...
τηθείσιν κατά τό τελευταίο έτη, όποιον...

Αντίστοιχόν τό τουρκικόν έπιτελείον ή...
ξιμισ τον έσοθ.σσαν των τουρκικων μοι...
ρών δι' άεριωθούμενων μηχανικών ποντος...

Ποσώς ή 'Ελληνική 'Αεροπορία έ...
ξοκαλοντάς τό β.σ.τήσ ή έναρτίει τό...
Φ—100 Γκ., και όποια ήως περιάρ...
σεν στήθρας τής χρησιμοποίησιν λόγω...

Ποσώς τό τεχνικόν προσωπικόν έδού...
φεως, καταβάλλει πάσαν δυνατήν προ...
νόθειαν ή ά τήν καλήν συντήρησιν των...

Το δημοσίευμα για τη συντριβή του αεροσκάφους. (Βλ. Iranon: «ΠΕΝΤΕΛΗ», Χρονικά, μέρος Δ')

Το μνημείο του Μπαρζούκα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κεφάλαιο 17

ΛΟΙΠΑ ΠΑΛΑΙΑ ΙΧΝΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται οι άγνωστες στους περισσότερους κατασκευές και τα έργα της παλιάς εποχής. Κάποια βρίσκονται εντός των ορίων των παλιών οικισμών, αλλά τα περισσότερα βρίσκονται διάσπαρτα στο βουνό. Υπ' όψιν ότι επικεντρώνομαι στα πιο ενδιαφέροντα και καλαίσθητα εξ αυτών, διότι πολλά πρόχειρα και απλοϊκά ίχνη, όπως ερείπια καλυβιών, τειχάκια των βοσκών για προστασία από τον αέρα, πεζούλες καλλιέργειας, μαντριά κ.ά (έχω καταγράψει 258 τέτοια σε ολόκληρη την Πεντέλη) κρίθηκαν ανάξια αναφοράς.

1. ΑΣΒΕΣΤΟΚΑΜΙΝΑ

Σε πολλές περιοχές της Πεντέλης συναντούμε τα ερείπια κάποιων μεγάλων στρογγυλών κτισμάτων. Τα κτίσματα αυτά είναι άφθονα και τα βρίσκουμε σχεδόν παντού στο βουνό. Πρόκειται για καμίνια παραγωγής ασβέστη της προβιομηχανικής περιόδου, τα οποία είναι πετρόκτιστα και μοιάζουν με μεγάλα πηγάδια. Από τον αριθμό τους συμπεραίνουμε πως οι άνθρωποι που ζούσαν στο βουνό και γύρω από αυτό στήριζαν αρκετά την επιβίωσή τους και την ανάπτυξη του τόπου τους στην παραγωγή ασβέστη.

α. Επιλογή τοποθεσίας

Τα ασβεστοκάμινα βρίσκονται κατά κανόνα μακριά από κατοικημένες περιοχές. Αυτός είναι και ο λόγος που βρίσκουμε τόσα πολλά στην Πεντέλη αλλά και σε πολλές άλλες ορεινές και ημιορεινές τοποθεσίες. Η επιλογή τοποθεσίας για την παραγωγή ασβέστη προϋποθέτει την ύπαρξη ασβεστολιθικών πετρωμάτων στη γύρω περιοχή, καθώς και πολλών πουρναριών, θάμνων και μικρών δέντρων ως καύσιμη ύλη. Γι' αυτό και επιλέγονται δασώδεις περιοχές για την κατασκευή των καμινιών. Τα ασβεστοκάμινα βρίσκονται πάντοτε καλά κρυμμένα σε μέρη προφυλαγμένα από τους ανέμους.¹

β. Περιγραφή ενός ασβεστοκάμινου

Τα ασβεστοκάμινα όπως είπαμε είναι απλές στρογγυλές πέτρινες κατασκευές. Πρόκειται για μεγάλους λάκκους που έχουν ανοιχτεί (κατά κανόνα) σε επικλινές έδαφος. Τα μεγέθη των λάκκων διαφέρουν από καμίνι σε καμίνι. Η συνήθης διάμετρος είναι γύρω στο 1,5 με 2 περίπου μέτρα, και το ύψος στα 2 με 2,5 μέτρα, ενώ κάποια ξεπερνούν σε ύψος τα 3 μέτρα. Κατόπιν έκτιζαν το λάκκο με πέτρες και στη συνέχεια τις σοβάντιζαν με λάσπη για να μειώσουν τις απώλειες της θερμότητας.

Όταν το εσωτερικό κτίσιμο του λάκκου έφτανε στους 50 περίπου πόντους το «τραβούσαν» προς τα έξω ώστε να δημιουργηθεί ένα είδος κυκλικού πεζουλιού, πάνω στο οποίο έκτιζαν τις ασβεστόπετρες, ξεκινώντας χαμηλά με μικρά κομμάτια τα οποία όσο ανέβαιναν προς τα πάνω ήταν μεγαλύτερα και φτάνοντας στο στόμιο έκλειναν με τη μορφή θόλου, όπως τα ιγκλού ή οι παραδοσιακοί φούρνοι. Ο θόλος κτιζόταν και εξωτερικά και κατόπιν έκλεινε με μια μεγάλη πλάκα, το λεγόμενο *κλειδί*. (Το κτίσιμο με ασβεστόπετρα απαιτούσε μεγάλη τέχνη, και αν ο μάστορας δεν έκανε καλή δουλειά του γκρέμιζαν το καμίνι).

Στην μπροστινή πλευρά του λάκκου χαμηλά και κάτω από το σημείο που άρχιζε το κτίσιμο της ασβεστόπετρας υπήρχε άνοιγμα από το οποίο τροφοδοτούσαν το καμίνι με καύσιμη ύλη την οποία προμηθεύονταν από τη γύρω βλάστηση.²

Σε κανένα από τα ασβεστοκάμινα της Πεντέλης δε σώζεται η θολωτή οροφή ενώ μόνο σε τρία από αυτά διατηρείται η μπροστινή κτιστή πλευρά του λάκκου με το άνοιγμα - είσοδο στο καμίνι.

¹ Γιάννης Δ. Λύρας: «Τα παλιά καμίνια», μέρος Α', βλ. www.lyrasi.blogspot.gr

² Βλ. www.yk-polichn.les.sch.gr/asbesto.doc

γ. Η διαδικασία καύσης και η παραγωγή ασβέστη

Η καύσιμη ύλη αποτελούνταν από θάμνους, κυρίως πουρνάρια και σχίνα, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως. Έκοβαν τα κλαδιά των θάμνων και τα στοίβαζαν γύρω από το καμίνι. Όταν η φωτιά άναβε, τα έβαζαν στη φωτιά από το άνοιγμα του καμινιού με τη βοήθεια του «τσαταλιού» (ξύλινη διχάλα).

Η τροφοδοσία του καμινιού γινόταν για ένα 24ωρο περίπου, συνεχώς και με σταθερό ρυθμό. Η φωτιά έμπαινε το απόγευμα κατά τις 3-4 η ώρα και σταματούσε το πρωί μετά τις 9. Μόλις κρύωνε λίγο έβγαζαν τις πέτρες του θόλου και αφαιρούσαν τον ασβέστη.

*

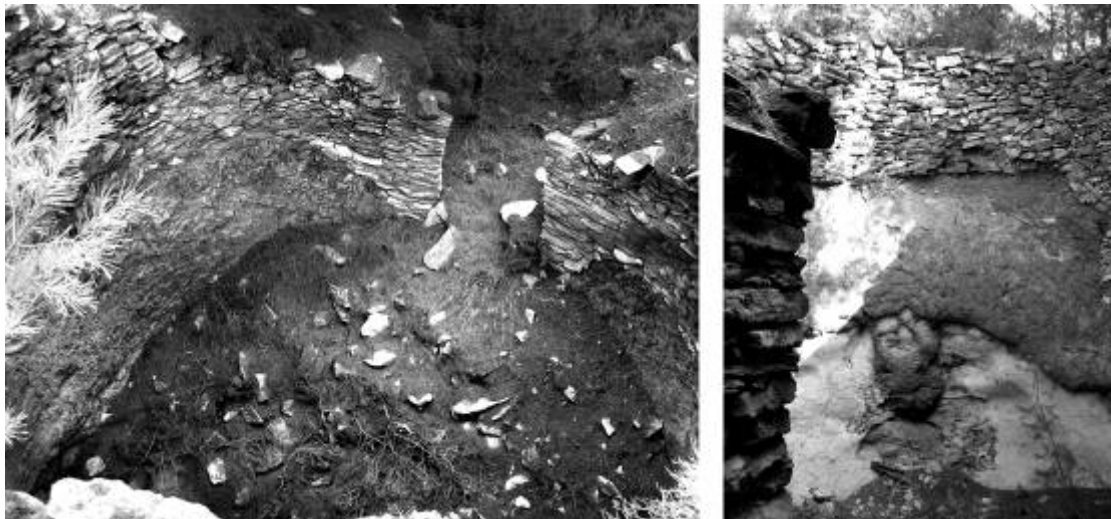
Στην Πεντέλη έχω εντοπίσει περί τα 20 ασβεστοκάμινια, ωστόσο εδώ παραθέτω τα 5 πιο καλοδιατηρημένα.

Καμίνια στη Νταού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το καμίνι στο Βρανά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το καμίνι στον Κοκκινάρá. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το καμίνι στη Ραπεντώσα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

2. ΦΡΑΓΜΑΤΑ

Σε κάποια ρέματα της ανατολικής και νότιας πλευράς της Πεντέλης υπάρχουν απομεινάρια πετρόκτιστων φραγμάτων. Η μία ρεματιά βρίσκεται στον Διόνυσο και φέρει σε τρία σημεία της ερείπια τέτοιων κτισμάτων (το ένα από αυτά σε τελείως ερειπωμένη κατάσταση), και η άλλη βρίσκεται στα Καλλήσια όπου το φράγμα διατηρείται ακέραιο.

Τα ερείπια φραγμάτων στη ρεματιά του Διονύσου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το φράγμα στα Καλήσσια. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

3. ΠΑΛΙΕΣ ΟΔΟΙ

Ένας χρήσιμος οδηγός για το παλιό οδικό δίκτυο της Πεντέλης είναι οι παλαιοί χάρτες. Το δίκτυο αυτό, βέβαια, αποτελούνταν κάποτε μόνο από δασικά μονοπάτια. Οι κύριες οδοί είναι πολύ λιγότερες, ενώ σε ορισμένες από αυτές αναφέρθηκα στο προηγούμενο βιβλίο.¹

Υπήρχαν όμως και κάποιες άλλες παλαιές οδοί, ορισμένες εκ των οποίων σώζονται τμηματικά, ενώ κάποιες άλλοι έχουν χαθεί εντελώς. Υπήρξαν βέβαια και οδοί που ενώ είχαν εξαφανιστεί προ πολλού, αποκαλύφθηκαν μετά τις πυρκαγιές των τελευταίων ετών. Ας τις δούμε.

α. Οι οδοί του Γαργηττού

Η κύρια παλιά οδός του Γαργηττού για τη μονή Πεντέλης είναι η σημερινή ασφαλτοστρωμένη οδός που περνάει έξω από τη σκήτη του Αγ. Τιμοθέου, ανεβαίνει για το μέγαρο της Πλακεντίας και καταλήγει στην Παλαιά Πεντέλη. Υπήρχε όμως και μία άλλη ανατολικότερα, την οποία βρήκα μέσα στην κοίτη του ρέματος Μπαλάνα και διατηρείται για λίγα μέτρα. Από το μέγεθος και την κατασκευή βγαίνει το συμπέρασμα ότι θα πρέπει να ήταν σε μεγάλη χρήση. Και αυτή η οδός οδηγούσε στην Παλαιά Πεντέλη.

Ο παλιός δρόμος στο ρέμα Μπαλάνα στο Γαργηττό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Εννοώ τις τρεις κύριες οδούς (Αθηνών, Αμαρουσίου και Κηφισιάς) που είχαν προορισμό τη μονή Πεντέλης.

β. Οι οδοί του Διονύσου

Η κύρια οδός του Διονύσου ένωνε τη Ραπεντώσα με τον Βρανά, στην περιοχή της μονής του Αγ. Γεωργίου. Πάνω στη χάραξη της παλιάς οδού ανοίχθηκε κατόπιν ο σημερινός χωματόδρομος, ο οποίος πλέον διακόπτεται από την κατασκευή του άθλιου φράγματος.

Κοντά στο γερμανικό νεκροταφείο εντόπισα το τμήμα μιας άλλης οδού, λιθόστρωτης. Υποθέτω ότι θα πρέπει να συνδέει την Ανατολή Νέας Μάκρης με τη Ραπεντώσα.

Το λιθόστρωτο του Διονύσου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

4. ΤΑ ΓΕΦΥΡΙΑ ΤΗΣ ΠΥΡΝΑΣ

Στο ρέμα της Πύρνας στον Κοκκιναρά υπάρχουν δύο πετρόκτιστες γέφυρες. Άγνωστο πότε ακριβώς κατασκευάστηκαν. Στη γέφυρα που βρίσκεται χαμηλότερα έχουν γίνει εργασίες συντήρησης και χρησιμοποιείται έως σήμερα. Η άλλη γέφυρα διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Έχει καλυφθεί σχεδόν εξ ολοκλήρου από τη βλάστηση, και διακρίνονται λίγο τα τοιχώματα.

Το πρώτο (συντηρημένο) γεφύρι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το δεύτερο γεφύρι της Πύρνας. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

5. ΤΟ «ΚΑΣΤΡΑΚΙ» ΤΟΥ ΚΟΚΚΙΝΑΡΑ

Στην κορυφή του μικρού υψώματος που βρίσκεται δίπλα στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στον Κοκκινάρα χτίστηκε μνημείο δίκην «μεσαιωνικού φρουρίου» με «πολεμίστρες», αφιερωμένο στη Ν. Κ. Ηλιοπούλου, μέλους προφανώς της γνωστής οικογένειας Ηλιοπούλου στην οποία ανήκει (!) όλη βόρεια πλευρά της Πεντέλης, από τον Διώνυσο έως τον Μαραθώνα.

Πρόκειται για ένα σχεδόν κυκλικό κτίσμα με μεγάλα τείχη, το οποίο πλαισιώνεται από ένα δρομάκο και διάφορα σκαλοπάτια στη ΝΑ πλευρά. Στην κορυφή του υπάρχει μαρμάρινη στήλη με την ακόλουθη επιγραφή: *«Έδωκε φως στη γέννα της κε 'σβύσθη το δικό της. Και ρήμαζ' άνδρα και παιδιά στο μαύρο σπιτικό της. Κι αυτά τα νεκρολούλουδα π' ανθούν εδώ διαβάτη τα πότισ' όλου του λαού το σπλαχνικό το μάτι».*

Το Καστράκι στην Πολιτεία. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Η μαρμάρινη στήλη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Όψεις από το Καστράκι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

6. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ ΤΟΥ ΚΟΥΦΟΥ

Πάνω στο λόφο του Κουφού υπάρχει το υπόλειμμα ενός παλιού κτιρίου, η αρχιτεκτονική του οποίου μοιάζει πολύ –σχεδόν ίδια θα λέγαμε– με την Tourelle, το κτίριο που κατασκεύαζε η Δούκισσα για τη στέγαση του υπηρετικού προσωπικού της. Δεν κατόρθωσα να μάθω την προέλευση του εν λόγω κτιρίου.

Το κτίριο στον Κουφό. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

7. ΤΑ ΕΡΕΙΠΙΑ ΤΟΥ ΒΑΛΑΝΑΡΗ

Το ρέμα του Βαλανάρη είναι αναμφίβολα το μοναδικό ρέμα της Πεντέλης στο οποίο συναντούμε τόσα πολλά ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας, από τα αρχαία χρόνια έως τη νεότερη εποχή. Ανάμεσα λοιπόν σε όλα τα γνωστά μνημεία του Βαλανάρη, στα οποία έχω ήδη αναφερθεί στον Α΄ αλλά και στον παρόντα τόμο, υπάρχουν κάποια ακόμα παλιά ερείπια. Το ένα βρίσκεται λίγα μέτρα παρακάτω από τη γνωστή γεφυρούλα και το νερόμυλο, δίπλα ακριβώς στην κοίτη του ρέματος, και πρόκειται για ένα πέτρινο κυλινδροειδές χαμηλό κτίσμα. Αρχικά το εξέλαβα ως πηγάδι. Γρήγορα διαπίστωσα όμως ότι δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο. Συζητώντας το θέμα με ένα φίλο, μου εξέφρασε την άποψη, μήπως πρόκειται για κατάλοιπο στήριξης κάποιας άλλης γέφυρας. Αυτό μου φάνηκε πρακτικά αδύνατο, εφόσον το απέναντι φυσικό «τοιχώμα» της ρεματιάς ορθώνεται εντελώς κάθετο για 3-4 μ. Οπωσδήποτε ήταν κάτι που σχετιζόταν με το νερό, όμως δεν μπόρεσα ποτέ να καταλάβω τι ήταν ακριβώς. Φαίνεται πάντως παμπάλαιο, πιο παλιό από τη γεφυρούλα και το νερόμυλο.

Αρκετά χαμηλότερα στο ρέμα υπάρχει ένας τεράστιος τοίχος και στη ρίζα του μικρά τειχάκια και μια καλύβα. Δεν μπόρεσα να μάθω τη χρησιμότητά του.

Το μικρό κυλινδρικό κτίσμα στο Βαλανάρη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο μεγάλος τοίχος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το καλύβι δίπλα στοω τοίχο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

8. ΠΑΛΙΟΙ ΦΟΥΡΝΟΙ ΤΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ

Έξω από τις καλύβες των Σαρακατσάνων υπήρχαν κάποιοι φούρνοι ιδιαίτερης τεχνοτροπίας, και που όπως εξηγεί ο Στίλπων Π. Κυριακίδης είχαν μεγάλες ομοιότητες προς τους αρχαίους μυκηναϊκούς τάφους: «*Εις τας καλύβας, τας παρά την μονήν της Πεντέλης, υπάρχει και έξω εκάστης τόπος δια να ανάπτωσι πυρ, προφυλασόμενος δια μικρού ημικυκλικού τοιχαρίου. Εδώ και εκεί εις μερικά κονάκια, όπως λέγονται τα αθροίσματα των καλυβών αυτών, ευρίσκει κανείς και φούρνους, συνήθως εκτισμένους επί βραχώδους εδάφους. [...]*»

Είναι δε οι φούρνοι ούτοι αξιοπαρατήρητοι δια τον αρχέγονον τρόπον της οικοδομής των. Είναι εκτισμένοι όπως οι μυκηναϊκοί τάφοι, όπως ο θησαυρός του Ατρέως, με σειρές λίθων αλληπαλήλους συγκλινούσας προς το κέντρον όσων ανέρχονται και με μίαν πλάκα επί της κορυφής, καλύπτουσαν το τελευταίον άνοιγμα. Και η θύρα των δε είναι ομοία προς την θύραν του αυτού τάφου με τας δύο παραστάδας και το υπέρθυρον. Και κατ' αυτόν τον τρόπον εις ένα ταπεινόν φούρνον έπειτα από χιλιάδας ετών ευρίσκομεν το πρωτογονικόν και αρχέγονον υπόδειγμα των μεγαλοπρεπών μυκηναϊκών τάφων, με μόνην ίσως την διαφοράν ότι ο μεν φούρνος είναι πανταχόθεν εκτεθειμένος εις το ύπαιθρον, ενώ οι τάφοι είναι υπόγειοι».¹

Από τους φούρνους αυτούς δε σώζεται το παραμικρό ίχνος σήμερα, αλλά στις σελίδες του παραπάνω αποσπάσματος υπάρχει η ακόλουθη φωτογραφία.

Ο φούρνος του Σπανού στα Καλλήσια.

9. ΟΙ ΚΙΟΝΕΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ

Το παλαιότερο εύρημα στην περιοχή του Διονύσου θα πρέπει να είναι οι δύο κίονες οι οποίοι σήμερα βρίσκονται επί της λεωφόρου Διονύσου. Οι κίονες αυτοί είναι μονοκόμματοι, δεν αποτελούνται δηλαδή από σπονδύλους όπως συνέβαινε κατά την αρχαιότητα. Οι μονολιθικοί κίονες πρωτοεμφανίστηκαν στη βυζαντινή εποχή. Οι συγκεκριμένοι θυμίζουν τους κίονες του ασκητηρίου του Αγ. Λουκά που αποτύπωσε ο Skene. Αν είναι έτσι, τότε δε θα μπορούσα να φανταστώ για ποιο λόγο θα έμπαιναν κάποιοι στον κόπο να μεταφέρουν τους κίονες από τον Αγ. Λουκά κάτω στην κοιλάδα. Ίσως βέβαια να ανήκουν και σε κάποιο άλλο κτίριο το οποίο σήμερα δε βρίσκεται πουθενά. Αναμφίβολα πάντως βρίσκονταν σε κάποιο σημείο όπου αποτελούσε «σταθμό» για τους βοσκούς της περιοχής. Πάμπολλες είναι οι επιγραφές τους πάνω στην επιφάνεια των κίωνων.

¹ «Ημερολόγιον (Πασχαλινόν) του Οδοιπορικού Συνδέσμου», Έτος Β', εν Αθήναις, 1926, σελ. 75-76.

Οι πιθανότατα βυζαντινοί κίονες του Διονύσου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Οι επιγραφές πάνω στους κίονες. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

10. ΠΕΤΡΙΝΑ ΕΙΚΟΝΟΣΤΑΣΙΑ

Στη ΒΔ πλευρά του βουνού υπάρχουν δύο παλιά πέτρινα εικονοστάσια, τα μοναδικά σε ολόκληρη την Πεντέλη. Το ένα –εν είδη εκκλησιδίου– εικονοστάσι, βρίσκεται στην κορυφή Καστράκι, όπου και τα ερείπια αρχαίας οχύρωσης (βλ. Α΄ τόμο). Το κατασκεύασε ο Ερυθραιώτης Παναγιώτης Μαρτάκης το 1958, κατόπιν ευρέσεως ενός μικρού εικονίσματος του αγίου Φανουρίου στην περιοχή ένα χρόνο πριν. Όπως γίνεται σε όλες τις ανάλογες περιπτώσεις ευρέσεως εικόνων στο πουθενά, έκτισε αυτό το «ναΐσκο» για χάρη του αγ. Φανουρίου και τον αφιέρωσε σε αυτόν. Το υλικό που χρησιμοποίησε προερχόταν από την αρχαία οχύρωση. Έκτισε επίσης μικρό περίβολο, ενώ το κατώφλι του «ναΐσκου» είναι στρωμένο με μικρές σκουρόχρωμες πέτρες. Από το 1958 κι έπειτα, κάθε χρόνο στις 27 Αυγούστου (ημέρα γιορτής του αγίου) πλήθος κατοίκων της Ερυθραίας ανέβαινε εκεί για προσκύνημα. Όμως με την ίδρυση ομώνυμου ναού στην Ερυθραία, η ανάβαση στο Καστράκι ατόνησε και εν συνεχεία εγκαταλείφθηκε.¹

Το δεύτερο εικονοστάσι βρίσκεται χαμηλότερα στο ίδιο ύψωμα, και είναι χωμένο στο δάσος. Είναι πολύ μικρότερον διαστάσεων από το προηγούμενο και πλαισιώνεται από χαμηλή ξερολιθιά στην αριστερή του πλευρά. Πάνω σε ένα πήλινο θραύσμα υπάρχει εγχάρακτη και σχεδόν καλλιγραφική επιγραφή γυναικείου ονόματος με τη χρονολογία 1960.

Το εικονοστάσι - «ναΐσκος» του αγ. Φανουρίου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το δεύτερο εικονοστάσι και η επιγραφή. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

¹ Νίκος Καραφωτίου: «Αρχαία Καστρίτσα: Η νεότερη Πατερίτσα». (Βλ. «Η Νέα Ερυθραία on line»)

11. Η ΚΑΜΑΡΑ - ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ

Σε ρεματιά του Διονύσου σώζονται τα δύο άκρα τοίχου, όπου στο ένα φαίνεται υπόλειμμα αφιδωτού ανοίγματος κάτω από το οποίο κυλάει το νερό του ρέματος. Την πρώτη φορά που το είδα από μακριά το εξέλαβα ως γέφυρα, πλησιάζοντας όμως είδα πως ήταν αρκετά στενό για γέφυρα, ενώ στην οροφή της καμάρας κρεμόταν τμήμα παλιού μεταλλικού αγωγού. Υποθέτω λοιπόν ότι έπαιρναν νερό από τον Διόνυσο για να το «κατεβάσουν» στον Βρανά. Άλλωστε ψηλότερα από εκείνο το σημείο, στην κοίτη παρακείμενης ρεματιάς υπάρχει μια ανάλογης χρήσης κατασκευή μικρότερου μεγέθους, φτιαγμένη από τσιμέντο. Πιθανώς συνδεόταν με την καμάρα, μιας και βρίσκονται περίπου στην ίδια ευθεία.

Το υδραγωγείο του Διονύσου. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

12. ΔΙΑΦΟΡΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ & ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Στο Πικέρμι υπάρχουν τα ερείπια δύο κτισμάτων τα οποία φαίνονται πολύ παλιά, έως παμπάλαια. Δεν υπάρχει κάποια πληροφορία για αυτά. Σε μικρή απόσταση βρίσκεται μεγαλύτερο κτίσμα παλιό μεν, αλλά πολύ μεταγενέστερο των προηγούμενων.

Στον Κοκκιναρά, στη Νέα Πεντέλη και στην Νταού σώζονται τα ερείπια κάποιων μεγάλων οικημάτων, κάποια εξ αυτών προερχόμενα από τους παλιούς οικισμούς και χωριά, όπως στην Νταού. Στη Νέα Πεντέλη επίσης υπάρχει δίπλα σε ρέμα παλιός φούρνος, νεότερος σε κατασκευή από τους προαναφερθέντες «μυκηναϊκούς».

Στην Παλαιά Πεντέλη, εντός της κοίτης του Βαθυρέματος βρίσκεται παλιά μαρμάρινη ορθογώνια λεκάνη.

Στη Βρεδού, και κοντά στο φράγμα του Μαραθώνα σώζεται σε ερείπια μικρό κυκλικό κτίσμα.

Η μαρμάρινη λεκάνη στην κοίτη του Βαθυρέματος. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ο φούρνος στη Νέα Πεντέλη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Ερείπια κτισμάτων στο Πικέρμι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Τα μεγάλα οικήματα. Πάνω: στον Κοκκιναρά. Μέση, στη Νέα Πεντέλη. Κάτω: στην Νταού.
(Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το κυκλικό κτίσμα στη Βρεδού. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

13. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Ολόκληρο το Βουνό είναι γεμάτο από σκαλισμένες επιγραφές και σχέδια. Ίσως δε να πρόκειται για το μοναδικό αττικό βουνό με τέτοιο «πλούτο» βραχογραφιών οι οποίες καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα, από την αρχαιότητα (βλ. Α΄ τόμο) ως τις μέρες μας. Αιτία γι' αυτό ήταν κατ' αρχάς η καταλληλότητα του μαρμάρου. Επίσης, από πολύ παλιά η Πεντέλη αποτελούσε πόλο έλξης πολλών Ελλήνων και ξένων επισκεπτών, εκδρομέων, ορειβατών. Ειδικά η Σπηλιά, που προκαλούσε το ενδιαφέρον των περισσότερων, βρίθει από ξένα και ελληνικά ονόματα και χρονολογίες, ενώ δεν είναι λίγα τα σκαλίσματα των μοναχών που ασκήτεψαν εκεί για αιώνες (βλ. Β΄ τόμο). Και δε θα πρέπει βεβαίως να παραλείψουμε ότι στο βουνό έδρασαν ολόκληρες γενιές βοσκών, όπως επίσης και λατόμοι, οι οποίοι στον ελεύθερο χρόνο τους χάραζαν τα ονόματά τους, την ιδιότητά τους, αλλά ακόμα και ημερομηνίες, πολλές φορές μαζί με κάποια συνοδευτικά σχέδια, όπως φυτά, δέντρα, πτηνά, καρδιές, γκλίτσες, σταυρούς, εκκλησιάκια, μορφές ζώων και ανθρώπων. Με αυτό το είδος των επιγραφών καταπάνεται και το παρόν βιβλίο, και ήδη παρατέθηκαν αρκετές από αυτές στα προηγούμενα κεφάλαια.

Στα χρόνια ανάβασής μου στην Πεντέλη έχω βρει μέχρι στιγμής πάνω από 2.000 τέτοιες επιγραφές, αυτές δηλαδή που ανήκουν στους τελευταίους δύο αιώνες. Βέβαια δεν είναι δυνατό να παρουσιαστούν όλες, και έτσι έκανα μια αυστηρότατη επιλογή, παρουσιάζοντας τις πιο καλοδομημένες και ευπαρουσίαστες, με έμφαση σε εκείνες που συνοδεύονται από εγχάρακτες παραστάσεις. Οι επιγραφές παρουσιάζονται ανά περιοχές και όσες αναφέρω τις παραθέτω ως έχουν, με την ανορθογραφία τους.

Όλα τα λαξεύματα, από την αρχαιότητα έως σήμερα αποτελούν αναμφίβολα το «Λίθινο Χρονικό» της Πεντέλης: πρόκειται για τα κομμάτια μιας ιστορίας, παντοτινά χαμένης στο χρόνο. Επίσης, αυτά τα λαξεύματα, εκτός από την έντονη γοητεία που ασκούν στον σημερινό παρατηρητή, η οποία βασίζεται στο ότι κάποτε κάποιος στάθηκε στο ίδιο σημείο που τώρα βρίσκεται αυτός, έχουν οπωσδήποτε και κάτι να του υπενθυμίσουν: *«Όλα αυτά τα ίχνη έχουν το ενδιαφέρον τους, ειδικά όταν συνοδεύονται από χρονολογία. Σε κάνουν να νιώθεις την πάροδο του χρόνου και το πρόσκαιρο της ανθρώπινης ύπαρξης»*.¹

α. Από Παλαιά Πεντέλη

Οι επιγραφές που συναντούμε στα υψώματα περίξ της Παλαιάς Πεντέλης ανήκουν ως επί το πλείστον σε εκδρομείς, κατασκηνωτές και φυματικούς, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες «εστίες» επιγραφών σε άλλα σημεία του βουνού, που σκαλίστηκαν κατά κύριο λόγο από βοσκούς.

Η πηγή Κρύα Βρύση, στα βορειανατολικά της Παλαιάς Πεντέλης, αποτελούσε παλαιόθεν ένα από τους πιο σημαντικούς εκδρομικούς προορισμούς της περιοχής, πράγμα που αποδεικνύεται από την πληθώρα επιγραφών πάνω στις μαρμαρόπλακες της πηγής. Εκεί υπάρχουν και κάποια σχέδια με κυρίαρχο το σχήμα της καρδιάς. Ακολουθούν σταυρός, φυτό και το “μπράτσο” (ταστιέρα) μιας κιθάρας.

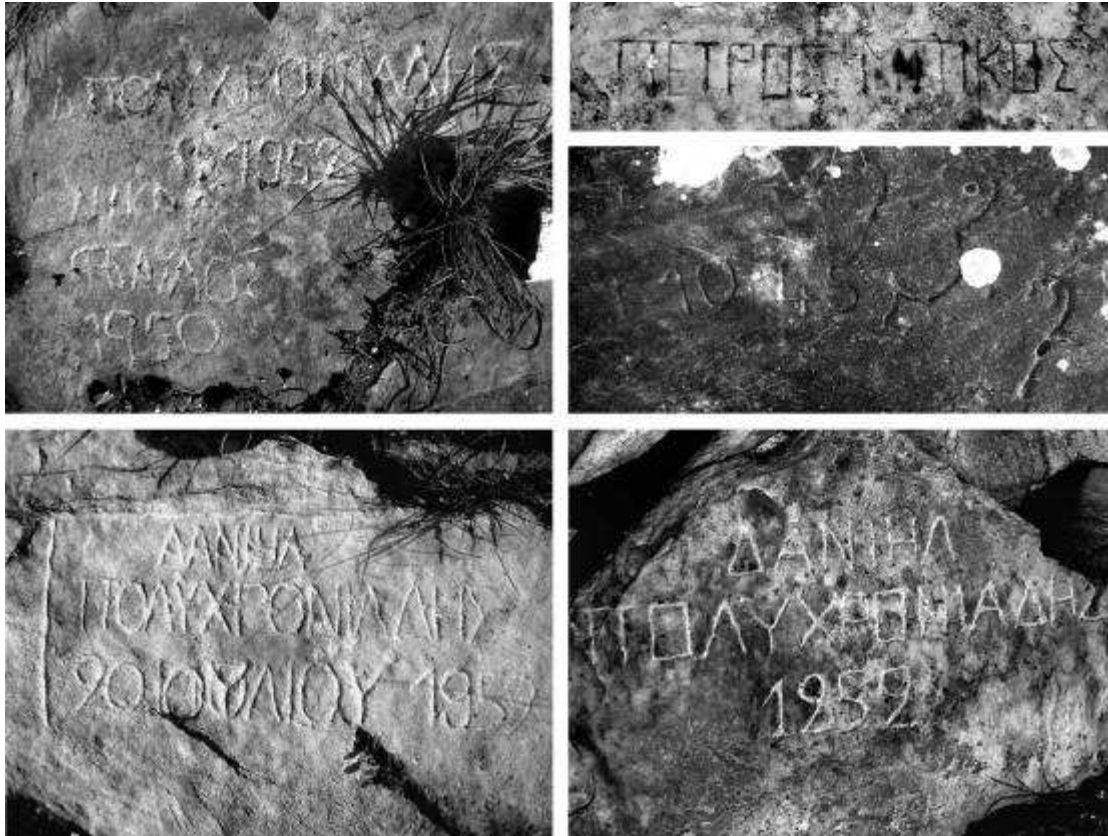
Αρκετές άτεχνες και μισοσβησμένες επιγραφές βρίσκονται στην πλαγιά απέναντι από την πηγή αλλά και στην κορυφή του υψώματος Κατσουλιέρης. Η ύπαρξη τόσων επιγραφών στον Κατσουλιέρη ερμηνεύεται προφανώς από τη θέα που προσφέρει η εν λόγω κορυφή. Επιγραφές υπάρχουν και σε άλλα σημεία της περιοχής. Ξεχωρίζει μια ανώνυμη επιγραφή με τη χρονολογία «1-10-45». Μια ουρά προεκτείνεται από το άνω άκρο του τελευταίου ψηφίου (5) της χρονολογίας. Δεξιότερα ένα άλλο ακαθόριστο (ίσως ημιτελές) σχήμα, και λίγο δεξιότερα ένα μπαστούνι ή γκλίτσα.

Οι χρονολογίες των επιγραφών κυμαίνονται ανάμεσα στις δεκαετίες 1930-1950.

¹ Παρ' εικός: «ΠΕΝΤΕΛΙΚΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ», κεφ. *Σιβυλλικά Λαξεύματα*, τμ. 1. (βλ. www.iranon.gr)

Επιγραφές και σχέδια από την Κρύα Βρύση. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Επιγραφές από άλλα σημεία της Π. Πεντέλης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

β. Από Νέα Πεντέλη

Να ξεκαθαρίσω πως όταν λέω «Νέα Πεντέλη» εννοώ το δυτικό κομμάτι του βουνού που βρίσκεται πάνω από τον οικισμό, έως τα όρια του Κοκκιναρά. Εστίες επιγραφών υπάρχουν λοιπόν στην περιοχή από το ύψος του νεκροταφείου Μελισσίων έως το νταμάρι του Κοκολάκη. Οι χρονολογίες κυμαίνονται ανάμεσα στο 1901-1974. Ξεχωρίζει μεγάλη ανάγλυφη παράσταση του Μαγγίνα, στην οποία εικονίζεται μεγάλο ανθισμένο φυτό, γκλίτσα, τσαρούχι, μαχαίρι και η εντός πλαισίου επιγραφή «ΣΤΑΥΡΟΣ Κ. ΜΑΓΓΙΝΑΣ 1961». Ο ίδιος Μαγγίνας σκάλισε και μια άλλη επιγραφή στην πλαγιά απέναντι από το ορυχείο (περί ορυχείου βλ. Α΄ τόμο) η οποία λέει: «ΣΤΑΥΡΟΣ Κ. ΜΑΓΓΙΝΑΣ 26-11-1961 ΕΤΩΝ 17», ενώ από κάτω έχει σκαλίσει δύο γκλίτσες. Δίπλα υπάρχει και παλιότερη επιγραφή με τη χρονολογία 1931. Ξεχωριστή επίσης είναι και η παράσταση πτηνού, καθήμενου πάνω σε δύο πλαίσια τα οποία εμπεριέχουν την επιγραφή «ΚοΣταΣ / ΣΣ. 1945».

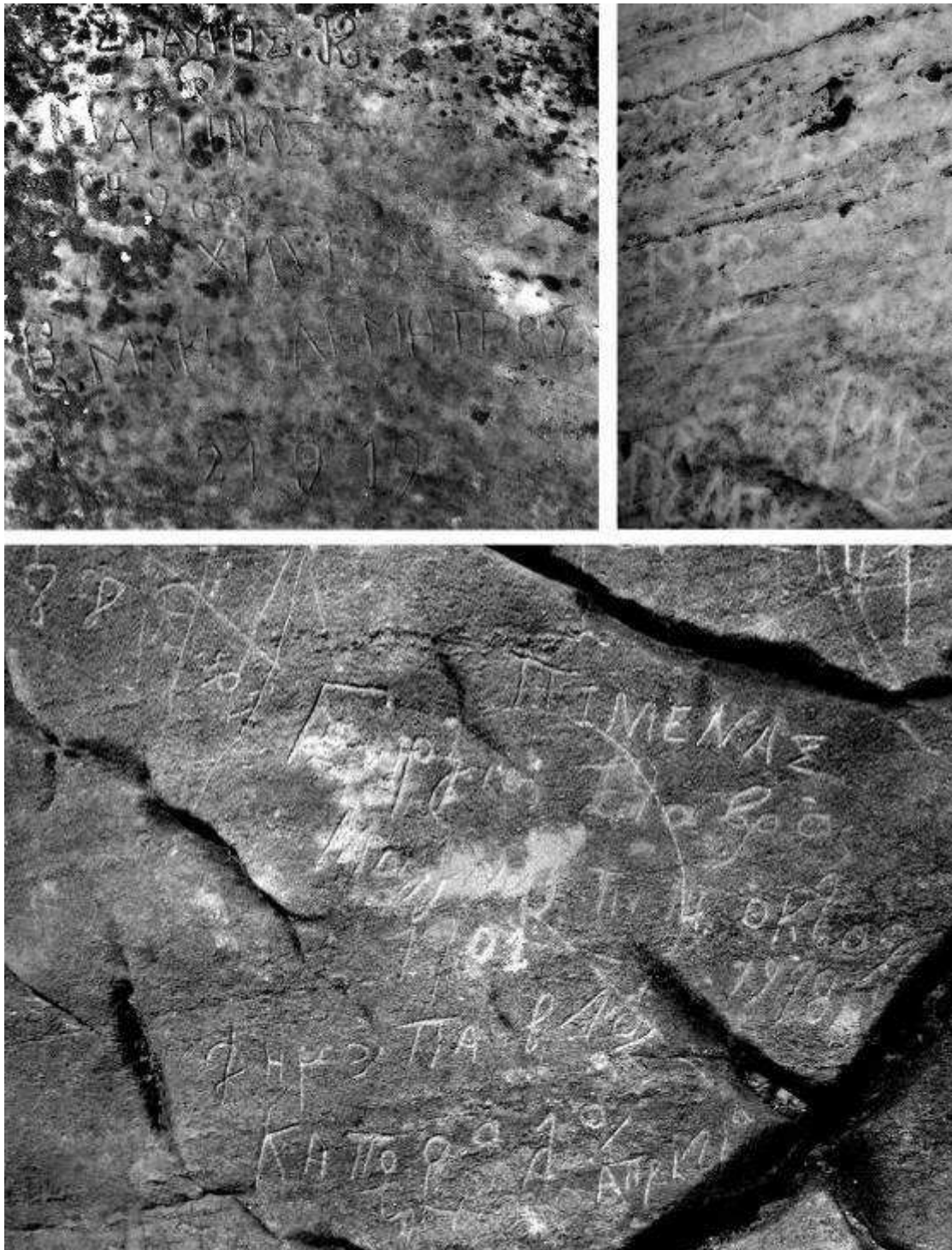
Οι ονομασία που επικρατεί είναι του Μαγγίνα, αλλά υπάρχουν και πολλά άλλα ονόματα όπως Στεργίου, Καπράλος, Κακαβούλας, Μακροδημήτρης, Τούντας, Ρουσσάκης, Κιούσσης, Κράνης και αρκετά αρχικά ονομάτων. Κάποιος έχει γράψει και την ιδιότητά του: «ΠΙΜΕΝΑΣ». Έχουν εντοπιστεί επίσης και δύο μικροί σταυροί απομονωμένοι από άλλες επιγραφές, ο ένας εξ αυτών ισοσκελής.

γ. Από Κοκκιναρά

Εστίες επιγραφών έχω μέχρι στιγμής εντοπίσει στο παλιό λατομείο του Κοκκιναρά και σε μια φυσική κρύπτη, τα βράχια της οποίας είναι γεμάτα επιγραφές βοσκών της περιόδου 1931-1968. Ορισμένοι έχουν σκαλίσει ακόμα και την ηλικία τους, όλοι τους νεαροί (17, 18 και 22 ετών). Ανάμεσα στις επιγραφές βρίσκεται και περίγραμμα ανθρώπινης κεφαλής. Από τα ονόματα επικρατεί πάλι αυτό του Μαγγίνα, αλλά εμφανίζονται και τα ονόματα Ράπτης, Μπακάλης, Μπηλιόνας και αρκετά αρχικά ονομάτων.

Από Νέα Πεντέλη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Νέα Πεντέλη. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Κοκκιναρά. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

δ. Από Διόνυσο

Η ΒΑ πλευρά της Πεντέλης διαθέτει μάλλον το μεγαλύτερο αριθμό επιγραφών από κάθε άλλη περιοχή του βουνού. Ήδη είδαμε πληθώρα τέτοιων σκαλισμάτων στην περιοχή των παλιών λατομείων στην Αλούλα. Οι υπόλοιπες επιγραφές εντοπίζονται κυρίως σε μια περιοχή από τα Ελληνικά Μάρμαρα έως το Διονυσοβούνι. Πολλές από τις επιγραφές συνοδεύονται από αφηρημένα διακοσμητικά σχέδια, υπάρχουν όμως και πιο σαφή θέματα, όπως γκλίτσες, μαχαίρια, σταυροί, ζώα, δέντρα και φυτά. Υπάρχει επίσης ένα σύμβολο των προσκόπων, ένα ακαθόριστο σκάλισμα που μοιάζει με δύο αντικριστά ζ (θυμίζουν όφεις), ενώ υπάρχουν και αρκετές επιγραφές φαντάρων του εκεί (πρώην) στρατοπέδου.

Τα ονόματα που συναντούμε στις επιγραφές είναι Μαγγίνας (αλλά και Μαγκίνας), Ζορμπάς, Κλεφτάκης (απαντάται και με τη συντομογραφία Κλε), Πολήζος, Στεργίου, Μακροδημήτρης, Νταβαναγγέλης, Αλεξανδρής, Χήρας, Γαβρίλης, Μπιμπίκος, Μεγαγιάνης, Τζαφέρης, Μάμαλης, Ευθυμίου, Αποστόλου, Σιδέρης, Καρα...όγος, και άλλα ακατανόητα ονόματα ή λέξεις, όπως το «ΕΒΙΡΙΑ».

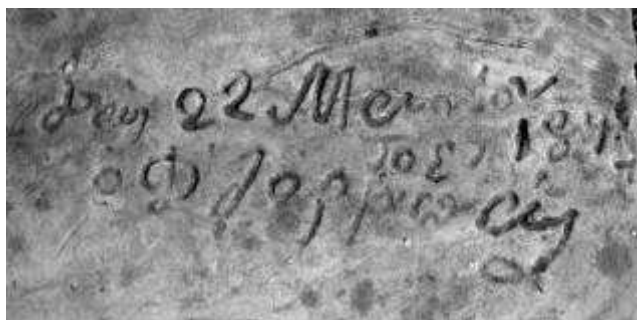
Κάπου αλλού υπάρχει ένα τετράγωνο «κάδρο», όπου το περίγραμμά του διακοσμείται με ρόμβους, ενώ μέσα σε αυτό υπάρχει η ακατανόητη επιγραφή: «ΔΕΟΧΤΟΙ / [...]Ε SSO84». Στην κορυφή του κάδρου και έξω από αυτό υπάρχει η χρονολογία «1968-9».

Σε μία από τις επιγραφές των Μαγγιναίων υπάρχει η φράση «Ν.Κ. ΜΑΓΓΙΝΑΣ ...ΑΤΑ – ΤΗΝ 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ ΗΜΕΡΑ ΣΑΒΒΑΤΟΝ ΤΟΥ Ε. 1916».

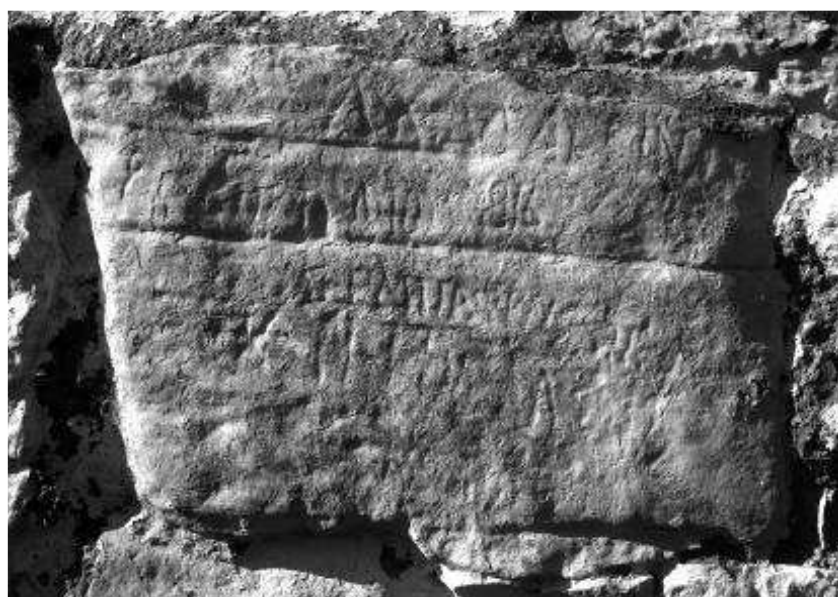
Το σόι Μαγγίνας μπορεί να είναι ο κατ' εξοχήν «άρχων των επιγραφών» κυρίως της ΝΔ-Δ πλευράς του βουνού, όμως στη βόρεια πλευρά, Μαγγίνας και Ζορμπάς «συναγωνίζονται», με το δεύτερο σόι να φαίνεται ότι κερδίζει αυτό τον τίτλο. Ένας μάλιστα ήταν αναμφίβολα από τους πιο πολυγράφους γιδοβοσκούς, έχοντας επιπλέον και κάποια καλλιτεχνική φλέβα, εφόσον του άρεσε να διακοσμεί τις επιγραφές του με διάφορα αφηρημένα σχέδια.

Η επιγραφική δραστηριότητα ξεκινάει τουλάχιστον από το 1876, σύμφωνα με επιγραφές σε κομμάτι μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκε κατόπιν από τους λατόμους για την κατασκευή της μεγάλης καζάρμας (μιλήσαμε γι' αυτή) πλησίον του λατομείου Ραπεντώσας. Εκεί διακρίνονται τα ονόματα Μαγγίνας και Ζορμπάς. Είναι όμως αλλοιωμένο το όνομα δίπλα στο 1876. Πρόκειται για την αρχαιότερη «ποιμενική» επιγραφή σε όλο το βουνό. Η δεύτερη παλαιότερη επιγραφή στην περιοχή του Διονύσου είναι του 1897 και τη σκάλισε Ζορμπάς. Τη βρήκα σε βράχο επί της κορυφογραμμής του Διονυσοβουνίου. Επίσης, σε δύο από τις επιγραφές των Ζορμπάδων υπάρχουν οι φράσεις «Η.Λ.Γ ΖΟΡΜΠΑΣ ΤΙΝ 20 ΓΙΝΑΡΙΟ ΕΜΕΡΑΝ ΔΙΦΤΕΡΑ 1937», και «Η.Λ.Γ ΖΟΡΜΠΑΣ ΤΙΝ 21 ΓΙΝΑΡΙΟΥ 1937 ΕΜΕΡΑΝ ΤΡΙΤΙΝ».

Μια ξεχωριστή μικρή «εστία» επιγραφών βρήκα στην περιοχή Παληάμπελο. Εκεί υπάρχουν αρκετά ονόματα, αρχικά και σχέδια όπως δέντρα, σταυροί, μια εκκλησία και κάτι που παραπέμπει σε κουκουβάγια. Υπάρχει ωστόσο και ένα σχέδιο που ξεχωρίζει αλλά και δεν επαναλαμβάνεται πουθενά αλλού. Δεν ξέρω τι σκοπό είχε ακριβώς αυτός που το σκάλισε, όμως μοιάζει πολύ με σειρά από βαγονάκια ή κάρα, οι τροχοί των οποίων «κυλούν» πάνω σε δύο οριζόντιες γραμμές που θα μπορούσαν να παριστάνουν δρόμο, ή σιδηροτροχιές. Αν αυτό αληθεύει, το πρωτοφανές τούτο εύρημα πιθανώς να σχετίζεται με κάποιους μικρούς σωρούς από μπάζα εξόρυξης που βρίσκονται στο ίδιο σημείο. Ίσως το σκάλισμα να υποδεικνύει την ύπαρξη κάποιου λατομείου ή ορυχείου (στην ίδια πάντα περιοχή). Ωστόσο κάτι τέτοιο μέχρι σήμερα δεν έχει βρεθεί.

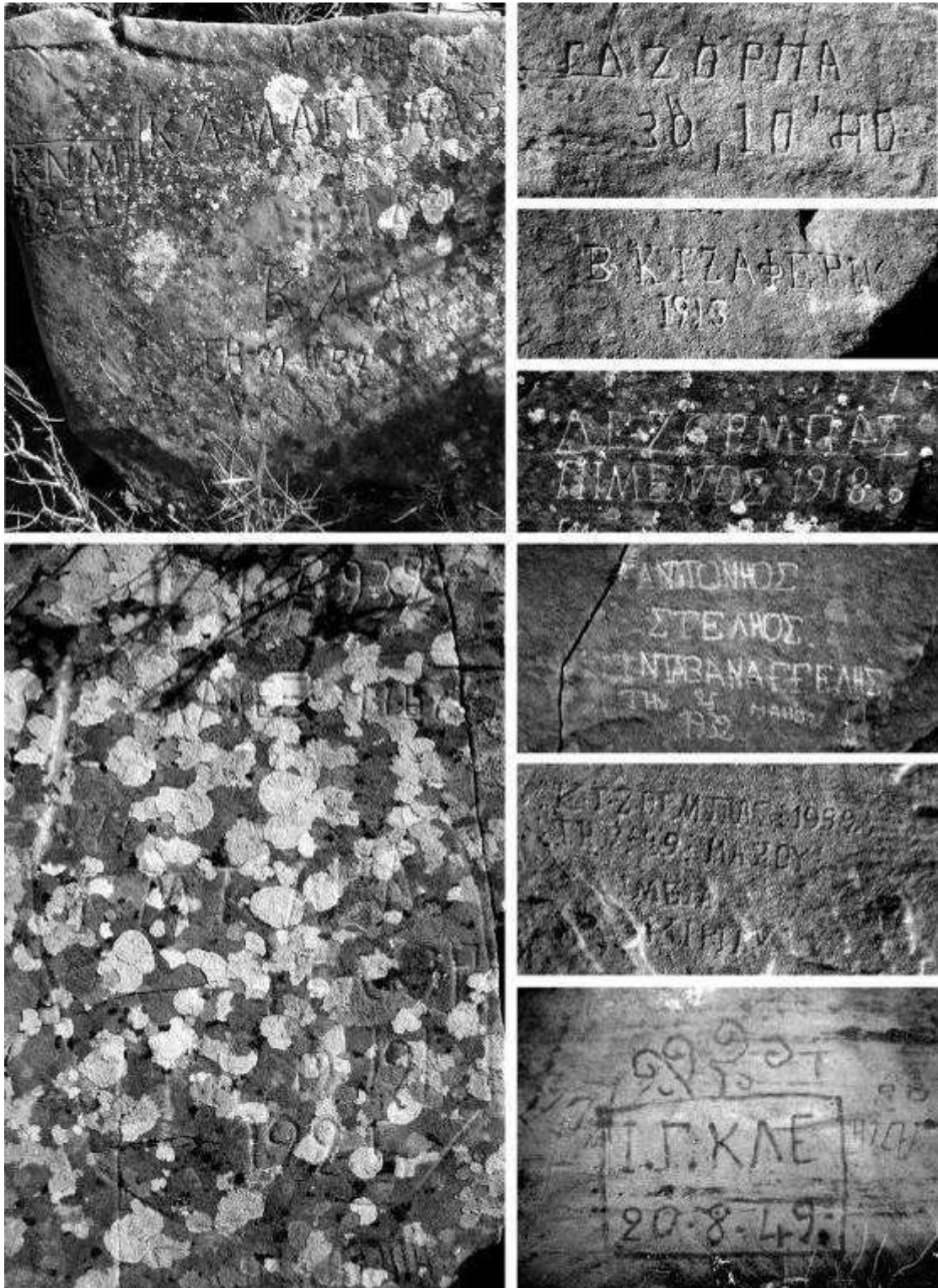
Η επιγραφή του Ζορμπά με τη χρονολογία 1897 στο Διονυσοβούνι (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

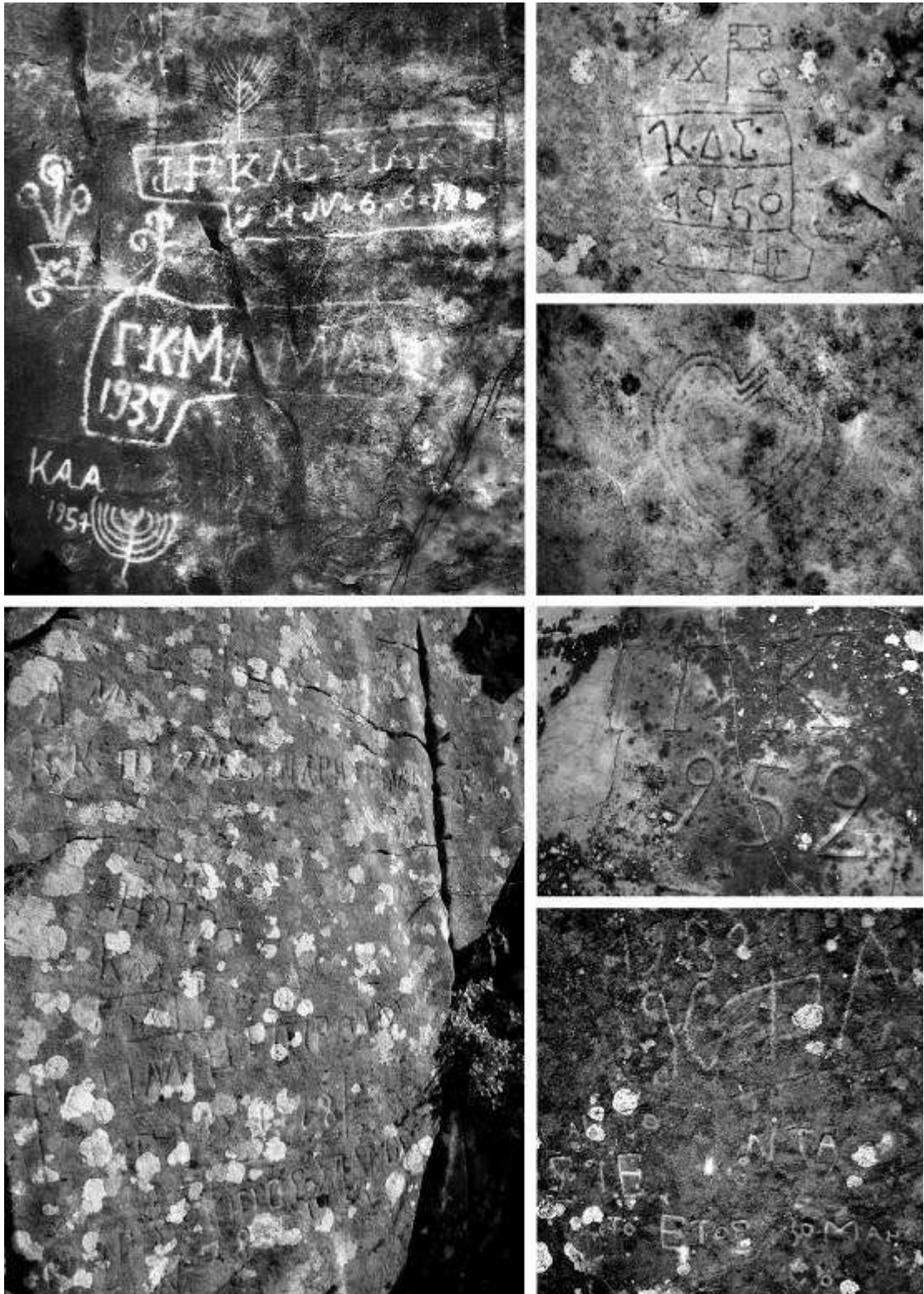
Η επιγραφή με τη χρονολογία (1)876 στη Ραπεντώσα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

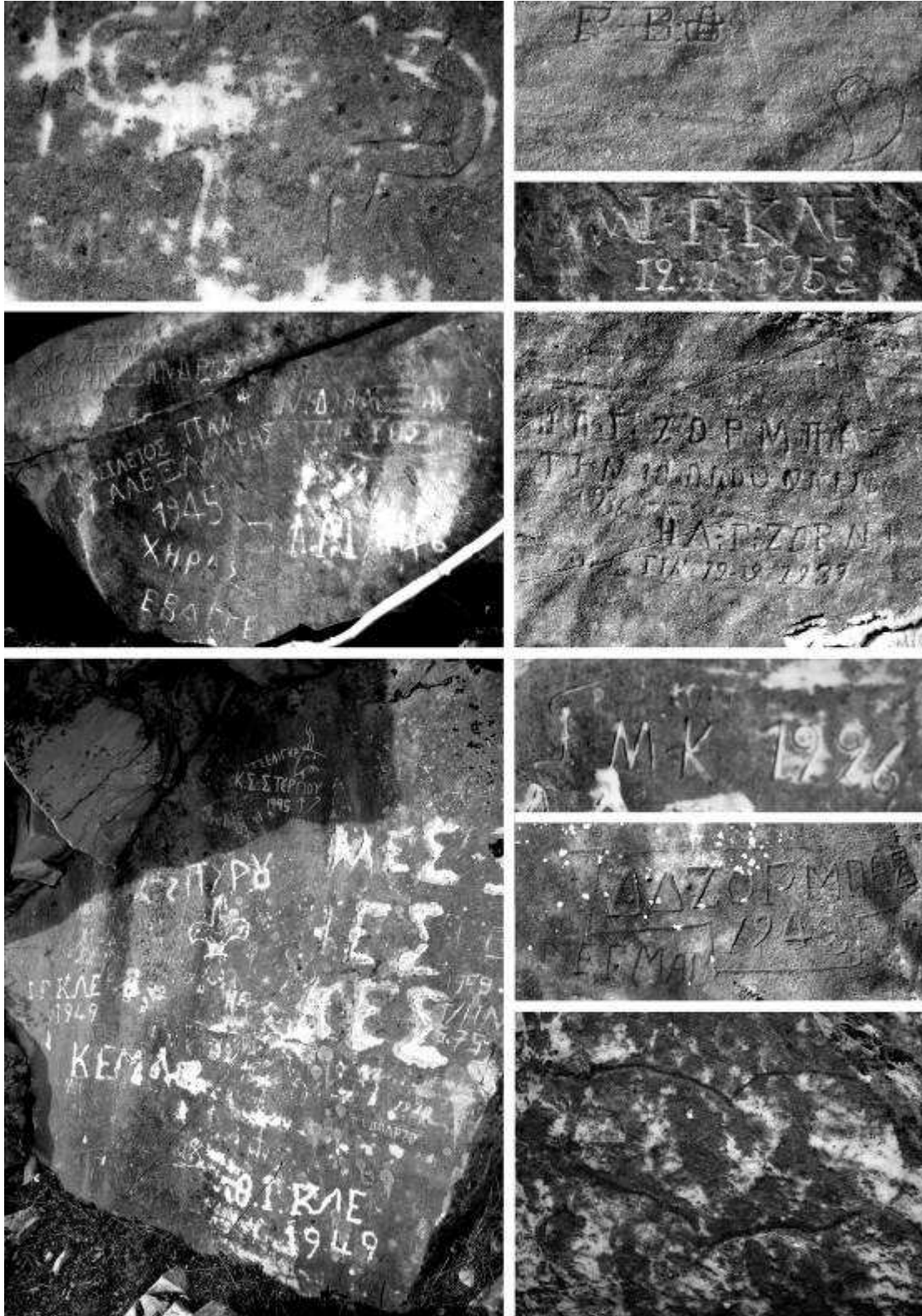
Από Διόνυσο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Διόνυσο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

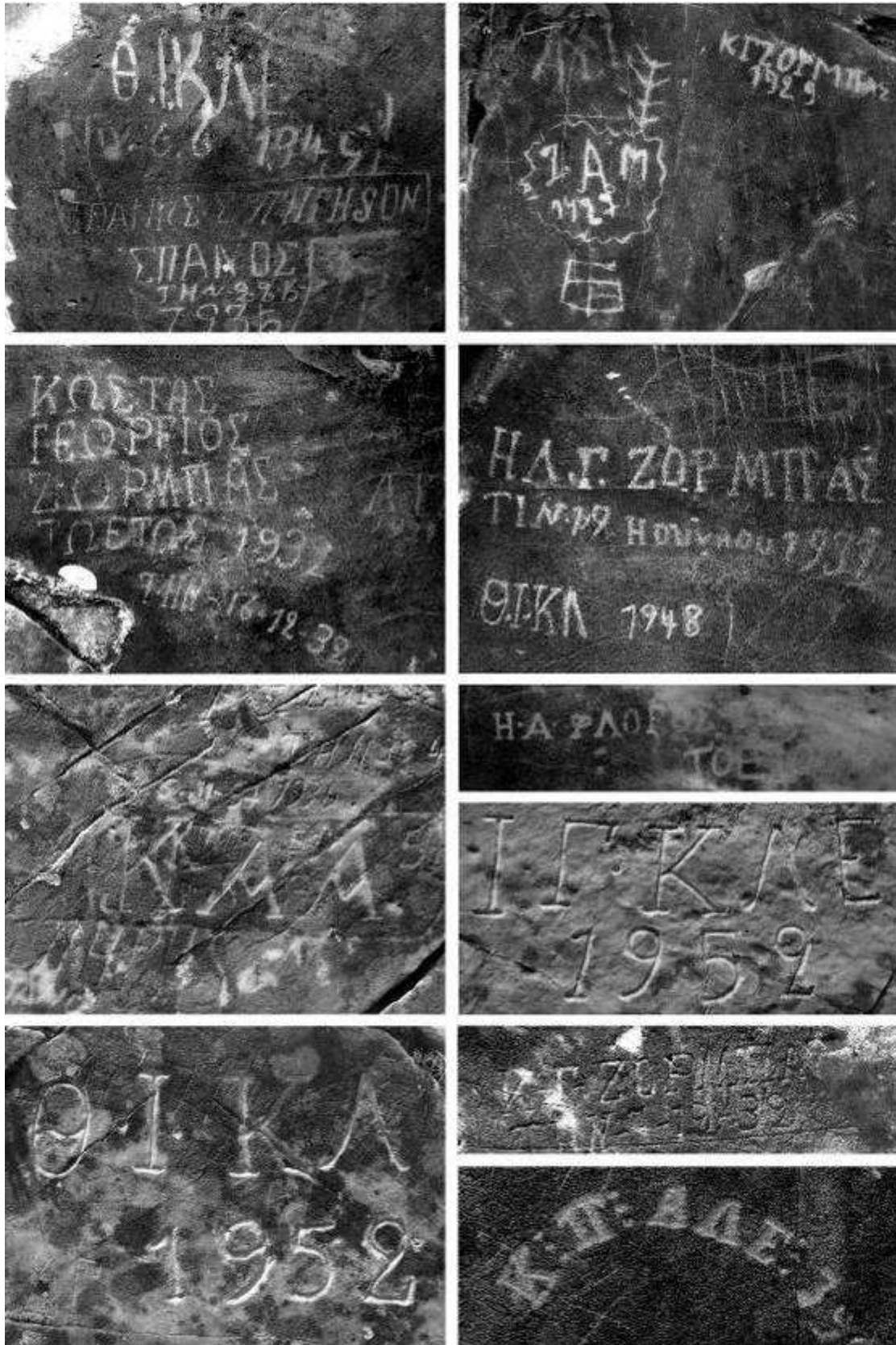
Από Διόνυσο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ. Πάνω αρ. φωτ. Δ. Δρόλαπας)

Από Διόνυσο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Διόνυσο. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Διόνυσο. (Φωτ. Δ. Δρόλαπας)

Σχέδια και επιγραφές απ' το Παληάμπελο. Στην αριστερή φωτ. (πάνω δεξιά) το ξεχωριστό σκάλισμα με τα «κάρα». (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Το σκάλισμα με τα «κάρα» σε κοντινό πλάνο (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

ε. Από Μαυρηγόρα

Στη Μαυρηγόρα είναι λιγότερες οι επιγραφές και πολύ πιο διασκορπισμένες. Έτσι, στους ανατολικούς πρόποδες του βουνού υπάρχει μια μεμονωμένη επιγραφή που ξεχωρίζει για το περιεχόμενό της: «Ο ΘΕΟΣ ΕΙΝΑΙ ΑΓΑΠΗ». Αργότερα, κάποιος πρόσθεσε ένα Η στην επιγραφή αλλάζοντας το νόημα: «Ο ΘΕΟΣ ΕΙΝΑΙ Η ΑΓΑΠΗ». Σε άλλο σημείο αρκετά ψηλότερα υπάρχει σχεδιάσμα εκκλησίας με τρεις τρούλλους και σταυρούς πάνω στις κορυφές. Στο εσωτερικό της αριστερής εκκλησίας υπάρχει κάτι που μοιάζει με τριφύλλι, στη μεσαία εκκλησία ο αριθμός 55 (χρονολογία) και στη δεξιά το ημιτελές περίγραμμα πτηνού (υπάρχει μόνο το άνω μέρος του). Το «θεμέλιο» της εκκλησίας αποτελεί πλαίσιο εντός του οποίου βρίσκεται χαραγμένο το όνομα «Σ.Κ. ΣΤΕΡ» (Στεργίου). Σε δύο ακόμα σημεία υπάρχουν διάφορες άλλες επιγραφές. Κρυμμένη στη βλάστηση βρίσκεται μικρή βραχώδης επιφάνεια γεμάτη ονόματα, αρχικά και χρονολογίες. Ψηλότερα, στο Κακό Μελίτσι υπάρχουν αρκετές αλλά αρκετά φθαρμένες επιγραφές πεζοπόρων και γιδοβοσκών. Εκεί εμφανίζονται τα εξής ονόματα: Στεργίου, Πράπας, Τσίρκας, Ζορμπάς, Σπανός, Μπατρής, Κόκκαλης, Γ...ργάρας, Λήδα, καθώς και όνομα Κωνσταντίνος Αν συνοδευόμενο από εγχάρακτο σταυρό. Δεν λείπουν βεβαίως και τα αρχικά ονομάτων.

Επίσης, όπως με πληροφόρησε ο Ν. Νέζης (στέλνοντάς μου φωτογραφίες) σε μια ράχη της Νταού πάνω από το νεκροταφείο είδε δύο επιγραφές με τη χρονολογία 1924 και την ημερομηνία 5/10/1945, όπου την τελευταία υπογράφει ο Καπράλος.

στ. Από Αγριλίκι

Το Αγριλίκι φέρει μεγάλο αριθμό εγχάρακτων επιγραφών. Αυτές καλύπτουν το διάστημα 1926-1954, και προέρχονται από βοσκούς της Ραπεντώσας, του Διονύσου και του Μαραθώνα. Τα ονόματα που διαβάζονται στις επιγραφές είναι τα ακόλουθα: Μαγγίνας, Ζορμπάς, Κλεφτάκης, Τσούκας, Σπανός, Πανάς, Μανώλης (επίθετο), και Γεώργιος ...αρου... . Υπάρχουν και εδώ βέβαια αρκετά αρχικά με χρονολογίες. Οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις είναι ελάχιστες. Η επιγραφή του Τσούκα συνοδεύεται από δύο φιγούρες τσελιγκάδων με φουστάνελλες και γκλίτσες στο χέρι. Σε μία από τις επιγραφές του Σπανού υπάρχει σχέδιο μαχαιριού, ενώ σε άλλο σημείο υπάρχει σκάλισμα που μοιάζει με φυτό ή δέντρο.

Αρκετές επιγραφές υπάρχουν και σε σπήλαιο στη ΒΑ πλευρά του βουνού.

ζ. Από Σκάρπα

Η Σκάρπα έχει κι αυτή πολλές επιγραφές οι οποίες εντοπίζονται σε δύο σημεία, στην ανατολική πλευρά του βουνού. Και εδώ τα ονόματα είναι πάνω-κάτω τα ίδια, αλλά εμφανίζονται και κάποια καινούρια: Μαγγίνας, Μπισμπιρούλας, Ζορμπάς, Μπιμπίκος, Τσούκας, Μπατρής, Τσόγκας, Φλώρος, Πολήζος, Νάνος, Χιοβέλις, Κονταρίνης, Φάρος, και πληθώρα αρχικών ονομάτων. Τα σκαλίσματα της Σκάρπας καλύπτουν το διάστημα 1914-1960. Και εδώ τα διακοσμητικά σχέδια είναι ελάχιστα, είναι όμως ίσως τα πιο πολύπλοκα και καλοσχεδιασμένα σκαλίσματα σε ολόκληρη την Πεντέλη. Το ένα σχέδιο απεικονίζει φυτό μέσα σε γλάστρα. Εντυπωσιακή είναι η ακρίβεια στα φυλλαράκια του φυτού. Το δεύτερο δείχνει κάτι που μοιάζει με φυτό όμως πρόκειται για αφηρημένο σχέδιο. Αυτό συνοδεύεται από την επιγραφή «ΒΓ. ΧΠΜΠΑ / ΤΗΝ 20 ΑΠΡΙΛΙΣ 1953». Αλλού εικονίζεται μαχαίρι με την επιγραφή «Κ.Η ΜΠΙΣΜΠΙΡΟΥΛΑΣ ...ΕΤΟΣ ΤΙ [N] 2-6-1931 / Ο ΙΔΙΟΣ / ΣΤΙΡΦΑΡΙΣ ΜΑΑΧΕΡ ΜΑΧΕ[ΡΙ]». Το «μααχέρ» (βλάχικη προφορά) παραπέμπει στη λέξη «μαχαίρι», ενώ η ίδια η λέξη «μαχέρι» βρίσκεται πάνω στη λεπίδα του μαχαιριού.

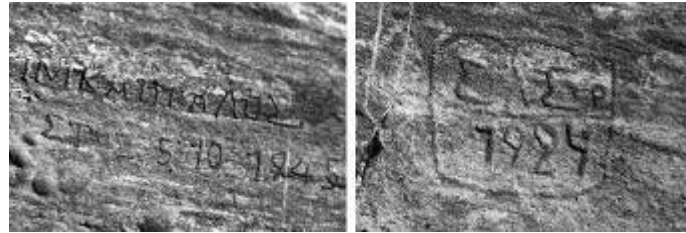
Σε άλλη επιγραφή βλέπουμε σταυρό με τα άκρα του να καταλήγουν κι αυτά σε σταυρούς, ενώ ο κυρίως σταυρός εδράζεται πάνω σε βάση από την οποία φύονται δύο «ουρές» που οι άκρες τους ακουμπούν πάνω στο σταυρό. Δίπλα σε αυτό, ένα απλοϊκό δέντρο. Η συνοδευτική επιγραφή λέει «ΜΠΙΖΠΙΡΟΥΛΑΣ 1956». Υπάρχουν όμως και κάποια άλλα μικρότερα σε μέγεθος ακαθόριστα σχέδια, και ίσως ημιτελή. Επίσης, σε μία από τις επιγραφές του Ζορμπά διαβάζουμε τη φράση: «και «Ε.Σ ΖΟΡΜΠΑΣ ΤΗΝ 26 ΜΑΗΟΝ 1922 ΗΜΕΡΑ: ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ ΚΗΟΡΑ ΜΕΣΗΜΕΡΙ. ΒΛΑΧΟΠΗΜΕΝΑΣ».

η. Από Σταμάτα

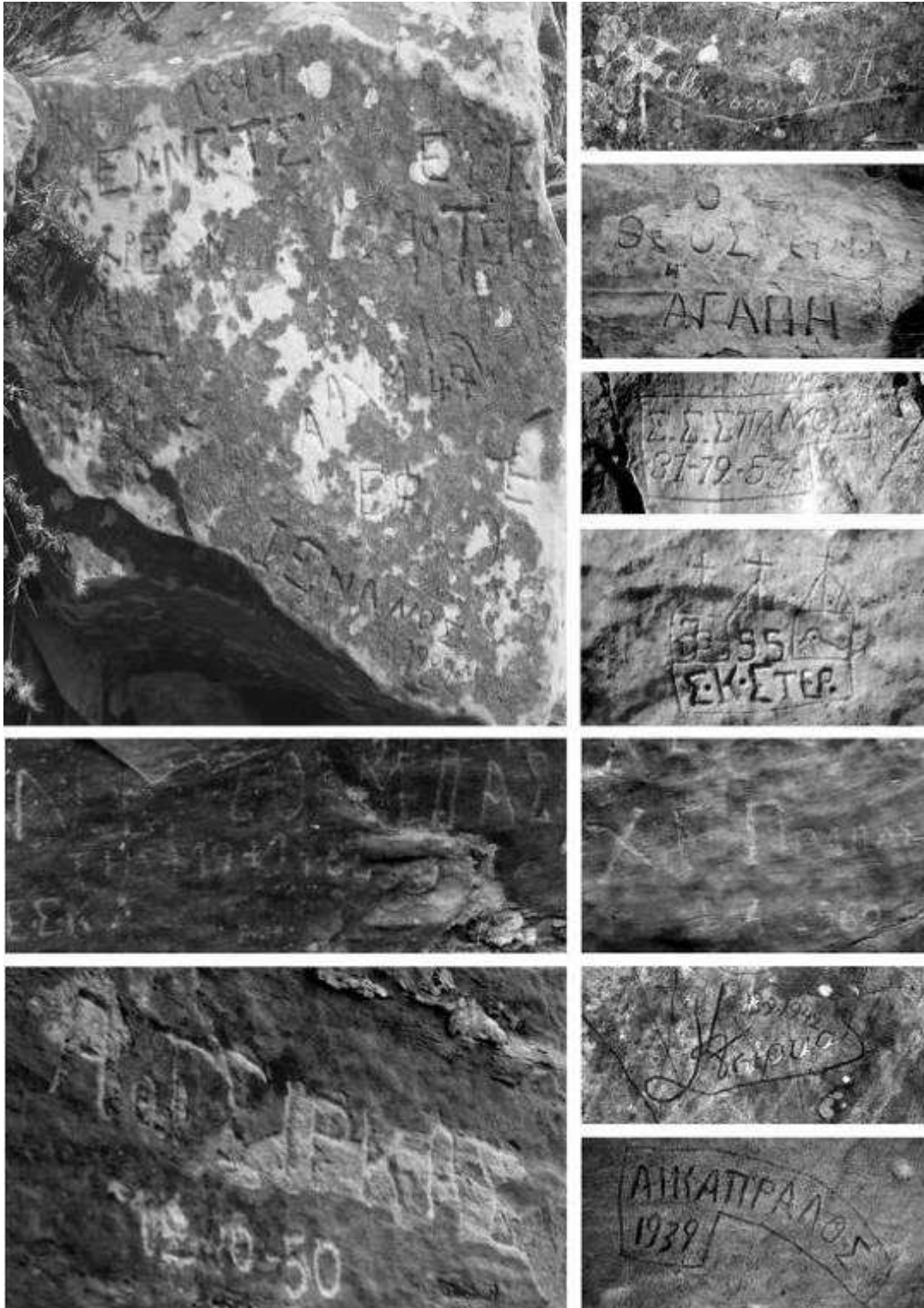
Στην πλαγιά ενός κατάφυτου υψώματος (από τα πολλά) στην περιοχή της ημιορεινής Σταμάτας βρήκα λίγες επιγραφές βοσκών. Εδώ διαβάζουμε ονόματα όπως Μαγγίνας, Φλώρος, Καραγιώργος, όμως υπάρχουν και κάποια δυσανάγνωστα ονόματα και αρκετά αρχικά. Αυτά τα σκαλίσματα χρονολογικά κυμαίνονται στο διάστημα 1906-1956.

θ. Στην κορυφή

Σε κάποια απ' τα βράχια που κοσμούν την κορυφή της Πεντέλης βρέθηκαν κι άλλες επιγραφές και δύο πρωτότυπα σχέδια βυζαντινών δικέφαλων αετών. Στον ένα αετό έχουν σχεδιαστεί μόνο τα κεφάλια, και ένα στέμμα βρίσκεται πάνω από αυτά. Ο άλλος αετός έχει σχεδιαστεί ολόκληρος, έχει ανοιγμένες φτερούγες και πάνω από τα κεφάλια υπάρχει επίσης στέμμα. Ακολουθούν τα ονόματα των βοσκών: Μαγγίνας, Νταβαναγγέλης, Μακροδημήτρης, Μεγαγιάννης, Πράπας, Μάμαλης, Πολήζος, Γεοργανάς, και το όνομα Πάβλος. Υπάρχουν και πολλά αρχικά ονομάτων. Τα σκαλίσματα καλύπτουν το διάστημα 1887-1966.

Οι δύο επιγραφές από την Νταού. (Φωτ. Ν. Νέζης)

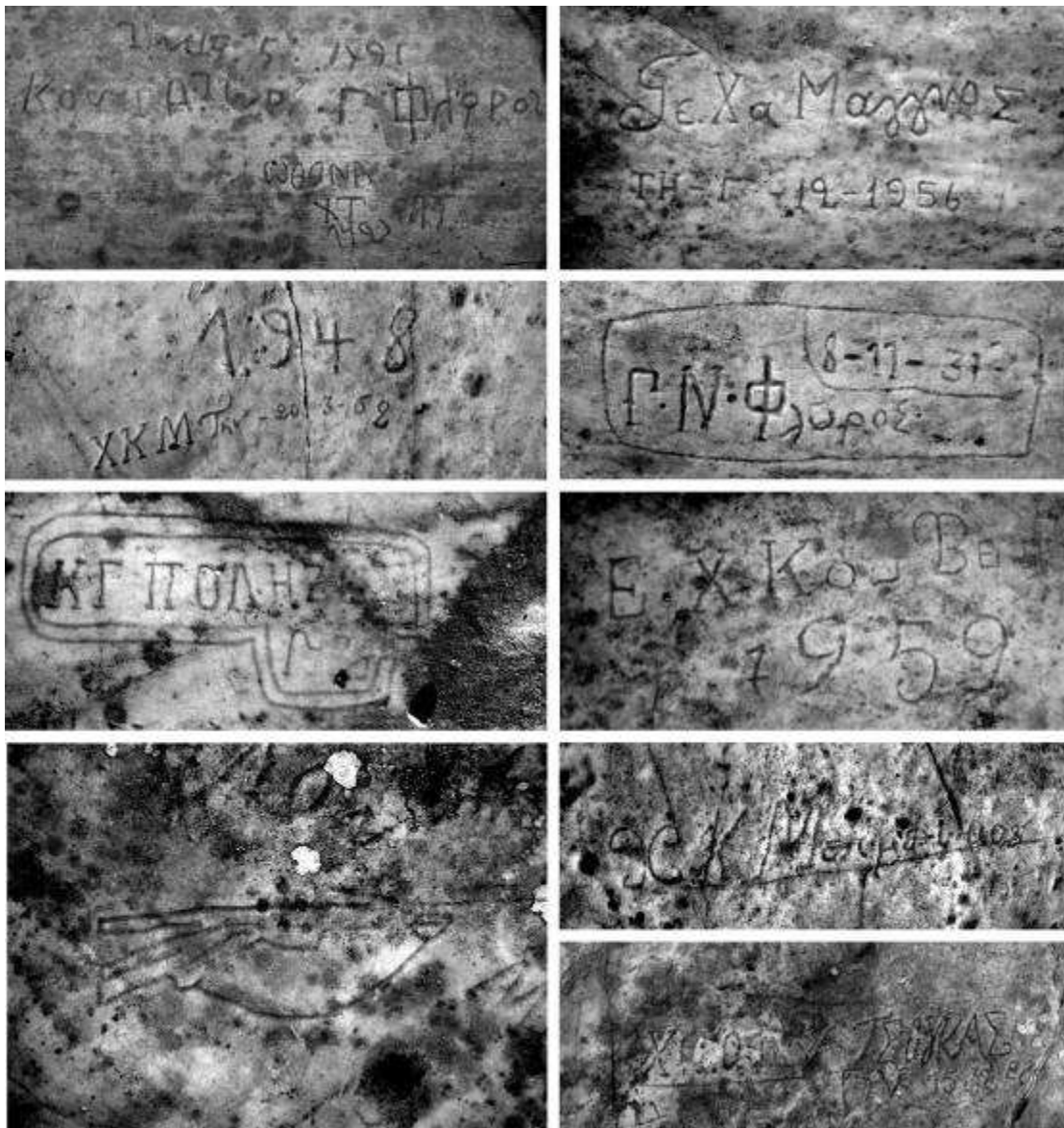
Από Μαυρηγόρα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Αγρίκι. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Σταμάτα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Σκάρτα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από Σκάρτα. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Από την κορυφή της Πεντέλης. (Φωτ. ΟΡΕΣΙΒΙΟΣ)

Κεφάλαιο 18

ΘΥΛΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Στον Β΄ τόμο αναφερθήκαμε στους θρύλους οι οποίοι γεννήθηκαν μέσα από τα παλιά χριστιανικά μνημεία του βουνού. Εδώ παρατίθεται το υπόλοιπο λαογραφικό υλικό, όπως το κατέγραψαν οι παλιοί μελετητές των αττικών θρύλων και παραδόσεων. Καταθέτω επίσης και ορισμένους θρύλους τους οποίους έμαθα τυχαία από κάποιους κατοίκους του βουνού.

1. ΘΥΛΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΔΟΥΚΙΣΣΑ

Μπορούμε να φανταστούμε πώς θα φαινόταν μια γυναίκα σαν τη Σοφία ντε Μαρμπουά στα μάτια των Αθηναίων της εποχής εκείνης, οι οποίοι είχαν την τάση να αποδίδουν μεταφυσικές ιδιότητες σε οτιδήποτε ήταν ξένο στα μάτια τους. Και πραγματικά, μια Γαλλίδα ντυμένη στα λευκά, σαν αρχαία ιέρεια ή νεράιδα, με ένα άκρως μυστηριώδη χαρακτήρα και αλλόκοτες πράξεις, όπως το να ταριχεύσει το σώμα της νεκρής κόρης της και να συνομιλεί μαζί της σαν να είναι ζωντανή, οπωσδήποτε ήταν πράγματα που τάραζαν κατά πολύ τα νερά της λογικής και της πραγματικότητάς τους. Η εικόνα που έδινε η Δούκισσα στους Αθηναίους, καθώς και σε όσους τη συναναστρέφονταν, περιγράφεται από τον Καιροφύλλα: *«Η ζωή της ήταν γεμάτη μυστήριο. Αφηνε πάντα πολλά ερωτηματικά να αιωρούνται γύρω της. Ερωτηματικά που έκαναν την υψηλή κοινωνία που συναναστρεφόταν, αλλά και τον απλό κόσμο που τη γνώρισε, να προσπαθούν με κάθε τρόπο να βγάλουν κάποιο συμπέρασμα. Αλλά μάταια. Ένα πυκνό σκοτάδι απλωνόταν παντού, σε όλες τις κινήσεις της, σε κάθε πράξη της, σε κάθε ενέργειά της. Σε όλα υπήρχε ένα μεγάλο ερωτηματικό. [...] Μερικοί έλεγαν ότι δεν πρέπει να είναι διανοητικά ισορροπημένη. Άλλοι ισχυρίζονταν ότι πρέπει να έχει κάποια φρενοπάθεια. Ήταν όμως τρελή;»*

Ειδικά την περίοδο που η Δούκισσα κρατούσε το ταριχευμένο κορμί της Ελίζας στα σκοτεινά υπόγεια του σπιτιού της, οι διαδόσεις έδιναν και έπαιρναν. Απέφευγαν να περάσουν από το σπίτι της τις νύχτες, γιατί πίστευαν ότι το μέρος ήταν στοιχειωμένο· ενώ μετά τη φωτιά που κατέκαψε το σπίτι, οι περισσότεροι μιλούσαν για «κατάρτα Θεού». Υπήρξαν βέβαια και άλλοι που ισχυρίζονταν ότι άγνωστοι έβαλαν τη φωτιά, εξαιτίας της (όπως λεγόταν τότε) συμπάθειας της Δούκισσας για τους Εβραίους.

Ο Γιώργος Χατζησωτηρίου περιγράφει τις διηγήσεις των παλιών γερόντων από το Λιόπεσι για την εποχή εκείνη: *«Η μάνα, λέγανε, είχε τρελλαθεί. Έκοψε απότομα κάθε περίπατο που έκανε προς το Χαλάνδρι και το Γαργητό. Έκλεισε το σπίτι της σ' όλο τον κόσμο, τον οποίον λες και μισούσε. Δεν ήθελε να βλέπει ακόμη και εκείνους που της πήγαιναν φρέσκο ψωμί, αυγά, σόδα ή ό,τι άλλο, ανθρώπους απλούς που τη λάτρευαν. Γύριζε με μια άσπρη νυχτική γύρω από το ανάκτορο νύχτες, έτσι που νόμιζαν ότι ήταν κάποια νεράιδα. Λέγανε ακόμα πως τόσοι και τόσοι Λιοπεσιώτες, ιδίως τσοπάνηδες, περαστικοί από το μέρος, έβλεπαν σε ένα ισόγειο μέρος, θαμπό φως και πως άκουαν συχνά αναφυλλητά ή μονόλογο μουρμουριστό. Όποτε θυμόταν, όποτε της ερχόταν η “λόξα” της, ο άσβηστος πόνος της, κατέβαινε κι έκανε ώρες ατελείωτες τις νύχτες, συντροφιά με την κόρη της. Από τότε οι περαστικοί απέφευγαν να περάσουν από κει, γιατί πίστευαν ότι το σπίτι είχε στοιχειώσει. Η εντύπωση αυτή κράτησε μέχρι τις αρχές του αιώνα μας. Η θεία μου η Μαρίνα του Κορρού, γεννημένη στο Γαργητό, μου ανέφερε ότι ο πατέρας της ο Πέτρος της απαγόρευε να περάσει από εκεί, από τα ερείπια, που φύλαγε ένας καλοκάγαθος γεράκος, σχεδόν αόμματος. Είπαμε ερείπια, γιατί η κακή τύχη κυνήγησε τη Σοφία αλύπητα. Μια πυρκαγιά, από άγνωστη αιτία, έκαψε το ανάκτορο και αποτέφρωσε τη νεκρή, τη μέχρι πάθους, τη μέχρι παραλόγου πολυαγαπημένη της κόρη. Ύστερ' απ' αυτά, η Δούκισσα της Πλακεντίας σερνόταν απλώς στη ζωή άβουλη, τρελή, κακή, ιδιότροπη. Λίγα χρόνια της απόμεναν και το 1854 άφησε εδώ την τελευταία της πνοή, σχεδόν έρημη, με τους πολυάριθμους σκύλους της, λιπόσαρκη, φάντασμα θάλεγε, με λευκή περιβολή»¹*

¹ «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού»: Γ. Χατζησωτηρίου: «Σύντομο Οδοιπορικό στην Πεντέλη από έναν Μεσογειίτη», σελ. 63.

Το παρουσιαστικό της Δούκισσας φαίνεται ότι στοιχειώσε για τα καλά τους ανθρώπους, οι οποίοι ισχυρίζονταν πως ακόμα και μετά το θάνατό της έβλεπαν το φάντασμά της να περιφέρεται στα ερείπια των κτιρίων της και στα δάση της Πεντέλης. Ο Δημ. Καμπούρογλου διασώζει αυτούς τους θρύλους: *«Η σκιά της Δουκίσσης δεν πλανάται μόνον γύρω από το έρημον και κατάλευκον παλαιολιθικού ρυθμού παλάτι της, το βγαλμένον ολόκληρον και αυτό από τα σπλάχνα του βουνού των μαρμάρων – την είδε στην λάμψη του φεγγαριού ένας παλαιός φύλαξ της Μονής. Δεν πλανάται μόνον γύρω από τον τάφον της κόρης της, αλλ' από κορφή σε κορφή, σαν να πετά, βρίσκεται έξαφνα κάτω στο Θαλάσσι και τριγυρίζει να βρη τη βαρκούλα της. Ούτε ίχνος δεν υπάρχει πλέον από την ωραίαν αυτήν βαρκούλαν με τα κομψά κουπιά, που την οδηγούσε μόνη της το βράδυ-βράδυ και παρεδίδοτο εις τα όνειρά της, ενώ οι νεροχελώναις την εβαυκάλιζαν με το τρεμουλιαστό τους παράπονον»*.¹ Τα ίδια, όπως είδαμε και σε άλλο κεφάλαιο άκουσε και ο Denton J. Snider όταν ρώτησε ένα χωρικό για το παλάτι της Δούκισσας, μαθαίνοντας πως αυτή, αν και νεκρή προ πολλού, ακόμα στοιχειώνει το σημείο όπου κάποτε κατοικούσε. Αλλά και ο Σταύρος Δ. Κούρτης, σε άρθρο του για την παλιά Αθήνα δε θα παραλείψει να αναφερθεί στους θρύλους αυτούς: *«Η Δούκισσα, έρημη πια, αποτραβήχτηκε στην Πεντέλη, κι άφησε εκεί την πνοή της. Μα η σκιά της πλανιέται ακόμη στους δρυμούς του βουνού. Οι αέρινοι πέπλοι της ανεμίζουν στο καστέλο της ροδοδάφνης. Και τα παλάτια, που έκτισε, θυμίζουν το πέρασμά της από τον Τόπο...»*²

Και για την Tourelle έλεγαν ότι στα υπόγειά της ακούγονταν πολλές φορές μουρμουρητά και θρήνοι.

2. ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΜΑ ΤΟΥ ΝΤΑΒΕΛΗ

Λεγόταν πως υπάρχει ένα φάντασμα το οποίο κάνει την εμφάνισή του κυρίως στη Σπηλιά. Πρόκειται για ένα θεόρατο γενειοφόρο φουστανελά, ο οποίος εμφανίζεται εκεί από το πουθενά, ή από τα ερείπια του αρχοντικού της Δούκισσας της Πλακεντίας, κουβαλώντας μια φραντζέζικη κασετίνα από σκαλισμένο μαόνι. Η σιλουέτα στέκεται για λίγο, σταυροκοπιέται κι εξαφανίζεται. Οι άνθρωποι πίστευαν πως είναι το φάντασμα του Νταβέλη ή του Μπίμπιση.

3. ΤΑ ΦΑΝΤΑΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΛΑΤΟΜΕΙΩΝ

Τα πολύ παλιά χρόνια οι βοσκοί κατέβαιναν σχεδόν κάθε βράδυ έντρομοι από την περιοχή των αρχαίων λατομείων και της Σπηλιάς γιατί έβλεπαν, καθώς έλεγαν, φαντάσματα να περιπλανιούνται εδώ και εκεί, και θεωρούσαν την περιοχή στοιχειωμένη. Το θρύλο έμαθα από την Ε.Σ που δούλευε ως καθαρίστρια στη μονή Πεντέλης. Ή ίδια, όταν ήταν μικρή θυμάται τους παππούδες της να διηγούνται αυτές τις ιστορίες και να σταυροκοπιούνται από την τρομάρα τους. Είχαν ανέβει εκεί και παπάδες από τη μονή για εξορκισμό.

4. ΟΙ ΠΑΡΑΛΟΞΕΙΣ ΤΩΝ ΡΕΤΣΙΝΙΑΡΗΔΩΝ

Η λαογράφος Αγγελική Τσεβά, μέσα από συζητήσεις που είχε με τους εναπομείναντες μεσογείτες ρετσίναρηδες κατέγραψε και τους θρύλους που γεννήθηκαν από τη διαμονή τους στα δάση: *«Ο ήλιος είχε γείρει για τα καλά. Κουρνιάσανε στις καλύβες τους οι εργάτες. Φάγανε ψωμί γρήγορα-γρήγορα, και μετά οι άνδρες έφυγαν. Κάθε βράδυ συναντιόντουσαν όλοι μαζί, πίναν τη ρετσίνα τους και τα λέγανε. Ενώ στις καλύβες οι γυναίκες ετοιμάζαν τα απαραίτητα της άλλης μέρας. Έτσι κι απόψε κατέβασαν μερικά ποτήρια, ήρθαν στο κέφι κι άρχισαν το τραγούδι. Το πρώτο τραγούδι ήταν αρβανίτικο και το 'παν για τον νεαρό Κορωπιώτη που 'ταν αρραβωνιασμένος. [...]*

Ήθελαν να πουν κι άλλα τραγούδια μα κάτι τους σταμάτησε. Ακούστηκαν κάπου εκεί κοντά τους κλαρίνα, νταούλια, σαντούρια, γέλια λες και γινόταν κάποιο γλέντι.

Έτοια όργανα και φωνές άκουγαν συχνά, όλα τα χρόνια μα κανένας δεν έβλεπε τίποτα. Κι έλεγαν μόνοι τους. Χορεύουν τα αγερίκα (οι νεράιδες – οι λάμιες). Μαζεύτηκαν οι άνθρωποι

¹ «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», σελ. 68-69. Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1920.

² «Στην Αθήνα πριν από 150 χρόνια», περιοδικό Νέα Εστία, τ. 1349, σελ. 490.

μας ο ένας κοντά στον άλλον κι άρχισαν να συζητάνε για τα ανεξήγητα φαινόμενα που συνάπτησαν στο βουνό της Πεντέλης.

Αρχίζει κάποιος. Πριν δύο μέρες πήγα στο Κατσουλέθρι¹ για ρετσίνι. [...] Πήγα πολύ πρωί. Είπα να κοιμηθώ λίγο μέχρι να χαράζει. Δεν θα 'χε περάσει πολύ ώρα και ζύπνησα από ένα νανούρισμα. Τότε αντίκρυσσα μπροστά μου ένα πανύψηλο και ολόγυμνο άνδρα. Το μόνο που φορούσε ήταν ένα τεράστιο καπέλο που είχε σχήμα μανιταριού. Σηκώθηκα και τότε αυτός έφηνε τρέχοντας μέσα στο δάσος ουρλιάζοντας.

Η γυναίκα μου λέει κάποιος άλλος χθες κατά τη μια το μεσημέρι πέρναγε μπροστά από το παλάτι της Δούκισσας. Παντού ερημιά. Είχε ένα περίεργο συναίσθημα φόβου. Ξαφνικά βλέπει μπροστά της σε απόσταση περίπου 50 μέτρα ένα κοριτσάκι, που δεν το 'κανε πάνω από δέκα χρόνια, να έρχεται προς το μέρος της. Τα μαλλιά του ήταν μακριά και τεντωμένα προς τα πάνω λες και κάποιος μαγνήτης τα τράβαγε. Δεν πρόλαβε να ψάξει πολύ το θέμα και ένας ανεμοστρόβιλος τύλιξε το παιδί και χάθηκαν μαζί σ' ένα ερειπωμένο σπίτι που ήταν κάπου εκεί.

Θυμόμαστε, λέει κάποιος άλλος τον βλάχο που βόσκει εδώ στη Μεντέλη² τα πρόβατα και που τον λέγανε τρελλό. Θα σας πω εγώ γιατί τον λένε τρελό! Μια μέρα εκεί που έβοσκε τα πρόβατά του, βλέπει να κατεβαίνει από τον ουρανό ένα πολύ μεγάλο πράγμα σαν μανιτάρι που είχε φώτα γύρω-γύρω, και να προσγειώνεται σε μικρή απόσταση μπροστά του.

Ανοιξαν κάτι πόρτες και βγήκαν δύο άνθρωποι που μοιάζανε με δύτες. Του μιλήσανε λέει με τη σκέψη. Του ζήτησαν να πάει μαζί τους. Εκείνος όμως αρνήθηκε κι αυτοί έφυγαν λέγοντας πως θα ξανάρθουν. Όπου τόλμησε να πεί το περιστατικό τον είπαν τρελλό».

Στο τέλος του κειμένου η Α. Τσεβά σημειώνει εμφαντικά: «Τα ανεξήγητα περιστατικά δεν σταμάτησαν ποτέ να συμβαίνουν στο βουνό της Πεντέλης, ακόμη και σήμερα και να αποτελούν ένα πρόσθετο λαογραφικό υλικό σχετικό με τις λαϊκές προλήψεις».³

5. ΘΑΛΩΣΣΙ, Η ΣΤΟΙΧΕΙΩΜΕΝΗ ΛΙΜΝΗ

Μια φορά κι ένα καιρό, υπήρχε στην Πεντέλη μια λίμνη, το Θάλλωσι ή Θαλάσσι όπως την έλεγαν, η οποία βρισκόταν στους πρόποδες του κατάφυτου λόφου του Προφήτη Ηλία, ή αλλιώς, Ορφικού Λόφου. Οι παλιοί Πεντελιώτες, ισχυρίζονταν πως η λίμνη ήταν «στοιχειωμένη», ένας τόπος όπου «κακές» Νεράιδες και Λάμιες κάνουν την εμφάνισή τους εκεί για να βλάψουν τους ανθρώπους. Ο Γεώργιος Χατζησωτηρίου αναφέρει σχετικά: «Ένα από τα παρράξενα της Πεντέλης είναι ότι είχε κάποτε, ακόμα μέχρι εδώ και μισό αιώνα, λίμνη. Μάλιστα αγαπητοί μου! Λίμνη μικρή βέβαια και όχι βαθιά. Λεγόταν Θάλλωσι ή Θαλάσσι και βρισκόταν ελάχιστα χλμ, δυτικότερα της Νέας Πεντέλης. Σήμερα δεν ξέρω αν υπάρχει ή γεμίζει η λίμνη με νερό, ύστερα από βροχές. Ούτε την είχα δει. Όμως έχω ακούσει για αυτήν. Περιβάλλεται με θρύλους. Ότι ήταν γιομάτη από Λάμιες και Νεράιδες. Λίμνη κακιά, αφού καταπίνει ή πνίγει ανθρώπους. Έτσι τουλάχιστον μου αφηγήθηκαν παλιοί τσοπάνηδες του χωριού μου, ο Γερομιστόκλης ο Σπανός και ο Χρήστος Μεγαγιάννης».⁴

6. Η ΘΥΓΑΤΕΡΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑ

Από τον Νικόλαο Πολίτη διαβάζουμε μια διήγηση για την κόρη ενός παπά από το Χαλάνδρι, η οποία αρπάχτηκε από τις Νεράιδες της Πεντέλης: «Η θυγατέρα του παπά του χωριού, ένα κορίτσι δώδεκα έως δεκατριών χρονών, αν και την αγαπούσαν πολύ οι γονείς της και της έκαναν ό,τι ήθελε, φαινόταν πάντοτε θλιμμένη και μελαγχολική. Και όταν μπορούσε έφευγε από το χωριό και πήγαινε στο βουνό στην Μεντέλη, μέσα στα ρουμάνια. Εκεί έμενε από την αυγή του θεού ως τη νύχτα. Πολλές φορές πετούσε το πανωφόρι της και έζωνε καλά ένα κοντό φουστανάκι που φορούσε μονάχα για να είναι πιο ελεύθερη να πηδά. Οι γονείς της λυπόνταν πολύ που την έβλεπαν έτσι, μα δεν μπορούσαν να την εμποδίσουν γιατί καταλάβαιναν πως ήταν οι Νεράιδες που την τραβούσαν. Ο παπάς, ο πατέρας της, συχνά την πήγαινε στην εκκλησία και της διά-

¹ Σήμερα λέγεται Κατσουλιέρης, και πρόκειται για βραχώδες ύψωμα πάνω από την Παλαιά Πεντέλη.

² Έτσι ονόμαζαν την Πεντέλη οι κάτοικοι των Μεσογειών.

³ «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού», σελ. 74-75.

⁴ Ο.π., σελ. 64.

βαζε ευχές μα δεν την έκανε καλά. Όσο πέρναγε ο καιρός και μαράζωνε, ώστε που πέθανε, γιατί οι Νεράιδες την ήθελαν».¹

7. Ο ΜΑΓΟΣ ΤΗΣ ΠΥΡΝΑΣ

Στη σπηλιά των Μοιρών που βρίσκεται στον Κοκκιναρά (βλ. Α' τόμο) υπήρχε ένας μάγος, ο οποίος λεγόταν πως είχε την ικανότητα να επικοινωνεί με τις υποχθόνιες θεότητες και να ανακοινώνει τα αποτελέσματα σε όσους τις επικαλούνταν. Γράφει ο Καμπούρογλου: «Και εις την Πύρνα της Κηφισίας επίσης παραδίδεται η ύπαρξις Μοιρών. Εκεί όμως προστίθεται και εις Μάγος, όστις εκ διαδοχής είχε το προνόμιον να συνεννοήται μετά των Μοιρών να ν' αγγέλη τ' αποτελέσματα εις τους επικαλουμένους ταύτας. Έσχατος μνημονεύεται Τσαρουχάς τις· αναφέρεται δε και Αθηναϊκή οικογένεια, ήτις έλαβε πικράν πείραν της ευνοίας των Μοιρών προς τον Μάγον· διότι επερωτήσας ούτος κατά τον συνήθη τρόπον "Μοίραι των Μοιρών" περί του μέλλοντος της μεγάλης κόρης της οικογενείας, έλαβεν απάντησιν, ην δεν ηθέλησε ν' ανακοινώση ταύτη, τέλος παρακληθείς θερμώς υπό της θείας της κόρης, επικαλεσθείσης την ψυχήν αυτού, απήντησε: "το κορίτσι θ' αργήση να πανδρευθή· σαν πανδρευθή, θα πάρει γέρον άνδρα· δεν θα ζήσει καλά, δεν θα κάμη παιδί, και μετά τέσσαρα χρόνια αφού πανδρευθή θα πεθάνη". Το δε μέλλον δεν διέψευσε τον Μάγον πραγματωθεισών εντελώς των προρρήσεών του. Ο Τσαρουχάς ερχόμενος εις τας Αθήνας συχνά έφερε τας διαφόρους μοιραίας αποφάσεις εις οικογενείας, αίτινες είχαν μεταβή όπως επερωτήσωσι τας Μοίρας της Πύρνας».²

Υπενθυμίζω εδώ, ότι τον ίδιο θρύλο αναφέρει και ο περιηγητής Christopher Wordsworth, όπως είδαμε σε άλλο κεφάλαιο.

8. Η ΓΟΥΡΟΥΝΑ ΜΕ ΤΑ ΓΟΥΡΟΥΝΑΚΙΑ

Ο θρύλος της γουρούνας με τα γουρουνάκια είναι ένας θρύλος γνώριμος παντού στην Ελλάδα. Λένε πως η γουρούνα ταξιδεύει κάτω από τη γη, και πολλές φορές οι άνθρωποι ακούνε το υποχθόνιο μουγκρητό της στις ερημικές τοποθεσίες. Λέγεται και Βασίλισσα με την Άμαξα.

Από παλιά κάτοικο της Νέας Πεντέλης, την Ε.Γ., έμαθα για τη σχετική παράδοση και στην περιοχή της Πεντέλης όπου οι ντόπιοι την άκουγαν τις νύχτες να περνάει κάτω από τη γη.

9. Ο ΡΟΠΑΛΟΦΟΡΟΣ ΚΑΒΑΛΑΡΗΣ ΤΟΥ ΒΡΑΝΑ

Στις κορυφές του Βρανά οι άνθρωποι έλεγαν ότι περιφέρεται ένας γιγάντιος καβαλάρης που βαστάει ρόπαλο.³ Κάτι αντίστοιχο για τον καβαλάρη λέει και ο Κώστας Ρωμαίος στο βιβλίο του «Το Αθάνατο Νερό»: «Και στου Βρανά αντίκρυ στα ριζοβούνια, φαίνεται καμιά φορά τη νύχτα να τρέχει ένας μικρός καβαλάρης».

10. ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ ΣΠΗΛΙΑΣ ΤΗΣ ΔΡΑΚΟΝΕΡΑΣ

Στο Κάτω Σούλι υπάρχει μια λίμνη που λέγεται Δρακονέρα, και το βουνό δίπλα της Δρακονέρα επίσης. Εκεί υπάρχει μια μικρή σπηλιά όπου μέσα της κατοικεί ένα στοιχειό. Κανείς δεν τόλμησε να μπει ποτέ εκεί μέσα, εκτός κι αν έμπαιναν πολλοί κι αρματωμένοι.

¹ «Παραδόσεις», τόμ. Α', εκδ. Εργάνη, Αθήνα 1965.

² «Ιστορία των Αθηναίων», τόμ. Α', εκδ. Παλμός-Αντωνόπουλος, σελ. 271-272.

³ «Παραδόσεις», τόμ. Α', εκδ. Εργάνη, Αθήνα 1965.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κάπου εδώ φτάνουμε στο τέλος της ιστορίας του Πεντελικού βουνού. Προσπάθησα να είμαι όσο το δυνατό πιο σχολαστικός στο εγχείρημα αυτό, και ελπίζω τούτη η ιστορική «τριλογία» να φανεί χρήσιμη στους πιθανούς ενδιαφερόμενους. Πολύ περισσότερο δε, ελπίζω να βρεθεί μελλοντικά κάποιος άλλος, που θα προχωρήσει ακόμα παραπέρα, ρίχνοντας περισσότερο φως στα μεγάλα άγνωστα και σκοτεινά κομμάτια της πεντελικής ιστορίας.

Πρόκειται για μια ιστορία, που όσο ενδιαφέρον και να 'χει η διαδικασία αναζήτησης, εύρεσης και συναρμολόγησης των κομματιών της από κάποιον «εμμονικό» με την Πεντέλη, δεν παύει να αποτελεί παρά το χρονολόγιο της σταδιακής καταστροφής του βουνού, και παράλληλα μια παρουσία προσωπικοτήτων που κάθε άλλο παρά σημαντικές και αξιοσέβαστες είναι, και που δυστυχώς η κάθε μια από αυτές άφησε το δικό της μιανό στίγμα πάνω σε ένα βουνό που ποτέ δεν τους ανήκε όπως οι ίδιοι νόμιζαν.

Είναι μια ιστορία που πολλοί θα χαρακτήριζαν (ειδικά οι κάτοικοι του βουνού) «λαμπρή», «τρισένδοξη», τα δε πρόσωπα που συνδέονται με αυτή θα αναγόρευαν ως «εξέχουσες προσωπικότητες», και θα φούσκωναν τα στήθη τους από υπερηφάνεια για τον ένδοξο τόπο τους. Κάθε άλλο όμως. Η κυνική και ωμή πραγματικότητα αποδεικνύει περίτρανα πως η ιστορία της Πεντέλης, από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα, έχει να επιδείξει μόνο τραγικές μορφές της ιστορίας, που όλες μαζί συνέβαλαν στο να αποκτήσει το βουνό τη σημερινή του όψη. Μια εικόνα χυδαίας λεηλασίας, και μιας λυσσαλέας αλλά και αβυσσαλέας καταστροφικής μανίας. Ειδικά από τη μεταπολεμική εποχή έως τις μέρες μας, η ιστορία της Πεντέλης θα μπορούσε να γραφεί με μία μόνο λέξη: Κ Α Τ Α Σ Τ Ρ Ο Φ Η. Καταστροφή, για την οποία ευθύνεται η τοπική «εξουσία», τα μοναστήρια, και φυσικά το γενικότερο Νεοελληνικόν Ιδεώδες. Η Πεντέλη βέβαια, όπως και κάθε βουνό, έχει περάσει από αμέτρητες φυσικές καταστροφές. Αυτή τη φορά, καταστροφέας είναι ο άνθρωπος. Είναι όμως απλώς άλλη μια περίοδος ταραχής που το βουνό θα ξεπεράσει – όπως ξεπέρασε και τις προηγούμενες – και θα 'χει όλο το χρόνο να επουλώσει τις πληγές του ή να προσαρμοστεί σε αυτές, σε μια εποχή βεβαίως που η ανθρωπότητα θα αποτελεί μακρινό παρελθόν για τη Γη. Και όλα αυτά, φυσικά, μέχρι να έρθει και το τέλος της ίδιας της Γης, διότι τίποτε στο Σύμπαν δεν είναι αιώνιο.

Μπορεί λοιπόν να κλείνει κάπου εδώ ένα μεγάλο κεφάλαιο (έστω και –μοιραία– ελλιπές) του ιστορικού σκέλους, όμως ένα άλλο κεφάλαιο ανοίγει στους επόμενους τρεις τόμους. Είναι ώρα να αφήσουμε πίσω τους ανθρώπους, τα έργα και την ιστορία τους, και να ασχοληθούμε με το ουσιώδες – δηλαδή το ίδιο το Βουνό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Α. ΑΝΤΙΓΟΝΗ, Π. ΜΑΡΙΑΝΝΑ, Π. ΡΑΝΙΑ: «*Το Πικέρι του χθες και του σήμερα*».
2. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗΣ ΧΡ. ΕΜ.: «*Τα Σπίτια της Δούκισσας της Πλακεντίας*», περιοδικό “*Νέα Εστία*”, τ. 225, 1936.
3. ΑΛΒΑΝΑΚΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ: «*Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους*», τόμος Α΄, εν Αθήναις, 1905.
4. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ ΗΛΙΑΣ: «*Αλούλα – Έργα ανάδειξης της λατομικής τέχνης στην Πεντέλη*» (www.scribd.com).
5. ΒΩΚΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ: «*Από τις ελληνικές συμφωνίες*», περιοδικό “*Εκδρομικά*”, τ. 20, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, 1930.
6. ΓΑΓΑΡΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «*Ο Κρυστάλλης εις Πεντέλην*», περιοδικό ΦΟΠ, Μάιος, 1940.
7. ΓΚΙΝΟΣΑΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ – ΚΑΝΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Περί του Γαιοκτητικού Καθεστώτος του Πικερίου*». Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μαρκοπούλου: “*ΣΤ΄ Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής*”, Μαρκόπουλο 1995.
8. ΔΑΛΛΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ: «*Ρέκβιεμ*», περιοδικό “*Η Λέξη*”, τ. 58, Οκτώβριος 1986.
9. ΔΟΥΝΙΑΣ ΜΗΝΩΣ: «*Επειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής, είμεθα πάλι σκλάβοι*». Περιοδικό “*Η Λέξη*”, τεύχος 59-60, 25 Ιουλίου 1942.
10. «*ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΟΡΕΙΒΑΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΑΘΗΝΩΝ*»: «*1928-2000 – Συμβολή στην ιστορία του*», Αθήνα 2000.
11. Ε.Ο.Σ. “*Το Βουνό*”: «*Αναδρομή στα ορειβατικά 1926-1932*», τ. 181, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1954.
12. «*ΕΦΗΒΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΕΚΔΡΟΜΕΩΝ*»: «*Το Σπήλαιον και η Κορυφή της Πεντέλης*», περιοδικό. “*Η Νέα Γενεά*”, αρ. φυλ. 63.
13. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ ΚΟΣΜΑΣ: «*Η ζωή ενός Σκωτσέζου που έζησε και πέθανε στην Αθήνα*». (www.users.otenet.gr)
14. ΖΗΣΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ: «*Πεντέλη – Ιστορία, Θρύλοι, Μυστήρια*», εκδ. Άλλωστε, 2013.
15. «*ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ ΟΔΟΠΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ*», έτος Α΄, 1925.
16. ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΠΕΝΤΕΛΗΣ: «*Γενική Ρυθμιστική Μελέτη Αναπτύξεως Πεντέλης*», 1975.
17. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ: «*Σωζόμενα Μνημεία της Βυζαντινής Αθήνας*», “*ΛΥΣΣΑΡΕΑ*”, (www.users.sch.gr)
18. ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ: «*Το Καστέλο της Ροδοδάφνης – Η αληθινή ιστορία της Δούκισσας της Πλακεντίας*», εκδ. Φιλippότη, 2004.
19. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Ο Αναδρομάρης της Αττικής*», εκδ. Μιχαήλ Ζηκάκης, 1920. Νέα έκδοση: Νότη Καραβία, 1996.
20. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων*», τόμος Α΄, εκδ. Αλέξανδρος Παπαγεωργίου, 1889.
21. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Το Μονοπάτι της Σπηληάς*», περιοδικό “*Νέα Εστία*”, τ. 14-15, Οκτώβριος 1927.
22. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Μελέται και Έρευναι*», τόμ. Α΄, Αθήναι 1927.
23. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Ιστορία των Αθηναίων*», εν Αθήναις 1889.
24. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Η Δούκισσα της Πλακεντίας*», εκδ. “*Εστία*”, 1925.
25. ΚΑΡΑΦΩΤΙΟΥ ΝΙΚΟΣ: «*Αρχαία Καστρίτσα: Η νεότερη Πατερίτσα*» (“*Η Νέα Ερυθραία on line*”).
26. ΚΙΛΙΦΗΣ ΤΙΜΟΘΕΟΣ: «*Πεντέλη*», τόμ. Α΄, Β΄ και Γ΄, εκδ. “*Ι.Μ.Πεντέλης*”, 2003.
27. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ: «*Αησιές: Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*», εκδ. “*Ερμής*” 1979.
28. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΥ – ΡΑΓΚΟΥΣΗ ΚΥΡΙΑΚΗ: «*Παριανοί Λατόμοι*», εκδ. Ανθέμιον, Πάρος 2009.
29. ΚΟΡΔΑΤΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ (ΓΙΑΝΗΣ): «*Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*», εκδ. Μπουκουμάνης, 1973.
30. ΚΟΡΡΕΣ ΜΑΝΩΛΗΣ: «*Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*», εκδ. “*Μέλισσα*”, β΄ έκδοση, Αθήνα 1994.

31. ΚΟΥΝΤΟΥΡΗΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΣ: «*Εις την κορυφήν του Πεντελικού όρους*», περιοδικό “Το Βουνό”, τ. 80, Αύγουστος 1940.
32. ΚΟΥΡΤΗΣ Δ. ΣΤΑΥΡΟΣ: «*Στην Αθήνα πριν από 150 χρόνια*», περιοδικό “Νέα Εστία”, τ. 1349.
33. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Κ.: «*Η φυσιολατρεία τον προηγούμενο αιώνα*», περιοδικό “Εκδρομικά”, τ. 13, Μάιος 1930.
34. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ Π. ΣΤΙΛΠΩΝ: «*Ημερολόγιον (Πασχαλινόν) του Οδοιπορικού Συνδέσμου*», Έτος Β΄, εν Αθήναις, 1926.
35. ΛΑΖΑΡΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: «*Τα Χάνια της Ανατολικής Αττικής*». Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Δήμου Αμαρουσίου: “Πρακτικά 8^{ου} Συμποσίου Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής», Μαρούσι 28-31 Μαΐου 1999” (Μαρούσι 2001).
36. ΛΑΠΠΑΣ ΤΑΚΗΣ: «*Η Δούκισσα της Πλακεντίας – ανέκδοτα χειρόγραφα του Καμπούρογλου*», περιοδικό “Νέα Εστία”, τ. 607, τόμ. 52^{ος}, 1952.
37. ΛΥΡΑΣ Δ. ΓΙΑΝΝΗΣ: «*Τα παλιά καμίνια*», μέρος Α΄ (www.lyrasi.blogspot.gr).
38. Μ.: «*Ποικίλα Λαλήματα*», περιοδικό “Πανδώρα”, τόμ. 15^{ος}, 1865.
39. ΜΑΣΟΥΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ: «*Το Μαρούσι του Παπαδιαμάντη*» (www.amarysia.gr).
40. ΜΕΤΑΞΑΣ ΠΛΑΤΩΝ: «*Αναδρομή στα ορειβατικά 1926-1932*», Ε.Ο.Σ “Το Βουνό”, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1954, τ. 181.
41. ΜΗΛΑ ΜΑΡΙΑ: Διπλωματική εργασία: «*Αστική διάχυση και αυθαίρετη δόμηση στον παράκτιο χώρο. Προς τη διαμόρφωση μιας χωρικής πολιτικής για τις περιαστικές περιοχές. Το παράδειγμα του δήμου Νέας Μάκρης*». Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, Φεβρουάριος 2009.
42. ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ ANNA: «*Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα (Ραφήνα) Αττικής τον 19^ο αιώνα*» [www.emena.gr].
43. ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ ANNA: «*Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα*» (www.emena.gr).
44. ΜΠΡΟΥΝΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «*Σημειώσεις για ένα Ημερολόγιο*», εκδ. Εκηβόλος, Αθήνα, 1989.
45. ΜΩΡΑΪΤΙΝΗΣ Τ.: «*Το Δεκαπενθήμερον*», περιοδικό “Νέα Εστία”, Έτος Α΄, τ. 7.
46. ΝΕΖΗΣ ΝΙΚΟΣ: «*Τοπωνυμικά της Αττικής*», εκδ. “Ανάβαση”, Αθήνα 2013.
47. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ: «*Διαχρονικές αναφορές στην Παλλήνη Ελλήνων και ξένων συγγραφέων*» (www.1dimpallin.att.sch.gr).
48. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ: «*Σύντομο ιστορικό της Παλλήνης*», 1^ο Δημοτικό Σχολείο Παλλήνης (www.1dimpallin.att.sch.gr).
49. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ: «*Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος*», Αθήνα 1933.
50. ΠΑΛΛΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ: «*Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία*».
51. ΠΑΝΤΑΖΗΣ Δ.: «*Πεντελικά νέα και παλαιά*», εφημ. “Αλήθεια”, αρ. φύλ. 400, 2/6/1867.
52. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΠΕΤΡΑΚΗ ΣΟΦΙΑ: «*Χρονικό για τον Γέρακα*», Αρχείο Πολιτιστικού Συλλόγου Γέρακα “η Πηγή”, Αθήνα 1996.
53. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «*Η Πολιτική των Επισκόπων στην Τουρκοκρατία*», Αθήνα, 1991.
54. ΠΑΠΑΝΟΤΗΣ ΠΑΥΛΟΣ: «*Η εξέγερση των εργατών στο λατομείο Διονύσου το 1901*» (www.chronontoulapo.wordpress.com).
55. «ΠΑΡ’ΕΙΚΟΣ»: «*Με αφορμή την Πεντελική Μυθολογία - Έκθεση των επίμαχων δεδομένων*» (www.iranon.gr).
56. ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ Χ.: «*Περιοδεία εις Πεντέλην*», περιοδικό Πανδώρα, τόμος Ζ΄, φυλλάδιο 152, 1856.
57. ΠΑΣΑΓΙΑΝΗΣ ΚΩΣΤΑΣ: «*Ελληνικά Ταξίδια*» εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1931.
58. ΠΑΣΑΓΙΑΝΗΣ ΚΩΣΤΑΣ: «*Αττικοί Περίπατοι*», εκδ. Ελευθερουδάκη, εν Αθήναις 1922.
59. ΠΙΣΤΙΚΙΔΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ: «*Οχυρό ή λόφος της Παναγίτσας - Νέος χώρος αναμνησής και γνώσης*». Εφημερίδα “Ανατολική Ακτή”, Σεπτέμβριος 2006.
60. ΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: «*Παραδόσεις*», τόμ. Α΄, εκδ. Εργάνη, Αθήνα 1965.
61. ΣΚΟΥΖΕΣ ΠΑΝΑΓΗΣ: «*Το Χρονικό της Σκλαβωμένης Αθήνας*», 1841.

62. ΣΟΥΡΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: «*Τα τοπωνύμια της Αττικής*», περιοδικό “Αθηνά”, τόμος 40, έτος 1928.
63. ΣΟΥΡΜΕΛΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ: «*Αττικά*», σελ. 69-70, εν Αθήναις, 1854.
64. ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ: ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ: «*Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού βουνού*».
65. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «*Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος: Η Σπηλιά της Πεντέλης*», τόμ. 6^{ος}, εκδ. Ιωάννης Σιδέρης 1927.
66. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «*Ευρετήριον των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος*», Αθήναι 1933.
67. ΤΖΕΦΕΡΗΣ ΠΕΤΡΟΣ: «*ΑΛΟΥΛΑ: Ανοικτό μουσείο παραδοσιακής λατομικής τέχνης της Πεντέλης*» (www.elladitsamas.blogspot.gr – “Η Βιώσιμη Ανάπτυξη είναι Πολιτισμός”).
68. ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ – ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ.: «*2000-2010: Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, 1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων*», Αθήνα 2012. (Βλ. www.yppo.gr.)
69. «ΦΙΝΕΑΤΗΣ»: «*Εζώ των Αθηνών εκ της κορυφής του Πεντελικού*», εφημ. “Εστία”, αρ. φυλ. 176, 30/8/1894.
70. ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗ ΟΛΓΑ: «*André Couchaud, ο αρχιτέκτων του Καστέλου της Ροδοδάφνης στην Πεντέλη*», περιοδικό “Αρχαιολογία”, τ. 112.
71. :: «*Νυχτερινή ανάβασις στην κορυφή της Πεντέλης τον Αύγουστο του 1921*». Περιοδικό “*Ηώς*”, τ. 89, 1965.
72. :: Ειδήσεις και Σημειώματα: «*Η δεκάτη επέτειος των “Κούκων”*». Ε.Ο.Σ., “*Το Βουνό*”, Ιούνιος 1936, τ. 30.
73. :: «*Τα 25 χρόνια του Ορειβατικού Αθηνών*». Ε.Ο.Σ. “*Το Βουνό*”, Μάρτιος-Απρίλιος 1953, τ. 171.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ABOUT EDMUND: «*Η Ελλάδα του Όθωνος, η σύγχρονη Ελλάδα*», εκδ. Αφοί Τολιδή, 1980.
2. ANDERSEN CHRISTIAN HANS: «*Οδοιπορικό στην Ελλάδα*», εκδ. “Εστία”.
3. ARMSTRONG J. ISABEL: «*Two roving Englishwomen in Greece*», εκδ. S. Low Marston, London, 1893.
4. BAIRD MARTYN HENRY: «*Modern Greece: A narrative of a residence and travels in that country*», New York 1856.
5. BELLE HENRI: «*Voyage en Grèce*», Paris, 1881.
6. Blackwood’s Edinburgh Magazine, «*A visit to a village of Attica*», Vol. 43, Is. 271, Μάιος 1838.
7. BLEWITT OCTAVIAN: «*Modern Greece*», part H. “*Fraser’s magazine*”, July-December 1840, vol. 22.
8. CHANDLER RICHARD: «*Travels in Asia, Minor and Greece: Or, An Account of a Tour*», vol. I, London 1817.
9. CHELEBI HEVLIAH: «*Ταξίδι στην Ελλάδα*» Εκδ. Εκάτη.
10. COCHRAN GEORGE «*Greece*».
11. DENTON J. SNIDER: «*A Walk in Hellas or the Old in the New*», St. Louis: Sigma Publishing Co., 1892.
12. DODWELL EDWARD: «*A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*», εκδ. 1819.
13. EAMES ANTHONY JANE: «*The Budget Closed*», 1860.
14. FARRER, RICHARD RIDLEY: «*A tour in Greece*», 1880.
15. FINLAY GEORGE: «*The journals and the letters of George Finlay*», Vol. II, επιμ. J.M. Hussey, Αθήνα, 1836.
16. FRAZER GEORGE JAMES: «*Studies in Greek Scenery, Legend and History*», London 1917.
17. GARDNER ARTHUR ERNEST: «*Ancient Athens*», London 1902.

18. GELL WILLIAM: «*The Itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly*», London, 1819.
19. GREENSTREET CHARLES: «*Damascus and Palmyra: A journey to the East*».
20. HALLERSTEIN HALLER CARL: «*Carl Haller von Hallerstein in Griechenland*».
21. HARMAN MARTYN HENRY: «*A Journey to Egypt and the Holy Land in 1869-1870*», 1873.
22. HAUGSTED IDA: «*Τα κτίρια της Δούκισσας της Πλακεντίας στην Αθήνα*», περιοδικό Αρχαιολογία.
23. HOBHOUSE JOHN: «*A journey through Albania, and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*», Vol. 1, 1817.
24. HEATON COMYN: «*Church of the Ruined Monastery at Daou-Mendeli*», περιοδικό "The Annual of the British School at Athens", 1902-1903.
25. HOWARD F. WILLIAM: «*Diary in Turkish and Greek Waters*», 1854.
26. LAURENT EDMUND PETER «*Recollections of a Classical Tour*», London, 1821.
27. JOLLIFFE THOMAS: «*Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna*», 1827.
28. KAUPERT JOHANN & CURTIUS ERNST: «*Karten von Attica*», Berlin 1881.
29. LAURENT EDMUND PETER: «*Recollections of a Classical Tour*», London, 1821.
30. LONDESBOROUGH DENISON ALBERT: «*Wanderings in Search of Health*», 1849.
31. MAC GAVOCK WILLIAM RANDAL: «*A Tennessean Abroad; Or, Letters from Europe, Africa, and Asia*», 1854.
32. MEDBERRY (STETSON) B REBECCA –YORK WALDO EMILY SARAH: «*Memoir of Mrs Sarah Emily York, Formerly Miss S.E. Waldo: Missionary in Greece*», 1853.
33. MURE WILLIAM: «*Journal of a tour in Greece*», vol II, 1842.
34. MURRAY JOHN: «*A Handbook for Travellers*», 1854.
35. PERDIKARIS G.A: «*The Greece of the Greeks*».
36. PROKESCH OSTEN ANTON: «*Denkurdigkeiten und Erinnerungen an den Orient*», B. 2, Stuttgart 1836.
37. SKENE JAMES: «*Μνημεία και Τοπία της Ελλάδος, 1838-1845*», Ιστορική και Εθνολογική Εταιρία της Ελλάδος, 1985.
38. SMYTH ANNE EMILY & , BEAUFORT A. EMILY: «*Egyptian sepulchres and Syrian shrines*», 1861.
39. SPON J. & WHELER: «*Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Greece, et du Levant*». Lyon, 1678.
40. STACKELBERG MAGNUS OTTO: «*La Grèce. Vues Pittoresques et Topographiques*». Paris, 1830.
41. STEPHENS LLOYD JOHN: «*Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia and Poland*», Edinburgh, 1839.
42. TURNER WILLIAM: «*Journal of a Tour int the Levant*», Vol. 1, London, 1820.
43. WARNER DUDLEY CHARLES: «*Seeing Europe with Famous Authors*», Vol. VIII, Italy and Greece, part two, 1914.
44. WEALE JOHN: «*Rudimentary dictionary of terms used in architecture, civil, architecture*», 1850.
45. WISE HENRI: «*Henri Wise Scampavias from Gibel Tarek to Stamboul*», εκδ. 1857.
46. WORDSWORTH CHRISTOPHER: «*Ελλάδα*», London, 1839, εκδ. "Εκάτη", 1995.
47. WORDSWORTH CHRISTOPHER: «*Αθήνα-Αττική*», London 1836, εκδ. "Εκάτη", 1995.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

1. ΕΦΗΜ. "ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΝΕΑ": 26-4-1933, 8-7-1934, 7-8-1935, 9-8-1938, 6-5-1942.
2. ΕΦΗΜ. "ΑΙΩΝ", αρ. φυλ. 1543, 25-7-1857.
3. ΕΦΗΜ. "ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ", φύλλο 21/03/1956 "Ελευθερία", φύλλο 16-02-1966.
4. ΕΦΗΜ. "ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΒΗΜΑ, 3-4-1929, 18-06-1930, 29-6-1933, 24-2-1940, 14-5-1940, 12-9-1944.
5. ΕΦΗΜ. "ΕΜΠΡΟΣ", αρ. φύλ. 23-08-1951.
6. ΕΦΗΜ. "Η ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΣΤΑΜΑΤΑΣ": «*Η Σταμάτα του χθες και του σήμερα*».

7. ΕΦΗΜ. “ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ”, αρ. φυλ. 150, 30-5-1889.
8. ΕΦΗΜ. “ΝΕΟΛΟΓΟΣ ΠΑΤΡΩΝ”, αρ. φύλ. 24205, 14-8-1957.
9. ΕΦΗΜ. “Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ”: 5-4-1962, 6-7-1972.
10. ΕΦΗΜ. “ΤΑ ΝΕΑ”: 5-6-1957, 13-2-1958, 18-4-1958, 21-10-1961, 15-4-1965, 25-1-1968, 20-8-1971, 21-1-1971, 11-9-1971, 6-8-1975, 28-5-1993.
11. ΕΦΗΜ. “ΤΟ ΒΗΜΑ”: 19-12-1947, 12-05-1949, 11-6-1953, 02-04-1958, 6-4-1963, 05-07-1964, 31-10-1964, 14-11-1964, 15-4-1965, 1-10-1967, 4-7-1968, 6-3-1970, 3-6-1973, 6-7-1973.

ΠΗΓΕΣ ΣΤΟ INTERNET

1. www.iranon.gr
2. www.penteli.gr
3. www.pantokratoros-tao.gr
4. www.pikermi.gr
5. www.pallini.gr
6. www.arxaiologia.gr
7. www.yppo.gr
8. www.eie.gr
9. www.el.wikipedia.org
10. www.emena.gr
11. www.visitmarathon.gr
12. www.acharnorama.gr
13. www.ethnos.gr
14. www.matiagr.blogspot.com
15. www.myriobiblos.gr
16. www.vatopaidi.wordpress.com
17. www.ascsa.net
18. www.sigmalive.com
19. www.sansimera.gr
20. www.elia.org.gr
21. www.greendionysos.blogspot.gr
22. www.4dim-kifis.att.sch.gr
23. www.ethnos.gr
24. www.palmina.gr
25. www.kastra.eu
26. www.detective-zakynthinos.net
27. athinapisovitrina.blogspot.gr
28. www.odosdionysou.blogspot.com
29. www.archaeometry.gr
30. www.2dimagstef.weebly.com: «*Όιον Μποριάτι Άγιος Στέφανος – Το χθεες στο Σήμερα και στο Αύριο*».
31. photoarc.sep.org.gr: Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, εικονοθήκη Σ.Ε.Π.